

HORVÁT ISTVÁN

ÉLETRAJZA.

A M. T. AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA

MEGBIZÁSÁBÓL IRTA

Dr. VASS BERTALAN.

— HORVÁT ISTVÁN ARCZKÉPÉVEL —

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1895.

HORVÁT ISTVÁN ÉLETRAJZA.

Hosvák János
a' kéch. szk. Könyvtár öze.

Budapest, 1895. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

BEVEZETÉS.

Mióta lord Bacon a tudós világ figyelmét a természettudományok felé fordította s az ismeretszerzés alapjául az inductiót, a tapasztalást tette; mióta Des Cartes a tudományos kutatás egyedüli útjául a realisztikus eljárást jelölte ki s Kant kriticizmusával a gondolkodó ész előtt egész új országot nyitott meg: azóta az európai nemzetek képe egészen átalakult. Elenyésztek a régi formák, megszűntek a hagyományos nézetek. A nemzetek egymásután kibontakoztak a középkori intézmények kötelékeiből. Az általános emberiség helyét a nemzeti-ségi érzelem foglalja el, a klasszicizmus helyébe reálizmus lép. A feudális viszonyokra demokratikus törekvések következnek. A theoria a praxisnak, a tapasztalásnak engedi át jogait. Az új szellem szakadatlan és szokatlan mérvű küzdelemmel száll szembe a fennálló alappal. A cseh vallásáért, a németalföldi függetlenségeért, az angol jövő nagyságaért, a francia európai uralomért, a magyar — a maroknyi magyar nép nemzetiségeért harczol a kétségbeesés fegyverével. Beláthatlan a harcz tere. A Balti tengertől egész a Bosporusig hullámanak az új szellem zsoldjába szegődött fegyveres csapatok.

Hasonló képet nyújt a szellem országa. A régi iránynyal szakítani kell. A gondolkodás kezdi összetörni békóit, az emberi ész magasabb régióba száll. A századról századra szállott tételek szigorú bíráló alá vétetnek. A scholasticusok szörszállhasogató vitáitól elfordul az

érdeklődés. Luther kikel a vallási visszaélések ellen és reformátorrá lesz. Kezdik az emberek únni a sok elméletet, akarnak látni már egy kis valót, egy kis kézzel foghatót is. A természettudományok lesznek az általános érdeklődés tárgyai. Kopernik, Kepler, Galilei eladdig ismeretlen tért hódítanak meg a szellem országában. Foly a harcz pro és contra. A régi történeteket sem versekben s minden bírálat nélkül szeretik már tanulni. Mesék helyett történetet kívánnak adni és hallani. Mindenütt a legvégső okokat és elemeket, tehát az igazságot és lelket kimutató bonczolás, elemzés, kritikai vizsgálat. A költészet is elhagyja régi alakjait, levetkőzi az idegen, az antik szellemet s a nemzeti, az egyéni érzelm hordozója, tolmácsa leszen. Az irodalom egén Shakspeare neve tűnik fel, éppen az ellentétes sarkon Molière-t látjuk, de nem a régi római tógában, hanem XIV. Lajos livrée-jében. Németországban ott vannak a nagy weimari hősök, mint a nemzeti eszmék hordozói. A szellemi életben is óriási küzdelem foly. Az irodalom minden ága visszatükrözi a szellem merészebb szárnyalását, érezteti az újabb törekvések súlyát. Arról van szó, hogy az óvilág romjain a jövő század társadalmának alapjai vettessenek meg. A küzdelem körébe vonja a társadalom minden osztályát, a nép valamennyi rétegét. Az emberi jogok mellett hovatovább érvényesülni kezdenek az egyénié; a kiváltságoknak mindegyik ellenébe szegeznek magukat az egyenlőség követelései; a születésnél többre becsülik az érdem. E körülményből a viszonyok éles bírálatát következik, melynek eredménye a béke egyensúlyát erősen megingatja. A rendi osztály, az államfő a történetileg fennálló rendszer védelmére ragad fegyvert, az új szellem bajnokait az igazság, méltányosság s a jövő bol-

dogság eszméi lelkesítik a támadásra. A küzdelem azon mértékben növekszik, a mint erősödnek, a mint nagyobb-nagyobb tért nyernek a felvilágosodás elvei. Az egész XVII. és XVIII. század nem egyéb, mint a jövő harcza a multtal, melyben a győzelem szeszélyes változatok közt már jobbra, már balra hajol. A XVII. század eleje erős lökést ad az új realisztikus áramlatnak, melynek hullámai a század vége felé simúlui kezdenek. A hugenották már kiűzettek Franciaországból, Angolországban az új irány már bevégezte véres munkáját, a westfali béke egy időre kiegyenlítette az európai érdekviszonyokat. A XVIII. század kezdetén erős visszahatás fejlődik ki, közepc táján újra megerősödnek a demokratikus eszmék nyilvánulatai.

A század végén már lángba borítják az összes európai viszonyokat. Egész Európa szeme egy tárgyra irányul: az eszmék pusztító és alkotó harcára. Franciaországban patakként ömlik a vér; a pokolbeli seregek száguldnak fel, alá; a trón ledöntve; az oltár megszenteltelenítve; az egykor hatalmasok száműzötten futnak hazájokból; a csőceselék vad negéde undorítólag dühöng; a kegyelet utolsó nyomai eltörölve, az érzés kitépve az emberi szívből, az ész kigúnyolva Ennyi gyász! Lamartine élénk, — kiáltó színekkel festi azon idők borzalmait.

Egész Európa feljajdult a veszedelemben, mely a lét minden alakját kiirtással fenyegette. Sok időbe és vérbe került még aztán, míg a küszöbről küszöbre vonuló vész öldöklő angyalát egyesült erővel bilincsekre lehetett verni. Ez alatt az új tanok közönségesek lettek Európában. A XIX. század hajnala is már felvirradott. A múlt század véres munkája még az új századba is jól

belenyult. De egyuttal az a vetés, melyet nem rég s oly hosszú időn át milliók vére öntözött, a helyre állott rend mezején meghozta gyümölcseit. A XIX. század új, még nem látott korszakot jelöl az emberiség történetében. A lángból, az ágyúk tűzéből, melybe az új szellem szállott a múlt század utolsó felében, főnixként emelkedett ki most az eszmék diadala. Jelen századunk képével még foglalkozunk; látni fogjuk, hogy az teljesen új, teljesen elűtő a múlt idők alakjától. A szabadság és egyenlőség közötti ellentét, mely a múlt század végén felforgatással fenyegette az állam alapjogait, az új század szellemében megtalálta kiegyenlítő békebíróját. Azóta a szabadság védszárnyai alatt a műveltség képezi az egyesek és államok értékének mérővesszejét. S e téren men-
nél nagyobb eredményeket felmutatni: ez az egyének és nemzetek versenyének főűgője. Ezért nevezhetjük századunkat a gépek, a villamos gyorsasággal haladás korának. »Gyorsan élünk« — íme időnknek egész jellemrajza, a század tükre.

A tudomány a multhoz képest napról napra évtizedekkel megy előre. A kutatás célja az igazság felderítése. A XVII. századtól folyton erősödő induktív módszer teljes érvényre fejlődik a tudomány valamennyi ágában, kezdve a természetvizsgáláson egész a filozófiai fejtegetésekig. Ez új mód kanonkönyvét megírja Mill Stuart. A szellem mindenütt erősen nemzeti. Főleg a nemzeti irodalomban, a költészetben árad hatalmas hullámokban. Az angoloknak megvan Burns-ök, Walter-ük, Moore-jok; a francia nemzet érzelmeit Beranger, Viktor Hugó zengik; a német eszmevilágot Lessing, Heine festik, a magyar nemzeti költészet tetőzetét éri el Petőfinél, Aranynál.

Azonban a jelen század folyamán egész napjainkig egy tudomány sem mutat fel oly rohamos fejlődést mint a természettudomány és történetírás. Mind a kettő mélyre hatol. Az a természet rejtett törvényeit kutatja, ez az emberi cselekvések rugóit iparkodik felfedezni; az a külvilággal, ez a szellemi élettel foglalkozik. Mindkettő körébe vonja a rokon tudományok minden faját. Amott a fizika, khémia, geologia, csillagászat egyesülnek egy célra, itt az arkheologia, oklevéltan, kritika, lélektan, földrajz, ethnografia nyujtanak segédkezet a történetvizsgálónak. Sőt a mai kor nem elégszik meg a száraz események hiteles előadásával sem. A tények közti összefüggést kell kimutatni, az adatokat kiválogatni, s a fontos eseményekbe életet lehelni. Így lehet csak feltüntetni az emberiség életének szerves fejlődését, az egyes alakok jellemének körvonalait. Ez a történetírás feladata a jelenben. A régiek azt mondták »historia magistra vitae«; mai fogalom szerint ez a dolognak csak egyik részét fejezi ki, a másikat a részrehajlás nélküli igazságszolgáltatás képezi. Való és valótlan tényekből egyaránt okulhatni, a történetírás célja az igazság fölmutatása egyesek és népek életében.

Elöttem is az adatok teljesebb, hézagosabb halmaza fekszik, mind megannyi mozaik egy a történet színpadáról jó rég letűnt alak életéből, kinek megítélésében az utókor nagyon elfogult s egykissé igazságtalan is vala. A poros foliánsokba életet lehelni, a szerteszét szórt töredékeket formába önteni s a korviszonyok keretében feltüntetett alaknak helyét a történetben kijelölni tűztem ki vizsgálódásom céljául. Ki volt ez a félreismert férfiú? — Horvát István, »az utolsó ázsiai magyar!«

I.

Az 1884-iki év május elejére két eseménynek esett százados évfordulója: egy örvendetesnek s egy gyászosnak. 1784. május 3-án született Horvát István, a magyar nyelv és nemzetiség rendületlen oszlopa, három nappal később látott napvilágot II. József rendelete a német nyelvnek hivatalos nyelvvé emelése tárgyában. Mily ellentét! II. József sírját ásta meg nyelvünknek, Horvát az újjászületés hirdetője volt. Az porba tiporta a nemzeti jogokat, ez élete fogytáig küzdött értök. Az reformokat hirdetett, melyek a történeti hagyományok érinthetetlen oldalára is halálos döfést mértek, Horvát a nemzeti reakció híve maradt mindvégig. Horvát a fejedelemségi Székesfejérvárott, a magyar királyság ősi fészkeben született, ama rendelet Bécsben, Ausztia szívében, a Habsburg-ház százados germanizáló politikájának székhelyén kelt.

Horvát István azon középnemesi osztályból származott, melyet a XVIII. századnak reánk nehezedő súlyai legerősebb próbára vetettek. A nemzeti harcok erőfeszítései, a külföldi háborúk növekvő terhei, a nagy áldozatok, melyeket az ország vérben és pénzben hozott a fejedelem védelmére s a helyreállított béke után következett nemzetellenes nyomás mind oly találkozása volt a körülményeknek, mely épen a középosztály anyagi érde-

keit sújtotta leginkább. A főnemesség és főpapi osztály a század végeig, sőt azontúl is folyton fentartotta az egyensúlyt a fejedelmet környező fény kifejtésében. A nagyúri rend csillogása sokáig kiállta a királyi udvart előzőnlő idegen grófok, hercegek s egyéb aulikusoktól fölidézett versenyt. Azonban a kisebb nemesség már a század közepétől kezdve folyvást jobban és jobban érezte a bécsi politikának következményeit, mely Magyarországon minden kitelhető módon akadályozta, az örökös tartományokban pedig elősegítette az anyagi jólét kifejlését. Innen az általános elszegényedés, mely főleg a középosztályra nézve könnyen létkérdéssé válhatik vala. A szívós életű nemzet azonban vasbuzgalommal lát az önfentartás munkájához. Minthogy eddigi főállásának biztosítékai: az alkotmányos jogok s a birtokviszonyok a hosszas harczok alatt s a nemzetellenes irány felülkerekedése miatt meginogtak, ezentúl az ipar és kereskedés felvirágoztatásával iparkodik a nemzet a megzavart egyensúlyt helyreállítani. Az ipar eddigelé jobbára csak az idegen fajú lakosság által műveltetett, a kereskedés még azontúl is főleg ezek kezében marad. De a század közepétől fogva a magyar elem is szokatlan buzgalmat fejt ki e téren. A szabad magyar nemes gondolkozása szerint, ha talán egy kissé lealázó is lehetett az iparágakkal való foglalkozás, lassanként a szükség parancszava s a haszon ígérekzése megbarátkoztatták őt az anyagi jólét ezen hatalmas tényezőjével. Igaz, a törekvések a század folyamán számos, főleg felsőbb hatalomtól vetett gátok következtében még nem hozhatták meg az óhajtott gyümölcsöket. Tény azonban, hogy a közép-rend soraiban mind számosabban vannak az iparos osztály képviselői. »Bizonyos, hogy Mária Terézia alatt

rendkívüli mértékben nőtt az iparosok száma, a lakosok műveltségével s növekedő szükségleteivel együtt.«¹⁾

Horvát István is ily elszegényedett, de nemesi, iparúzó, de művelt és jómódú családból származott. Atyja Horvát János, anyja Tompos Anna volt, s valószínűleg már nagyatyja Gyórból szakadt Székesfejérvárra.²⁾ Egy

¹⁾ Marczali Henrik: Magyarorsz. II. József korában I. k. 114. lap.

²⁾ Fehérmegyének 1779-iki november 29-kén kelt nemességi bizonyítványa szerint Horváth Márton és Mihály testvérek, továbbá Markus István és Odor János, II. Ferdinándnak 1623-iki június 25-ikén kelt armalisa által nemességet nyernek. A második helyen említett Horváth Mihály nemzedékrende a következő:

Horváth Mihály				
(1623. jun. 25. nemességet nyert)				
Mihály				
István				
Radics Erzsébet				
Ferenc		László	József	János
János	Ferencz	András	József	János
Tompos Anna			László	Anna
János	Ferenc	István	József	Anna
1784—1840.				
Szepessy Karolina † 1834.				
Karolina	Mária	Árpád	Béla	Gyula
sz. 1816. márt. 25.	†	sz. 1820. febr. 23.	†	sz. 1827. szept. 19.
† 1882.		Szendrey Julia		
		sz. 1828. dec. 28.	† 1868. szept. 6.	
Atila	Árpád	Viola	Hona	
szül. 1851.	sz. 1855. júl. 18.	sz. 1857. júl. 2.	sz. 1859. júl. 26.	
szept. 6.	Tibor	† 1858. júl. 20.		
† 1873. máj. 6.	sz. 1882. febr. 21.			

Ezen nemzedékrend Fejérmegyének idézett nemesi bizonyítványa szerint, továbbá azon plenipotencia nyomán van összeállítva, melyet a családtagok a Kisfaludiak ellen folyó két rendbeli

század bonyodalmas eseményeinek sűrű fellegén keresztül csak nehezen lehet kivenni azon vonásokat, melyek a Horvát-család körvonalait képezték. Horvát István atyja saját feljegyzése szerint zubboncsináló volt, mi mai értelemben a már csak itt-ott lelhető szürszabónak felel meg. Ez iparág akkori időben a jövedelmesebbek közé tartozott. Épen a posztószövő- és ruházási iparosok voltak a legkeresettebbek s e mesterség meghonosításán s felvirágoztatásán főleg a legnagyobb sz. kir. és mezővárosok, köztük Székesfejérvár is, fejtettek ki nagy buzgalmat. Különben Horvát családjára érdekes világot vet keresztlevélnek lemásolása s kitérő megjegyzése, melyet Mindennapijába 1805. okt. 9-iki kelettel igtatott be. A rovatos kimutatás így hangzik: »Idő 1784. 3 Maii. Nom. Par. Joannes Horváth (sartor) et Anna (Tompos). Nom. Patrinor. Georgius Hollner et Elisab. Baptisans Franc. Pais. A parochus Ignatius Puretics. Tudatlan volt Pais uram, ki most etyeki plébános, Fehérmegyében, midőn az édes atyámat szabómesternek írta. Ő nem

táblai perőkben, 1824-iki márczius 3-ikán Horvát Istvánnak adtak, mely plenipotentiáról szóló hiteles okirat József főherceg, az ország nádora, nevében Szentkirályi László ítélőmester aláírásával van kiadva. Ezen plenipotentia a nemzedékrend tekintetéből kiegészíti Fehérmegye nemzeti bizonyítványát, s a családi irományok közt található.

A családta folytatásaul még Horváth István gyermekei és az ő nevét viselő unokái is, úgy szintén dédunokája föl vannak véve.

E közlemény teljesebb és szabatosabb mint az, mely a következő munkában található: Nagy Iván »Magyarország családai.« Pótlék-kötet 279.-ik s köv. lap.

De még e közlemény is, mely Horvát Árpádtól származik, kiegészítendő avval, hogy Horvát István 1805-iki Mindennapija szerint atyja kilencz gyermeket jegyzett fel jegyzőkönyvébe, mint alább következik.

volt soha szabó, hanem zubboncsi, kit exomidariusnak hívnak latánul, nem sartornak. Beirhatta volna őtet paplanosnak is. Azonban még e mellett az atyám nemesi kharakterét sem jegyzette föl, a mi már iszonyú lustaság volt. Ha fontolóra veszem, hogy édes anyám vezetéknévét kihagyta, akkor már boszonkodnám is Pais uramra, ha az emberiséget nem tekinteném.«¹⁾ E közlésből látható, hogy Horvátnak atyja oly iparos nemesember volt, ki maga gyártott szövetet s maga is dolgozta fel. Ime a keret, melyben Horvát István, a nagy magyar, bölcsője ringott. Egy kis ház, egy kis kert, szőlő s a becsületes munka szerzeménye volt a forrás, melyből a gondos és okos családfő előteremtette a mindennapi szükségletet. Horvát házanépe egyike lehetett ama régi jó magyar családoknak, melyeket erős nemzeti érzés, erkölcsös élet, józan életfilozofia, muakás iparkodás tüntet ki. Ily családban nyerte Horvát első benyomásait. Szülei egyszerű emberek voltak. Míg az apa soktagú családja fentartásaért izzasztó munkát folytatott, addig a nő kis házi gazdaságukban foglalatoskodott. Míg az az élet külső eszközeiért küzdött, addig az anya családi gondokkal törődött; az apa anyagi munkát végzett, az anyának jutott osztályrészül a szellemi gondoskodás, gyermekeinek legelső nevelése. Az az élet prózai, ez költői oldalával volt elfoglalva. Békesség, megelégedés uralkodott a csendes családi életben, melyet a férj szerelme, a nő önfeláldozó ragaszkodása az otthon szentélyéhez, az atya szigorral párosult leereszkedése, a családtagok egyetértő patriarkális szelleme lengett át. »Magzatait minden

¹⁾ »Mindennapi« 1805. okt. 9. A »Mindennapi« azaz Horvát naplójára való hivatkozásban ezentúl M. N. rövidítéssel élek. Szerző.

alkalmatosságok közt nem úgy nézte, mint hatalmába esett rabszolgákat, hanem vele egynemű jussokkal bíró társakat. Gyermkeivel emberi s nem baromi módon bánt« — írja atyjáról Horvát.¹⁾

Azon szűk körben, melyben élete mozgott, híven teljesítette kötelességét. Ügyszólván kizárólagosan családjának élt; a világ folyásával nem sokat gondolt, igényei nem voltak, családi viszonyai mindig rendezettek. Halála után a mi adósság fenmarad, az szépen kitelik a hátrahagyott vagyonkából, bár nem adhat jelentékenyebb örökséget nagyra szaporodott családjának. Inkább életében gondoskodik azon tőkéről, melyet gyermekei nevelésében biztosít ivadékainak. Cselekedeteiben is inkább a természetes ész szabásait, mint a tanultság elveit követi. Megvan a maga kalendárioma, népies olvasmányai, énekeskönyve, melybe ősi szokás szerint bejegyzí családjá főbb mozzanatait, gyermekei születése, halála dátumát; ez egész irodalmi készlete. S e romlatlan egyszerűsége, természetes szívjósága, nemes kedélye által polgártársai becsülését, családjá mély feláldozó szeretetét érdemli ki. Atyjának egész életét híven rajzolja Minden-napijában e pár találó kifejezéssel: »Ha Kant vagy Mirobeau szerzeményeit tanulta volna is, nem teljesítette volna úgy be az emberiség tiszteit, mint ő gyakorolta azokat természeti okoskodása után.«²⁾

Anyja olyan régebbi magyar szabású háziasszony, ki szívesen osztja meg férjével az élet viszontagságait, családjáért él-hal, a háztartást gondosan vezeti, maga vallásos, gyermekeit is az erényes élet módjára szok-

¹⁾ M. N. 1805. jan. 30.

²⁾ M. N. 1805. okt. 13.

tatja, ki a sors csapásait Istenben való megnyugvással viseli, nem zúgolódik, de érzékeny szívvel panaszkodik. Gyermekait egyformán szereti, de mégis jobban vonzódik anyai szive Istvánhoz, »mert egészen nála nevelődött s tőle tanult imádkozni is.«¹⁾ Innen a hála és fiúi szeretet áradó heve, melylyel Horvát István szülei, különösen édes anyja asszonya iránt viseltetik.

Pesti tanuló korában egyik értekezését apjának s anyjának ajánlotta, miért az anyai szeretetében leg-gazdagabb Maecenas »hat gyönyörű ümöggel s több kénye szerint való süteménnyel« ajándékozta meg fiát. Mindig a kegyelet és mély megindulás hangjain emlékezik meg Horvát szüleiről később is, mikor ő már többé nem a családban, hanem a hazában és a hazának élt. Örömkönnyeket hullat a viszontlátás perczeiben, a fájdalom zokogásai között vál meg szerette szüleitől, keserves könnyeket sír, ha családja sorsa felől kedvezőtlen értesítést hall. Valóságos ünnep volt az, ha később Horvát szüleihez Székesfejérvárott látogatott. Maga mondja Mindennapijában, hogy ilyenkor mindig nagy lagzit csaptak, s a jó gazdasszony ugyancsak hozzá látott a fánk sütéshez.²⁾ Ekkép könnyen hitelt adhatunk Horvát szavainak, mikor azt írja anyjáról, »hogy benne a természettől egy képét nyerte a valódi és tökéletes anyának.«³⁾

Ily apától hallotta Horvát az első magyar szót, ily anyától szívta az édes anyai tejet. Ily szülék gondjai alatt fogta ő a jellemnagyság és nemzeti érzés szikráját, mely kevéssel utóbb oly magas fényben, oly nagyszerű

¹⁾ M. N. 1805. okt. 23.

²⁾ M. N. 1805.

³⁾ M. N. 1805.

példaképen lobogott honfitársai előtt. A gondviselés különben számos magzattal áldotta meg a szülék boldog családi életét, mi évről-évre növekedő teher gyanánt súlyosodott anyagi állapotukra. Az apa következő rendben jegyezte fel gyermekeinek születését: János, Ferencz, I. István, II. István, I. József, Erzsébet, II. József, Imre, Anna. Ezek közül Ferencz Olaszországban Trevisóban katonáskodott a Davidovics (azelőtt Kray) ezredében; az I. István, I. József és Imre még kisdedségökben meghaláloztak. Bizonyosan a különben is elég sok tagú családhoz tartozott Horvát István nagyatyja is, Horvát Ferencz, ki Asszonyfán született Györmegyében s ugyanott Écsen kelt egybe pázmándi születésű Zádory Klárával, részt vett M. Terézia felkelő seregében, és 1795. márczius 26-án halt meg Székesfejérvárott.

Horvát István nevére vonatkozólag a nagy közönség s az írók egy jó része szembeszökő tévedésben van. Csakis a kritikusabb írók s a csekély számú egykorúak tudják ma már, hogy Horvát nevét *h* nélkül írta. A Magyar- és Erdélyországon valaha élt Horváth családok ősei általában Horvátországból kerültek át hazánkba.¹⁾ Az összes Horváthok sorában nem találunk *h* nélkül írt családnevet. Horvát István ősei mind Horváth-ot írtak, sőt maga is ezt az alakot használta egész 1806. jan. 1-ig, mely napon kijelenti naplójában, hogy azontúl Horvát-ot ír, »a *h* barbarus századok alatt jött nyelvünkbe. Akkor (6 század előtt) ingó-bingó volt orthografiánk.« Írja és megrójjá, hogy sokan nevök írásában a régiséggel kérkednek. Például Eötvös nevet hozza fel Ötvös helyett. Kérhoztatja a vezetécknevek vég *y* betűjét is, mi

¹⁾ Nagy Iyán: Magyarország családai V. k. 141. l.

helyett *i*-t kell írni; még inkább rosszalja, ha az *y* elé még egy *h*-t is toldanak, mint Verseghy Versegi helyett. Megemlíti egyszersmind, hogy Horvát-ot legelőször Horvát Andor, győri atyjafia, azaz atyjának unokatestvére írt. Ez időtől fogva következetesen Horvát-nak írja magát mind hivatalos irataiban, mind nyomtatott és kézirati munkáiban, gyermekei is ezt a nevet viselik.

Horvát István első nevelését és oktatását kétségtelenül a szülői házban vette. Gyermekezeit otthon Székesfejérvárott töltötte, honnan még talán a szomszédos Pátka községbe mehetett időnként nagybátyja Horvát Ferencz, oda való plébános látogatására, ki atyjának egyetlen testvéröccse volt.

A szülőház befolyása, a családi egyszerűség, a szülők értelmessége, s jámbor élete jó hatással volt a gyermek ébredő tehetségeinek kifejlesztésére. A szülőváros ősi híre, fénye, a nagy történeti emlékek, nagy idők maradványai, a viharos századok föl-fölrezzent szelleme környezték a gyermeket. Székesfejérvár, hajdan a magyar szent királyok székhelye, bölcsője és temetője, hazánk történetében mindig kiváló szerepet játszott. Az Árpádok korában az összes nemzeti élet középpontja, a királyok, fő hivatalviselőknek, a magyar nép színejavának adott lakóhelyet, a keresztyén vallásnak, a tudománynak, művészetek s általában a műveltség minden ágának nyújtott menedéket. Országgyűléseinknek, vele a hazafiúi szellem mozgalmasságának, a nagy nemzeti ünnepélyeknek, az udvari tornáknak, fényűzésnek színhelye. A külről avagy belről támadt áramlatokat legelőbb az ősváros érezte, honnan azután országszerint elterjedett az új szellem. Sok időbe telt, míg a későbbi alakulásoknak, a háborús viszonyoknak fekvésénél fogva is jobban megfelelő Buda-

vára, azután Pest elragadhatta városunktól az elsőséget. Sokáig egy rangot tartott a fejlődő fővárossal s a magyar vitézségnek, a nagy történeti példának nem kevesebb fényével dicsekszik, mint amaz. A török ellen bástyája a virágzó dunántúli résznek, egyik oszlopa a nyugoti külföld s civilizáció védelmének. A viharos idők szele azonban a királyi város egére is felleget vont. Annyi dicsőség, annyi nagyság tanujának osztotnia kellett országunk százados megaláztatásában. Székesfejérvár 1543—1688. esőrgette a rabbilincseket, mely idő alatt csak egyszer, 1601-ben, esett neki rövid egy évre föllélekzenie. Azonban ütött végre a szabadulás órája. Buda visszavétele után két évre Székesfejérvár alá szálltak a diadalmas császári hadak. Miksa bajor fejedelem intézte a megváltás munkáját s Fejérvár lerázta a török rabigát, szabad lett újra. Azután a szolgaság napjai, a másfél század szenvedései sokkal élénkebbek maradtak emlékében, hogysen a politikai s nemzetiségi tüntetésekben, a Tökölyi és Rákóczy-mozgalmakban jelentékeny részt venni kedve s ereje lett volna. A kormány által tett szolgálatok becsét is sokkal jobban érezte még ekkor, hogysen a hála érzelmei mélyen át ne hatották volna. Azontúl a dinasztiahoz való ragaszkodás, törhetlen hűség lett minden erénye és hibája. A török hadak után német katonák következtek, a hazának tett szolgálat mellett sokat ártva az anyagi és erkölcsi jólét fölvirágzásának. A német betelepítés is szabadabb folyást nyer, mi a művelődés terjesztése árán hatalmasan csökkentette a nemzeti érzelmek külső és belső erejét.

Azonban az idők megváltoztak. A XVIII. század elején már többé-kevésbé fölöslegessé válnak a várak országunkban. Az ősfészek bástyái eltávolíttatnak, vele

gyöngül az idegen elem germanizáló hatása s Fejérvár megifjúlva a sok gyász után, új erővel lát régi nagyságának visszaszerzéséhez. Ez nem sikerült, de azért megmentette az egykori hatalom maradványait, azontúl is folyvást számot tevő helyet foglalt el hazánk történetében, a haladás valamennyi nyilatkozatát fogékony kebellem fogadta romjai közé; lerombolta a bástyákat, de új falakat épített az ipar, kereskedelem, tudomány, műveltség, szorgalom köveiből.

Itt folytak gyermeknapjai Horvátnak, e városban töltötte gyermekéveit. A koronázó város nagy multja már akkor megillette lelkét, s már akkor elkészítette a talajt azon nagy hazafiúi érzés számára, mely keblét haláláig oly erősen, követendő példa gyanánt dobogtatta. Már mint gyermek, örömet hallgatta a régi történeteket, szívesen olvasta hazánk jeleseinek dicső tetteit. Aztán ott volt a sok kézzel fogható emlék. Ott álltak az ágyú-rombolta bástyafalak, melyek hősök vitézségéről regéltek, ott meredeztek a csonka tornyok, a dicsőség és pusztulás hirdetői, ott aludtak örök álmot a *magyar* királyok, várva a föltámadást, várva a nemzeti föltámadást, ott hevert romokban István király bazilikája, csak egy kis részt, a Mátyás kápolnáját hagyva fenn hivatásának, az istenitisztelet végzésére. Benn a városban lépten-nyomon egy-egy vonatkozás a mult nagyságra vagy a megaláztatás napjaira, künn a Vértes hegység ívben elmúló láncolata, az Andrásmező, Palota, a tatár kövek szétszórt rendetlensége, annyi meg annyi emlék, mind egy-egy hagyományt őrizett meg, egy-egy lapot mutatott fel hazánk változatos történetéből. Ily viszonyok közt születve és nevekedve a szülői ház és város jótekonny hatása alatt, már mint gyermek kezdte magába

szívni a zabolátlan nemzeti szellemet, melyből későbbi pályáján a haza válságos napjaiban erőt és lelkesedést merített.

II.

A családi nevelés nemsokára az iskolában nyerte folytatását és kiegészítését. Horvát már 1799-ben, tehát 16-ik évében befejezte gimnáziumi tanulmányait, s így az 1791—1792-ben léphetett a parvába, vagyis a középiskola első osztályába, miután az elemi osztályokat már előbb elvégezte volt. Azon időben kezdte tehát a nyilvános iskolákat látogatni, mikor a tanítás terén úgy, mint a politikai viszonyokban sok zavart, sülyedést, ingadozást, de mellette egyben másban haladást is tapasztalhatni. A XVIII. századot általában nemzetietlennek szokták bélyegezni. Marczali Henrik ¹⁾ egy némiben megváltoztatja e nézetet, mely korunkban hagyományképen száll Toldyról, s Horvát Mihályról az epigonokra. A nemzetiségnek extenzitását s intenzitását különbözteti meg. Kimutatja, hogy az idegen elemek ha tán jobban terjedtek is extenzíve, a nemzetiségnek soha sem volt intenzívebb ereje, mint épen a XVIII. század folyamán. A nemzetiségnek alapja hazánkban nem is főképen a nyelvben gyökerezett, mint inkább a rendi osztályban. De még a hazai nyelv sem volt annyira veszélyeztetve, az irodalom sem pangott oly fokban, mint azt haladotabb korszakunk szemüvegén látják. A nyelv, az irodalom megtalálta bajnokait a XVIII. században is s azért az 1772-iki évet sem lehet irodalmunk ujjászületése, csak nagyobb lendület idejének tartani. A nemzeti érzés-

¹⁾ Marczali H.: Magyarország II. József korában.

nek, a műveltség haladásának számos, erős kifejezésével találkozunk Amade, Faludi, Orczi, Bessenyei, Ányos, Barcsay műveiben. A mi panasz hallik a költők lantjain a magyar nyelv mostoha sorsa felől, az századok óta otthonos a magyarosabb írók műveiben, az époly buzditás a nemzeti műveltség terjesztésére, mint napjainknak buzgó törekvése a magyar nyelv általánosítása körül. Nincs túlzás nélkül ez elmélet, de számbavehető adatokat nyújt a kor szellemének megérthetéséhez. A mult század lanyhaságát nem kell egyedül a nemzetietlenség forrására visszavezetni, mikor európai áramlat követelte jogait s külső nyomás gyakorolta jogtalanságait hazánkon.

Még II. József reformjai közül sem azok keltettek legnagyobb ellenhatást, melyek a magyar nyelv eltörlésére vonatkoztak, hanem azok, melyek alkotmányos jogaink megsemmisítését vették célba. A kedélyek is csak akkor hajlottak a lázadás felé, mikor a főnemesi s főpapi osztály saját érdekeit már nagyon kockáztatva látta. Tagadhatatlan, a német nyelv behozatala egy részről szintén bénította nemzetiségünket, másfelől azonban szokatlan szorgalmat ébresztett a nemzetinek kiművelése körül. A német nyelv használata gyorsan terjedt köz- és magánéletben. A hazafias érzelmű szerzetek eltöröltettek, helyébe többnyire német tanítók alkalmaztattak; az iskolák nyelve német lett. Ily időben s viszonyok közt kezdte Horvát iskoláit. Székesfejérvár akkor még csaknem egészen német volt; II. József halálos ágyán visszavonta újításait; azonban még a status quo helyreállítását illetőleg országosan lehetett intézkedni, minden a régiiben maradt. Az iskolázás nyelve is a német maradt. Ily állapotok mellett történt azon adomaszerű eset, mely a kis Horvátnak még akkor bizonynyal naivul s akarat-

lanúl nyilatkozó erős nemzeti érzését érdekes színben tünteti fel. Az iskolában épen németül kell írni. Horvát tétlenül marad. Tanítója rendre utasítja; azonban ő csak nem akar Neichel Ferencz professora szavainak engedelmeskedni; az intést közönnnyel, a fenyegetést daczosan fogadja, de ő mégsem ír németül. Az engedetlenséget drágán kellett megfizetnie makranczos tanulónknak. Tizenkét vesszőt állott ki büntetésül, melynek kimérésében a tanító három ízben is szünetelt, mindannyiszor kérdezve: fogsze írni németül? De a ki nem adott igenlő választ, hanem határozottan nem-mel felelt, az Horvát Pista volt. Így kifogyván paedagogiai eszközeiből a tanító, többé nem kényszeríté a durczás gyermeket, hanem bizonyosan jelentést tett a szülőknek. Később, mikor Horvátot már az egyetemi tanszéken bámulta a pesti fiatalság, meglátogatta őt az igénytelen tanító Neichel, a ki ekkor nyugalmazott igazgató volt. Horvát tréfásan czélzott a régi történetre; a beszéd fűszerét, a barátság zálogát képezte az elmúlt dolgok fölevenítése.

A középiskolákat Székesfejérvárott azon intézetben végezte Horvát, mely már Vörösmartyt, Fejért, Pirkert, Eötvöst, Szalay Lászlót adott a hazának. Az elmúlt dicsőség széke ugyanis a tudományos életnek is ősi telepe volt. Minden valószínűség szerint Szt. István állította itt az első iskolát, mely »a pannonhalmi főmonostor iskolája után hazánk első s mintegy anyaiskolája volt.«¹⁾ A gimnáziumot, melyben Horvát tanult, jezsuiták alapították 1727-ben, kiknek gondjuk volt arra is, hogy az intézetet virágzásnak indítsák. 1773-ban a szerzet eltöröltetvén, világi férfiak alá került, kik mellett ex-jezsuita tanítók

¹⁾ Vass József: Hazai és külföldi iskolázás az Árpádkorszak alatt. 34. l.

is alkalmaztattak. 1776-ban a gimnázium a pálos szerzet kezére jutott, kiknek lelkes és hazafias soraiból kapta a nemzet és irodalom Ányost, Virágot. 1786-ban II. József ezeket is kasszálván, újra expaulinusokkal világi tanítók nyertek alkalmazást, főleg protestánsok s olyanok, kik az újabbkori műveltség elsajátítása mellett II. József politikájának alkalmas eszközeiül kínálkoztak. Horvát ez időben járta a gimnázialis osztályokat. A tanulásban jobb módszer uralkodott, a tudomány újabb vívmányaira is kiterjedt a figyelem, de a szellem erősen német volt. Az 1790—91. évi mozgalmak némi javulást eredményeztek, még többet ígértek a jövőre nézve. Azonban I. Ferencz kormánya újra hosszú időre meghiusította a reményeket, elnémította a nemzeti vágyakat. Fraknói élénk színekkel rajzolja az 1793—95. évek fonákságait.¹⁾ Kritikus idők voltak azok. Hazánkat a francia forradalom hullámai zajlották körül, benn a demokratikus tanok titokzatos árjai zúgtak, a király rettenet »a felséges néptől,« ez a fejedelem bosszuló hatalmától ijedez. Franciaországban elvérzik az uralkodó, nálunk áldozatul esik a nemzeti törekvések vértanúja: Martinovics. A kormányt az összeesküvések gyanúja, az alattvalókat a kir. ügyigazgató vádaskodásai idegrázó izgatottságban tartják. Egyfelől a szabadságfák felállítása, a francia káté terjesztése tette szólítja a nemzetet, más oldalról a vérmező lelket fagyasztó látványai szolgai hűséget, megadást hirdetnek és — parancsolnak. A nyilvános életben felségsértési perek tárgyalásával vannak elfoglalva a kedélyek, a magánélet suttogással, képmutatással, gyűlölettel, panaszszal van tele. Senki sem tudja, kinek higgyen, minő pártot válasz-

¹⁾ Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése.

szon. Az iskola falai nem zárhatják el a veszedelmes tanok áradó hatalmát. A pesti főiskola hallgatói tüntetést rendeznek, a pécsi akadémia tanulói megvetik az erkölcsöt, az új eszmék szolgálatába szegődnek. Következik a tanárok üldözése, zaklatása és büntetése. Koppi piarista atya Kazinczy szerint »örök dísze szerzetének és hazájának« áthelyeztetik, Piller kőszegi igazgató, Schedius pesti, Sailer pozsonyi tanár, Tichy Kassáról, Török Lajos főigazgató gyanú és vád alá helyeztetnek. Kant filozofiája érthetetlen s veszélyes tanokat is tartalmaz, tehát egy királyi rendelettel tanítása az ország összes intézeteiben szigorúan eltiltatik.

E néhány vonásból már megalkothatjuk magunknak a képet, melyet a múlt század utolsó évtizede tanítás tekintetében mutatott. És Horvát épen ez időben járta a középosztályokat. A mit az oktatás ily viszonyok között nyujthatott, az mind nagyon korlátolt, ingadozó, kétes, hézagos, magyartalan lehetett. A régiek eszmekörében mozgás, félénk tapogatás az újabb vívmányok terén, a szellem erőszakos elfojtása minden haladásnak útját vágta. Horvát fogékony lelkét nem elégítheték ki ez elavult iskolás tudákosság ingere. Magasra törő lelke, rohamosan fejlődő szelleme új útra tért a maga kiművelésében; az iskola hatásán kívül korát felülhaladó érettséggel s kitartással megragadta az önképzés minden eszközét. Már deák korában kedve telt az olvasmányokban; jeles írók műveiből egész könyvtárt szerzett össze; főleg a történeti könyveket kedvelte. Az iskolában jól tanult, »magát jeles viselete és szorgalma által kitünőleg megkülönböztetvén,« ¹⁾ miért is Pethő Jakab kir. tanácsos

¹⁾ Mátray Gábor: Emlékezésed Horvát István fölött, 1846.

különös ajánlata folytán már a grammatikai (harmadik) osztálytól kezdve királyi zsoldot, mai értelemben ösztöndíjat kapott. E kiváló tulajdonai által tanárainak becsülését s szeretetét érdemelte ki, melylyel kivált Neichel Ferencz, tanítója egész a retorikai (ötödik) osztályig. tüntette ki őt. Horvát is odaadással csüngött tanítóján. úgyszólván kölcsönös bizalom, baráti viszony fejlődött ki közöttük. Maga Horvát megjegyzi naplójában, 1805-ben. hogy Neichel Ferencz valamenynyi tanítványai közül legjobban szerette őt, készséggel szolgált neki, mint hivatásának tudatával bíró tanfőférfi, »kihez mint atyjához mehetett éjjel, nappal.«

Így az iskolának minden, rendelkezésére állott képző eszközét kizsákmányolván s ismereteit magánúton is gyarapítván, alkalmas műveken edzván tehetségeit. maga is kísérleteket tett nem annyira az irodalom, mint inkább az irogatás terén. E szárnypróbálgatásokra nézve érdekes saját feljegyzése s későbbi szatirai éllel metsző ítélete. Leírja naplójában, hogy atyja halála után családi ügyeknek rendezése végett haza (Székesfehérvárra) rándulván, némely ifjúkori kísérlete akadt kezébe. Ilyen volt Ovidius egy részének »éretlen« (sic) fordítása, melyet »a gyermeki fész miatt messze a várostól olvasott poeta korában.« ¹⁾ Bizonyosan valami erotikus tartalmu darab lehetett, melyet az iskola és erkölcsös szülői ház tilalma messze száműzött a serdülő ifjuság kezei közül. A másíknak így jegyzi föl czímét: *Effigies Historiae Regum Ungariae Antiquae et Novae. Authore St. Horváth. Anno MDCCLXXXVIII.* Nem elégedvén meg t. i. Neichelnek valószínűleg sovány, félénk s tán egy kissé

¹⁾ M. N. 1805. okt. 4.

hazafiuság nélküli előadásával, ezen munkáját, mint maga írja, »tankönyvnek szánta.« Művében nyilatkozó kritikája fölött ekkor már (1805) ironikus mosolylyal s csipősséggel élezelődik. Megmondja, hogy Szekér Joachimet és Severinit követte a hunokra nézve, a többi történetet magukból a régi írókból akarta összeírni. Egész nyugodtan s keresetlen őszinteséggel »oktondi«-nak nevezi munkáját, melyet talán be is végzett volna, »ha valami barát atya, Kovács Solanus fejezérvári magyar predikátor. (most veszprémi quardian) le nem beszéli vala.« »Mien haszontalan lett volna számos fáradozásom!« — kiált fel befejezésül elfogulatlan bírálatában. Azonban a magyar királyokról, maga is elismeri, szépen, hazafias hévvel írt.

Horvát a legválságosabb időben látott napvilágot, akkor, midőn egy negyed századon át a legsűrűbb s legkülönfélébb vészfellegek gyűltek hazánk egére. Ő rá csak távohról hatott a kor szelleme, a családi és iskolai nevelés közvetítése által. A szülői ház ápolta benne a szív nemesebb érzelmeit, az iskola szunnyadó tehetségeit ébreszté fel. Az jellemét fejlesztette, ez szellemére hatott jótékonyan. E kettős tényező életkorának mindenesetre megfelelő műveltséget biztosított számára s eszközölte, hogy a tizenhat éves ifjú érett megfontolást, szép reményekre jogosító tehetséget, lángoló hazafiai érzést, olthatatlan tudománysozomjat vitt magával a pesti főiskolára 1799-ben, midőn középiskoláit befejezván, tanulmányainak folytatása végett Székesfejevről Pestre költözött.

III.

Horvát atyai áldások között hagyta el a családi tűzhelyt. Az első nagy lépés, az egyik legfontosabb mozzanat életében. Új tárgyak, új alakok. A kis város

helyett egy nagy testvérvárosnak képe, mintegy 80,000 lakossal, tárul szemei elé. A kisvárosi nyugodt egyhangúság helyébe zaj, mozgalom lép. Az egyszerű gimnázialis tanárokat tudós professzorok váltják fel. A műveltség eszközei, a tudomány forrásai sokasodnak. A csekély számú iskolatársaság itt az ország fiatalságává női ki magát, melyre reménynyel tekint a haza. Otthon csak kevés rokonával, ismerőseivel érintkezett, itt jeles férfiakkal, tudósok- s írókkal van alkalma ismeretséget kötni. Eddig az anyagi gondok a szüléket terheltek, most nagyobbára magának a fiúnak vállaira nehezédtek.

Ez új viszonyok között még több oka volt, hogy fáradhatatlan buzgalommal lásson a munkához, egyrészt, hogy ne kelljen agg szüleinek segítségére szorúlnia, másrészt hogy magát mennél alaposabban kiművelje. Ezért látjuk őt oly szorgalmasan eljárni a főiskolára, miben nemcsak kicsinyes okok, de sőt komolyabb dolgok, betegség sem akadályozhaták őt. Csak egyszer jegyzi fel naplójában, hogy nem mehetett az előadásra. Beteges volt, azonban nem akart órát mulasztani; elindult, de útközben annyira fokozódott baja, hogy csaknem eszméletlen állapotban tért akkor Pesten lakó nagynénjének lakására. Ezért látjuk őt naponként a nemzeti könyvtartóban, melynek őrzője Miller Jakab Ferdinánd volt, kit »igen derék, őszinte és egyenesszívű embernek« nevez Horvát Mindennapijában. Napokon keresztül foglalkozott itt, olvasva, jegyezve; hol kutatott, hol kérdezett, hol a könyvtárőrnek tett szolgálatot, mely buzgalma és készsége következtében Millernek becsülését nem kisebb mértékben, mint szeretetét érdemelte ki. Ezért tekintett be úgyszólván minden nap az Eggenberger boltjába, hol mindig talált valami új könyvet, hallott valami irodalmi ujságot,

találkozott valakivel, kit még nem ismert s kitől valami hasznosat tanulhatott.

A bölcsészeti tanulmányokat 1799—1801. végezte, 1805. aug. 9. filozofiai vitát állott ki, mely alkalommal Pethő Jakab, kir. tanácsos, fizette ki a doktorátusért járó illetéket. 1805. aug. 28-án igtattatott a doktorok lajstromába. Bölcsészeti tanulmányainak befejezte után, még az 1802-iki évben beiratkozott a jogi tanfolyamra. S evvel Horvát is belépett azon ifjú sereg sorai közé, melynek tagjai oly rátartósan nevezik magukat juristáknak. Azon idő szokása szerint, melybe Horvátnak fiatal éveit esnek, a közoktatás rendszere hozta magával, hogy a studiosusból filozófus s ebből jurista lett. A fiatalságnak mindig erénye és hibája volt a fellobbanó hév annak minden következményeivel együtt. Szenvedélyes rajongással csüng az új eszméken, harczol a nagy elvekért, életet áldoz a szent ügy védelmében. De sokszor korlátozott, ingatag, szabados. Egyszer a királyt mentette meg, II. Ferdinándot; másszor úgyszólván, választotta, Mátyást. Ismét van eset, hogy napjait az élvezet és semmittevés határai közt tengeti. Horvát a pesti fiatalságnak, a jurista kasztnak egy különös alakja volt. Eleven, heves természetű, mint maga az élet; azonban megfontoló, előre látó; részt vett a küzdelmekben, de tudott uralkodni érzelmein. Részt vett az ifjúság nyújtotta élvezetekben is, nem vetette meg az élet örömeit, szórakozásait, de jó kedve soha sem csapott túl a józanságon; szoliditása, finom érzéke mindig megszabta a mérséklet és illendőség határait. S kedvtöltései mellett egy perczre sem feledkezett meg feladatáról, az emberiségi s hazafiúi

¹⁾ Mátray Gábor: Emlékezés H. I. fölé.

nagy czélekről. Ő a jövőnek élt s a multból táplálkozott. Különben is a sors pesti tanuló korában sokkal keserűbb poharat nyújtott neki, hogysen a féktelen szenvedélyeknek engedhette volna át magát. Ami szórakozása volt, az is hasznára, vagy az élet keserűségének enyhítésére vált. Élénken rajzolja magát előttünk naplójában, midőn egy alkalommal »néhány kegyszűzek« társaságában bálházba ment. A terem csupa jogász néppel s leánysereggel volt tele. Zajlott a mulatság, folyt a táncz. Horvátot is elragadta a derült hangulat. Nagyon sokat tánczolt, csupa magyar tánczokat lejtett. A jelenvoltak mindenkép belé akartak kötni csipős megjegyzéseikkel. Csaknem kötekedés fejlődött ki. Horvát azonban uralkodott érzelmei fölött; mikor pedig már megelégte a bántalmakat, egész hazafiúi szónoklatot tartott a gyülekezetben, szemökre lobbantván a hibákat és félszégéseket, melyekben az ország fiatalsága leledzik. S miután ekkép okossággal s szavainak meggyőző erejével ellenfeleit elhallgattatta s magát is már hölgyeivel s társaival együtt jól kimulatá, távozott a bálteremből.

Előttünk áll a hivatásának tudatával bíró ifjú ember. Szereti a hazát, a nemzeti szokásokat, munkás, higgadt, igazságszerető. S e tulajdonságokra nagy szüksége volt, hogy magát az emberekkel megkedveltesse, kiknek jóakaró pártfogásával anyagi helyzetén is lendített valamicskét. A dologban éjt-napot egygyé tett, hogy magát a drágaság közepette fentarthassa. A jelen század első tizedében nehéz időket ért Magyarország, inséges napokat látott a főváros lakossága. »Valami zsidó, örmény, rácz és német pénzfosztó, vérszopó, uzsora, és fősvénység lehet a magyar világon: annak a lángja mind itt vagyon Pesten« — írja Révai Mártonfi püs-

pöknek 1803-ban. »Hiában adott az Isten elég jó bőséget, mindennek az ára éktelen nagy.«¹⁾ A politikai események még fokozták, nagyrészt előidéztek a szükség növekedését. A mult századból még fenmaradt az elke-
sередett harc, melyet Európa vívott a franczia nemzet óriásával. A folytonos hadviselés megcsökkentette a jövedelmi forrásokat. A nemzet újjonczot állított a császári hadakba, terményt és pénzt hozott a kincstár kiadásainak fűdözésére. Hozzájárult, hogy a szabadelvű eszmék fejlődése s a Martinovics-féle mozgalmak emléke gyanakvóná tette a király lelkét, önkényűvé a kormánypolitikát. A nemzetiség minden nyilvánulata elé béköt vetettek, az anyagi jólét emelkedését, a hazafias társadalom izmosodását mindenképpen hátráltatták. Innen az örökös panasz, a terhelő vádak, melyek a kormány nyomasztó rendeletei ellen támadnak. Századunk elején kissé enyhültek a kemény állapotok. A király szívét is valamivel hajlóbbá tették a szerencsétlen fejlemények, melyek országunkon kívül az örökös tartományokat is veszélylyel fenyegették. A nemzetnek erőmegfeszítésére volt szüksége, minek fejében ő, ha kevés kedvezményt, de legalább ígéreteket nyújtott a hazafiúi kebelnek. Azonban a nép legnagyobb része még mindig zavarban sinlett, nyomorban tengődött. Az ipar és kereskedelem a pangásnak szomorú képét tárja elénk, a földművelés a fennálló körülmények között, virágzásnak épen nem indúlhatott. Ide járult az örökös pénzzavar, melyet a kormány különféle manipulációi idéztek elő. Oriási mennyiségben hozatott forgalomba a papírpénz, míg az ércz csaknem kivesszett a használatból. E rendszer mondhatlan inségnak

¹⁾ Bánóczi József: Révai M. élete és munkái, 372. l.

lett kútfejévé, a drágaságot fölötte magas fokra hatványozta.

Ez időben kellett magát fentartania Pesten. Ő ugyanis pesti életében vajmi keveset, vagy semmit sem várhatott az elszegényedett szüléktől. Őket is sújtotta a hazának közös sorsa, mind jobban terhelte az Isten áldása, a család szaporodása, az eltartás és nevelés ügyes-bajos gondja. Az özvegyiségre jutott anyának levélből könnyen megítélhetni a család nyomasztó helyzetét. 1805. szept. 25-én így ír fiának Székesfejérvárról: »Kedves fiam! A Józsi fiamnak ezen attestatumát a Pető úrnak, mivel kívánta, add által kezéhez. Ha pedig megszabadulsz Pestről, mentül előbb lehet, látogass meg, hanem NB. Székesfejérvárott és nem Pátkán, mert nagy szükségem vagyom reád. Egyéberánt mindnyájan egészségesek vagyunk az Isten kegyességéből, csakhogy nagy keserűségben szenvedünk. Élj boldogul addig is, míg lát, édes anyád Tompos Anna.«¹⁾

E közben a családi csapások is mind sűrűbben látogatták a pesti főiskola növendékét. Atyja, a gondos családfő, 1805-ben elhal, 1008 frt 5 krajczár adósságot hagy maga után, »de melyre elég jószág és kapitális maradott unos untig.«²⁾ A fej nélkül maradt család zülleni kezd. Kisebb öccseinek nevelése Istvánra esik s így a mellett, hogy maga is folyton munkával gyötörődik, még a tanító szerepét is fel kell vállalnia. 1805-től kezdve sűrűbben meglátogatják szegényebb rokonai, Pesten tartózkodó nénje is gyakran segélyére szorul. Azonkívül a család egyéb érdekei is követelik munkabíró vállait. Több évtől fogva pörösködnek fölpeczi,

¹⁾ M. N. 1805. szept. 25.

²⁾ M. N. 1805.

kispéczi, szömörői, gyömörői és hali pusztá jussáikért Kisfaludy Mihály, a Himfy szerzőjének atyja, s több más birtokosok ellen, Horvát János Szegszárdon lakó bátyja nevében.¹⁾ Pörügyészők egy ideig Reviczky Antal volt, később maga Horvát vette át a hosszas és bonyodalmas ügy vezetését. Azért találóan foglalta össze sokoldalú tevékenységét, mi által egyúttal szűkös helyzetét is világossá teszi, Mindennapijában e szavakkal: »Embernek, fiúnak, testvérnek, atyafinak, tanulónak, oktatónak, szeretőnek, jó barátnak, írónak és a mit legelőször kellett volna említenem, hazafiúnak személyét viselem.«²⁾ Horvát azonban nem csüggedt el az élet terheinek súlya alatt sem. Komoly magaviselete, példátlan szorgalma s összeköttetései által csakhamar türethetővé tette sorsát. A mire aztán még szüksége volt, azt a szabad idejében végzett fáradtságos munkával szerezte meg. Tulajdonképpen szabad ideje nem is volt. A mi fönmaradt, azt is hasznára fordította; a megélhetés eszközeit csak nagy lemondásokkal teremthette elő.

De helyzete folyton javult. Nagy Pál, székesfehérvári kanonok ajánlatára Szerdahelyi Alajos és Pethő Jakab kir. tanácsosok ösztöndíjat eszközölnek ki számára, melyet az 1801-iki évtől egész tanuló pályáján állandóan élvezett. E királyi zsold évenként 50 frtot tett ki.³⁾ 1803-ban, tehát mint első évi joghallgató, átvette Ürményi József országbíró Vincze fiának nevelését s tanítását. S e mozzanat forduló pontot képez életében. Oly család körébe vitte őt e lépés, mely arisztokráciai

¹⁾ M. N. 1805. jan. 21.

²⁾ M. N. 1806. jan. 1.

³⁾ M. N. 1805. febr. 21.

fény s magas műveltség tekintetében akkortájt ritkítá párját. S Horvát e családnak élete fogytáig törhetlen híve, belső tagja, hálás tisztelője maradt. Az Ürményi-házban elfoglalt állása biztosítá őt anyagilag, szellemének kiművelésére, jelleme kialakítására pedig óriási hatást gyakorolt. Igaz, hogy sok vesződsége volt Vincze úrfival, kit »a nemzetségi, büntetési és magyar jogra« tanított.¹⁾ De legalább jutalmazva volt s nem kellett küzdenie az inséggel, nyomorral, hiszen a teljes ellátás mellett még havonként 23 forintot a kezébe is kapott. A Vincze úrfi tanítása 1805. szept. 26-án véget ért, a midőn az katonának állott.²⁾ Azután az Imre úrfit kellett oktatnia, kit előbb is tanított, de kivel már nem volt oly sok vesződsége. A nevelésnek 1808-ban szakadt vége, a fehérmegyei Válban, hová Horvát tanulmányainak befejezésével úrfijával együtt költözött az Ürményi kastélyába. Imre tanításával ismét jobb helyzetbe jutott. Kevesebb dolga s több fizetése volt mint azelőtt. 1805. okt. 20-án írja Mindennapijában, hogy az előbbi évben 230 frtot kapott, ha ezt az idén is megnyerheti, öccse nevelésére is nagyobb summa pénzt fordíthat. S valóban a mit előbb a két fiú neveléseért kapott, azt most csak Imréért is megkapta, sőt a nemes család felszólította őt, hogy ha esetleg többet kívánna, tartalék nélkül nyilatkozzék. Horvát szerénysége azonban nem engedte meg, hogy a főúri ház túláradó kegyességét igénybe vegye.

A tiszteletnek sugárai, melyek az országhíró udvarát fénynyel tölték el, a ház egyszerű nevelőjére is elhatottak, s észrevétették őt az emberekkel. 1805. decz. 6-án Meltzer László ítélmester neje herczeg Pretzenheimhoz vitte el

¹⁾ M. N. 1805. aug. 5.

²⁾ M. N. 1805. szept. 6.

őt, kinek Leopoldina, Karolina leánykáját s Ferdinánd fiát a magyar nyelvben oktatni kellett. Horvát megmondolta a dolgot, azután elfogadta az ép oly kitüntető, mint jutalmazó ajánlatot. Nagy öröme telt benne, hogy az idegen ajkú főurak is tanulják a magyar nyelvet; hazafiúi tűzzel is oktatta kis tanítványait, kiken atyai szeretettel csüngött. S ennyi gyönyör mellett még 20 frt havi díjat is kapott, a nélkül hogy ebbeli kívánságát a legkisebb megjegyzés kísérte volna. A herczeg gyermekeit naponként délután 5—6-ig, úrfiait 6—7 óráig tanította.¹⁾

Ekkép folytak napjai jurista és jurátus korában, minek törvény tanulása harmadik évében esküdött fel.²⁾ Tanult és tanított, a mint csak kitelt tőle. Azonban a mozgalmas idők nagy eseményei sem kerültk ki figyelmét. Mindig a szívében feküdt a haza sorsa. S ez valóban gyászos képet nyújtott a század első tizedében. A világháborúkban való részvéte, úgy látszott, hogy végkép kimeríti erejét, miközben a korkövetelte nemzeti átalakulások reménye egyre távolabbra tűnt. Horvát egyetlen egy kedvező alkalmat sem mulasztott el, hogy hazafiúi érzelmeinek kifejezést adjon. Iskolában és az életben, növédekéi és urai előtt, irodalomban s magánjegyzeteiben, szóval az egész haza színe előtt mindenkor felemelte lelkes szavát, ha veszély fenyegette a nemzetet, a magyarság életét. S így nem kis feltűnést keltett személye iránt már pesti tartózkodása alatt. Már akkor széles körben ismerték a szelleme s tanulmányai által kitűnt ifjút, a hazafiság rendületlen szószólóját.

E közben elközelgett az 1805-iki országgyűlés meg-

¹⁾ M. N. 1805. decz. 6.

²⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 36. l.

nyitásának ideje. Ismét szüksége volt a kormánynak a magyar nemzet karjára és áldozatára, hogy »az austriai császár« címét megvédje az ellenségtől. Horvát egyszerre csak levelet kap Reviczky József, kir. tanácsostól, ki oly ajánlatot tesz neki, hogy a pozsonyi országgyűlés »magyar diariumának« szerkesztésére menjen Pozsonyba. »Lesz ott étele, itala, szállása, egész remuneratio (500 frt) s a palatinusnál gyakran megfordul.« írja többek között. Horvát a fényes ajánlatra, mely az országos ügyek terén ily dicső pályát nyithat tehetségének és szorgalmának, egy pillanatig habozni kezdett. Azonban számba véve azt, hogy urasága nem szeretne volna, ha elhagyja őt, továbbá mert Nagy Pál apát, jótevője Perger József theol. tanár és Némethy Kristóf expaulinus, jóakarói sem ajánlották az eltávozást, megköszönte a magas figyelem ily megtisztelő nyilvánulását s a biztos jelent elébe helyezte a bizonytalan jövő csalóka álmainak. Két nap múlva az ajánlatvétel után már így ír a tárgyra vonatkozólag Ürményiné Komjáthy Anna kegyelmes asszonyának: »Engemet Excellenciádnak anyai gondviselése alól sem a bő fizetés, sem a nagy hír és névszerzés, sem pedig a Nándor Ispányunk Ő Herczégységével való gyakori összejövetel el nem szédíthetett.¹⁾

Sokoldalú elfoglaltságához sok idő is kívántatott. Ha nem tellett a nappalból, az éji órákból szakított dolgai végzésére. Általában egész életében későn fekvés, korán kelés volt mindennapi rendszabálya. Közönségesen igen keveset aludt. »Ritkán feküdtem le 12 óra előtt, holott mindennap hatodfél órakor már ki szoktam lépni ágyamból,« írja naplójában 1805. decz. 25-én.

¹⁾ M. N. 1805. okt. 20.

Esténként különösen sokat írt, s még lefekvés után is olvasgatott. Gyakran virradt másnapra dolgozó asztalánál. Munkaszeretétét élénken megvilágítja azon eset, melyet naplójának III. kötetébe jegyzett be aug. 1-jei kelettel. Egy alkalommal gr. Batthyányi István úrfi ebédre hívta meg őt. Horvát nem fogadta el. »Dolgos ember nem ehetik félnapig,« veti utána a történetnek. Kivételkép írja be Mindennapijába 1805. jan. 17-én: »Keserűségemre elvesztettem haszontalansággal a napot.« Úgy látszik, gyorsan írt és sokat termelt. Ezt mutatja 1805. aug. 5-iki feljegyzése: 1804. novembertől kezdve 18 koncz papírt, vagyis 432 árkust írt tele.²⁾ Ugyan-e helyt panaszkodik, hogy a sok írás, éjjelezés s úrfiaival, főleg Vinczével való vesződségei vérhányóvá tették őt. Szerencse is, hogy ez alatt bevégezve iskoláit, a mozgalmas fővárosi élet fáradalmait a nyugalmasabb váli kastély élvezeteivel cserélte fel.

IV.

Midőn Ürményi Imre tanításának befejezésére 1806—8-ra Válba költözött Horvát, akkor a tudományok egész tárházával rendelkezett már. Miből állott e tudós készlet? Hogyan szerezte meg azt?

Az iskolai viszonyok nem voltak a legkedvezőbbek e század kezdetén. A tanítás szabadabb szelleme még mindig korlátozva volt az 1790—91-iki események reakciója következtében. Hiányzott a helyesebb módszer. A tudományok tárgyalása még mindig deák nyelven folyt, bár a magyar nyelv tanítása iskoláinkban meg-

¹⁾ M. N. 1805. aug. 5.

²⁾ M. N. 1805. aug. 5.

rendeltetett. Ez állapot tarthatatlanságát belátta Horvát s legalább elégedetlenségét fejezte ki miatta. Egyszer Virág Benedeket látogatta meg. A tudós beszélgetés közben Horvát hevesen kikelt a fenálló rendszer ellen. »Mig gimnáziumainkban deák helyett magyar nyelven nem fogják tanítani ifjainkat minden szükséges tudományokban, addig mindig tudatlan ifjak jelentkeznek a főiskolán s száz ifjak közül, kikben másképpen nagy ész lappang, alig fejlődik ki, ki használ a hazájának.« Virágnak nagyon megtetszett a nemes hév fellobbanása, melyhez ő meg a következő megjegyzést csatolta: »Hidd el, kedves öcsém, azért írnak iskolánkban annyi »elementes«-t, azért alusznak annyiszor iskola alatt a gyermekek, mert nem értik a diákúl dünyögő mestert, vagy ha értek is, nem értik a diák czifraságok erejét és hatását.« Nem volt külön a pesti főiskola helyzete sem. Rövid negyedszázad alatt többszöri vándorlásra utasították. Különben is Bécsből folyton kémkedő szemmel tartották működését. Maga Horvát méltó elégedetlenséggel rajzolja ez egyedüli főintézetünk nyögös helyzetét. »Szakasztott olyan dolga vagyon főiskolánknak, — írja — mint a 179 pártütő és külső országokba küldött szerencsétlen atyánkfiaiának, kiket Kufsteinbe, Linczbe, Brünnbe, Gréczbe, Munkácsba czepeltek. Főiskoláinkat Nagy-Szombatról Budára, Budáról Pestre, a királyi tábla helyére, a barát templom elé vitték; most pedig a papnevelő házba akarják áttenni; nem igazítják-e ki esztendőre Pest városából? Későbbi országgyűléseink nagyon sürgették máshova vitelét s addig vitétik, míg elkopván, rongálódván, semmivé teszik. Panaszkodnak, hogy az ifjuság megromlik; a bécsi kormányzók tanító székeinket le akarták rombolni néhány színre kelt

okból... Miért kellene elvinni az iskolákat? Az ifjúság mindenütt elromolhat. Páris, Bécs, Prága, Königsberg szintén nagy városok, még sem viszik el az universitást. Pécs, Győr, Eger, Nagyvárad, Kassa kis városok, mégis nagy feslettségek uralkodnak. Másbau van tehát az ok, t. i. a rossz és gondatlan nevelésben. A hely maga rosszaságra senkit nem hív, sem nem szólít; bölcs, okos, példás, előrelátó nevelésre van tehát szükség; a nevelést állítsák jobb lábra; nem elégséges meséknek, tudatlanságoknak terjesztése, az imádságok beoltása a gyenge magzatokba. Úgy neveltessék a gyermeké, mint akár-mely emberi jussokkal bíró embertársunk. Gondjának kellene lenni az országgyűlésnek a nevelésre; az alkalmazat kellene elhárítani. Bernkopfnak, a felállítandó papnevelő ház igazgatójának áskálódásaira a nemzeti könyvtárt is el akarták helyéről vinni.«¹⁾

E szavak egyrészt Horvátnak felvilágosodott eszét, másrészt a felsőbb és alsóbb tanítás rendezetlenségét, hiányos és hibás alkotmányát mutatják. Az is hozzá járult a külső viszonyokban fekvő bajhoz, hogy épen a tudósok és írók egy része még most is fogva ült a francia káté miatt. A többiek megfélemltek. A kik pedig még foglalkoztak a tudományokkal, a drágaság nehéz körülményei között a véginség határáig jutottak. 1805. jan. 2-án írja naplójában: »Közönséges panasz, hogy nyomor, baj háborgatja nemzeti földünkön a tudós és tanító embereket, kiknek úgyszólván nem jobb sorsuk a présben öszvesajtott pór ember szerencsésénél. Ha tanítanak, holtig csekély fizetéssel tanítók maradnak; ha a tudományok virágoztatásukért fáradoznak, bolon-

¹⁾ M. N. 1805. márcz. 4.

doknak, tébolyodottaknak tartatnak.»¹⁾ Így nyomorgott Virág »véres lantja« s »Századai« mellett, így élt Révai, a nagy, egyetemi katedrája oldalán. Egy izben meglátogatván őt Horvát, eliszonyodott, »mikor látá sárszin földte ábrázatát. Mint a koporsóban fekvőnek, olyan vala arczája. Úgy kifogyott a pénzből (mi is ő neki 600 frt fizetés Pesten, mint beteges íróembernek), hogy kóros állapotában kénytelenítették már két nap koplalni. Ország urai, kormányzói, ti adtok számot szülőföldeteknek, ha ideje korán megölitek ezen dolgos, szorgalmatos, tudós, jártas, híres-neves emberi és hazafi társunkat; rejtve maradnak ezer- meg ezernyi rejteki édes nyelvünknek elvesztével.«

Ez volt állapota az iskoláknak, a nevelésnek, oktatásnak, ilyen volt sorsa a magyar tudósoknak, íróknak, a tanítónak századunk első tizedében. Vége felé javultak a viszonyok, de Horvát akkor látogatta a pesti főiskolát, mikor nem a legvonzóbb képet nyújtá a hazafi kebelnek. Nem is annyira az iskola falai között szívta ő magába azon gazdag forrást, melyből később a tudományosságnak s nemzeti érzelemnek oly bő folyamai áradtak ki, hanem azokon kívül. Valamint később létezett egy Kazinczy-triasz, melynek egyik fő tagja Horvát volt, úgy már tanuló korában társakat gyűjtött maga köré, kikkel a nyelv, a tudomány s mindannak művelésére szövetkezett, mi a hazára vonatkozott, s jóléte emelését czélozta. Tanulótársa volt ő br. Eötvös Ignácznak, Reviczky Ádámnak, azonban irataiban főleg hármat emleget: Ferenczy Jánost, Markovits Jánost, kinek atyja, Mátyás, tanára és dékán is volt s Rachovecz Andrást, kikkel úgynevezett kebel-

¹⁾ M. N. 1805. jan. 2.

baráti viszonyban állott. E kis »hármastársaság« hol egyik, hol másik tagjánál gyülekezett, leginkább Markovitsnál, ki nem közönséges zenész is volt s »fortepiano«-jával nem egyszer ragadta el társait, különösen Horvátot, ki úgy látszik a zenében nagy gyönyörűséget talált. El jó barátok egymást művelték, egymást bűzdítették, irodalmi munkásságra ösztönözték. Szigorú bírálat alá vették a hazai állapotokat, férfiakat; egy jelenség sem került el figyelmüket; dicsérték a magyart, gyűlölték az idegent; pálczárt mérték a megjelent műre, pálczárt törtek fölöttök, ha izlésökkel ellenkezett. Egyszer Mitterpacher Lajos mellé segédtanítói állásra pályázat hirdettetik. A szövetség összeül tanácskozni s megállapítja, hogy Horvát nyújtson be kérő levelet, nehogy az »állomást illektételen ember nyerve el.« Mikor aztán a hármastársak ítélőszéke szünetelt, a nemes szórakozásnak adták át magukat. Ilyenkor néha énekeltek Verseghy dalaiból, vagy a szabadba rándultak ki. Közönséges sétahelyök volt a dunaparti töltés, az Orczykert, városerdő; többször a Sauwinkelig jutottak. Az alantiasabb multságokat soha sem kedvelte Horvát. Egyszer azonban a Sauwinkelben ő sem állhatott ellen a kockakajáték ingerének. Játszott és nyert három forintot; de utóbb a nyereséget is elveszítette s még vagy öt forint veszteséget szenvedett. Megfogadta, hogy többé nem próbál szerencsét. Máskor, 1805-ben a székesfejérvári káplánokat kártyaasztalnál találta; szomoruan hagyá el őket s naplójában hevesen kikel ellenük. Az is Fejérvárott esett meg, hogy Horvát meglátogatta a ferenczbarátokat. Épen ebéd utáni kávénál lelte őket. Renkívuili módon zúgolódní kezdenek, hogy most csak egyszer kapnak kávéét hetenként. Horvát meghallgatta őket. Más alkalommal majd megölték sárga és fekete tubákkal,

csak hogy újságot halljanak tőle a francziák felől. Horvát most is türelmes volt, tubákolt s újságot mondott, azonban ingerült sorokat írt ellenök Mindennapijába.¹⁾

A hármastársaság nem volt hosszú életű, csak az iskolai évekre szólt. Rachovecz Andrással később meghasonlásba jött Horvát, feszegeti hibáit naplójegyzeteiben s azokat tót nemzetségére vezeti vissza. Markovits is elhidegült tőle, állítólag mert Horvát nem vette nőül nőtestvérét. Csak Ferenczy marad meg törhetlenül, kit azért több ízben szíve feléne is nevez.²⁾ Benső viszonyban állott még Nemescsói Strókay Antallal, kit testi, lelki barátjának mond, Turcsányi Istvánnál, ki 1801-ben volt iskola- és több hónapig szállótásra, »legelső igazi barátja« és »titkos tanácsosa«. Jó barátja volt még a hazafias szívé Pósfai és Pók János, ki régi okleveleket szolgáltatott Horvátnak és Somsich Pongrácz urfi nevelője volt, kit Horvát is tanított akkor, midőn 1803—4-ben az Űrményi urfiakkal egy szálláson lakott Somsich is. A papi emberek iránt ifjú korában nem nagy előszeretettel táplált, az érdemesebbek közül azonban egyeseket nagyon megkülönböztetett. Ilyen volt Kovács P., promontori plébános, és Májer József, székesfejérvári kispap, kiket alkalmasszerűleg meg-meglátogatott, ezt különösen azért szerette, mert kieszközlé tanítóitól, hogy a theológiában magyarul felelhessen. Azt óhajtotta volna t. i. Horvát, hogy a hittudományokat is magyarul tanítsák, mint a XVI. században tették s mely magyarul tanítás behozatalát mindig a papok akadályozták az országgyűlésen.

A baráti szövetségés nevelő hatásán kívül iparkodott a tanáraival csett gyakori magánérintkezés képző esz-

¹⁾ M. N. 1805. okt. 8.

²⁾ M. N. 1805. szept. 9.

közeit is a maga művelésére fordítani. Tanárai nagyobb részével valóban benső viszonyban állott. Révainak mindegyike volt, tanítványa, barátja, legerősebb védelmezője, leghathatósabb gyámola az élet szomorú mozzanataiban. Schedius Lajos, az esztetika előadója, valameunyi tanítványa közül kitüntette őt. Még mint hallgatóját, barátjának hívogatta, gyakran látta el könyvekkel s írói munkásságra buzdította.¹⁾ Horvát is nagyon szerette őt, kivel különben az Ürményi-családnál gyakrabban találkozott. Markovits Mátyás tanítójánál növendék idejében szintén otthonos volt. Dicsérőleg emlékezik még naplójában Tomcsányi Ádámra, ki a fizikát tanította s nagyon munkás ember volt, Mitterpacher Lajosra, a gazdaságtan tanáráról s korának egyik legképzettebb tudósáról, Szűts Istvánra, a bölcselkedés tanítójáról. Csak Petrasovics András, a politika professora, nem tetszett neki nemzetietlen irányja miatt. Egyszer újat is huzott vele. Kelemen Imrétől a magyar törvény történetét hallgatta.

S mind e szorgalma, mind ez elfoglaltsága mellett még maradt ideje, hogy a világirodalom s a hazai írók legjelesebb termékeit tanulmányozza. A tudományoknak egészen forrásához tért vissza. 1805-ben Sallustius, Cornelius Nepos s Cicero műveit olvasgatta, később Pliniust szemelte ki esti olvasásra. Józsi öccse részére Liviusból fordíttatott, mely fordítás egyes részeit beigtatá Mindennapijába is, nem feledvén el kifejezni óhaját, mily hasznos volna, ha a római klasszikusok magyarul is megvolnának.

Többnyire történeti, nyelvészeti, bölcséleti, hittudományi műveket szokott olvasni hazai és külföldi szer-

¹⁾ M. N. 1809. febr. 8.

zóktól, régi írásokat, diplomákat búvárolni. 1806-ban Kant, Herder, Wenzel, Jenisch, Tieftrunk, Fessler műveivel ismerkedett meg; továbbá Budai Ezsaiás könyvét »Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig« vette meg, olvasásra. Mindjárt el is mondja birálatát. »Érdeemes munka, de nem oly remek, mint a »tudós világ históriája.« (Budai második műve.)¹⁾ Általában azt tartja Budairól, hogy »rövideden sokat ír díszes krizissel. Tökéletesebb munkája, saját ítéletem szerint, Bolla és Koppi könyvénel, sőt Tremka Mihály volt tanítóm, kézírásainál is. Kilátszik belőle mindenütt a nagy olvasottság, a jobb gondolkodás módja s a szépségnek finomabb érzete.« Megjegyzéseket tesz az addig élt historikusokra. »A régiek csudatevők, Katona szentes, Pray nem elég bátor, a többi Katonát és Prayt irta ki. Hogy jó históriát írjunk, ahhoz más idők kívántatnak.«²⁾ Kant »Kritik der reinen Vernunft« című munkáját s Canabich kritikáját Perger József, székesfejérvári hittanártól kapta kölcsön. Horvát jó viszonyban állott Pergerrel. Sokat társalgott vele, ha Fejérvárott időzött. Szeretett vele különféle kérdések fölött vitatkozni, »mely soha sem ment hevességbe«. Azután Perger kérte Horvátot, hogy adja elő neki az eszthetika rendszabásait, minek fejében megtanítja őt valamelyik theológiai szakra. Az alku megtörtént s Horvát »a napkeleti nyelveket s kritikai egyháztörténetet« választotta.

Így készült Horvát jövő életére, úgy képezte magát az iskolán kívül. Sőt többet tett magánbuzgalomból, mint az iskolai kötelék hatása alatt. Többet tanult dolgozószobájában, mint az iskolateremben. Itt csak az alapot

¹⁾ M. N. 1806. jan. 27.

²⁾ U. o.

vetette meg, a nagyszerű épületet az iskolai tanítás határain kívül helyezte rá. Érdekes színekkel illusztrálja magát e tekintetben: »Rendes abban természetem, hogy ámbár éjjel-nappal dolgozni, tanulni, olvasni szoktam, mégis az olyast, mit meg kell tanulni, nem örömet tanulom akkor, mikor meg kell tanulni . . . Mindent előbb elszenved elmém, mint a német muszájt!« ¹⁾ Igazi tudós gyengeség, erős szabadságérzet.

S ez nem volt elég. Azon munkán kívül, melyet saját művelésére fordított, még mások részére is kellett időt s fáradságot hoznia áldozatul. Széles ismeretsége, számos összeköttetései, mások előzékenysége tőle is gyakran kivántak viszonzószolgálatot. 1805. márcz. 15-én panaszkodik, hogy Eggenberger visszaél korrektori jóságával. Verseghynek »Kolomposi Szarvas Gergely« című munkája javítását magára vállalja. Potyondi Rafael, az Ürményi-család házi papjának, kéziratban levő imádságos könyvét megtisztítja a nyelvhibáktól. Schedius Lajos buzdítja őt és Ferenczyt, hogy a régi leveleket, azok szerzőit, esztendeit és végzeteit összeírják; hogy összeszedjék a magyar írókat, költőket, történetírókat, prédikátorokat, orvosokat, törvénytudókat stb. Horvátra hatott a buzdítás. Az irodalom-történet adatait gyűjteni megkezdette s egész életén át folytatta. Fájdalom, a koronát, az anyag feldolgozását nem tehette rá műveire.

E mellett nélkülözésekkel is gyűjtötte az irodalmak jelesebb termékeit. Sok és ritka könyvet adott a nemzeti könyvtartónak, miért Miller Jakab beigtatta őt a »Zeitschrift«-be, a könyvtár jótévői közé. Saját könyveinek szaporítására jellemzők a következő sorok: »Utolsó gara-

¹⁾ M. N. 1805. aug. 3.

somat sem sajnálom érdemes könyvekre adnom és ez a könyvvásárlás teszen utóbb is nyomorúlt szegénnyé. Meg-e lehetem-e akkor a könyveket? — Úgy, de tanulhatok-e haszonnal könyv nélkül, azt is lehet kérdeni?»¹⁾

S míg ekképen mindent megvető buzgalomával lelke egyre gazdagabb lett, szemköre tágult, kedélye nemesbült, addig egészségi állapota a sok munka hatása alatt szemlátomást hanyatlni kezdett. Barátai féltik őt, maga is érzi a betegségnek reá szakadt súlyait. Avval vígasztalja magát, hogy eddig is a hazának élt, nem sokára bekövetkező haláláig még nagyobb lelkesedéssel szolgál hazájának. Ez az értelme ama kis történetnek, melyet naplójába 1805. márcz. 30-án jegyzett be.²⁾ Egy ízben okleveleket vitt vissza Schwartnernek. »Dohányzott kegyetlenül s azért hörögő gyöngé mellemre szállván a fojtó füst, köhögni kezdettem. Hallván ő ezt, felszólalt: Amice malum pectus videtur habere. — Bizony debile pectus habeo — felelém; mondám továbbá neki: Si mortem post aliquot paucos annos expectandum non haberem, vix ac ne vix quidem tanta me rerum patriarum teneret perscrutatio.« Schwartner, kinek kevés fogalma volt a hazafias lelkesedésről, erre hypokondrusnak tartotta Horvátot, mi ellen azonban határozottan tiltakozik.

S ha most számba vesszük azon természeti adományokat, melyekkel felruházva volt, az eszközöket, melyeket szelleme kifejlesztésére megragadott, az iskolát, a társas élet képző alkalmait: akkor érthetjük, hogy Horvát tanuló éveinek végeztével mint kész tudós áll előttünk karddal a támadásra, ásóval a bűvárkodásra, sőt azt sem csodálhatjuk, hogy már egyetemi hallgató korában számos

¹⁾ M. N. 1806. jan. 27.

²⁾ M. N. 1805. márcz. 30.

irodalmi kísérletével magára vonta a közfigyelmet, hogy azután kevéssel utóbb a kor legelső két emberével: Verseghyvel és Révaival kerüljön, az egyikkel harcza, a másikkal barátságba s hogy az irodalmi középpont: Kazinczy mellett foglaljon el egyenrangú helyet. Igen, XIX-ik századi irodalmunk első húsz évi szakában Kazinczy, Révai, Horvát, Kisfaludy Károly nevei ragyogtak egymás mellett egyforma fényvel felettünk.

V.

Horvátnak már kisebb tanuló korában mutatkozott írói hajlama folyton erősebb lett a pesti mozgalmak hatása alatt. Igaz, hogy századunk hasadtával Pest még nem volt irodalmi középpont. Kisfaludy Sándor a Balaton mellékén zengette dalait, Csokonay Debreczenben volt, Virág Budán pengette lantját, Révai Pesten hirdeté tanait, Kazinczy Széphalom köré édesgette a fiatalabb nemzedéket. S ezek voltak a főbb irodalmi mozzanatok. A század élén láttak napvilágot a Himfy dalai. Az egész hazát bejárta hírök. Az ifjúság kapott rajta, dallotta énekeit, az idősebb írók, költők koronájuk fényét látták homályba borítva. Mindenki foglalkozik Himfyvel. A közönség lelkesedik, az írók legnagyobb része gáncsokat vet ellene. Horvát följegyzése szerint sem Révai, sem Virág és Verseghy nem nyilatkoztak róla dicsérőleg. Nagyon »fantáziásnak« tartották a művet. Mindazonáltal egy könyvnek sem volt oly nagy hatása és kelete, mint a Himfy szerelmeinek, még Kövy törvényének és Schwartner diplomatikájának sem. Mindegyik nyert nevének kisebbédését féltette. Horvát azt tartja, hogy Himfy derekas született költő, kinek finom érzékenysége aranyoszlopot

érdemel hazájától. Virág ódáinak magas röptű hazafiúi szelleme ébresztőleg, lelkesítőleg hat keresztül az egész hazában. Csokonaira soká szeretettel tekint a közönség; a század elején elköltözik az élők közül. Horvát az elhúnytak Földéhez intézett versszakát alkalmazza reá:

»Nyugodj a liget megett.
Nyugodj dicső test édesen. A kevély
Írígý nem árthat nagy nevednek,
Melyet az égig emelt kobozkád.«

Együttal a régi klasszikai iskolák divata kezd háttérbe vonulni az ébredő nemzeties költészet elől. 1804-ben Verseghy is kiszabadul börtönéből. Mintha csak előkészületi iskola lett volna reá nézve a hosszan tartott fogság. Nagy készüléttel, még nagyobb önérzettel száll síkra a nyelvtudomány mezején. Kihívja ellenfeleit: harczol és elbukik. Révai »Elaboratior grammatikája« hosszú időre megállapítja a nyelvtudomány módszerét, a nyelv törvényeit. Ép ez időben lép föl Kazinczy is erőteljesebben a nyelvújítás terén. Fölidézi a harczot, melyben minden írónak mellette vagy ellene, de részt kell venni. A katalauni ütközetben a Wolga és balti tenger között lakó nemzetek mindegyike harczolt. A nyelvújítási harcz nálunk valamennyi magyar írónak látta fegyverzetét. Bár azonban Kármán eszméje, ki Pestet irodalmi középponttá akarta tenni, meg nem valósult, mindazonáltal az írói világnak egyetlen egy jelensége sem volt, mely a főváros figyelmét s élénk részvételét kikerülte volna. A pesti irodalmi mozgalmak országszerte nagy hatást gyakoroltak, a vidéki irodalmi élet nyilvánulásai reakziót szültek a pesti írói körökben is, mely változatok közt utóbb hosszú időre Széphalom emelkedett az irányadó szerepre.

Horvát ily viszonyok közt s ezen időben hallgatta az egyetemi előadásokat. Az ország legtekintélyesebb íróival volt alkalma közelebbről megismerkedni. Használta is az alkalmat. E kornak minden jelesebb írójával viszonyban volt. Hatásuk alatt állott, kikre szintén hatást gyakorolt. Osztozott vagy ellenkezett nézeteikben, s így vagy barátságukba jutott, vagy ellenségeskedésbe jött velök. A megjelent művekre megtette megjegyzéseit, keményen megróva a hibát, elismerve a nagyok érdemeit. E körülmények gyakran kiszóliták őt az írói munkásság terére. De már maga is kezdé érezni hivatását, erejét, készségét. Az 1804-ik évtől kezdve gyakrabban próbálgatja tehetségét.

Költői munkásságon kezdte. Nem is lehetett más-kép. Az előbbi század utolsó negyedében neki lendült irodalmunk legerősebb nyilatkozatát költői termékek alkotják. Mivel is lehetett volna hatalmasabban kifejezni a nemzeti érzelmeket, miket az egymást váltó idegen fejedelmek alkotmányosértő intézkedései fölverték. A lant legérzékenyebb húrjaira volt szükség, hogy a haza szívét »átnyilalló« jajt festeni lehessen. Úgy látszik, teremnek a költők. Énekelnek a múltról, a jelen állapotokról, az ó és új világ történetéről, de a forrás mindig ugyanaz; a mély nemzeti érzés. Egyik a remekírók eseményein lelkesedik, a másik franczia mintákhoz ragaszkodik. Vannak, kik egészen új úton járnak, a költészetnek nemzeti alakját keresik; vannak, kik mennél finomabb formában szeretnek ékeskedni. Szerencsájök különböző, érdemök egyforma, mert a haza jóléte vezérli őket. Horvát látta az irodalom lelkes bajnokait. Hallotta Virág lantját, látta Himfy koszorúját, előtte voltak Bessenyeieék érdemei, előtte emelkedett Vitkovics pályája. Különben

is a nagyok sikerei sokakat édesgettek költői kísérletekre. Az ifjúság, mely maga is költészet, mindig hajlandó a poétai szárnyalásra. A század elején különösen nagy volt azok száma, kik hírnévkeresésre a költészet mezején indultak el. Maga Kazinczy minden ifjat íróvá akart tenni; a hozzá fordultakat dicsérte, buzdította, hahogy a tehetségnek csak némi jeleit is tapasztalá.

Horvát is lelkesült és verselt. Versei többnyire magasztaló alkalmi költemények, koporsó-iratok s effélék voltak. E nemű munkáinak becse azonban alig áll a kezdetleges kísérletek színvonala fölött. 1804-ben írta első versét Ürményi Jozefa és Kerekes Timotheus, ezredes kapitány összekelésük ünnepére. Ugyanez évben készítette örömversét Nagy Anna és Niczky József lakodalmára. Potyondi Rafaelt szintén üdvözlő verssel tisztelte meg nevenapjára. Vitkovits, Horvát és Ferenczy »Örömversek«-et írnak »Paintner Mihály főigazgató kinevezésére, Révai vigasztalására.« Verseghyt ekkor még annyira szerette, hogy 1804-ben sírírást is készített számára. »Különös belső gyönyörűségének tartá« később is, hogy »ifjúkorában két valóságos remek leányoknak házasságokat megénekelte«, t. i. Ürményi Jozefa és Nagy Annáét.

Különben nem tartott sokat versei s költői tehetsége felől, ámbár Virág és Vitkovits nem szüntek meg őt ösztönözni. Mikor ama fentebbi sorokat idézte Csokonai halálára, hozzá veti naplójában: »Ha többet tehetnék, többet tennék, azonban érzem, hogy silány poéta vagyok.« Máskor meg épen egy kissé érzékenyen fogadta Virágnak megjegyzését verseire. Egy alkalommal ugyanis meglátogatta Virágot. A nagy ódaköltő imígy üdvözölte őt: »Elmehettek kis és nagy Mária-Czellbe verseitekkel. Sokat emlegetitek az Istent — ugymond —; te pedig

kevés híja, hogy az örök Isten helyett öreg Istent nem csináltál.« Hozzá adja Horvát naplójában: »Egy csizmadia azt jegyezte meg verseimről, hogy azokban igen ritkán jó elő az Isten szent neve.«

Talán nem is számított babérokra a költői pályán. Maga többször kifejezte, hogy őt csak »Trézsijének izlése, szavai, bátorításai tették költővé.« Úgy, de ki volt ez a Trézsi? Ideálja, később élete párja. Örangyala volt ifjúkori álmaiban. Az volt, ki nélkül tán soha sem emelkedik Horvát a középszerűség fölé. A szerelem mindent megemésztő hatalma nem egyszer vesztett, nem egyszer mentett meg országokat. 1809-ben azt írta Kazinczy Virágnak, hogy VI. Károly alatt a csáktornyai grófnő, Althanné és Batthyáni Lajosné gyöngéd viszonyai mentették meg a bécsi politika elnyelő célzataitól. Horvátot Trézsijének szerelme hevítette nagy tettek véghezvitelére. Kedvesének igazi magyar szíve tüzelte hazafiúi ábrándokra, izlése nevelte a természettől kapott nemes hajlamait, finom műveltsége vitte szorgalmának egész kifejtésére. Horvát általában nagy tisztelője volt a női nemnek s kedvelte a női társaságokat. Volt is alkalma a szépnemmel való gyakori érintkezés nevelő hatását tapasztalni. Folyton nagyúri körökben forgolódott, az Ürményi családban, úgy szólván, nagyvilági tónusban élt. Magatartása, jelleme által köztisztelőben állott. A hölgyek iránt kiváló figyelmet tanúsít vala. Kedvükért mindent megtett. Még ősmagyarságáról is képes volt megfeledezni. Egy helyen írja naplójában, hogy »12 kegyszűzek kedveért cipőt, kapczát és bugyogót húzott s ebben jelent meg a tánczolási helyen.« Bugyogó és cipő a zsinóros öltözet és sarkantyús csizma viselőjén! Ez alkalommal nem is mulasztja el Árpád utolsó fia lehordani a francia viseletet és nem-

zetet, melyet »hitvány tulajdonú, mocskos természetű, s ingó-bingó állapotás nemzetének tart.«¹⁾

1805. jan. 12-én beírja Mindennapi-jába, hogy ebéd után, úgy szólván, először borotváltatta meg magát Rachovetz János barátjával. Borotválkozott ugyan már 1803. április 14-én is, »de Trézsije kérésére, ki nem igen szerette a tüző csókokat,« azzal felhagyott. Menynyire elfoglalta Trézsi Horvátnak lelkét, mutatja már ama körülmény is, hogy naplójegyzeteit csaknem minden nap kedvese emlékezetével zárja be; 1806. febr. 23-án pedig azt írja, hogy Révainál és Trézsijénél, ha föl nem jegyzi is, mindennapi vendég.

Ez volt Trézsijének szerepe az ifjú Horvát életében. Minden tettének kiinduló és megtérő pontja. Hogy neki tessenek, minden eszközt felhasznált, hogy »finom, kiválasztott eszére és izlésére« méltó legyen, minden fáradtságot megvetett s lett költővé, íróvá; hazafiúvá, tudóssá s a társadalom derék tagjává.

Horvát azonban nem maradt soká hű műzsájához. Letette a lantot. A költői ábrándok honából a prózai élet bábeli zavarához fordult. S itt nagyobb sikert aratott. A költészeti irányok és törekvések mellett századunk elején a tudománynak főleg két ága nevelt gazdag hajtásokat: a történet- és nyelvtudomány. Mind a kettőben nagy forrongás uralkodik, mely egyképen magára vonja az írói világ s az olvasó közönség figyelmét. E tünemény is összefüggésben van az általános viszonyokkal. Hazánk felett fenyegető vész gyanánt tolútlak össze az európai nagy események s az ezekből folyó politikai nyomás. A nemzetnek ily időben ezredéves hagyományaira kellett

¹⁾ M. N. 1805. (?) febr. 13.

hivatkozni, ősi jogait felmutatni az önkény támadásai ellen; tisztába kellett állítani hazánk egész életét s annak védelmében az igazság s az emberi jogok szentségét segítségül hívni. S azért annál több művelője van a történetírásnak, minél sűrűbbek s keményebbek a támadások. Az állandó s mindenre kiterjedő erőszakoskodások között nyelvünk létjoga is kétségbe vonatik, s helyébe mást, idegent akarnak állítani. Feltámadnak azonban a nemzetiség apostolai, felmutatják nyelvünk régiségeit s lángpallost emelnek védelmére. Mellette kibuktatják törvényeit s a szellemi haladás hordozására tökéletesítik, szebbé s gazdagabbá teszik. Horvát mindkét ügy mellett ott van a vezérek oldalán. Támad és védelmez; fáradhatatlanul gyűjti az anyagot, mely a tudomány épületének megalkotásához szükséges lesz. 1804-ben ily című munkát ír: *Néhány okok, melyek a nemrégenten kiadatott MCCCXXXIX. esztendőbeli magyar levélnek valóságos eredetiségét kétségesse teszik.* Pesten Patzko Ferencz József betűivel 1804. »*Jelige: Omnes homines summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant. Sallust. in Catil.* »A fölnevelésben gondos, buzgó, fáradhatatlan szülőinek, Nemes s nemzetes Horváth János édes atyja és Tompos Anna asszony anyjának fiúi tisztelete örökös zálogául adja, ajánlja, áldozza Székes Fehérvári Horváth István királyi zsoldos, a bölcseletnek Doktora és a törvénynek második esztendőbeli hallgatója.« Rövid kivonata ez: 1803-ban jelent meg Mélt. Szirmay Ant. cs. k. udvari tanácsos műve: »*Notitia Topographica, politica Inclyti Comitatus Zempléniensis.*« Ennek dicsérete után mondja, hogy benne egy 1339. évi oklevél is van. De ez korántsem eredeti. Aztán közli az osztáslevelet. Következnek Ferenczy János distichonos versei. A 19. lap

jegyzetében emlékezik Virág Benedekről, »ki valójában, a mivel bátorkodom dicsekedni, heves buzdítója ifjúi tüzemnek«. Az oklevélben bizonyos lasztóczi birtok oszlásleveléről és elosztásáról van szó. — Azon eredményre jut, hogy sajnálatára az oklevél legfőlebb a XVI. században fordított a deák eredetiből, a mikor t. i. sokan nem értvén deákul, mindent (szentírást, régi remekírókat, törvényeket) magyarra fordítottak. Ezt bizonyítja néhány okaival. 1. Felhossa Révai XIII. sz. halottas beszédét, és az 1430-iki bibliát, melyekhez semmi hasonlatossága sincs. 2. A XI—XVI. században a helyesírási következetességnek alig van nyoma, míg a XVI. sz. igenis, így az oklevélben is. Azután néhány igen találó helyesírási, ragozási s szóképzési tünetet említ. Végül az írás, pecsét és papirosra hivatkozva, biztosnak veszi, hogy az oklevél nem eredeti, melynek szövegét modern betűkkel írva a könyv utolján még egyszer ismétli. Az egész mű 38 lap.

Mindennapi-jában lépten-nyomon találkozunk kisebb-nagyobb terjedelmű történeti följegyzésekkel. Az első kötet végén Gyula-Fehérvárnak latin nevét, Alba-Juliát, fejtegeti. Azt állítja, hogy az elnevezés nem a rómaiaktól, hanem eleinktől ered, kik Gyula vezérről hívták e helyet.

E közben a nyelvészeti viszonyok is mind jobban bonyolódtak. Révai heves támadásokat intéz a debreczeni grammatika s Verseghy tanai ellen. Ez elfogadja, sőt keresi a kihívást. Lángba borult a nyelvtudomány mezeje. Révai mellett kardot rántanak tanítványai, Verseghy magára marad. A küzdelem rendkívül heves, a győzelem Révai részére dől. S e győzelem kivívásában Horvát adta meg a döntő szavazatot Boldogréti Vig László név alatt írt művében: »Versegi Ferentznek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban.« (Pest, 1806.)

Bánóczi Révai életrajzában látjuk a magyar nyelvtudománynak századunk előtti fejlődését. Az első kísérletek csak ortografiai utasítások körül fordultak meg vagy a magyar nyelvnek latin formák után való tárgyalására törekedtek. Geleji Katona már mélyebb tekintetet vet a nyelv szellemébe. Otrokosi a magyar és sémi nyelvek közti rokonságot vitatja, Sajnovics az új összehasonlító nyelvészet alapját veti meg. Ily előzmények után látott napvilágot 1795-ban ama híres »Debreczeni grammatika«, mely kevéssel utóbb a nyelvtudósok között elvetette a háború koczkaáját. Ez az előbbieknél nagyobb terjedelemben s nagyobb készütséggel adja elő nyelvünk rendszerét. A műben nem található fel az egységes alkotás, azonban látható, hogy a szerzőket határozott elvek, mint írja — nyelvhasználat, analógia, szokás vezérlik. Azonkívül vizsgálódásuk kiterjed a nyelv egész anyaga- és alakjára. Nem hibátlan, de figyelemre méltó mű. Ha nagy számmal vannak benne a tévedések, úgy nem hiányzanak belőle olyan elvek sem, melyekben, Révai is egyetért a Debreczeni grammatikával. A tévedések közt vannak olyanok is, melyek csak merő ráfogások, mint a »csalatódik«-féle alak szentesítése, mi a műben föl nem található; s ép azért helytelen azon felfogás, hogy a Debr. grammatika többet ártott, mint használt a nyelv ügyének. Révai méltó ellenlábasának tekinté a művet, sokat foglalkozik vele s ha sokat elvet, néhányat mégis elfogad tanaiból.¹⁾ Révai 1802-ben elfoglalván egyetemi tanító székét, első előadásán azon nevezetes szavakat mondotta: Nem tudunk magyarul. Ez állításának bebizonyítása, s hogy megtanuljunk magyarul, volt öt évi tanárkodásának

¹⁾ Barbarics R. bővebben értekezik e tárgyról a székesfejérvári főgymn. 1882/83-iki értesítőjében.

s irodalmi működésének czélja. E törekvésében kimutatta a depr. grammatika s követőinek, kik közül volt Verseghy is, hibás állításait. Egy új elvet hozott be a nyelvtudományba: a régiséget. Így az igazi összehasonlító nyelvészetnek lett megalapítójává. Rendszerét »Antiquitates« és »Elaboratior grammatica« műveiben fejtette ki. S e műveivel zúdította magára ellenfelei haragját, ez szólította ki őket a küzdő térre. Horvát legkedvesebb tanítványa s egyúttal legkészsültebb védelmezője is volt Révainak. Azért kiméretlenül támadja meg Verseghyt idézett művében. Föllépése indulatos, fegyvereinek a tudomány, erős logika, gúny, szenvedély adnak romboló erőt. S a kemény harcz elviselésére Révai iránti heves szeretetéből s örök hálájából merített lelkesedést.

VI.

Révai volt a nyelvtudomány középpontja; a legmagasabb csúcs, melyre még ellenei is bizonyos szent félelemmel tekintettek. Horvát legközelebb állott eszéhez és szívéhez, tudományához és érzelmeihez. Ő volt a legkedvesebb tanítványa, legjobb barátja. Kezére volt tanainak terjesztésében, nyakába akasztotta a koldustarisznyát, ha az éhenhalástól kellett megmenteni szeretett tanítóját. Szóval ő volt mindene. Utána következett Ferenczy János. Hogy a köztük fennállott benső viszonyt érthessük, Révainak jellemével kell megismerkednünk. A róla megjelent két jeles életrajzban bőven tárul eléink festő vonás, melyekből Révai lelke mélyébe esik bepillantásunk. Csaplár kimerítőn, Bánóczi találóan rajzolt. Mindent azonban ők sem mondanak el. Nem is lehet. Horvát négy éven keresztül részint mint tanítványa, részint mint barátja

naponkint érintkezett vele, »mindennapi vendége« volt, életírójának őt szemelte ki Révai; jól ismerte tehát őt, s számos jellemző vonást tartottak fenn kéziratai, melyek egyszersmind egymáshoz való viszonyukra is élénk világot vetnek.

Révai heves természetű, de jó ember volt. 1807. ápr. 30-án így ír Horvát Válból Ferenczynek: »Mesterünket, hevességét kivéve, mindenki becsületes tulajdonságúnak esmérte: nem fertőztette lelkét semmi kétszínűség, semmi utálatos gonoszság, semmi erkölcstelenség. S valjon heves természetét is véteken tulajdoníthatjuk-e neki, ki annyi ravasz és Takácshoz hasonló álarcás jóbarátoktól megcsalatott? ¹⁾ Ugyanily értelemben ír Ferenczy Horvátnak 1807. ápr. 1-én. Révai halálát várják. Utolsó napjaiban is nagyon ingerült. Még Horvátra és Ferenczyre is megharagszik. Őket okozza, hogy baján nem segíthetnek, mert az ő ajánlatukra hívatta Bene orvost, ki nem értett a dologhoz. Ferenczy mindamellett menti Révait: »Ilyen volt Révai mindenkor, ilyen is halála felé és így hal meg. Szánoljuk mi őtet inkább, mint gyalázzuk. A sok nyomorúság érzékennyé teszi az embert; az érzékenységből pedig mire hajlandóbb, mint a gyanúságra? A gyanúság pedig minden rossz indulatra vezet. Ezen zabolátlanság benne természetivé vált, ezt pedig mi változtathatta volna meg, nem látom. Hibái voltak Révainak, de semmi gonoszsága nem volt; mert mikor is volt gonosz, hibái erkölceibe bezavarodtak, mint a méreg a jó orvosszerbe.²⁾ Horvát és Ferenczy ismerték Révait s becsülték, szerették akkor is, mikor reájuk neheztelt. De ismerték a viszonyokat is, jól tudták, meny-

¹⁾ Comm. epist. 1425 Quart. Lat. a nemz. múzeumban.

²⁾ Comm. epist. 1425. Quart. Lat.

nyit kellett szenvedni a nagy nyelvtanítónak azért, hogy hosszú írói és tudós fáradozásainak eredményét mint testamentomát hagyja nemzetének.

Nem türt ellenmondást. A tagadásnak látszata, egy kis semmiség is sokszor nagy tűzbe hozta a türelmetlen mestert. 1806. nov. 17-én írja Ferenczy Horvátnak: Révai előadásait ez évben három hallgatóval kezdte meg. Egy negyedik is bejött. »Ez egy debreczeni, zsidó, arabs és más napkeleti nyelvekben turkáló. Ezsaiás tanítványi közül egy.« Ettől Révai mindjárt azt kérdezte: »Tudsz-e magyarul?« »Certe tudok,« volt a felelet, »a debreczeni grammatikából tanultam.« Erre megrohanja Révai: »Semmire való buta székely (mert annak vallotta magát), debreczeni grammatika bolondja, Teleki¹⁾ számára, takarodj iskolámból.« »S ezekkel ebrudon kiüzte.«²⁾

Révai csak az egyenlő nézetű embereket kedvelte, úgy hogy még hívei iránt is kíméletlen volt, ha vele ellenkezni merészeltek. Nem volt meg az a hajlékony, mindenhez oda simuló modora, mely oly sokak szerencséjének alapkövét teszi. Révai nyers volt a legkisebb megjegyzés visszatorklásában. Ilyennek ismerte őt Horvát s mégis nevét, tehetségét kockára vetette tanítója érdekében. Révainak föllobbanásai sok bajt szereztek neki életében. Több esetet jegyzett föl Horvát. Egy helyen beszéli róla Mindennapi-jában: »Szörnyű és hertelen benne a harag, úgy hogy magán akkor nem segíthet, ha egyszer felgyulad; sokat árt és ártott s vajha ezen túl ne ártana a hertelen természet! Eddig Somogyi munkálkodására már régen kanonok volna, ha Bécsben Rozsos referendariust, egy illetén fúriában lévén, felette

¹⁾ Czélzás Teleki László pályaművére.

²⁾ Commerce. epist. 1425 Quart Lat.

meg nem bántotta volna. Együtt ebédeltek Révai és Rozsos, mint hazai nevelők, Somogyinál, ki szánakozással beszélt Révai nyomorúságáról. Rozsos erre úgy válaszolt, hogy nem igen szánhatja őt, mert Révay heves és változó, elégedetlen természetű. Erre tüstént föllobbant Révaiban a dühös méregnek puskapora s így kiáltott föl: »Ha engemet is már gyermekkoromban kanonoknak tettek volna, sorsommal minden bizonynyal megelégedtem volna.«

Más alkalommal Horvát Teleki László pályamunkáját olvasta Révainál. »Véletlen ott találtam felnyitni a könyvet, — írja, — hol a ritka szorgalmú és ritka hazafiúi szeretettől fényeskedő méltóság azt beszéli, hogy azok, kik a zsidó, arabs, chaldeai stb. napkeleti nyelvekkel egybehasonlíttják nyelvünket, a literaturának semmi hasznót nem hajtanak. Mit állíthatott volna inkább alkalmasabban gr. Teleki Lászlónk Révainak fölbeszülésára? Tüstént lemondott az olvasásról és ítéletadásról, engemet pedig kért, hogy általadván Kulcsárnak a nála hagyatott fejeleteket, menteném őt beteges állapota és súlyos dolgai által. Kár, hogy Révaink az ellenkező vélekedéseket ritkán olvashatja békés csennddel és meg nem ihletődés nélkül.«

Horvát nagyon bizalmas lábon állott Révaival. Magán ügyeit úgy szólván csak vele közölte a nagy nyelvtanító. Költeményeit, melyek közt szerelmesek is megakadtak, gyakran fölolvasta Horvátnak, ki mesterét tartá legjobb elegikus költőnek. Benső viszonyukat magyarázza a következő történet is. Horvát egy napon dél tájban látogatta meg Révait. »Midőn bekopogtam, úgymond Horvát, nagy hevenyében mind elhordotta vala szakácsasszonya előbb a felhordott ételeket. Azonban

meglátván engemet, nagy szóval kiáltja utánna: Add ide, ne vidd el. Nem érthettem el szaporán a dolog bökkenőjét, kérdezém tehát, megilletődéssel: Mi baja tiszteltes uramnak? Az felelé, hogy sok bolond ember vagyon a világon, a mult héten ebédkor megkeresett egy Isten számara s mikor meglátta a hús ételeket asztalomon, az reám támadni nem szégyenlett a 40 napi bűtök megszegéseért. Most is ilyentől tartottam, midőn az ajtón zörögtél. Te talán meg nem botránkozol a dióhéjon vagy evés-iváson, kivált ha az mértékletes. Elnevettem magamat, ő folytatta philosophushoz illő kurta nagy czikornyás piperés ebédét.« Hogy lehetnek oly barmok, kiált fel végre Horvát, hogy a hús ételért a becsületes, beteges, romlott egészségű embert is megtámadhatják!

Révai örökös pénzzavarban szenvedett. S ennek oka nem épen abban keresendő, hogy tisztességes évi jövedelme nem lett volna, hanem, mint Horvát állítja, nem igen tudott gazdálkodni. Erről tanuskodik Ferenczy is több helyen. 1806. novemberében írja Horvátnak: »Olykor a miben mulatságom áll a magyar tudós keletnek (à la Kulcsár) két oszlopait, Miklóst és Benczét (Révait és Virágot) meglátogatom: amaz üres erszényéről mindenkor panaszkodván csakhamar kiindít szobájából, emezzel gyakrabban járok Lengyelország kebelében, mint a győzhetetlen Napoleon.« Ugyanez évi decz. 4-én írt levelében pedig Pestnek hazafiatlanságát rajzolja, a sok rácz, zsidó és sváb elemeket gúnyolja. »Az öreg (Révai) — folytatja — a pénzt nem költi, hnmem megeszi, a mint vagyon. A mult évben 1918 frtot kapott összesen, ebből 1000-et Trattnernek adott. Hová lett a 918 frt? Ezt teremtucese az Adelung bátyya nem tette!! Gondold, az öreg hogy visszaél jóságommal. Pénze ismét elfogyott:

a Personalishoz akar egy instancziával küldeni és még engemet is belé tett. Koldulunk már.«¹⁾ És Horvát valóban koldult mestere számára. 1805-ben Pajntnertől és Dreta Antal, zirczi apát administratortól, 100—100 frtot kunyorált Révai részére.«²⁾ Megjegyzi, hogy »ha valóság szerint akarunk beszélni, meg kelletik ösmélnünk, hogy egyedül Pajntnernek köszönhetjük Révai ki nem halását.« Csakugyan Pajntner, Mártonfi püspök, Zsolnai Dávid, veszprémi prépost, legnagyobb jótevői voltak Révainak. 1805-ben Sándor István is küldött neki 100 frt ajándékot. S még sem elég. Panaszkodik, hogy a főpapok visszaélnek nagy javaikkal, mikor nem fordítják hazafias czélokra fölöslegeiket. Aki e panaszokat résztvevő szívvél hallgatta végig, az Horvát István volt. Nem egyszer fakad ki naplójában a nemzet közönye ellen, mely Révainak érdemeit szűkkeblűséggel viszonozza, inséges állapotát hidegen szemléli. »Ország urai, kormányzói, — tör ki egy helyen — kipótolhatatlan lesz a kárvallás literaturánkban (ha t. i. öt elveszni hagyjátok). Nyolcz századok szültek csak egy nyelvünket tökéletesen ismerő Révait és ti ezen ritka adományt nyomorogni, koplalni, kínlódni engeditek? Össze vagyon a nemzetnek boldogsága kapcsolva a nyelv boldogulásával. II. József kormánya alatt németül vakogtunk és kormányztunk.«³⁾

Ily helyzetben élván Révai s ily természettel áldatván meg, valóban megfoghatatlannak tűnik föl, hogy Horvátot annyi tanítványa s író társai között megkülönböztette. Az is csodálatosnak látszhatik, hogy Horvát, ki maga sem tartozott a legtürelmesebb hazafiak közé,

¹⁾ Commere. épist. 1425. Quart. Lat.

²⁾ M. N. 1805. jan. 5.

³⁾ M. N. 1805. (?) ápr. 8.

Révai gyöngéit oly szeretettel elviselte. Hiszen Révai vele sem egyszer éreztette a maga szeszélyeit. 1805. jan. 7-én azt olvassuk a Mindennapi-ban, hogy Horvát Painterhoz írt dalát, melyet aztán Révai nyomtatott ki, felolvasta neki. Versében „földje“, „napja“, „lángja“ alakokat használ, bár ő helyesebbnek tartja a „földre“, „napra“, „lángra“féle kifejezéseket. Azonban nem akar, sőt nem is mer Révaival versengeni. Ugyis egy estély alkalmával már azzal fenyegette őt, hogy nem ismeri el tanítványának, ha ily módon ír. Egyszer meg így ír Révai Horvátnak egy kis levélkét: »Édes Pistám! Igen sért engem a gondatlanságod. Ha valamit elveszesz tőlem, sokszor és sokáig kell sürgetnem visszaadását. Szükségem vagyon Mártonfi levelére. Isten veled! R.« Azonban Horvát mélyebben látott tanítója lelkébe, mint hogy a külszín felületes ítéletre vezethette volna őt. Láttá mesterének századra ható érdemeit, látta a föláldozó munkát, melyet a haza javára végez; előtte volt élete, tárva jellemének tiszta lapjai. Ezek ragadták meg Horvát lelkét, hogy feledje a gyöngeségeket s csak a fénypontokat lássa, melyek Révait a magyar haza és irodalom magasztos alakjává emelik. Érdemei vonzották és kötötték őt hozzá a tisztelet és ragaszkodás lánczaival. Úgy szólván együtt élt Révaival. Alig múlt el nap, hogy ne érintkeztek volna. Szokott látogatásain kívül is gyakran hívatta Horvátot mestere. Leginkább este felé szokta őt felkeresni. Ez legjobban megfelelt Révai napi rendjének is. Tudós ember lévén, soha sem ért rá vendégeinek mulattatására. Hanem mikor már belefáradott a munkába s az esti homály miatt nem dolgozhatott, akkor még soká nem gyűjtött gyertyát s ez az idő rendesen tudós vendégeivel folytatott tudós tárgyalásoknak volt szentelve. S itt legfő szerepe volt Horvát-

nak. Ide járult még azon körülmény is, hogy Révai betegeskedése miatt gyakran nem mehetvén az iskolába, házába gyűjtötte tanítványait, s ott tartotta előadásait. Ez nagy mértékben fokozta tanítványai bizalmát és szeretetét. Gyakran az évelődő tanítóra is elragadt a derüesebb hangulat. Egyszer a magyar tánczról hazafias buzgólkodásában avval biztató tanítványait, »hogy, ha valami kövér kanonokságot nyerne, kész volna tanítványainak magyar táncos mulatságot adni.«

Azonban legnagyobb hatással volt Horvátra meszerének kellőkép mérlegelt nagy tudománya, tanítása. Lássuk, miként ítélte róla. Ez a szeretetének s hálájának forrása. Lássuk közvetlenül, mikép nyilatkozik ez szavaiban.

Egy helyen azt írja Révairól: »Lehetetlen egy embernek magának az egész nyelvet újra mintegy teremteni. Elég vala Révától az is, hogy ő jeget törvén, velünk megismertette nyelvünk titkait, rejtekeit, kincses tulajdonságait, hogy megtanított okokon, pedig ítéletem szerint czáfolhatatlan okokon épült bölcselkedése bennünket nyelvünk csodálatos alkotmányának (systema) ösméretére. Valójában építője marad örökké nyelvünknek Révai Miklósunk.«

Révai 1807. ápr. 1-én halt meg. Azonban már az év elejétől kezdve igen sokat betegeskedett, szenvedett. Horvát ekkor Váiban volt, de folytonosan és sűrűn, csaknem naponkint levelezett Ferenczyvel, ki őt a pesti mozgalmakkal s eseményekkel összekötötte. 1807. jan. 10-én írja Horvát Ferenczynek Révai fölötti keservében: »Nem hallhat ő addig ki hazánk kebeléből, míg el nem végzi alkotmányát, míg nyelvünket illendő méltóságba nem helyhezteti, míg velős oktatása által igazi magyart

nem teremtett a korcsos magyarból. Meg ne csiügged-
 jetek! Él még a Magyarság Istene, ki a dicső ma-
 gyar nemzetet Árpád üdejében e mézzel folyó vidékre
 vezette!!» Azon búsul Horvát, hogy Révait nem jutal-
 mazzák méltóképen. »Révainak — folytatja tovább —
 nem használ az, hogy nevét büszkélkedve fogja nevezni
 a késő maradék: ezt ő, ha neki nem mondogatják is,
 igen jól tudja, mert kiki maga legjobban ismeri tetteit
 és fáradozásait. Pusztá jutalom a csupa halhatatlanságot
 megnyerés; elősegíteni köll foganatos eszközök által a
 reá törekedést, másként a legnemesebb ösztön is vagy
 megfogy, vagy kedvetlenné válik a nemesen gondolkodó
 szívben. Nyolcz századok teremtettek a nyelveknek virág-
 zásokért egy mély belátású Révait: ezt ritkaságához
 képest meg köllött volna böcsülni és jutalmazni!! Add
 tudtára, hogy Horvát, az ő kedves tanítványa, mindig
 szívében hordozza mesterének emlékezetét s alig várja
 azt a boldog órát vagy üdőperczenetet, melyben átölve
 csókolhassa drága személyében második édes atyját és
 nevelőjét.¹⁾ Révai betegségének súlyosbodásával Horvát
 aggodalma is egyre terhesebb lesz s még élesebb szavak-
 ban nyilatkozik tanítója iránti heves szeretete. 1807.
 márc. 26-án írja Ferenczynek: »Ha piheg még erőtelen
 testében nagy lelke (Révainak), mondsza, hogy Horvát,
 ki keseregten kesereg súlyos betegeskedésén, csókolja,
 hevesen csókolja kezeit s tisztelendi mindenkor a Révai
 nevet, mint háladatos fiú, tanítvány, jó barát és Hazafi.
 Tanainak védelmére felajálja eszét, kezét.«²⁾ April 12-én
 írja, hogy Pesten volt, hová többé nem kívánczok, ha
 Révai meghal. És Révai meghalt. »Ki leszen a valóságos

¹⁾ *Commerc. epist.* 1425. *Quart. Lat.*

²⁾ *Commerc. epist.* 1425. *Quart. Lat.*

Tiszta magyarságnak ezután védője, tanítója és buzgó elterjesztője?» — fakad ki szenvedélyesen. »Ki fogja a mennyei tulajdonú hazai nyelv kincseit, méltóságát, titkait és tulajdonságait megesmértetni a homály között tipedő-tapodó hazafiakkal? Ki győzi meg a tudósokat arról, hogy a magyar anyai nyelvére nézve nem csak tökéletes, hanem igen tökéletes tudományt is szerezhet magának? Révai halálával elenyészett minden reményem s tapasztalni fogod, hogy oda jutand, ismét nemzetünk, hol másfél század előtt bolyongott.«

De legjobban megítélhetjük a Révai és Horvát közt fennállott viszonyt a váli lakosnak 1806. decz. 5-én írt leveléből. Horvát névnapi köszöntőt ír Révainak, mely a hálának s örök tiszteletnek válogatott érzelmeiből vagyon egybeállítva. Halljuk őt magát! »A nagy Révainak az ő régi tanítványa Horvát minden jókat! Négy egész esztendőig azon kívül, hogy iskolai tanításaidban és magános házi beszélgetéseidben minden nap sok fontos tudományra oktattál, különösen böles atya és példás gondviselőként törekedtél előmozdítanod jövődöbéli boldogságomat. Semmit el nem mulasztál velem közleni, a mit tökéletességem s Hazafiúságom gyarapítására szolgálhatónak tartottál; mindent véghez vittél, a mi némü némüképen javamat illette, vagy szerencsétetésemet rövidebb útra vezérelhetette. E számtalan jótéteményeidért örökös adósod maradok: mert a köszönet, melyet részszerént előtted szóval több izben mondottam, részszerént leveleimben elődbe terjeszthetek, nem elégséges nagylelkűséged megháláltatására. Míg pedig bennem a szív s dobog ereimben egy csöppöcske vér, nem szünik addig erántad viseltető mély tiszteletem, fogyhatatlan igazi háladatosságom, heves szeretetem. Örökké föl leszen rovatva

kebelemben, hogy te voltál fölébresztőjük végső álomba merült elmei tehetségeimnek. Te ápoltad, ösztönözted, bátorítottad azokat a haza szolgálatára, mikor éles tudományodat, példa nélkül való szorgalmadat és rettenthetetlen magyar szívedet belém önteni igyekeztél. Szünet nélkül való áldást mond azért is Reád a késő maradék: én pedig dicső nyomaidon hálaadó érzékenység között fogom keresni a nemes művelkedetet jutalmazó halhatatlanságot. Lelkesíts ezután is hatalmas szavaiddal, hogy inkább és inkább gyökerezzen és erősödjék mellemben a diszes iparkodás, melyet fáradozásaid által abba oltottál.

De nem csak köszönettel és esedezéssel terhelve bocsátom hozzád ime legelső levelemet: örvendezést hirdet ez, mert olyan időben küldetik, melyben különösen vigad, örül örvendez hív tanítványod. Holnap szent Miklós napját üdöli nemzetünk; pedig neve napja ez szerettem Révai Miklósnak, ugyan azon Révainak, kiben én a Magyar nyelv második alkotóját, Árpád lelkétől forró hazafit, nagy tudományú polgárt és ritka jótéteményű kegyes Atyát, tisztölök, böcsülök, imádok. Csoportosan meg fognak jelenni a köszöntők, kik szobádban heábalóságaiikkal mindent össze fognak zavarni. Ezek mihelelyest kilépnek pitvarodon, megfedekeznek önön szószaporításairól, melyekre épen nem vala szükséged. Kevesebbet kívánok én neked. De talán állapotodra nézve fontosabbakat: hosszú és friss egészségű életet; bő segedelmet és méltó jutalmat. Ezek azok, melyek személyedet s általa a Hazát boldoggá tehetik. Csak így fejezheted be azt a Nevednek halhatatlan emlékezetet, nemzetednek pedig leirhatatlan dicsőséget szerző munkát, melybe, győzvéen ezernyi akadályaidon, bele kezdettél. Én, hogy az Ég

Úra siettesse hasznos szándékod végét, holnap különös áhítatossággal kérni fogom a kegyes Istenség szent színe előtt.

Sokról tudósítanálak még, ha azok olyanok nem volnának, amiket későbbben hosszabban tudtadra adhatok. Nem hallasztom azonban sokára közöltetésöket. Most csak arra kérek hevesebben, hogy rólam, szegény falusi lakosról, buzgó tisztelődről, néhai kedves tanítványodról meg ne feledkezzél és valamint Pesten létemben, úgy Váiban laktomban is szeress. — Éljj sokáig a Magyarság hasznára, s tanítsd a gyáva tudatlanokat, kik magokat tudósoknak lenni képzelik.« ¹⁾

Hasonló szelleműek egyéb levelei is, melyeket Révaihoz vagy róla másoknak írt. Szeretettel, hálat lehelnek mestere iránt, dicséretet zengnek Révai hallhatatlan érdemeiről. Ilyen volt Révai hatása tanítványaira, ily érzelmeket teremtett Horvát szívében. S ha később oly magasztos színben tündökölt Horvátnak hazafias jelleme kartársai előtt, abban, meg kell ismernünk, hogy Révainak nagy érdeme van. Nála nélkül Horvát talán soha sem lett volna a nemzeti eszmék oly törhetetlen harczo-
sa.

VII.

Nagyobb figyelmet Horvát legelőször a Verseghy és Révai között folyt harcban keltett. E harczot a »Tiszta magyarság« vitájának nevezhetjük. Ez a T. M. volt ugyanis azon vár, melyet Verseghy az Elab. gram. szerzőjének támadásai ellen épített. Ez a T. M. volt azon vár, melyet Révai tanítványai leghevesebben ostromoltak.

¹⁾ *Commerc. epist.* 1425. *Quart. Lat.*

E pörnek egyes változatairól, melyben különben nyelvtudományunknak egyik legfontosabb kérdése tárgyalatott, sokat és sokfélét olvashatunk mai irodalmunkban. Azonban csak kevés helyen találjuk fel az összefüggő tárgyalást s az »audiatur et altera pars« (hallgassuk meg mind a két fél okait) elv követését. Legtöbb tárgyilagossággal s magasabb szempontból foglalkozik e kérdéssel Riedl Frigyes a »Magyar Nyelvőr« 1880. IX. kötetében. Horvát-nak nyelvtudományi működése s álláspontja legvilágosabban megtetszik, ha a T. M. vitájának lefolyását föl-elevenítjük. Itt fejtette ki ő legbővebben nyelvészeti nézeteit. Hogyan keletkezett a polemia?

Horvát egy ízben meglátogatván Révait a következő adomaszerű esetet hallotta tőle, melyet aztán naplójába is bejegyzett.¹⁾

»Nevetséges történet esett Révai és Verseghy között a mult esztendő végén. Őszve akadtak mindketten Pesten véletlen az úgy nevezett urak utzájában. A köszöntés s elfogadás végével reá támadván Révai Versegire, így szólott: »Az úr nagyon megrontotta a conjugatiókat nyelvünkben.« Amaz: »Nono tsak arra kérem a tisztelendő urat: Sit inimicus causae, non personae!« (Az ügynek legyen ellensége, ne a személynek). Révai: »Kétség kívül, hogy személyével semmi bajom sincsen, de hogyan állhat mégis az úr vélekedése mellett?« — »Mit tehetek róla, felel Versegi, ha én úgy *gondolkodom*?« Erre viszont mondá Révai: »Én pedig az egész grammaticámban elejétől fogva folyvást végeig mindenütt *gondolkodom*!« Ekkor elnevelték magokat s barátságos kézfogás után tovább mentek egymástól.« Eddig Horvát.

¹⁾ M. N. 1805. jan. 18.

Az 1804-iki évben tehát még szent a békesség. Révai buzgón járt az egyetemi tanszékre, hirdette elveit, Verseghy pedig 10 évi fogság után, mit a Martinovics-ügy miatt kellett kiállnia, végre megszabadult. Ez időszakot szorgalmas munkában, filológiai tanulmányokkal rövidítette ő. Börtönéből kiszabadulván, kezdetben nagy nyomorúsággal küzdött, a mint Horvát is följegyzí naplójában; csakhamar azonban megnyerte gr. Szapáry János, a nádor udvarmesterének pártfogását, ki Verseghyt Leopoldina leányának tanítójává rendelte. Ugyancsak az ő közbenjárására szerzetesi kegydíját visszaszerezte, sőt a nádor előtt magyar nyelvmesternek is ajánlá őt. Horvát jó viszonyban állott Verseghyvel. 1805. jan. 4-iki »Mindennapi«-jában »szeretett barátjának« nevezi őt s írja, hogy »Kolomposi Szarvas Gergely« cz. munkájának javítását is elvállalta, mint fentebb már megjegyeztük. Ugyanezen évben adta ki Verseghy német nyelven írt grammatikáját a következő czím alatt: »Neuverfasste Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der Ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den Deutschen Redensarten zusammengehalten, und durh Beispiele erläutert werden. — Mit einem Anhang — Pest, 1805. 8.« A czím mutatja, hogy Verseghy művében a keleti nyelvek és német nyelv hasonlításából indul ki. E grammatikáját Verseghy — úgy látszik — előlegesen megmutatta Horvátnak, ki akkép jegyzi fel 1805. márcz. 23. naplójában, hogy Verseghy neki Révai-ellenes dolgokat olvasott belőle. Hozzá teszi Horvát, hogy »fél a csitipátéktól.«¹⁾

¹⁾ M. N. 1805. márcz. 23.

Mikor azután Révai értesülve Verseghy elméletéről, mind hevesebben hirdeté, hogy »nem tudnak magyarul« s »Elab. gram.« művének első kötetében mind világosabban s bővebben kifejtette Verseghy tanaitól eltérő elveit, melyekre nézve különben az egész haza bíráló ítéletét felhívta, akkor Verseghy a következő című munkát írta: »A Tiszta Magyarság, avagy a csinos Magyar beszédre és helyes Írásra vezető értekezések. — Követi ezeket a' Cadentiák' lajstroma, mellynek hasznát a' Philologusok és a' Poéták egyaránt vehetik. Pesten, 1805. 8.« Ez év szept. 15-ikéről Horvát már azt jegyzi naplójába, hogy »Révainál dél előtt és után nagy tanácskozásokat tartottak Verseghy, a »Tiszta Magyarság« szerzője felől.«¹⁾ Decz. 3-ikán pedig buzdítja őt Révai, hogy a Verseghy ellen kezdett művét folytassa. Nem is maradt meddő a buzdítás. Csakhamar három polemikus könyv támadt a T. M. szerzőjére, czáfolva állításait, gúnyolva személyét.

A vita tárgyai a következő pontok voltak:

1. Verseghy az igeragozásban két alakot (törzsököst és mutatót = határozatlan és határozott) használt; azért szerinte a szenvedő és ú. n. ikes-igék is a mai iktelen igék ragozását követik, ha tárgyatlanúl vannak használva. — Révai megkülönbözteti az ik-es igék ragozását, melyet Verseghy tótosnak, korcsnak nevez, s ez a Révai »Verborum indeterminata forma secunda«-ja. S ez volt a versengés leglényegesebb tárgya.

2. Verseghy így beszélt: a királyoknak koronája, koronái; — Révaiék pedig imígy: a királyoknak koronájok, koronáik. S e szokást Toldy is fölleveníté.

¹⁾ M. N. 1805. szept. 15.

3. Verseghy a sarkszám után egyes számot használt (ötven ember); — Révai többest (ötven emberek).

4. Verseghy a helyhatározó *n* helyett *nn*-et írt; mint: házonn; — Révai egyet; házon.

5. Verseghy *cs* és *cz* betűkkel élt a Révai *ts* és *tz*-je helyett.

6. Verseghy így írt: talállya (jel. m. tárgyas ragozás), talállya (fölszólító m.), hivatallya (birtokos szem. n.); — Révai pedig így: találja, hivatalja.

7. Verseghy azt állítá, hogy a genitívus ragja nem *é*, hanem *-nak*, *-nek*.

8. Ellene mond Révainak abban, hogy a ragok és képzők eredetileg mindnyájan névmások lettek volna.

Lássuk most már, hogyan küzdöttek a felek néze-
teikért, hogyan vett részt Horvát a küzdelemben? Az
egész tudós világ, sőt a közönség is két táborra oszlott.
Révai a tanszékről s munkáiban védelmezte elveit, Ver-
seghy magyar és német nyelven megjelent könyveiben
hirdette »tisztá magyarságát.« Révait tanítványai támo-
gatták, Verseghy mellett tekintélyes régi írók kötöttek
kardot. Ferenczynek 1808. máj. 16-án Horváthoz írt
levelében mondja: »Révaiánusok: Endrődy, Kovács, Len-
tsési, Horvát, Ferenczy. A kis Kazinczy, Kulcsár felek,
Virág, Ránis (sic), Pápai, Fabsics, Georch az ellentáborba
tartoznak.« Csakhamar terjedelmes és heves hangon írt
vitázó könyvek láttak napvilágot.

Az első Miklósf János írta 1805-ben ily cím alatt:
»Verseghy Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan
magyarsága.« Ma körülbelül tisztán áll előttünk, hogy
a Miklósf név alatt magát Révait kell értenünk. A Ver-
seghy életírója Sággy, az »Elab. gr.«-ra hivatkozva bizo-
nyítja ezt, de meg kevés kivétellel az egész csaknem

szó szerinti fordításban benn van az »Elab. gr.«-ban is. A bevezetésben a mű írására indító alkalmat hozza fel szerző, hogy t. i. Verseghy Révainak igaz tanítását megczáfolni akarván, tanítványait is megsértette s ezért nem maradhattak adósak a felelettel. Azután főképen az igeragozással foglalkozik. Beszél a Révai harmadik formájáról az ik-es igékről, melyeket Verseghy tótos ragozásnak tart, azután Verseghy tótosságát gúnyolja, ki azt állítja, hogy mivel a tót nyelvben minden első személy *m*-vel végződik, tőlük vették át őseink ez alakot. Majd a három különböző ragozásra (látom, látok, fázom) vonatkozó elméletet tárgyalja. Elég helyesen fejtegeti a mód-, idő- és személyjegyeket. Merít bizonyító érveket a régiségből, melynek jogosultságát a nyelv törvényeinek megállapításában győző okokkal védelmezi. Végül Révait dicséri s a befejezésben az ighajtogatás paradigmáját állítja fel

Követte ezt 1806-ban Kardos Adorján »Verseghy Ferentznek megcsalatozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban« cz. munkája. Ezen Fényfalvi Kardos alatt is valószínűleg Révai könyve jelent meg. Ezen véleményben van Fejér György, Toldy, Sággy, Bánóczi. A mű kéziratban ma is megvan s az Révaitól való. Kevéssé hihető, hogy Ferenczy J. műve volna. Ferenczynek Horváttal éveken át folytatott, csaknem naponként forduló levelezéseiben semmi utalás, hivatkozás erre nézve nem lelhető. E vitairat ugyanoly hangon, mint az előbbi, más oldalról világosítja meg a kérdést, mint Miklósf. Egyik a másikat tökéletesen kiegészíti, mi szintén azt mutatja, hogy ugyanazon elme szüleményc. Az I. szakasz Verseghy »illetlen mocskolódásairól szól«, melyekkel Révai tekintélyét akarja aláásni. Legalább így fogja fel

a dolgot Kardos A. Révait többek között Horváttal együtt »fölsleg okoskodónak« csúfolták.¹⁾ Ezen csúfolások ellenében védelmezi Révait, mint író, »kiben csak az irigy szem lát hibákat«, dícséri mint alapos és jó tanítót, kivel »inkább hibáznak az ő tanítványai, hogy sem Versegivel igazat tartsanak«; »*Plato* Révai, *Ciceró*k tanítványai.« »Versegit, az erős nagy lelket és oroszlánt megczáfolják a gyenge lelkek, az ostoba juhok.« Szól a régiség hasznáról s szükségességéről. »az atyafiságos nyelvekről, a ragasztékokról, melyek jelentő szavak.« Általában bátran kimondja, hogy Révai állítása nem merő feltevések, míg Verseghy helytelenséget tanít, apróságokkal vesződik, a régiséget megveti, miért nem is követhetik őt. A helyes nyomozás segédeszközeit sorolja el. Áttér a helyesíráshoz, az igeragozáshoz s végre a Révainak írt dicsérő leveleket s a hazai és külföldi, többnyire folyóiratokban helyeslő bírálatokat közli.

Ezen heves védelem, melynek ha szerzője nem is, de intéző lelke minden bizonynyal Révai volt, csakhamar az ő javára fordítá a közvélemény mérlegét. S ekkor még hátra volt Révainak legjelesebb tanítványa, mint ezt még a Verseghy életírója is megengedi, Horvát István.²⁾ Ő ugyancsak 1806-ban adta ki ily című terjedelmes munkáját: »Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban« Boldogréti Vig László álnév alatt. E három vitázó irat sánczot vont Révai tanítása előtt, melyet alapjában egyszer mindenkorra biztosít. E könyvek egyik a másik kiegészítésére vannak. Miklósfí a kérdés leglényegesebb tárgyát, az igeragozást védelmezi, egyebeket csak melleleg érint; Kardos Révai

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. ápr. 30.

²⁾ Ságghy.

személyét oltalmazza a támadások ellen, mondhatnók Révai maga személyes kérdésben emel szót, azután főleg ama vitás pontokat tárgyalja, melyekben az előbbi irat nem szól. Horvát az egész vitát még egyszer átvizsgálja, összegezi az eredményeket, döntő szót mond. Némi bevezetés után, melyben Verseghy sérelmeit kétszeres erővel visszaadni el nem mulasztja, közli Kazinczynak Révaihoz írt levelét, mely Verseghy ellen szól. Azután előterjeszti a vita főbb pontjait, melyeknek czáfolását azonban későbbre hagyja. Előbb kijelenti, hogy az újtónak, mint Révai, mindig vannak ellenségei; hasznos intésekkkel szolgál Verseghynek. Iparkodik kimutatni, hogy Verseghy ellenmondásokban szenved. Révai módszerét magasztalja, ki nem a latin nyelvre építi tanait, mint Verseghy, hanem a régiségre és rokon nyelvekre. Gúnyolja Verseghy kérdéseit. Verseghy hibáinak Révai alkotmányát teszi ellenébe. Bonczolja Verseghynek a nyelvre és ékesszószeretésre vonatkozó tanait, iparkodik megmutatni tévedéseit. Bebizonyítja, hogy a régiségek, melyekből Révai merít, nem korcsosultak. Sorba veszi az eltéréseket, ismétli Révai tanítását a gyökerekről, képzőkről, ragokról, összetételről. Befejezésül egy »Megszerzés«-t ad ily czímen: »A Debretzeni nyelvrontásnak ellentmondó Tudománytétel«, melyben (à la vallástétel) »Révai oskolája« tiltakozik az ellenkező állítások elfogadása ellen. Az utolsó fejezet címe pedig: »Jegyzés a kolozsvári kised grammatikáról.« Hogy miről szól, könnyen megítélhetni az első lap szavaiból: »Ezen Kised Magyar grammatika Hívséges Majma a Debretzeni öreg Magyar grammatikának.«

Ha végig tekintünk ezen a század elején oly nagy hévvel vitt nyelvharczokon, melyeknek folytatását ortho-

logus és neologus küzdelmek, a helyes magyarság és idegenszerűség kérdései alatt a század folyamán egész napjainkig szakadatlanul kimutathatjuk: bennök közös vonásokra bukkanunk. Ugyanazon forrásból eredtek, a nyelv- és hazaszeretetből, melyhez a polemia hevességében »az igazi nyelvtanító« érdekharczai is járultak. Gyakran csekélységek, lényegtelen kérdésekkel vesződnek az elvek tisztázása mellett.

A harczoló felek ajkára erős meggyőződés ád szót, egyik a hagyományos alapra támaszkodik, a másikat nyelvünk jövő szépsége lelkesíti. A tudós higgadtság, bölcs mérséklet korlátait szétzuzza a szenvedély kikitörő ereje; a zabolátlanság, sértett hiúság keserű kifakadásai közt igazság helyett tévedések útvesztőjébe sodartatik az ész. Horvát egyike volt a legszenvedélyesebb s legtürelmetlenebb vitatkozóknak. Őt a nyelv-, haza- és igazságszereteten kívül még a Révai határtalan tisztelete is ingerelte.

Pedig ha az újabb kutatások napfényre hozott eredményei után azon kérdésre kellene válaszolni: Verseghynek, avagy Révai- és Horvátnak volt-e igazok, bizonyynyal nehéz lenne a kifogástalan felelet. Bátran mondhatjuk, hogy mindkét fél követett el hibát s mindenkinek vannak érdemei. A Révai »tökéletes alkotmánya« sincs fogyatkozás nélkül, a Verseghy által védett D. gr. és orthologia is mutat fel hasznos vívmányokat. Verseghy és Révai bizonyos tekintetben kiegészítik egymást. Legmagyarosabb nyelvű költőink sem csatlakoztak egyik táborhoz sem. A Kisfaludyak, Csokonai, Vörösmarty, Arany, Petőfi mindkét irány tételei közt megtalálták az igazat, a mi a nemzet, a nép eredeti kincseiből való. Révai előtt a »veneranda antiquitas« döntött, Verseghy az akkori nyelv sajátságait tekintette. Sok helyes anyagot fejtett ki

az élő nyelv legrejtettebb aknáiból; ez anyagnak feldolgozása, rendszerbe foglalása Révai örök érdeme leszen. Az ik-es igék vitájában Verseghy, hogy a nyelvet nem lehet »a priori« elvek szerint alakítani, a »magyarok királya« kifejezésben Révait saját fegyverével, a régiséggel győzi le, midőn a nyelvnek logikai fejlődését feltételező faktornak tünteti fel. Ugyanígy a számnév jelzővel álló kifejezésben. Már az -andó, -endő latinból származtatásában s a jota-kérdésben a helyhatározó -n-rag kettőztetésében (három) ő is hibázott épen úgy, mint Révaiék helytelenül írtak tz, ts-et cz és cs helyett. S ha teljesen nem írjuk is alá Riedl Fr. nézeteit, ki Révai ellenében talán kissé túlzóan emeli ki Verseghy érdemeit, ha nem állítjuk is, hogy Révainak »nem volt se barátja, se szeretője«,¹⁾ azt mindenesetre a legelfogultabb neologusnak is meg kell engednie, hogy Verseghy nagy nyelvtudós és nem közönéges elme volt, ki a magyar nyelv és nyelvtudomány vitás kérdéseinek megoldásában sok hasznot tett az irodalomnak s megérdemli, hogy neve tisztelettel említettessék. A diadalt ugyan Révainak biztosíták követői s e diadalt a jövőre nézve Horvát biztosítá, Verseghy felhagyott a polemiával, bár nyelvészettel később is foglalkozott. Kerülte az alkalmat is, hol az ellennézetűekkel összeütközésbe jöhetett, azért a »Tud. Gyűjt.« megindításakor is visszavonult, midőn a szerkesztő vállalatának munkatársaúl őt szemelte ki.²⁾

Ha Révai nagy volt, ellenfele Verseghy nem volt kisebb, Horvát István pedig méltó volt arra, hogy kora két jelesének ügyébe avatkozzék.

¹⁾ Magyar nyelvőr IX. 11.

²⁾ Verseghy levele a zirczi levéltárban.

VIII.

1806-ban befejezván egyetemi tanulmányait, az Ürményi-ifjak tanítását folytatá tovább Horvátunk a fehér-megyei Válban, a Dunántúl egyik regényes fekvésű pontján, hol a gyengéd hajlású dombvidék nyájasan ölelkezik a völgygyel, hol a róna aranykalászt ringat, az erdő ízes epret rejt ölében, a hegy üdítő nedvvel kínál. A félívben elvonuló Vértes-hegység ágazatai friss levegőt lehellenek az alatt elnyúló vidékre, mely egy nagy város közelségében kiválóan alkalmas arra, hogy gondtalan és fényűző életnek Sanssoucija legyen. E kies ponton feküdt az Ürményi-család pompázó kastélya, melybe Horvát, mint az úrfiak tanítója s mint egy nagy jövőre jogosult tehetség s a magyarság és igazság tüzes védője beköltözött. A természet kellemei üdítő befolyással voltak a nyugvást nem ismerő munkában megromcsolt egészségre; a főúri ház viszonyai, melyekben most már egészen bennélt, nemesítőleg hatottak kedélyére.

A magas rangú család körében fényt árnyal vegyítve látott. Nem csoda, a század eleje nehéz próba napjai voltak a hazafi kebelnek. A magyar arisztokrácia bécsi enyelgései a múlt század végén, utoljára is megérlelték a rossz gyümölcsöket nemzetünknek. A mit előbb könnyelműségből, de önakaratból tettek főuraink: hogy kivetköztek nemzeti érzelmeikből, — azt most, a század elején kényszerből, szolgálai engedelmességből kellett folytatniok. A nemzetiség ugyan harczra, kemény tusára kelt a fenyegető abszolutizmus ellen II. Leopold uralkodása alatt, de végkép elvesztette a harczot akkor, midőn a Martinovics és társai s a hazafi eszmék bajnokainak sorsa oly rémségesen dőlt el. Ürményi József, az országbíró, átélte

volt e szomorú idöket, szemtanúja volt azon borzasztóságoknak, melyek köz- és magánférfiakon elkövetettek; ismerte a kémkedés egész utálatosságát, mely tolakodásában nem irtózott a családi szentély beljéig hatolni. Egy Ferencz császár alatt azonban, ki maga is az ellentétek embere volt, nem is lehetett máskép. Igaz, hogy az európai konstelláció mellett neki is nehéz helyzet jutott osztályrészül, de másrészt nem tagadhatni, hogy uralkodói tehetségek, erély és bölcsesség nélkül szűkölködött. Így lehet csak érteni, hogy nemzetellenes miniszterei és tanácsosai jutottak uralomra s hazánk minden jobb igyekezete hajótörést szenvedett, hogy kibontakozzék azon válságos szövedékből, melybe a francia események csaknem minden európai nemzetet ejtettek. Érdekes eset, mit Ferenczy János Horvátnak írt levelében I. Ferencce vonatkozólag följegyzett: »Némely Királyi nevű káptalani követ jajgatva, sopánkodva dicsérte, magasztalta ő felségének jóságát a nemesség tábláján.« Hogy felelt Dezsöfi, a Coppi tanítványa? »Igen jó, igen kegyes a fejedelmünk, mása ama halhatatlan francia királynak, IV. Henriknek, csak az kár, hogy Sully-k nincsenek körülötte.« ¹⁾

Az európai eseményekben fordulatnak kellett beállani, mely a modern államot és társadalmat megteremté az által, hogy demokrata alapra fekteté. Egy jobb kornak kellett következni nálunk is, melyben a bécsi kormány zsarnokságát meglehetett törni. S így bátran elmondhatjuk, hogy a kor teremtetten, változtatta Ferenczet és nem ő teremté korát. Ily fejedelem alatt a magyar nemesség, mint a nemzeti eszme fentartója, a magyar arisztokráczia, mely legtöbbet tehetett volna a nemzetiség felszabadítására, sanyarú ten-

¹⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. máj. 2.

gödésre volt kárhozthatva. Élet-, vagyon-, szabadságvesztés, vagy szolgai adófizetés, készséges áldozat, meghunyászkodás lehetett szerepének köre. Mikor a közvélemény, mely Sándor főherczeg, a hazafias nádor, balesetében merényletet lát, megfogamzhatott s korunkig fenttarthatá magát, abban az időben csak síri csend, a természetes érzelmek megtagadása biztosíthatott létet. A hazafias tisztviselők azért mozdíttattak el hivatalaikból; a kik pedig megmaradtak, többé kevésbbé erőszakot gyakoroltak érzelmeik fölött. Ilyenforma volt Ürményi József helyzete is. Mikor a liberalis apát bünpere tárgyalatott s hiányoztak az elégséges bizonyítékok, a kormánytól egy a halálítéletet jóváhagyó intés (Wink) érkezett, mire még Ürményi is így kiáltott fel: tamen hoc est sitire humanum sanguinem. (Ez már még sem egyéb, mint vérszomjazás.)¹⁾ A történetnek nem feladata megsérteni élők és holtak kegyeletét. »Hallgatás a múltnak szemfedele, melyet fel takarni néha veszélyes, néha kegytelen«, mondja Lamartine; azonban a történetíró nem hallgathat ott, hol írott emlékek ékesen szólnak. Horvátot és egész családját mély tisztelet és hála érzelmei kötik az Ürményi névhez és méltán. Az Ürményi-ház volt az, mely fényt árasztott Horvát nevére és családjára is. De a jövő nemzedék, mely nem csak a jelenben, hanem a múlt homályában is az igazat keresi, soha sem alkothat világos képet sem Ürményiről, sem Horvátról s a köztők uralkodott viszonyról, hacsak azon följegyzéseket komolyan számba nem veszi, melyek Horvát leveleiben s egyéb irataiban elszórva vannak. A történetíró tiszteli mások kegyeletét, de jogot tart az igazság felkutatásához.

¹⁾ Horvát I. fia, Árpád, magántudósítása.

Ürményi mint országbíró, egyetemi elnök, Fejér megye főispánja, bár kegyessége, bölcs intézkedései által messze kitűnt az osztrák érzelmű országnagyok közül, mindazáltal az aulikus szellem levegőjétől ő sem szabadulhatott s a politikai érdekek súlya alatt nem ritkán ragadtatta magát oly nyilatkozatokra, melyek a mily mértékben ellenkeztek Horvát hazafias lelkesedésével, oly fokban nevelték is azt. Fájdalmas szívvel jegyzi fel egy helyen »Mindennapi«-jában: »A mai napon több levelek érkeztek Ürményi József ő Excellenciájához, az ország bírójához, melyekben hazánknak néhány vármegyéi Urunk új hivatalából eredett örömeiket kijelentik. Én olvastam előtte ezen örvendezéseket, de vajha ne olvastam volna! Midőn egy magyar örvendező levél akadott kezébe, felkiáltott: Diese kommen auch mit ihren ungarischen Narrheiten. (Ezek is jönnek magyar ostobaságaikkal.) Eliszonyodtam ezeket halltomban s keservesen szánakodtam hazám állapotán, melynek kormányán ily rövid látású s nemzeti nyelvöket megvető emberek ülnének. Nem csoda, ha minduntalan fönakadnak nálunk a legszebb iparkodások; vak imádói még eddig főuraink azon idegen nyelvnek, mely egész Európában az emberi észnek figyelmes gondolkozását megfojtotta; a nyelveknek igazi természetöket homályba rejtette; magát az emberi nyelvet fő céljától tova szóratta. Ha Magyarország főtisztje bolondságnak lenni tartja magyarul írást, mit szóljon egy osztriai idegen anya szülte minister? Ennyire vagyunk még az igazi magyar hajnal hasadtától!« ¹⁾ Könnyű elképzelni e szavakból, mekkora lehetett azon nyomás, melynek súlya alatt a legelső országnagyok, a legmagyarabb

¹⁾ Mindennapi.

családok sarjadékai nemzeti nyelvökről oly kicsinylőleg beszélhettek. Könnyű elképzelni azt is, mi mély benyomást tettek az országbírói háznak illetén ferdeségei az érzékeny keblű ifjúra, ki egész életét a hazai érdekek előmozdításának szentelte.

Ürményi megalkudott a körülményekkel. A kornak felforgató konflagrációi között elhallgattatta jobb érzelmeit, ennek fejében magának az udvar kegyét, házának régi fényét biztosítá. A kormány feltétlen hűségének megszokásából könnyen kifejlett benne a dinasztiai érzelem, mely mindenben veszélyt látott, mi a nemzetre, a magyar nevezetre emlékeztetett. Azért talán gyűlölte is a magyaroskodást. Lehet, hogy hasznossági elvből indult ki, a mennyiben a nemzeties tüntetés az időben még könnyen a kormány erősebb szigorát vonhatta maga után. Urának ily szelleme miként tetszhetett volna a hazafiság legnagyobb harczosának, Horvátnak! Azonban el kellett viselnie, hisz a nagy úr tisztességes exisztenciát biztosított számára; megadta az alapot, melyben az elkényeztetett úrfiak igénytelen tanítója egykoron az önérzetre gyuladt haza lánglelkű apostola lehet. El kellett tűrnie, ha körülötte munkátlanságot, henyeséget látott, midőn ő éjt, napot egygyé téve képezé magát jövő pályájára, melyen hazájának élhet. Neki, a ki kellemes hangzású nyelvünkben az összes nyelvek legtökéletesbjét, s legrégibbjét találta fel, meg kellett hallgatnia, midőn ura egy országgyűlésről haza térve, ily szavakkal köszöntött be Horvátunkhoz: *Iterum destruxi stupidam linguam vestram hungaricam.* (Ismét megbuktattam esztelen magyar nyelveketek.)¹⁾ Máskor midőn Révai halála után a magyar nyelv tan-

¹⁾ H. J. fia Árpád magán tudósítása.

székét elnyerni óhajtá, keserű hangon panaszolja Ferenczy barátjához írt levelében, mennyit épít ura pártfogására: »Ha kívánod igazán tudnod, — írja — mennyi reményt helyeztetek Uram pártfogásában, nyomd fejedbe íme mai vacsora alatt fülembe sugták esetet. Az ország bírása Fejér vármegye követét, hogy a magyar nyelv mellett voksolt, megpírongatta. Hogy bízzék a magyar egy ilyen magyarban a magyar nyelv ügyében? De erről mélyen hallgass, hogy fejemre galibákat ne szűlj.« ¹⁾ Bár ura iránti tisztelete s kötelessége, de saját jóvolta is tiltja, hogy a hazafiatlanság ily nyilatkozatai ellen nyíltan kikeljen, egy jó barátja szívébe önti át keserveit, annak meghallgatásában találja fájdalma enyhülését, s ez enyhületből merít erőt későbbi küzdelmeire.

Semmi túlzást sem találhatunk abban, hogy váli tartózkodásai alatt kelt iratai telvék panaszos sorokkal, melyek inkább a haza állapota fölött, mint saját sorsán keseregnek. E megjegyzések sokszor a mily igazak, ép oly szellemesek s találóak lelkének s környezetének jellemzésére. Bizonyára nem ok nélkül írja az ország nagyjairól barátjának 1807. máj. 20-án: »Kár enniük a magyar kenyeret, kárabb a nemzet gyűlésein megjelenniök, legkárabb jószágokat birniök. Ezek mellett hátunkon boronálhatna fejedelmünk: hozzá szoktak egészen e rút alacsony-sághoz.« ²⁾ Egyik megjegyzése a másikhoz viszen át bennünket. Elég komoly dolgot tapasztalt Horvát a magas család körében, hogy reflexiókkal vegyítse följegyzéseit. E reflexiók józan gondolkodásról tesznek tanúságot s közöttük és a tények között mindig megtalálható a szellemi

¹⁾ Ferenczy Jánoshoz 1807. nov. 6.

²⁾ Ferenczy Jánoshoz 1807. máj. 20.

kapocs. E tapasztalatok, e reflexiók nyomán fejlődött lassanként Horvát önérzetes s a közjólét ügyeért buzgó kharakterré. Tanítói tisztén kívül sok elfoglaltsága akadt az előkelő házban. Ura szembajban szenvedvén, neki kellett felolvasnia az előforduló aktákat. Volt alkalmá sokat lenni együtt urával, kiismerni vágyait, hajlamait, egész gondolkodását. Úgy látszik, ura sem tett kivételt a nagyok azon gyengesége alól, mely a birtokok összehalmozása által iparkodik emelni hatalmát. Azért írja róla Horvát: »Nem akarna ellensége lenni hazája boldogulásának, de szeretné mégis a Vál szomszédságában fekvő híres acsai uradalmat örökségül elnyerni, mert így sokkal gazdagabbá tehetné jövőjében magzatait.« »Tisztának kell lennie — jegyzi meg — a hazafiúi buzgóságnak: nem is hazafiság az, melyhez a nyereségkívánságnak bármely csekély szeplője eljuthat.« ¹⁾

A magyar nyelv és nemzetiség ügye mindig szoros kapcsolatban állott a színészet fejlődésével. Mikor hazánkban a deák nyelv uralkodott s nemzetiségünket a nyugati szomszéd beolvasztó törekvései fenyegették, akkor a színészet is szánandó alacsony fokon állott, legfőlebb főuraink udvarában talált menedéket s az is idegen nyelvű volt; vagy pedig a tanoda falai közé vonult, de ez szintén nélkülözte a nemzeti elemet. Mikor a magyar színészet a múlt század utolsó tizedében a bérczes Erdély földén s fővárosunkban is új életre ébredt, akkor a magyar nyelv s nemzetiség is hatalmas életjelt adott magáról. Sok időbe telett azonban, míg a megindult mozgalom erőre fejlődhetett s a magyar nemzeti eszme terjesztőjévé válhatott. Wesselényi, Vida László, Kulcsár István törekvései,

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. febr. 19.

az országgyűlés heves sürgetései sokáig zátonyra kerültek, a hazafiúi közöny zátonyára. Részben érthető a korviszonyokból. A színészet csakis a nemzeti tényezőknek már jól kifejlődött s megszilárdult középpontján virágozhatik fel. Ily középpontja azonban még nem volt, nem lehetett hazánknak sem Buda, sem Pest, még kevésbbé Pozsony. A nemzeti erőknek központosítása nem illett be a bécsi intéző körök programjába. Míg az udvar és arisztokrácia Bécsben, a helytartótanács és országgyűlés Pozsonyban, a gentry a megyében székel, a színészetnek állandó háza pedig országunkban nem volt, addig ez intézmény nemzeti jellegéről s maradandóságáról alig lehetett gondolkozni. Maga a hazafias törekvéseknek oly buzgó szószólója, Horvát, is 1809-ben oly súlyosnak találta a fennálló policziát, hogy a társulati szövetkezőknek minden nemét jobb időkre óhajtotta halasztani. A magyar színészetnek ily silány kilátásai mellett annál nagyobb volt a német színházak és előadások divata. A fényes arisztokrácia nem hiányozhatott e rendesen émelygős német előadásokról. Az előkelő világ német színházban tartott páholyt, mely bizonyosan üres volt, ha a magyar szintársaság némely u. n. nem kasszanapon¹⁾ a német színházban játszhatott. Ürményi szintén a német színházban bérelt páholyt, melyben Horvát is megjelent néha. Talán éppen ezen főúri non-chalance, mely bűn gyanánt nehezedett akkoriban számos hazafira, fejlesztette benne azon nemes tüzet, melylyel fiatalon öregen is a magyar színészet érdekében folyvást izgatott. Ferenczyhez írt levelében, melyben helyesli, hogy ő a magyar játékszínt látogatja,

¹⁾ Szerdán és pénteken, de csak úgy, ha ünnep nem esett e napokra. Szerző.

így kiált fel: »Mennyit nyernénk, ha beleédesedvén nemzeti játszótársaságunkba nemeseink, elutálnák és számkivetésbe küldenék a német gyülevész budai és pesti csoportot, mely hazánk szívében idegen polgárokat készített? Eljő, s talán már közelget is a szabadságnak és nemzeti méltóságnak arany ideje. Magyarok leszünk nem sokára önnön földünkön és semmi gaz korcs nem fog árthatni veszedelmes törekvéseivel közboldogságunknak.«¹⁾

Az adott rajzokból következtethetjük, hogy nem volt kicsiny az ellentét, mely Horvát és Ürményi között uralkodott. Ez úr volt, az alattvaló. Az ha akarta, szélsőiesen parancsolt, cz híven engedelmeskedett, ha olykor elégedetlenségét naplójára vagy barátjára bízta is. Ürményi válságos időket élt át, melyekben hazafiassága a körülményekkel megalkudott, Horvát pedig megalkudott sorsával, hogy majdan hazafiassága akadálytalanul buzogjon. Tudott feltétlenül engedelmeskedni, hogy egykor szabad legyen. Minél több fonákság keltette fel ellenzését, melyet egyidőre el kellett fojtania, annál erősebben hatotta át lelkét a szabadságszeretet melege. Azért lett ő később a francia nemzetnek oly nagy bámulója és tisztelője, bár ki nem forrt korában megvetőleg nyilatkozott róla, mert a szabadság és műveltség ideálját ép e nemzetben lelte fel legtisztább alakjában. 1809-ben egy ízben könyvtári buvárlatokat tett, hogy urasága távollétét önképzésére fordítsa, miről ekkép nyilatkozik naplójában: »Arany szabadság! Könnyebben piheg az emberi gyenge élet is, ha birtokoddal dicsekedhetik. Az erőszaknak és parancsolatnak, vagy akármi czifra hivatal nevével felpiperézett kötelességnek durva bilinesei futják azt, ki veled társalkodik. Mikoron

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. máj. 19.

lehetek én ura ennenmagamnak? Üss boldog óra, melyben mondhassam: már szabad lévén a gőgös urak pitvaraitól, egészen hazámnak, nemzetemnek, a közjónak élhetek!«¹⁾

Mindazáltal félreértés nem zavarta azon szoros viszonyt, melyben a hatalmas főúr gyermekei tanítójával állott. Horvát békésen tűrte mindazt, mit meg nem változtathatott. Tisztelte is, szerette is urát, mint humánus, kegyes férfit, munkás tisztviselőt. Volt elég ügyessége is, melynek segítségével illeszkedni tudott az haute volée kimért keretébe. Igaz, hogy nem hiányzottak ellenségei, kik őt az országbiró előtt pellengérre törekedtek állítani. Ürményi néha-néha megingott Horvátról táplált jó véleményében. Révainak úgy tűntette fel őt, mint »kicsapó ifjat.« Ezért a nagy nyelvtanító is elfordult tőle végnapjaiban, melyekben türelmetlensége, hevessege főfokra hágott. Ürményi Imre tanítása is véget ért 1808 augusztusában s atyja Pozsonyba, nem Pestre viszi őt törvénytanulásra; mint mondá, fél, hogy a fővárosban Horváttal együtt elromlanak. Mindez azonban csak az ármánykodók költeménye vala. Ferenczy más nyitját keresi a dolognak. »Talán neked is — írja — mint nekem gyakorta, a heveség égette meg szádat. Szavad barátja legyen annak, a mit lelked utál. Így lesz boldog. Mi haszna a heveskedő patriotizmusnak? — üldöztetel, nyomorkodtatol!«²⁾ Mint még később kitűnik, a fondorlatok akkor érték el tetőpontjukat, midőn Horvát Révai halála után az egyetemi tanárság elnyeréséért pályázott. Nehéz volt azonban Horvát előrelátó eszén túljárni. Ki tudta vívni ura bizalmát

¹⁾ Mindennapi 1809. júl. 12.

²⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1808. aug. 11.

és szeretetét. A Révai és Ürményi neheztelésére érdekes czáfolatok foglaltatnak Vitkovicsnak Kazinczyhoz írt levelében, melyben így ír: »Az, a mit te Pesten hallottál, semmi úton-módon valóság nem lehet. Kívülem és Horváton kívül Ferenczi János barátunknak . . . kellene azon harmadiknak lenni, kit velünk együtt a haldokló nagy magyar megátkozott. Úgy de én soha grammatikusi pörpatvarba, noha prókátor vagyok, nem keveredtem; sőt az »atyámat« (így neveztem én Révait élteben) mindenkor inkább csendesíteni iparkodtam, melyért sokszor számár nevet is nyertem tőle . . . Ferenczyt a betegeskedő utolsó lehelletéig mindenkor szerette és ez volt, ki a csendes haldoklónak az utolsó vígasztalást is adta és szemeit távollétemben befogta. Horvátra, ki ekkor Válban lakott, Révai hogy tudott volna csak neheztelni is? Őtet, midőn néhány nappal előbb halálánál meglátogatta, csak még arcájának megcsókolásához sem engedte, hogy a phtysis valamikében ráragadván, benne a legbúzgóbb védelmezőjét el ne veszesse.«¹⁾ Ugyane levélben meggyőződhetünk arról is, miképen fogadta Ürményi a Horvát elleni vádaskodásokat. »Horvát — írja Vitkovics — p. o. Pápaiba soha sem kötött volna, ha Takács által előre mindenfelé kikürtölt elnyomatása Révainak őt fel nem ingerlette volna; és ha a zirczi prior által Takács arra nem kérte volna az ország biráját, hogy Horvátot, mint patvarkodó ifjút, házából elküldje. Úgy-e az ilyen alattomoskodás nem nemes szívhez illető? Az öreg judex curiae (hogy folytában ezt is kitegyem) csak ezt felelte az alacsony áskálódásra: »Horvát hivatalának reám nézve, mindenben eleget teszen. Régi hív szolgálóm. Ha titeket néha írásaiban bolygat,

¹⁾ Szvorényi »Vitikovics M. munkái.« II. r. 183—184. l.

az engem egyenesen semmit sem illet. Miért nem vigyázok, ha valamit irtok, hogy ne írhatna semmit ellenetek.«¹⁾

Meg is érdemlette Horvát az elismerésnek ilyen nyilatkozatát. A mellett, hogy tanítói tisztét az Ürményi fiakkal pontosan betöltötte, simulékonysága-, tudományos iparkodásánál fogva lassanként a főúri családnak egyik szeretetre méltó tagja, az országbírónak pedig mindene lett. Az »öreg judex curiae« beteges, nevezetesen szem-bajos, úgyszólván teljesen vak volt. Épen azért egy ízben a kormány állásától is el akarta őt mozdítani. Előbb azonban a nádor személyesen kívánt meggyőződni állapotáról. Hírt vevén a dolgok folyásáról Ürményi, bizonyos izgató-szert csepegtetett szemeibe, mi egy pillanatra csaknem egészen visszaadta látóképességét. A látogatás megtörtént. Mihelyt Ürményi megpillantá a nádort, azonnal eléje sietett s aulicus szellemben kezdett udvarolni a nagy vendégnek, ki látván, hogy az országbíró teljes épségnek örvend, meghagyta őt hivatalában. Képzeltető azonban, mit kellett ily tisztviselő mellett egy tehetséges és használható fiatal embernek végezni! Nagyon valószínű, hogy az országbírói hivatal technikai részét Horvát végezte. Lassanként az országbíró áldott emlékü neje, Komjáthy Anna is megkedvelte őt, könyvtára őrzését reá bízta s olvasmányait Horváttal olvastatta fel. Az Ürményi-család többi tagjai is szerették őt. Vincze tanítványa kiváló tisztelettel tanusított iránta. Imrével már több baja volt, de azért szerette tanítóját, Úgy látszik, Imre atyja részéről kényeztetett nevelésben részesült. Horvát gyakran panaszkodik Ferenczy barátjának, hogy vele igen sok baja van. 1806. nov. 2-án írja, hogy »Ürményi Imrét csak

¹⁾ U. o. 186. l.

úgy kötelezik a rendelkezések, ha önként betölti, mert Ürményi József sem akarja fiát mormoló baráttá tenni.«¹⁾ Az Ürményi kisasszonyok kedvéért mindent megtett, ők is bizalmokkal ajándékozták meg Horvátot. Ha könyvre volt szükségük, azt Horvát szerezte meg; ha a fővárosban kellett végezni valamit, abban Horvát járt el. Rendesen nagyon sok megbízást kapott. Hogy el sem búcsuzhatott Ferenczy barátjától, így mentegeti magát 1807. decz. 19-én: »Mint valami eszeveszettnek, úgy köllött a végső időpercenetekben szerteszét futkosnom a város utcáin s midőn a rézfödelű (Ürményi) házhoz visszatértem, még ennem sem akartak adniok eseléseink a türehetetlen siettetés végett. Te azonban úgy is tudod, hogy a végső csókadáskor minden jót hallottál volna barátod szájából.«²⁾ Ha a házi mulatságokban tánczosra volt szükség, Horvát salonképes úr volt. »Most a két napi tánczolások az írásra igen alkalmatlanná tesznek,« írja Ferenczynek.³⁾ Ha vendéget kellett mulattatni, ahhoz ép úgy értett, mint a diplomaolvasáshoz. »A komoly grammatikusnak, t. i. kisasszonyunk hon nem léte miatt gyakorta leány- és vendégmulatónak köll lennie,« írja Ferenczynek.⁴⁾ Más helyen így jegyzi fel napi rendjét: »Napestig kártyáznom köll az Urnak és az asszonynak társaságában egy idő óta s így a tudomány körül majdnem semmit sem tehetek.«⁵⁾ Egyik levelében írja, hogy már lovagolni is tud, naplójában feljegyzi, hogy harisnyákat kötni még Trézsijétől tanult 1801-ben, paplanokat kötni s egyéb efféléket

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. nov. 2.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. decz. 19.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Horvát Ferenczyhez 1808. máj. 27.

⁵⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. jun. 1.

készíteni Ürményi Karolina kisasszony tanította.¹⁾ A kisasszonyok egybekelésére verset készít, az urfiakhoz Vitkovics által irat. S mindemellett figyelemmel kíséri a tudományos mozgalmakat, összeköttetésben marad a fővárossal, int, buzdít, kér, kérdez, ostromoz, s főleg éjjel-nappal munkálkodik.

A mi ideje ugyanis fenmaradt a tanításból s a főuri család szolgálatából, azt mind a tudománynak, a hazának, a maga művelésének szentelte. Élete tökéletesen megfelel azon buzdításnak, melyet Kulcsár Istvánra vonatkozva, ki minduntalan sürgeti a nyelvtanulást, bár maga nem is tudja jól, Ferenczy barátjához intéz; »Most egy furcsa módi hozatik szokásba nyelvünkre nézve. Mindenki öti és kiáltja: Tanulni köll a nyelvet anélkül, hogy ahhoz derekasan hozzákezdenénk. Nincsenek nyelvünknek hasznára az ilyen szemfényvesztő játékok. Keveset szóljunk és kiabáljunk inkább s e mellett sokat művelkedjünk.«²⁾ Ezért dolgozik ő szakadatlanúl. Mesterét, Révait, mint láttuk, védelmezi, Ferenczy írásait, fordításait javíttatja, őt folyton könyvküldésért ostromolja. »Sphragistikai készület«- és »Magyarország Archeológiájához való készület«-et irogat egybe. Azt írja rólok: »Ezek legelső gyümölcsei váli lakásomnak. Kijöttömkor azon legjobban aggódtam, hogy itt majd semmit sem dolgozhatom, a mi hasznos lehetne. De most már látom, hogy a dolgosság mindenütt találhat magának foglalatosságokat.«³⁾ Korholja Kulcsárt, hogy czikkeit vagy ki sem adja, vagy változtatásokkal; élesen kritizálja a »Hazai és külföldi tudósítások laposságát. »Kulcsár úr — írja Ferenczynek

¹⁾ Mindennapi 1805. okt. 25.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. nov. 18.

³⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. nov. 18.

— Toldi lovaként szemetekén gyűti össze tudósításait s még sem iktatta be leveleibe »Megfontolásra méltó tárgy« nevű munkámat, melyben terjeszteni kívántam nyelvünket a papok között. Nem vélném, hogy a censura megtiltotta volna.«¹⁾ A következő napon tudósítást is küld Kulcsárnak, »hogy szemeten levő ringy-rongyot ne adjon a nemzet elé. Nagyot köll gondolni a magyar lélekről: megsértetik az, ha gym-gyom portékák küldetnek megítélése alá« — jegyzi meg utána. Majd visszakéri a »Magyar Tudós Társaságról« és »Nyelvtanulásról« irt és beküldött dolgozatait Kulcsártól, mert ő csak üdöváltozásokról, jószágkifogadásról, pusztá könyvrajstromokról« tudósít.²⁾ Birálja Verseghy műveit. »Aglájája sem ment az alacsony-ságot jelentő tudós lopásoktól.«³⁾ Ragályi Tamás »Segítő«-jébe cikkeket ígér, de előbb hozzá semmit sem küld, mert tapasztalta néhányszor, hogy a más munkájába való hivatlan beleavatkozás galibákat szül. A kiadó többnyire valami uralkodást kezd az ilyeneknek küldeményeiken: azokat kénye szerint változtatja, heréli, javítja, pedig néha ostobául sül ki cselekedete.«⁴⁾ Virágnak tudós levelelére három értekezést ígér: Szt. István jobbjáról, a Tributum fori-ról (»ezek készen vannak«) s a régi litteratúráról (»ezért minden régiséget össze kell olvasnom«).⁵⁾ Bármennyire elégedetlen volt a Kulcsár lapja szellemével, azért újabban is csak küldött neki cikkeket, pl. a ts és tz védelméről, egy másikat Szüzvári,⁶⁾ Trinke és Pápai

¹⁾ H. levele Ferenczyhez 1806. decz. 1.

²⁾ H. levele Ferenczyhez 1807. jan. 3.

³⁾ H. levele Ferenczyhez 1806. decz. 1.

⁴⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. jan. 5.

⁵⁾ H. levele Ferenczyhez 1807. febr. 15.

⁶⁾ Kulcsár írói neve.

részére. De fájlalja, hogy Kulcsár lapját »haldoklani engedti.« »Ha így ír sokáig — úgymond Ferenczyhez írt levelében — a fél esztendő végével senki sem fogja ujság levelét hozatni s nem leszen ismét a magyarnak önnön hazájában ujsága. Mi édes Jancsim, törjünk ki e buta lelkek közül s ne ígérjünk soha többet a nemzetnek, mint a mit véghöz vihetünk, vagy inkább többet tegyünk, hogysen mint ígérünk.«¹⁾ Egész életében inkább szeretett eredeti műveket írni, mint fordítani. Egy fordítását ily megjegyzéssel küldi Ferenczynek: »Én inkább százszor írok eredeti munkát, mint fordítok. Te e nemben nálam szaporábban dolgozol s hívebben kifejezed az írónak beszélése módát. A számtalan német *und* engemet majdnem minden békességes türesemről megfosztott.«²⁾ Többször fölemlíti leveleiben, hogy »napestig üldögél« a római törvény mellett s irdogálja azt »alkonyodás után is közel az éjfé feléig.« Stur József kir. tanácsos előadásmódjába nagyon beleszeretvén, a szerint írta meg saját használátára a római jogot.

Azon műveken kívül, melyek a váli kastélyban kétségtelenül rendelkezésére állottak, főleg Jenischnek »Az emberi nemzet« cz. művéről, Fejér Gy. »Archeologiajáról«, Nimeyer »Neveléstan«-áról, Schlözer, Krug, Rousseau (német fordítású) műveiről, a »Ratio educationis«-ról emlékezik irataiban, melyekkel kiválóan foglalkozott. Ferenczytől sürgeti Kövy és Georch munkáit, mert rigorosumot akar tenni. Főleg pedig az oklevél-olvasás képezi bűvárlata tárgyát. »Minden gyengébb érzékenységemet elfojtja a magánosságból eredő sok gondol-

¹⁾ H. levele Ferenczyhez 1807. febr. 10.

²⁾ H. levele Ferenczyhez 1807. máj. 9.

kodás és sok oklevélolvasás. Ezek ösztítnek meg éjjel nappal szünet nélkül, ¹⁾ írja Ferenczynek. Ugyanígy szól 1807. márcz. 5-én is: »A napestig, sőt éjfélig tartó oklevélolvasás már nagyobb részt elfojtotta hajdani tüzes gondolataimat s alig ösmérem a léleknek víg, tréfás és nyájas állapotait. Ha a közelítő tavasznak édes kellemei aluszékonyságomból föl nem ébresztenek, félre hagyítom a szent régiséget és helyette minden erőmből költeményes írókra és románokra, melyekre sajnáltam eddig vesztegetni a drága időt, rohanok, hogy ezek képzelő tehetségemnek új életet nyujtsanak.« »Ha néha egy parányi nyugalomra szert tenni akarok, tüstént nyomban követnek a váratlan kötelességek.« ²⁾ E kötelességek mellett azért maradt ideje, hogy magát a német, görög és francia nyelvben képezze, s hogy a vidék archeologiai viszonyait felkutassa. A rendkívüli elfoglaltság megviselte testi egészségét. Gyakran panaszkodik mellfájásról, köhögésről, melyek azonban, úgy látszik, csak átmeneti bajok voltak. Erős szervezete, vasakarata megküzdött a bajokkal, sőt később a túlfeszített munkásság, az álmatlanság könnyű elviselése második természetévé vált.

Horvátnak váli tartózkodása alatt, mint irataiból kitetszik, három érzelem kereste fel kedélyét: először a visszatetszés, azután megnyugvás, végre ismét az elégedetlenség. Ferenczyhez írt első levelei telve vannak a falusi élet panaszlásával. Nehéz volt megszoknia a magános életet, nélkülözni a barátság örömeit, távol állani a tudós mozgalomtól. Azért folyton ujságokért üldözi barátját; azonban nem kér tudósítást a háborús hírekről,

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. febr. 19.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. márcz. 5.

hanem inkább olyanokról, »mik a tudós republikánusok között történnek«. ¹⁾ 1806. nov. 30-án így ír: »Könnyebben piheg göthös és huruttal rakvás mellem, ha valamit olvashatok rólatok, kikért élek és halok. Magánosságom ha épen szomorúvá nem tészem is egészen, legalább vagymí keveset mulat, mert egyfelől a vég nélkül való imádkozással egybekapcsolatott templomozás ragadja el a drága időt, másfelől pedig alig beszélhet valamit lelkem szabad gondolkozása szerint. Ezen utolsóra nézve nem sokkal külömb állapotom azon durva szerzeteseknek életöktől, kik el akarván nyomni a szájnak természeti kötelességeit, ostoba csendességben akarták megnyerni a halhatatlanságot. Csak az a szerencsém, hogy mind a mellett mégis dolgozhatom olykor-olykor s gőndolkozhatom őnmagamban szabadon, bár véleményimet senki előtt ki nem fejezhetem is.« ²⁾ Másnap újra panaszkodik, mily rideg az élet falun. »Republicai szabadságban éltek, — írja barátjának — én nyögők és éhezem a búsongó magánosság mécsénél.« Általában kezdetben nehezen tudta beleélni magát azon kimért házi szabályokba, melyek a váli kastély falai között uralkodtak; nehezen tudott megbarátkozni a szertartásos étellel is, melyet ő főleg Potyondi Ráfael, udvari lelkész, túlbuzgalmának tulajdonított. Nem volt barátja az aszkezisnek s bár később élénk vallási érzelmével s a kath. papság tisztelete által különösen kitűnt, fiatal korában legényes könnyelműséggel beszélt vallási dolgokról. »Nem ijeszt engem a pokol, nem biztat engem a menyország«, szokta írni naplójában. »Romlásom más újabb testeknek eredetük

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. nov. 10.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. nov. 30.

leszen. Nincsen egyéb kötelességem, mint az élők között laktomban az időt dologban töltenem és pedig oly hasznos dologban, mely által megmutassam, hogy ezen nevet, 'éltem' megérdemelhettem.«¹⁾ Nincsenek is inyére a kastélyban tartott vallási gyakorlatok. »Ha mindnyájatoknak írnék, kiket a minap rendre megneveztéél s kiket most is nevezesz, álomra sem maradna üdöm: pedig a kinck mától kezdve korán reggel rorátézni köll, annak bizonyosan köll aludnia is.«²⁾ Azonban ha a dívó rendszer ellen kikelni nem mert, annál jobban berzenkedett Horvát a jó Potyondi ellen, ki expaulinus volt. Köztük az Ürményi-házban oly viszony uralkodott, melyet sem jónak, sem rossznak nevezni nem lehet. Potyondi Horvát szerint szenteskedő volt, Horvát korlátlan szabadságért rajongott s a felvilágosodásnak hódolt. Potyondi prédikált, Horvát tanított. Horvát Potyondi verseit kijavította, de azért nem sokat tartott tehetségéről. Abban megegyeztek, hogy egy közös úrnak alattvalói voltak; a miben pedig nem egyeztek meg, abban óvakodtak egymással ellenkezni, úgy hogy Horvát az első ellenmondását, mint valami nevezetes dolgot jegyezte föl naplójában. Egymásnak nem ártottak, nem is sokat használtak. Különben Horvát úgy jellemzi őt, hogy »igen szelid, ha nem haragos, könnyörülő, jámbor erkölcsű, inkább óhajtja hatvankét ezer ember kardélén vesztét, mint a pápa bugyogójáról egy gombleszakadást, óhajtja szülőföldieinek boldogságát.«³⁾ Válból sem ír másként Ferenczynek: »Tisztelenő Potyondi Ráfael úr most sem külömb, mint azelőtt volt. Eleget énekel és énekeltet. A szegény szobalányokból egész apáczákat farag, midőn

¹⁾ Mindennapi.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. dec. 1.

³⁾ Mindennapi.

azokat szobájában óránként elmélteteti, olvasóztatja.«¹⁾ Irodalmi összeköttetései is voltak Potyondinak. Ányosnak jó barátja a sz.-fehérvári pálos kolostorban. Ányos ösztönzésére írta, miként Horvát feljegyzi, »Éljen már Társaságunk« és »Nádasdy koporsókövére« verseit. Mégtanította Vitkovicsot Ányos énekeinek danolására. Ányos műveit Potyondi küldötte fel Bécsbe Bacsányihoz kiadás végett a Minervába. Horvát kikel a bécsi nyomtatás ellen; »mert másokat hizlalunk — úgymond — magyar pénzen, drágítjuk a magyar könyveket, mi a literatura terjedésének nagy akadálya; elidegenítjük a magyarokat.«²⁾

Tévedt Horvát, hogy Potyondinak tulajdonítá a főúri házban uralkodó aszketikus szellemet. Előkelőink még ma is sokat adnak arra, hogy ha másnak nem, a külsőségeknek elég legyen téve. Mennyivel inkább a század elején, midőn a vallásos érzék még nem vesztette annyira ingerét, mint napjainkban! A formalitások más családoknál is szigorúan köteleztek. 1806. okt. 28-án Ferenczy, mint az Almásy úrfi nevelője is fanyar ízzel írta meg Horvátnak azon »punktumokat«, melyek szerint élnie s nevelnie kell. »Sokat kell imádkozni a szülőkért, — úgymond — holtakért, aszketikus könyveket fölolvasni reggeli nélkül, délben az asztal végét fönségesen elfoglalni, lassan enni, hogy hamar el ne fogyjon. Minden hó elején s Mária ünnepeken, Nep. János napján is gyónni. »Dominatio vestra nullas domos sine scitu s. Domini Vice-directoris frequentabit.« (Uraságod az aligazgató úr tudta nélkül egy házba sem fog járni.)³⁾ Nagy uraknál többé

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. decz. 2.

²⁾ Mindennapi.

³⁾ Ferenczy lev. Horváthoz 1806. okt. 28.

kevésbbé minden magántanítónak s nevelőnek keresztül kell menni azon iskolán, melyben a ház legutolsó lakójának tekintetik. Ez iskola nehézségeit szilárd lélekkel viselte Horvát.

Lassanként bele élte magát a főúri tónusba. Kiismerte a hatalmasok gyöngéit s a gyengék erkölcsi fenségét. Alkalmazkodott a viszonyokhoz, melyeket a haza és saját javára kizsákmányolni iparkodott. A család érdekében ritka simulékonyssággal megtett mindent s így annak egyik szükséges tagja lett, kinek később a család is minden áldozatot meghozott. A családtagok körül ügyesen forgolódott, hivatalos és magán dolgait végezte, a falusi magányt gyakori kirándulásokkal enyhítette. A fővároson kívül váli tartózkodása alatt megfordult Győrben Potyondi- és úrfiával, meglátogatta nagybátyját, Horvát Andor, tétí plébánost, kit nagyon szeretett. Berándul Székesfehérvárra, Pátkára rokonait látogatni. Ürményi kíséretében járt a Balaton mellékén, Füreden, Tihanyban, Aszófőn, Veszprémben, Bodaikon s egyéb helyeken. A mily képzők és kellemesek voltak Horvátra ez útjain szerzett tapasztalatai, oly élnökséget kölcsönöztek a váli kastélynak a magas vendégek és tudós kirándulók, kik szívesen kerestek felvidulást a váli völgy birtokosának vendégszerető hajlékában. E körülmények között megszerezte magának azon fontos tudományt, melyre neki nagy szüksége volt: nagy urak társaságában élni. Nem ok nélkül írta egy alkalommal barátjának: »Eszemben lakik még a kormányzó okosság s nem vagyok oly bolond, esztelen és parányi tapasztalású, hogy élni ne tudnék a nagy urak között.«¹⁾

¹⁾ Horvát Ferenczyhez. 1807. nov. 6.

Az első visszatetszés helyét tehát a meglegedés váltotta fel. Maga is örült az életnek, örül, hogy a városi zajtól megszabadult, »Ha te és Trézsi velem laktatok, soha többé városi lakossá engemet senki sem tehetne«, írja Ferenczynek 1807. jun. 26.¹⁾ Örült, mert nem csak az öreg országbíró elismerését vívta ki magának, hanem azok előtt is közkedveltségű volt, kiknek kegyét megnyerni legnehezebb. 1808. jan. 24-én írja Ferenczynek, mennyire örül, hogy barátja jól mulat, tánczol tekintget. »Magam nem kevesebbet engedek nálad, — folytatja tovább — a kies váli völgy ártatlan szépei között. Bámulton bámulnak a velem mulatók vígságomon s örülnek, hogy a tavali társaságfutó emberből tréfás és enyelgő magyar ifjú lett, ki tudja hódítani a leányszíveket, mint a hízelkedő francia saját anyai nyelvén. E mesterségben, meg köll dicsekedés nélkül vallanom, igen nagy előmenetelt szereztem ez új esztendőben magamnak, sőt már közönséges vallások a szomszéd népeknek, hogy rajtam magyarul a nyájas és elmés válaszádsban az ide való férfiak közül senki ki nem fog. Ennek a jókedvnek és elmésségnek csak az lehet oka, hogy én is talán utolsó farsangot töltök a váli kastélyban.«²⁾

A meglegedés napjai nem sokáig tartottak. Az utóbbi idézetben némi czélzás foglaltatik arra nézve, hogy Horvát utolsó farsangot tölt a váli kastélyban, tegyük hozzá az Ürményi-házban. A főúri házban közönséges dolog, hogy a legkellemesebb viszony a tanító és család között szünet nélküli bosszantás, szeszély következtében tűrhetlen állapotra fordul. 1808. márcz. 3-án írja barát-

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. jún. 26.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. jan. 24.

jának, hogy a következő évre alig lehet pesti lakos. »Igy akarja meggátolni régi föltételeinket a váli völgynek hatalmas ura. Engednünk köll parancsolatainak, bár ezek minden órában változnának is, mert alatta valói vagyunk. Ilyenkor érzem kiváltképen szívem Jancsim! mi kényők szerint művelkednek a nagy urak s mi terhes élet légyen más akarata alá vettette lenni. De fogadom, hogy óvni fogom személyemet, mihelyest szárnyamra vergődhetem, a gőgös kegyelmektől s böcsülvén édes szabadságomat, kerülöm gondosan a rabságnak súlyos udvarait, melyek csak olyanok előtt maradhatnak folyvást kellemetesekek, kik hozzászokván az alacsonyságokhoz, mindent kedves kötelességnek tartanak, a mi a nagyoktól ered.«¹⁾ Pár nappal később még élénkebb színekkel rajzolja élete folyását, őszinte felháborodással festi elégedetlenségét s a váli viszonyok ferdeségeit. »Nem hallottál eddig — úgymond — sok panaszt ajakaimból, sem leveleimben nyughatatlan állopotomról semmit sem olvashattál. Ellenben kénytelen vagyok most már egyenesen tudtadra adnom, hogy naponként kedvetlenebbül folydogál életem a számtalan rendetlenségek miatt, melyeket gőgös uraságom udvarában látnom, tapasztalnom, vagy szenvednem köll. Azonkívül ugyanis, hogy minduntalan változó parancsolatokat adnak előmbe s így magamat semmi bizonyoshoz nem tarthatom, a végső keserűségig mérszárolja szívemet Ürményi Imre úrfiúnak türhetetlen gorombasága, ki atyja fényes hivatalának szelétől elragadtatván, a hat esztendei számtalan oktatásokért, mindenféle szennyes gyermekségekkel boszontja és háborgatja csendes életemet. Ha reménylhetném min-dennek valamely csekély jutalmát és orvosságát, bizony

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. márcz. 3.

a szomorúságnak közepettén is bedugnám számat; de ha még azt is hozzá ragasztom bajaimhoz, hogy fáradozásom egyedül gyermekeinek boldogságokat sürgető Uraságomtól soha meg nem háláltatik, keserű bánat lepi el keblemet. Mennyi nem járul pedig még egyéb is ím e szomorító tárgyakhoz, a mi rész szerént érzékenységet, rész szerént hazafiúi gerjedelmeimet sebesítgeti. Émelyeg gyomrom, midőn az ország birója kastélyában a véget nem nem találó fecsegést köll hallgatnom, melyhez maga az asszony is mind jobban-jobban hozzá szokni látszik; irtózom, midőn a balgatag vetekedések fárasztják mindenfelé füleimet, gyűlölöm a magyar úrfiaknak és kisasszonykáknak napról-napra nevedő korcsosulásukat. Ha e se reg idomatlan lelkeket egy hazafiúi kertész ki nem gyomlálándja, mi leszen belőlünk és a haza közönséges javából? Kár a magyar levegő eget szívnioi. Én ugyan csak most menekedhessem csoportokból, búcsút veszek a váli völgy kevély birtokosaitól, és ottan keresem jövőnd nyugodalmamat, hol a szent középszerűség fény, korcsosulás és igazságtalanságok nélkül eléri az édes boldogságokat. Valóban helyesen írad utolsó leveledben: Mi másokat boldogításra csinosítottuk magunkat és mégis oly nehezen juthatunk csak oly állapotra is, melyben rövid életünket víg csendben tölthetnénk. Bölcsen átláthatod ezekből szívemnek rémítő zajait, de ezenkívül amnyi a gond és tanítás, meg tanulás rajtam, hogy most költögetnem igazi lehetetlenség.«¹⁾

E szavak elég világosan mutatják, hogy Horvát a tanítás utolsó évében eltelt a főúri csillogás hiú fényével; hogy szívesen óhajtott volna szabadulni onnan, hol nagyra

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. márcz. 13.

törő lelke s hazafias érzülete oly sok félszepségben megütődhetett. Az itt felhozottakból, melyek irataiból merítvük, eléggé megérthetjük azon forrongást is, melyen Horvát lelke fejlődésének legfontosabb szakában keresztül ment. Feljegyzéseinek, nyilatkozatainak közvetlensége meggyőz bennünket, hogy az érem fényes oldala mellett a sötétet is látnia kellett, hogy volt oka a panaszra, elégedetlenségre. Lelke azonban nem veszté el a helyes, a józan és okos utat, melyen később az igazi magyar jellem tipikus alakjává lett. Volt két horgonya, melyekbe a legnagyobb elhagyatás s a leghevesebb lelki harcz pillanataiban is biztosan kapaszkodhatott. Ez a barátság s azon mély és kegyeletes tisztelet horgonya volt, melyvel egyfelől Ferenczy János, másfelől úrnője, a lelkes magyar honleány, Komjáthy Anna, iránt viseltetett. Mindkét érzelem hazaszeretetéből fakadt. Ferenczyben a saját törekvései és sorsa osztályához ragaszkodott, úrnőjében a magyar nemzet iránti lelkesedést tisztelte. Ferenczyvel 1806-ban már 8 éves zavartalan barátságban élt, s »ha valakit, — írja Horvát — úgy minket ugyan a hazajavára való törekedésünk csatolt öszve.«¹⁾ Egymást buzdíták, vigasztalák, művelék. Az egyetemi előadásokat együtt hallgaták, bár úgy látszik, Horvát kevésbé idősebb volt, akkor és később is ugyanazon sors lett osztályrészök: tanulás és tanítás. Ferenczy nevét kevésbé ismeri az irodalomtörténet. Nem is hagyott maga után maradandó műveket. Írt egy »Geografiát«, melynek megjelenése napján Horvát legszerencsésebbnek érzi magát életében. Írt néhány verset, melyek alig lehettek egyebek kísérleteknél, fordítgatott, kutatott. De a hol Horvát,

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1806. decz. 26.

Szemere, Vitkovics, Virág, Kulcsár, Révai nevét említjük, lehetetlen Ferenczyről meg nem emlékeznünk. Ő egy szükséges kapocs volt a tudomány és műveltség azon hazafias bajnokainak sorában, kik a század elején, tehát a legsúlyosabb időkben nemzeti nagylétiünk fölemelésére munkálkodtak.

Horvát forrón szerette barátját, ki előtt tartózkodás nélkül feltárhatta szívét, kiönthette bajait, szenvedéseit, óhajait, vágyait. Váli tartózkodása alatt csaknem naponként váltottak levelet, melyek a két hazafi barátnak nemesen fejlődő jellemét, lelkét élénk színekkel tüntetik fel azon idő irodalmi s művelődési mozgalmainak hátterében. Kisegíték egymást, ha pénzszűkében voltak, jóllehet abban is megegyeztek, hogy mindkettőjük vállára szegény rokonaik gyámolításának terhe nehezült. Midőn Ferenczynek egyik néujszori segítésére, így vigasztalja őt Horvát: »Nemde én ez idén magamon kívül két árvát tartottam, neveltem, tápláltam csekély jövedelmemből, s mégis a mellett könyvekre is temérdek sok pénzt költöttem.«¹⁾ Ha úrfia engedetlenségéről, ura méltatlanságáról panaszkodik, nem késik tanácsaival enyhíteni őt Horvát. Viszont Ferenczy értesíti Horvátot a fővárosban történetekről, a megyei ülések folyamáról, író barátai működéséről, halomszámba küldi a könyveket s mégis alig képes kielégíteni barátja tudományszomját. Később a gyakori levélváltás föltűnt a kastély lakóinak, »inquirálni« kezdtek, azonban »Jean komornyik becsületessége« megsegíté a jó barátokat. Ha néha perpatvarkodtak is, azért mindjárt megbékéltek s midőn egy alkalommal Ferenczyt az ország különböző vidékeire szólították körülményei, méltan írhatta neki Hor-

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1866. nov. 30.

vát: »Utazásod alatt szívem nyomaiddal együtt járt, zarándokoskodott.« ¹⁾

A benső barátságon kívül, mely Horvát lelkét nehéz napok elviselésére is megedzé, úrnője iránt táplált hódoló tisztelete volt az, mi szívét a nemesre, nagyra fölemelte. Horvát váli életének eddigi rajza inkább csak a viszontagságokkal foglalkozik, melyek között folytak napjai. Már e viszontagságok, lelki küzdelmek jótékonyan fejlesztik ébredő tehetségeit. De másként is nagy befolyással volt az Ürményi-ház, jelesen a váli nevelés Horvátunk kialakítására. A főúri légkör, a magas kiváltságok, a tudományosság és művelődés annyi eszközei, a politikai nézetek tarka vegyülete, a társalgás képző ereje, erkölcsök és szokások nagyban nevelték ismeretkörét, ember- és világismeretét. Kérdezni lehet, vajjon hasznosabbnak bizonyult volna-e Horvátira nézve oly iskola, melyben csak élvezet és kényelem kínálkozott volna számára az Ürményi házbán, mint az, melyben küzdeni, tűrni és lelkesedni jutott föladatává? Nem kell gondohnunk, mintha Horvátnak a váli kastélyban szíve szerinti élet adatott volna; mindazáltal e korszak reá nézve oly nagy hatású s oly gyümölcsöző vala, hogy könnyen fölfoghatjuk a nagy hála és tisztelet jogosultságát, melyet ő később egész életén át az Ürményi-család, főleg annak nemes úrnője iránt érzett. E nagy hatást s belőle folyt hálát és tiszteletet sehonnan sem ismerhetjük meg inkább, mint a »Rajzolatok« cz. munkája előszavából, melyben művét Ürményinének ajánlja, »kitől számtalan kegyelmeken kívül neveltetését nyerte s kedves hazája dicsőségét mindeneknél nagyobbra becsülni tanulta.«

*

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. nov. 2.

Jellemzésül és tanuságul álljanak itt e sorok: »Kegyelmes Asszonyom! Tizenhatszad éves serdülő ifjú valék, midőn hátra hagyván a bölcsekedés tudományait, és a törvénytuduláshoz kezdvén, egyenesen maga Excellenciád nagy reményeket ígérő, de már, fájdalom! az örök nyugodalomra áttalköltözött Vincze és Imre lelkes magzataihoz tanítónak választani s ez által előttem minden kincsnel becsesebb bizodalomban kegyesen részesíteni méltóztatott.

A mely szempillantatban 1802-ik esztendői Szent Mihály hava 15-dikén a váli kastélyba lépnem engedtetett, azon szempillantatban egy új világ, Excellenciád nagylelkűségének és kegyességének világa, nyílt meg előttem, mely engem a kicsinységektől a fontosabb tárgyak felé mintegy elragadtatva vezetett.

Nem voltam soha az, ki a hiú pusztá ragyogást a dicsőség való fényével, vagy az igazi méltóságot a gyáva lelki szegénységgel fölcserélni szerette. Mit kellett tehát kebelemben éreznem, midőn Excellenciádnak gögőt nem esmérő, csendes, szelíd, munkás, tanulás kedvelő és jótéteményekben gyönyörködő életét számtalan magas tetteiből közelebb szemléltem? A finom válogatású könyvek, melyeket általam naponként délutáni és estvéli órákon Excellenciád fenszóval maga és kedvelt nevendékei előtt olvastatott, az iskola rövid leczkéivel fogatosabb segéd-eszközök valának esméreteimnek akár kifejlésekre, akár bővülésekre, akár megigazíttatásaikra s a bölcse észrevételek, melyekkel sokszor olvasásom fűszereztetett, mind annyi meg annyi zsinórmértékül szolgálhatnak pályafutásomnak helyesebb elintéztetésére. Így mentem keresztül Excellenciád belátó vezérlése alatt a híresebb magyar íróknak tudós munkáikon; így olvastam a világ történe-

teiről nagyobb kiterjedésben értekező könyveket; így barátkoztam a hitelesebb szárazföldi és tengeri utazóknak előadásaiikkal; így tanultam a görög és római szokásokat és régiségeket; így ismerkedtem meg Plutarchus életírásaival, és a bő tudományú Barthélemynek Anacharsis szíttya vándorlásait leíró gazdag köteteivel a nélkül, hogy csak gyanítani is bátorzkodtunk volna azt, a miről ezután alig kételkedhetni, hogy Anacharsis, az utazás főtárgya, hajdan a lófejű székelyekhez, igazságszerető édes magyar rokonainkhoz, tartozott. Mindezek hasznos előkészületei voltak a rövid, de nagy dolgokat feszegető munkának, melynek első vonatait mint Excellenciád fényes nevének oltalma alatt legmélyebb alázatossággal napfényre bocsátani bátorodom. Azonban még fontosabb oktatásul szolgáltak nekem Excellenciád mindennapi életkörének foglalatosságai. Szántalanszor hallottam Excellenciádat a legjobb fejedelem iránt példás hálaadásra és hívségre fakadni; hallottam a haza és közjó virágzásáért sóhajtságokat eresztetni; hallottam magyar születésével kérkedni; hallottam a nemzeti nyelv mellett hév lánggal szólni; hallottam nemes szívű s közszolgálatokban fáradozó gyermekeit magas törekvéseikben erősebbíteni; hallottam hazájok iránt hálátlan vendégeit egész méltósággal és mély bölcseséggel mintegy jobb útra igazítani; hallottam érdekes férfiakat áldani, a kicsinységekben gyönyörködőket fölemelkedésre buzdítani, a jó igyekezetűeket védeni és bátorítani, a gyengéket támogatni, a vétkeket szelídséggel és keresztyén szeretettel erkölcs ösvényére vezetni, az együgyűket és tudatlanokat személyesen oktatni.

Láttam és hányszor láttam huszonhárom esztendő lefolyása alatt! Excellenciádat a nyomorultaknak kész

segedelmet és nem alamiznát nyújtani; láttam a betegeket gyógyítani és ingyen tulajdon orvosai által gyógyíttatni; láttam az elrongyollottakat ruházni és az árvákat ápolgatni és taníttatni; láttam jóviseletű szorgalmas jobbhagyainak szegény kalibáikba leereszkedve betérni s majd az ártatlan örömben, majd a búslakodásban szívreható részt venni; láttam nemességgel büszkeség nélkül barátkozni; láttam a haza ősvitézeit mindenkor megkülönböztetéssel úri házában elfogadni; láttam a haza tudósainak gondos kimélléssel nevezetes ajándékokat küldeni; láttam a tisztviselőket, mint érdemeikért felette kedvelt barátit, háláló indulattal tisztelni; láttam a közörömbe vagy vidámságba jelenlétével mindenütt életet önteni s azt a legpompásabb gyülekezetekben is nemzeti kecses tánca által eleveníteni; láttam a siránkozókkal szomorú könyeket hullatni; láttam édes magzatainak s unokáinak neveltetésekről az aggodásig gondoskodni; láttam a majorság és külső gazdaság ágai körül szolgálóknak frísítő italokat osztogatva fáradhatatlan szorgalommal figyelmezni; láttam szerény öltözeteivel, tudta nélkül, a pipere kedvelőket takarékosásra gerjeszteni; láttam a mennyei gondviselés legsúlyosabb látogatásait csendes, de mégis fájdalmas megnyugvással szenvedni; láttam, hogy egy-két szóval kifejezzem tapasztalásaimat, mindenféle nagy érdemekkel tündöklő boldogult férjének főméltóságai mellett ezernyezer dicső tetteket fénygőz nélkül végrehajtani.

Igaz ugyan, hogy ezeknek nagyobb részök a váli kastélynak vagy pesti háznak igen elfedezett titkait teszik, melyeket nekem, mint gyakran segédnek, annál kevesebbé volna szabad nyilván emlegetnem, mennél nagyobb bizodalom kötötte szemem vagy szívem mélyére a történeteket. De használhat-e ott néma hallgatásom, hol a köztisztelet,

a közhála, a közáldás kised vallomásomnál százezreket méltóságosabb erkölcsöket előttem régen kihirdetett? Általtör, Kegyelmes Asszonyom! bár mint akadályoztassék, a nagyság híre minden rejtekezérekon, s a miket én itt csak érintettem, nem beszéli-e azokat mindenfelé az Excellenciádat most is Vál halhatatlan emlékezetű urának örök elszenderedése után egyenlő mértékben tisztelő, áldó, magasztaló temérdek sokaság?

Nem említem Excellenciádnak velem minden időben éreztetett több mint anyai kegyelmeit, mert ha ezekbe ereszkedném, életem nagyobb időszakának csaknem mindegyik kedvezőbb óráit Excellenciád nevelésének, vagy pártfogó oltalmának kellene egyenként tulajdonítanom. Inkább azért nyújtom be buzgó esdeklésemet, hogy ezen hála-oszlopomra, mellyel határt nem ismerő köszönetemnek és tartozásomnak a késő kor előtt is világos nyomát hagyni törekedtem, Excellenciád szokott leereszkedéssel tekinteni, azt nagy adóm fejében kegyelmesen elfogadni, magamat pedig mint kised, azonban buzgó igyekezetű nevendékét és sok esztendei tisztét, ezentúl is nagylelkűségének ápolgató szárnyai alatt megtartani méltóztatassék.«¹⁾

Csak ahhoz lehet így írni, kihez nagy jótétemények emléke fűz bennünket. Horvát a tökéletes honleány ideálját ismerte föl úrnőjében, ki az ő hazafias igyekezteinek nemtője volt. Nem is emlékezett melegebben az Ürményi-ház egyik tagjáról sem, mint róla és Ürményi János főhadnagyról, ki a család legmagyarabb érzelmű fia volt.

¹⁾ Horvát »Rajzolatok« V—X.

IX.

Kevés nemzet történetében találjuk föl s kevésben találjuk úgy, mint hazánk történetében, hogy a nemzeti nyelvnek századokon át kellett küzdenie, míg az uralkodó idegen, főleg latin és német nyelvet kiszorítva, eredeti jogát visszaszerezheté. E körülmény okát részint a viszonyokban, részint hibás intézkedésekben, fonák rendszerben kell keresnünk. Hazánk létfenntartási küzdelmei között csak később léphetett versenyre a szomszéd államok civilizációjával s kezdetben csakis az utánzás munkájára vállalkozhatott. S mikor ezt is teheté, akkor idegen befolyások uralkodtak hazánkban. A renaissance korában miként lett volna alkalmas a kiképzetlen magyar nyelv arra, hogy az ó- és újvilág eszmekörének hordozója legyen. Bonfinik, Vitézek, Csezmiczeyek csak latin nyelven írhatták műveiket. A múlt században, mikor az európai műveltség s hazai kulturánk is újra hatalmas lökést nyert, a latin nyelv mellett német befolyás alatt állottunk. Sajnos, nyelvünk e korban sem mutatkozott megfelelőnek arra, hogy a tudomány újabb vívmányainak organuma legyen. Nevezetesen így gondolkodott M. Terézia. Ugyanez okból törölte el II. József nyelvünk hivatalos használatát. Csak midőn a fenyegető vész felrázta nemzetünket, akkor kezdett eszmélni, akkor kezdett féltékenynyé lenni nyelvünkre, e nagy nemzeti kincsre, mi első lépcsője lett a haladásnak. Ettől fogva divatossá lesz a magyar nyelv terjesztésével vagy fejtegetésével foglalkozni még akkor is, ha a cenzura egyre nagyobb súlylyal nehezedik nyelvünk, irodalmunk, nemzetiségünk erősödésére. Vályi András hévvel hangoztatja a magyar szót egyetemi előadásain, elkezdődnek a grammatikai viták, előáll a magyar nyelv prófétai

ihletű bajnoka, Révai. E buzgalom azonban mind kevés volt, hogy kipótolhassuk a százados mulasztásokat. Révain, Vályin kívül az egyetemi tanszékeken is vajmi keveset találunk, kik a magyar nyelv érdekében nagyobb buzgóságot fejtettek volna ki. Legnagyobb részének képzettsége még a régi deák-rendszeren alapult, vagy az általános germanizálás hatása alatt állott. Mit várhatott ezektől a haza, a magyar nyelv? Valóban megérthető Boldogrétinek ez állapotok fölötti keserű panaszkodása: »Tudjuk és nyilván mondjuk, kik választatnak magyar nyelvtanítónak. Nem áll-e ezeknek nagyobb részök tótokból, horvátokból, németekből, kik maguk is csak imígy-amígy vakogják nemzeti nyelvünket? Hátha sokszor a bor, búza s egyéb kereskedés hozzájárul az ilyen csekély magyar tudományhoz! Lumen történik, hogy a magyar tanítóktól oly kevés magyar könyveket, oly kevés tiszta magyarsággal élő ifjakat lát s oly kevés hasznót veszen a gondos haza: noha őket jó reménység fejében fertályonkint szorgalmasan fizeti. A mi időnkben szokássá lett már, hogy akármi ifjak, ha a könnyű élésre egyéb módot nem találhatnak, magyar tanítószékért esedeznek, akár legyenek arra alkalmasak, akár nem. Rossz hazafiak az ilyenek, mert hiába fizettetik magokat a hazától: rossz ezeknek az erkölcsök, mert eleget sem tévén kötelességüknek, azért fizettetik magokat, a mit nem cselekszenek.¹⁾

Ily viszonyok mellett csak lassanként emelkedhetett fel azon fokra nyelvünk, hol jogos helyét a közéletben, törvényhozás, oktatás terén s a költészet és tudomány mezején elfoglalhatta. A magyar nyelv tanítása még Révai idejében is csak rendkívüli tárgy volt az egyetem,

¹⁾ Boldogréti V. L. említett műve 51. l.

tanítója, mint ő maga panaszolja, »utolsó professor«. Nem is igen látogatták az előadásokat. Volt úgy, hogy 3—4 tanítvánnyal kezdte előadásait Révai. Az országgyűlés is csak nagy nehezen s mindig rendkívüli áldozatok s megajánlások árán tudott egy-egy kis területet hódítani »mennyei zengésű nyelvünknek«, mint Horvát kifejezi magát. Ekképen állván a magyar nyelv és tanításának ügye, valóban nem utolsó kérdésnek kellett tekinteni: Révai halála után »ki lép ürült nyomába?« Versegly az ellentábor fővezére volt, kevés népszerűségnek örvendett, az írók s pedig a legtekintélyesebbek nagy része Révai nyomdokain haladt. Maga az egyetem elnöke, Ürményi is méltányolta Révai mély tudományát és érdemeit. De különben is Verseglyt elkedvetleníték a keserű vitatkozások, bár egyáltalán el nem fogadható sokaknak azon helytelen föltevése, hogy Versegly a Révai pártiak részéről gyűlölet tárgya lett volna. Bizonyosság rá Vitkovicsnak Kazinczyhoz írt levele 1809. decz. 1-én: »Azt gondolja a világ, írja ő, hogy Révai tanítványai Verseglyt a végső dühösségig gyűlölk. Én, ha engemet is ezen tanítványok közé számlálnak, Verseglyt forrón tudom szeretni, mind a mellett, hogy vele sokban egyet nem tartok. Versegly az én földim. Versegly az ő, német nyelven kiadott grammatikájában egy, hozzám írt hexamétrum munkájával megtisztelt. Versegly poesisábúl én tanultam. Mennyi nem ok, hogy őtet gyűlölhessem! . . .

Ferenczi, míg itt lakott, sokszor eljárt hozzá és nálamnál talán nem kevésbbé szerette.

Horvát azokban, melyek a grammatikát nem illetik, most is igazán tiszteli. Neki igen szép lecturát tulajdonít és igen sajnálja, hogy épen a grammatikában sokszor a legigazabb principiumokból helytelen (helyt) következte-

téseket csinál. Midőn Versegghy Brunából visszajöven, minden hivatal és penzió nélkül nyomorgott, Horvát volt, ki testestül-lelekestül azon iparkodott, hogy az Ürményi házhoz udvari káplánnak bevétethesse.¹⁾

Egyébiránt mi mind olyan természetűek vagyunk, hogy igen keveset és ritkán tudunk megharagudni. A ki közöttünk él, az igen tapasztalhatja, hogy mi se a Révaianismust, se a Versegghyanismust apostolkodva nem védelmezzük. Egyikünk így, másikunk amúgy ír; és mégis egyikünk a másikat azért gyűlölni nem tudja. Mi csak akkor grammatikázunk, midőn vagy egymást barátságos gyűléseinkben megneveltetni akarjuk, p. o. a *rakvák*-kal, az *adodik*-kal, a *magyarok istenek*-kel; vagy ha kintelenítettünk s a publicum előtt lehetetlen nem szólanunk, vagy ha a gonoszszívűség és álarczos igyekezett csendes nyugalomunkból felizgat.«²⁾ Versegghy úgy látszik, nem is vágyakozott az egyetemi tanítóság után; ő megelégedett azzal, hogy grammatikákat s általán iskolai könyveket írt, magánórákat adott, prédikált, verselt, a zenészetről s eszthetikáról értekezett.

Kulesár István, a »Hazai és külföldi tudósítások« szerkesztője, egyike legbuzgóbb s legtevékenyebb magyarjainknak a század elején. Csakhogy »ezer mesterségbe« fogott; Virág szerint már »pántlikafőstő« is akart lenni. Horvát úgy fejezi ki magát Ferenczyhez írt levelében, hogy Kulesár »mindenhez fogott és semmit sem végezett.«³⁾ Első sorban is szerkesztő volt, mint ilyen buzdította íróinkat, műveiket, bár sokszor önkényűleg, közzétette. Izgatott a magyar nyelv művelése érdekében, pályadíjat tűzött

¹⁾ A »tisza magyarság« vitája előtt.

²⁾ Szvorényi »Vitkovits Mihály munkái« II. r. 185—186. l.

³⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. márcz. 26.

ki a nyelvművelés kérdésében, pártolta a magyar színezetet, tánczot és zenét, estélyein egyesíté a tudós és fróvilágot s így élesztgeté az egyesületi szellemet. Azonban nem volt egyenes ember. Közönségesen »rókaravasságúnak« tartották, legalább Horváték. Ő színlelte, mintha nem aspirálna Révai helye után, de alattomban mindent elkövetett az egyetemi tanárság elnyeréseért. Schedius megelégedett az eszthetika tanításával. Vitkovics ügyvédkedett és verselt, az »öreg Bencze« »véres lantját« pengette s írta századait. Kazinczy Széphalmon harczott az ízléstelenek és ósdiak ellenében. A többiek alig tehettek számot Horvát István mellett. S mégis akadt egy ellenfele, ki megbuktatta őt. Ez Czinke Ferencz, budai nyelvtanító volt.

Egyetemi első előadása, vagy inkább bevezető beszéde után itélve, nem lehet őt oly bárgyúnak tartanunk, minőnek napjainkban tekinteni közönséges szokássá vált. E beszédben megérzik a hazafias lelkesedés, a nyelvtanítás ügyére vonatkozólag pedig a szélsőségektől óvakodva iparkodik kibékíteni az ellentétes elveket. Verseit szemügyre véve azt mondhatjuk, hogy nem jobbak, de nem is rosszabbak a korabeli »dilettans költők« termékeinél. Mindazáltal érdekesek a rajzok, melyeket azon időbeli jeleseiink Czinkére vonatkozólag reánk áthagyományoztak. Kazinczy így ír róla Horvátnak: »Izetlenebb buffót nem ismerek íróink között, mint ezt a nyavalyás tanítót s tudós társaságok membrum pudendumát (sic!). És mely bátor, mely elhitt a mellett! Krippel will immer voran. Elhitette magával, hogy ő is valami, minthogy valamely Kabala és furfangság őtet is olyformán juttatta a professor székre, mint Vályit. Saul elindult felkeresni az apja elveszett szamarait, s az úr prófétája felkente —

királylyá! Szegény Révai, te olyan vagy, mint Krisztus a keresztfán; jobbod felől is, balod felől is egy lator! Minekelőtte ily professorai legyenek a nyelvnek talán jobb volna, ha nem volna. De csak hadd legyen, bár még eszeveszettebb; addig kell korbácsolnunk, míg szégyenletében Sycambesként kötelet hozand.«¹⁾

Vitkovics Mihály Kazinczyhoz írt levelében következőleg adja elő Czinke szereplését: »Márciusnak 2-án Czinke Ferencz, a magyar nyelvet tanító, »A magyar ékesszóllásnak gyakorlásaiból próbatételeit« publice leczkérte (az ő szavai) sok hallgatók tódultak össze, mivel parturiebat mus. Fellépett a professor úr s egy kis beszédet declamált. Kihullott fogai és recsegő szavai miatt vizásan ütött ki. A többi jezsovitai czeremoniákat elhallgatom, csak azt jegyzem fel, hogy juristák, philosophusok által ő szerzette Idylliumokat actióban producáltatott. Köpedelem volt hallgatni és látni; de a mi legocsmányabb, az, hogy egy közölök tilinkót fújt s »Bujdosik a disznó kilencz malaczával« effektive danlotta. Egek! az egri gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna; hát a pesti universitásban? — Tele boszankodással, tele szégyennel takarodtam el onnan. Ezt irtomban is elpironkodom, barátom. Milyen emberekre bizatik a magyar nyelv tanítása! Mire jutott a magyar cathedra Révai elholta után!«²⁾ Vitkovics leírásában alig van sok túlzás, ha igaz, mi szóhagyományként szintén fentartotta magát, hogy Czikének tanítványai előtt semmi tekintélye sem volt; megtörtént vele még az a furcsaság is, hogy némely furfangos hallgatói czinkét bocsátottak szabadon az előadás termében a mester nevének nagyobb dicsőségére.

¹⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1810. máj. 2.

²⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 164—165. l.

Máskor ugyancsak Vitkovics Ivánszky Antal barátját a pesti mozgalmakkal megismertetvén, a hangzatosabb nevekről egy-egy kis rajzot is közöl vele. Szól Kazinczy triaszáról, Horvátról, Szemeréről. S mivel valószínű, hogy barátja Czinke grammatikáját is kérte, így folytatja Vitkovics: »A kivánt grammatikát meg nem küldhetem, minthogy még napvilágra nem jött. E helyett Czinke verseit és beszédét, az ezekre kijött paródiával és recenzióval együtt küldöm. Ezek megtanítanak, Czinke grammatikáját soha meg nem venni. Az elegiát, mely parodiroztatott, leírtam számodra, hogy voltaképen érezhesd a parodírozónak, kit te jól ismersz (önmagát érti az író. Szvorényi) furcsálkodását. Czinke egy becsületes, buzgó hazafi; de nem arra való, hogy magyar nyelvet, még pedig az univerzitásban tanítsa. A mint is a paródia és recensio olvastával minden hallgatói, kik így is kevesen valának, odahagyták. Így jár az oly tanító, a ki készületlenül levén, mégis nagy elbizottsággal fog hozzá az íráshoz és országos professori tónussal akar demostheneskedni Magyarországszerte. Sajnálom őt, mint póruljárt embert; azonban örvendek, hogy holmi írástúl, a nyelv rontásátúl a józan kritika elrettentette és a litteraturáról érettebben gondolkozni s abban több olvasással s nagyobb szorgalommal dolgozni elutasított. Példáját is adta már észretértségenek; minthogy hevenyében penderített satirájának elejét megváltoztatva nyomtatta ki. Erről nem is kellett volna ennyit írnom, minthogy ezen átküldött darabokból mindezeket bőven megérthedd. De ott, a hol a hazai nyelv ügye forog fenn, tudjad, igen hosszas perrozáló szoktam lenni.« ¹⁾

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 97—98. l.

Az is jó, a mit Vitkovics Kazinczynak ír Czinkéről: »Itt küldök — úgymond — holmi apróságokat, vagy tán jobban mondhatni, apróságos holmit. Ezek között a »Czinkeség« legtöbb. Cz. is bővségesen elkapta a mastixokat.¹⁾ De nem érdemlette-e meg mind isten, mind ember előtt? Ez a deák grammatikát tanító mennyit árt literaturánknak professorságával, az szörnyűség! Hét hallgatója volt, és a mastixok olvastával mind a hét oda hagyta. Exament sem tehetett. Annyiból haszon, hogy ifjainkat el nem mételeyesíti; de bezzeg kár, hogy az ide mindenfelől tanulni jövő német, tót, rác, oláh ifjak nyelvünkben tanulatlanok maradnak. A magyar születésűek pedig, főkép a bársony ágyakból valók, elkedvetlenednek nyelvünket tanulni. Adjon verejtékes számot az, a ki Bécsben ily neméneklő madarakat ajánl, azonfelül is politikai szabdalásba vett literaturánknak. Sír a becsületesen érzőnek szíve és nyögtön nyög, ily eseteket nyilván tapasztalni kintelenítettvén. Forr epém ezeket írtomban és felhagyok méltó panaszimmal.«²⁾ Czinke ugyanis nem elégedvén meg a Verseghy és »Debreczeni gram.« védelmével, mind nagyobb vakmerőségre vetemedett Révai és Kazinczy tanainak ócsárlásában, mi által a nagy férfiak követőit egészen magára zúdította. Így történt, hogy később egészen elvesztette tekintélyét, sőt Bajza és Toldy hallgató-

¹⁾ Ugyancsak V. értesíti K.-t, 1809. ápr. 29-iki levelében, hogy »a szalaiak Bacsányi János úr zászlója alatt a legveretlenebb kenderből font mastixszal kelnek ki Horvát ellen ily cím alatt: Boldogrégi Vig László álnév alatt lappangó Horvát István, 25 esztendőös gyerkőczének garázdálkodásai . . .« Úgy látszik, akkor nem épen nagyon válogatták könyvek czímeiben a gyöngéd kitételeket, sem vitatkozásban a legfinomabb csengésű szavakat. Szerző.

²⁾ Szvorényi: »Vitkovics M. munkái« II. r. 195—6. l.

sága idején ez utóbbi Czinke előadása közben nyilvános polemiciát kezdett vele.

Révai az 1807-ik év elején folyvást betegeskedett. Horvát és Ferenczy levelei ez időben főleg mesterök állapotával foglalkoznak s azon tépelődnek, mily sorsra jut a magyar nyelv és nyelvtanítás, ha Révai kimulása után avatatlan férfiú kezébe kerül. Ugyanezen aggodalom tette kínossá Révai utolsó napjait is. Teste a nyavalyáktól megtörve, lelke heves küzdelmek közt a veszélyek miatt, melyek az ő rendszerét, a magyar nyelvet fenyegették. Ki fogja biztosítani a diadalt, melyet ellenfelei fölött csak ép akkor vívott ki, midőn rajta a halál volt győzendő. Választása minden habozás nélkül legkedvesebb tanítványára, Horvátra, esett. De vajjon azok választása, kik a kérdésben döntő szóval rendelkeznek, meg fog-e egyezni az ő végső kívánságával? Egy huszonhárom évű fiatal ember, kinek »perpatvarkodó« természete, mint állíták némelyek, már is sok ellenséget szerzett! Midőn arra került a sor, hogy Révai többé nem adhatván órákat, helyettesről kellett gondoskodni, meglátogatta őt Szűcs István egyetemi rektor; utódául Kulesárt vagy Virágot ajánlotta a gyengélkedő mesternek. Révai fölhevült s izgatott kedélylyel követelte, hogy Horvát tanítson utána, nem engedi, hogy más helyettese vagy utóda legyen. Horvát tudta mestere óhaját s így nem alaptalan reményeket táplált a tanszék elnyerésére. A jelesebb írók, Kazinczy, Virág, Vitkovics, Szemere, Ferenczy, elismerése, nagy tanítója végakarata az önérzet bizonyos jogosultságát öntö lelkébe. Azután tehetsége, szorgalma erejével annyi ismeretet párosított, mely őt vetélytársai fölé emelö. Verseghy elleni harczában pedig épen a nyelv ügyében tekintély gyanánt mondta az utolsó szót. Számíthatott az egyetemi

fakultás és egyetem elnöke, az ő kegyes ura, Ürményi pártolására is. Nem csoda, hogy 1807. márczius 26-án azt írja Ferenczynek, hogy »csak ő lehet alkalmas tanító Révai után, sem Verseghy, sem Kulcsár nem azok. Révai alkotmányát csak ő végezheti be és ismertetheti meg.«¹⁾ Nem úgy akarta azonban a végzet. Először is a Révai helyettesítésétől üttetett el, mit Horvát uraságának tulajdonít. Mindazáltal supplensnek sem Kulcsárt, hanem Schediust, az eszhetika tanárát ajánlja. Úgy látszik, hogy Horvát maga sem fejtett ki nagyobb tevékenységet a helyettes tanárság elnyeréseért, ő leginkább Kulcsár ellen harczolt, mint Ferenczy egyik leveléből kitünik, »Kulcsár ítéleted szerint ne legyen Révai követője? Jól vagyon megnyugszom; mert te kész vagy lenni, már ekkor boldogság. Rajta légy tehát, hogy ha supplens nem lehetél, rendes oktató legyél! Önmagam rajta leszek, hogy Schedius a supplenséget elvállalja. Úgy is látszik, hogy az öreg²⁾ ötlet megkérte; mert a többi oktatók Kulcsárhoz épen nem hajlanak. De bezzeg a Rektor valamely piaristát akar betolni! Én így vélekedem. Supplens legyen akárki, ez alatt te Urad által (ezt csak megteszi) via instantiae a széket elnyerheted.«³⁾ Nem is késett Révai esdő írással fordulni az egyetem elnökéhez, Ürményihez, melyben utódának Horvát kinevezését kéri. Jellemző volta megérdegni, hogy itt egész terjedelmében közöltessék: Révai folyamodványa a »Századok«-ban.⁴⁾

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. márczius 26.

²⁾ Ürményi, egyet. elnök.

Szerző.

³⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. ápril 1.

⁴⁾ Szilágyi S. Századok, 1879. XIII. évf.

Nagyméltóságú Kegyelmes Úr!

Kegyes Uram, és Pártfogóm!

Beteges állapotom miatt magam meg nem jelenhetem személyemben Excellentiádnak tiszteletére. Mással nyújtatom bé kedveskedő tsekély ajándékimat: az én Munkáimat, 's Tanítványaimnak Tudós Vetekedéseiket. Ezen alkalmatossággal Excellentiád elejébe terjesztem alázatos kérésemet is.

Ha munkáimnak mivoltokról, 's érdemeikről értekezik Excellentiád: mellettek szóllanak a Tudós Ítéletek, és Ditséretek (Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen Motskolódásai a Tiszta Magyarországban, pag. 166. et seqq). Tanítványimnak Vetekedő Írásaik között, leginkább, és méltán ditsekedhetem Excellentiád előtt Horvát Istvánnak Nyomós Darabjával. Költetett nevet választott ő is: Boldogréti Vig László név alatt rejtezik.

Alázatos esedezésem ugyan ennek szerentsége mellett buzog: de úgy mégis, hogy az Úrfinak, Excellentiád Kedves Gyermekeének hasznával egybeköttségék.

Örömöm volt tsak hallásból is Excellentiádnak Atyai Örömén: melyet vett a' Nagy Reménységű Jó Úrfinak. Szerelmes Gyermekeének, ditsőségesen meglett Próbatételéből. Az Úrfi szépen jelengeti Édes Atyjának vérével reászállott tulajdonságait: a' tisztán megnyílt nagy ész, az elevenséget, jeles dolgokra termett hajlandóságot. Bizonyyal követni fogja ditsőséges nyomdokait. Ezt belsőképen maga is érzi Excellentiád, 's azon örömeivel kinyilatkoztatta, a' mint hallottam, oda hajló szándékát: hogy az Úrfival inkább itt akarná folytatni a' tanulást, a Világ színe előtt, a' hol már fiatal korában meg lehetne a' nagyobb esméret, 's az előbbre segítő esmérkedés.

Ha ebben kedvez Excellentiád Édes Gyermekének, kedvez egyszersmind Horvát Istvánnak is; kit Excellentiád, tudom, hogy kedvell, több esztendőbeli hív szolgálatiért; 's azért szerentséjének is előmentét kegyes hajlandósággal ohajtja, 's akarja.

Az ifjú nohá egyebekben is mindenütt jeles, de a' Magyar Literaturában kiváltkópen elmerült. Első esztendőbeli Tanításomnak Legszerentsésebb hallgatója! És ha még ötven esztendeig taníthatnék, nem hiszem, hogy többé más Horvátom lehetne. Olly híven hallgatta, s olly velősen megfogta tanításomnak valóságát, 's olly szerentsésen felérte a' nyelvnek belső titkát, 's teljes alkotmányát: hogy ebben nálánál senkit sem ismérek erősebbet az egész Hazában. Nem tsak az első tanuló esztendőt tartotta meg híven: hanem azután is három esztendeig szorgalmasan eljárogatott hozzám, 's tsak nem mindennapi kérdésekkel, 's fejtegetésekkel kimondhatatlanul gyarapodott. Korán megértvén, az ide vezető, hazai, és külföldi segedelmeket, azonközben ezekhez is buzgóu hozzájok fogott magános órákban. Több kötetekre osztatnak már csak ezekből tétetett Hasznos Jegyzései. De egyéb apróbb, sőt már nagyobb munkát is, közre bocsátott közönséges dicsérettel. Minden óhajtása tsak az: hogy, hajlandósága szerént Magyar Nyelvtanítóvá lehessen, egyenesen pedig az Universtitásnál.

De én sem akarok mást valakit. Mert a' kik a' Gymnasiumokban 's az Akadémiákban vagynak, vagy másutt lézegnek az Országban, 's ide ásítanak, együl egyig mind hitvány emberek. Megrögzöttek a' roszban, 's ha látják is az igazat, el nem fogadják; hanem megátalkodással a' rosz mellett maradnak, 's az igaz ellen úgy törekeshnek, hogy azt egészen eltemessék. Az ilyen, buta,

és gonosz indulatú Successor, a' mit én több esztendeig, nagy fáradsággal, erős feneken építettem, azt azonnal ledöntené, 's elrontaná. Tsak Horvát István lehet Tanításom Védője, 's Fentartója az Universitásnál.

Erre én most úgy akarok utat törni a Jó Ifjúnak: hogy őtet még Husvét előtt Supplensemme neveztessem az Universitásnak Magistratusa által. Az Orvosok gondosabb gyógyulásomra hosszabb időtt rendelnek 's már attól is eltiltanak, hogy otthon se adjak Collegiumokat, noha kevesen vagynak Hallgatóim, 's örömetst jönek hozzám. Supplenst kell rendeltetnem, azt végezték, hogy megarthassanak a' Hazának tsak egynéhány esztendőre is.

Kegyelmes Úr! méltóztassék kedvező végzését mennél előbb meghatározni: hogy én is mennél előbb megtehessem a' szükséges mozdulásokat, Excellentiádnak Kegyes megegyezéséből. Ezen Nagyságos Tettével kedvez Excellentiád a' Hazának, a' Magyar Nyelvnek Méltóságát fentartó öszvemunkálkodásával; kedvez Édes Gyermekeknek, hogy őtet a világgal jókor megesmérteti; kedvez Édes Gyermeke mellett híven fáradozó Kedves Emberének.

Magamat, és szegény ügyömet, ajánlván Hatalmas Pártfogása alá, vagyok örökké állhatatos mély tisztelettel.

A' Nagyméltóságú. Kegyelmes Úrnak,

Kegyes Uramnak, és Pártfogómnak.

Pesten, 1807. Martiusnak 17. napján,

Alázatos, Engedelmes, Hív Szolgája,

Révai Miklós s. k.

Maga Horvát is 1807. július 4-én így ír barátjának: »A pesti magyar tanító szék elnyeréséért benyújtottam, a mint magad tudod, esedező leveletem. Ha más

nyerendi el a becses tisztet, azon is meg fogok egészen nyugodni, sohajtván, hogy az új tanító kötelességének híven megfeleljen.«¹⁾ E nemes rezignációban s megillető nyugalomban mintha előre sejtette volna Horvát, hogy célját el nem érheti! S valóban bekövetkezett. Mind a mester, mind a tanítvány kérelmét mellőzték. A rossz-akarat vádakat koholt, rágalmakat költött, melyekkel az országbíró fülét megtömék, eltölték szívét. Tudjuk az okokat s alaptalan költeményeket, melyeket Horvát ellenségei az ő megbuktatására kigondoltak. Ismerjük azon suttogókat is, kik Horvát jó hírét mind Válban, mind Révai előtt aláásni iparkodtak. Markovics és Rachovetz, »ocsmány tót fajzatú porontyok«, mint Ferenczy írja, költötték ki, hogy Horvátot bizonyos váli nőszemély Ura előtt bevádolta volna, minek következtében a háztól is elbocsáttatott.²⁾ A következő napon így felelt a vádra Horvát: »A kegyelemvesztésnek és egész álnok költeménynek, melyet Markovics János és Rachovecz András uraimék elég szennyeslelkűségből koholtak, nincsen Válban és a rezes háznál³⁾ se híre se hamva, meg sem is foghatom, miképen vetemedhettek a ravasz ellenfelek ily szemtelen s minden legkevesebb fenék nélkül való hazugság szövésre. Kivánnák ők hallani efféle botlásomat: de ugyanaz a vezérlő bölcsesség, mely ez ideig lépéseimet a balgatagságoktól megmentette, ápolni s utasítani fogja, reménylem, lépéseimet jövődőben is; hogy kisdéd szerencsém és tudományom irigyei boldogságomon ne gázolhassanak. Csenedesedjenek le bátran állapotomról búsuló gondjaid: az ország bírāja fiát kánonozgatja most is azon

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. júl. 4.

²⁾ Ferenczy Horváthoz 1807. nov. 5.

³⁾ Ürményi pesti háza.

barátod, kit fészkeből örömet kitúrna a rácz-tót patvar atyafiság. Hadd őket locsogniok, nekem agyarkodások alig okozhat tetemes károkat. Nem csak el nem hajtattam uraságomtól, sőt én akartam felmondani kenyerét, Imre úrfiúnak, ki majdnem minden harmadik vagy negyedik hóban el szokott egy s két nap folytáig feledkezni az illendőségről, némely gyermekes művelkedésért. Már lepöcséltetem úgy, a mint most láthatod, ime ide zárom lemondó levelemet az ország birájához, midőn a váli esperesnek és Imrének esedezései szívemet megszántsra indították s lettettem elmenést javuló végzéseimet. Ezután a dolog, mely kegyelmes asszonyomnak homn nem létében történt, úgy eltemtetett, hogy fölöle házunkon kívül senki semmit se tud.«¹⁾ Horvát tévedett abban, hogy a rágalmak nem jutottak urasága tudomására. Sőt ellenkezőleg, ha hitelre nem találtak is, de bizonynyal a gyanakvás magvát hintették el lelkében. Ürményi közölte a hallottakat Révaival is, kinek hite végnapjaiban szintén megingani kezdett. A haldokló kéziratait nem Horvátnak gondjaira bízta, kit mint kedveltét oly annyira megkülönböztete, hogy élete megírására is fölszólította, hanem Schediusnak adta által. Hiába kérte Ferenczy legalább verseit Horvát részére, »majd meglátom« — volt a lakonikus válasz. Utolsó óráiban Révai ingerülten fordult el szeretteitől is. »Schedius azon nap, — írja Ferenczy Horvátnak Révai halála napján — melyben Révaink utolsó végzését tette, vélem együtt volt nála. Ő előtte mondotta Révai, hogy az urad az okból nem hozza bé fiát, mivel reád nem bízhatja, ki mindenkor kicsapó voltál. Szeret tégedet Válba; de Pesten nem bizik benned; mert fija

¹⁾ Horvát lev. Ferenczyhez 1807. nov. 6. este.

véled együtt elromlanék! Ezen szavakat úgy mondotta előttem az öreg Schediusnak, mint a melyeket urad izent neki Pethő úr által. Az öregben ¹⁾ még mikor Schediusnak a dolgot elbeszélte, nagy volt a felháborodás. „Elhiszem, — úgymond — hogy Horvát mindenkor kicsapó volt, mert az a fattyú lányt is tartott magának. Én őtet soha otthon nem találtam, mikor tavaly kerestem, sürgtettem. Bánom (és ekkor elfakadt sírva), hogy csak egy szót tettem róla.“ Nehezemre esett ezeket hallanom és a dolgot Schedius előtt különféleképen magyarázván, becsületedet védelmeztem. Nem is lehetett az indulatos Révai-val ezen nap után rólad beszélni; említettéssedre felindult azonnal. És másnap, midőn kértem, hogy írásaiból néked is hagyna, vagy adatna valamit által, hogy elmennék előle, parancsolta. Sőt harmadnap oly embertelen volt, hogy hozzá fordulván azt vetette szememre, hogy én, meg te voltál annak oka, hogy ő Bene orvost hívatta magához, ez ölte meg őt, nem értett a dologhoz.« ²⁾ Nem kell azonban felednünk, hogy Révai lobbánékony természetű volt s a halál tusái között szólt így Horvátjáról. Nem is tulajdonított fontosságot Horvát a körülménynek; ő volt az, ki Révait haltában lerajzoltatta,³⁾ ő volt, ki ura asszonya Ürményiné jóvoltából a temetési költségeket előállította; ő volt, ki gondoskodott arról, hogy Révai emléke holta után dicsérő iratokban megörökíttessék. Jellemző azonban, miként iparkodtak ellenei őt ura és és mestere előtt megalázni.

De Horvát nem csüggedt el; bízva igazságos ügyé-

¹⁾ Révai M.

Szerző.

²⁾ Ferenczy lev. Horváthoz 1807. ápr. 1.

³⁾ »45 frt volt a rajzolat, 3 frt a fa-zár, 2 frtot kölle adnom a képíró szolgálának.« Ferenczy Horváthoz 1807. ápr. 27. Szerző.

ben, tudományos készségében, már megszerzett hírnevében, barátai ösztönzésében, pártfogói jóakaratában élénk munkásságot fejtett ki, hogy a Révai tanítósága méltatlanokra ne szálljon. Bízott Szücs István egyetemi rektor pártolásában, Schedius Lajos közbenjárásában, ki valóban rajta is volt, hogy Horvát törekvései sikerüljenek. »Schedius több ízben esedezett urunknál — így ír Horvát Ferenczynek — s legutolszor azzal fenyegette, hogy semmi sem leszen az egész magyar nyelvből, ha én tanítója nem leszek.«¹⁾ Rakovszky István, az országbíró az idei titkára, szintén megígérte segítségét Horvátnak ura előtt. Gróf Eszterházy egyedül Horvát mellett emelte fel szavát az egyetem elnökénél, mi még Kulcsárra is oly hatást tett, hogy iparkodott lebeszélni Horvátot a pályázatról. Ő maga megragadott minden alkalmat, hogy urát kedvezően hangolja ügye iránt. Meg is ígérte Ürményi kegyeit, bárha azokkal nem halmozta el ez időtt gyermekeinek derék nevelőjét és tanítóját. Érezte ezt Horvát s kétségtelenül az előérzet sugalta neki később azon igaz és pompás gondolatot, melyet barátjához írt levelében lelünk: »Sikos az uri ígéret; kezedből, mint a nedves héjú halacska, nagyhamar kicsúsz; azért példát vévén esetemből, őrizkedjél szorgalmatosan incselkedésitől, hogy kelepczébe nem kerülj.«²⁾ Mindazáltal e csüggesztő előérzet nyomása alól is felemeli lelkét az ő nemes önérzete. »Uraságom váli mulatozása alatt eleget biztatott, — írja Ferenczynek — teszen-e valamit, csak önmaga tudja. Én megelégszem azzal, hogy arra, a miért esedeztem, magamat igazán méltónak találom.«³⁾ Ha hozzá vesszük még,

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. aug. 23.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. aug. 19.

³⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. aug. 19.

hogy Horvát a helytartótanács néhány tagját is felkereste esdő kérelmével, alig lehetett volna kételkedni, hogy óhaj-tása teljesülni fog.

Fájdalom, nem úgy esett a dolog, mint előre várni lehetett. Horvát munkálkodása alatt az ellenfél sem nyugodott. Csak az a különbség, hogy míg Horvát a becsület és őszinteség útján lépdelt céljának kivitelében, addig ellenfelei az alattomoság és ravaszkodás fegyvereit választották. Láttuk, miként igyekeztek ártani Horvátnak Markovics és Rahovecz, egykori »hármastársai«, kebelbarátai. Takács József, ügyvéd és író, s Fejér György kovácsii plébános a gúncsolásnak más módját választották. Azt iparkodtak ugyanis elhíttetni Ürményivel s az egész világgal, hogy »Víg Lászlót« nem Horvát dolgozta ki egészen, s nem lehet soha egyetemi tanár, »mert megmutatta ezen munkájában, mely ártalmas az erkölcsiségnek, ki oly rútlul bán ellenmondóival.«¹⁾ Takács nagy ellensége volt Révainak és Horvátnak, s annyira természetes és nyers ember, hogy még Virág Benedeknek, ennek a magyar Diogenesnek, visszatetszését is felkel-tette.²⁾ Horvát »álarczos jó barátnek« nevezte őt, valamint Fejér Györgyről is, mint »álbarát«-ról emlékezik. Különben Virágról is azt írja Ferenczy, hogy »furcsa, minden szél után hajol; azt rebesgeti, minek neked (Horvátnak) a tanítószerék?«³⁾

A legmesteribb fogások azonban Kulcsár Istvántól teltek ki. Majd híresztelte ujságában Horvát kilátásait, hogy ilyképen őt tétlenségre bírja s ellenségeit nagyobb

¹⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1897. ápr. 28.

²⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. aug. 13.

³⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. júl. 27.

munkára serkentse; majd pedig azt kürtölte, hogy ő (Kulcsár) nem is folyamodott a tanárságért, ekkép akarván magára nézve ártalmatlanná tenni az ellentábor törekvéseit. A dolog érdemére, de Kulcsár jellemére nézve is érdekesek azon sorok, melyekben Ferenczy az ügyek folyásáról s Kulcsár fondorlatairól értesíti barátját. »Kulcsárnál — írja — másnap, hogy elutaztál voltam. Ő, az alakos Kulcsár, ím e szavakra fakadott: *Effective nem adom be kérő-levelemet, nem esedezem, mert Ürményi Horvátot akarja*, és ez leszen. Erősítettem azon vélekedésben, melyben elbízni akar látszatni, hogy bizonyosan kegyes urad rajta leszen, hogy te és nem más legyen a magyar oktató. Schediussal tegnap jöttem össze, nevedben megköszöntem neki hozzád mutatott barátságát. Ekkor ő íme ezekre fakadott: Ürményi — úgymond — nagy szíveséggel látszatos Pistámhoz lenni; de arra, midőn őtet ajánlottam, mintegy vonyakodva hallgatni látszatott engem, utóbb azt kérdi: *micsoda csaták voltak Révai és Versegghy között, miért vett részt ezekben Horvát és már tehát kinek van igaza?* Ezekre én Révainak és Horvátnak minden mód pártjokat fogtam, sőt megmutattam, hogy Versegghynek Révaihoz képest éppen csekély érdeme s tudománya vagyon. Ürményi ezekre: igen jól vagyon a dolog, általlátom már, — és elfogadta ajánlásomat Horvát iránt. Mindezeket vizsgálni írásomban nem akarom. Schedius úr bővebben elő fogja adni. Őt kérdezd, őt hallgasd. Én csak azt gyanítom, nem rágalmazott-e vagy Takács, vagy az ezermesterségű Kulcsár; az alacson lélek minden gonoszra vetemedik. Macte virtute ac animo! Római szívvel lelkesítettett barátom, mozdíts minden követ, lésszesz oktató. Kérd kegyes asszonyodat is, szóljon ügyedben. Tedd meg, a mit csak tehetsz, mert

a mint a Verbőczysták tartják: *superflua cautela non nocet.*» (A fölös óvakodás nem árt.)¹⁾

Néhány nappal később kérdezvén Ferenczy »ujtság-vadászó uramat«, Kulcsárt, »az ujságok fő és öszveszedő pontát« a kandidáció felől, »ő — írja Ferenczy — szokott és valami szerzetes lelket mutató pozitúrába helyeztetvén zömök személyét«, azt felelé, »hogy 1. Verseghy, 2. (alsó ajakát fölpityelvén a titkos eszű úr) Czinke, 3. (meghajtván fejét, mint hajdan a Szt. Mártoni apát előtt) Stephanus Horvát.« Ferenczy nem hitte a dolgot, elment Szűcs egyetemi rektorhoz, kitől csakugyan megtudta, hogy Verseghy nem is recurrált s a kandidáció sem történt még meg. Mint Ferenczy írja, erre ő is felkereste Kulcsárt s egy kissé összerementettézte őt.²⁾ Míg ekként Kulcsár kétszínűsködött s mások szemeibe port hinteni igyekezett, addig maga minden eszközt megragadott ügye előmozdítására. »Tegnap vettem észre — írja Ferenczy, — 1807. aug. 13-án — hogy Kulcsár uram a budai uraknak küszöbeiket szorgalmasan mászkálja.«³⁾

Az egyetemi tanszék betöltése a század elején így történt. A pályázók benyújtották folyamodványaikat az egyetemen. A folyamodók közül a tanári kar meghallgatása után az egyetemi tanács kandidált hármat. E kandidáció a kormány, illetve magyar kir. kancelláriára küldetett, mely vagy meghagyta a sorrendet, vagy változtatott rajta. Az ilyképen megállapított kandidáció alapján a felség nevezte ki az új tanárt, mi a helytartó-tanács útján hirdettetett ki.

Horvát pályázatára vonatkozólag, következőket írja

¹⁾ Ferenczy lev. Horváthoz 1807. jún. 27.

²⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. júl. 8.

³⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. aug. 13.

Ferenczy 1807. júl. 27-én: »A kandidáció az universitátnál végben ment az elmúlt kedden és szerdán. Remény-ségünk ellen! *Kulcsár* elsőnek. *Czinke* másodiknak. *Te* harmadiknak!!! A néked kedvező környüállásoknak meg kellett változniok. Szerdán voltam önmagam Szüicsuél; ez beszéllette a dolgot el, és a többi között azt mondá, hogy a dolog közé valami adta magát, s meghadta, hogy csak ezt írjam meg neked, a többit bejövettelkor bővebben teneked egyedül elő fogja adnia. Megszomorodtam ezen mind én, mind más jóakaróid: bosszankodott különösen Tettes Schedius Úr; meg nem foghatánk, hogy kandidáltathatott Kulcsár elsőnek. De azon még jobban megilletődtem, hogy Szüics mintegy örülve küldött Kulcsárhoz ezen szavakkal: »Mondja meg Kulcsár úrnak öcsémuram, hogy elsőnek kandidáltak. — Megesett az ebvásár, mit tegyünk? Van-e reményed, hogy professor lehetsz? én elcsüggedve mondom, nekem kevés vagy. De a dolgon csak úgy segíthetne Urad, ha már most írna Bécsbe irántad. Úgy veszem észre, a dolog sürgetetik mennél előbb a kancelláriára. Még urad álmodozik, végbe is megyen. Uram Istenem ne add! úgyis minden rossz éri elnyomorult magyar népedet! Rajta tehát, édes Pistám! Irj Uradnak, mondd el a környületeket, kérd, hogy már üdeje levén, sürgesse ügyedet. Nem volna káros, ha valahogy kirándulnál. Jelenléted foganatosabb lenne minden bizomnyal. Megtudhatnád Szüicstől (én ugyan példát vévén rólad, a szent palástot viselőknék éltében nem hiszek) a dolognak mivoltát, jobban elintézhetnéd dolgodat. Kandidációban vagy, megfordíthatnók ügyedet. Siess tehát, ez egy tanácsom, óhajtásom, kérésem. Kulcsár ezermesterségű róka. Ismered Cziuke pártfogóit is.«¹⁾

¹⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. júl. 27.

Úgy látszik, Szücs sem volt őszinte barátja Horvát-nak. Mint Ferenczynek egyik leveléből kitetszik, az egyetemi tanárok közül Kelemen Imre, dékán, és Dugonics András voltak azok, kik Horvátot az első helyre jelöltségtől elejtették.¹⁾ Kelemen Imre ugyanis Révai halála után mindjárt kifogást tett Horvát tanítósága ellen, »mert állítólag egy leány arczképe van szobájában.« Kelement pedig Markovics Mátyás, egykori tanára, bujtogetta, kinek leányát Horvát nőül nem vevé, bár vele fia János, az ő régi barátja és hat éven át iskola társa által meg is kínáltatott. Legalább így adta elő Markovics áskálódásait Szücs rektor, kinek Horvát három akó vörös bort szerzett Ürményinétől.²⁾

Volt legyen bármi az oka (mert irodalmi s politikai ügyekben sem mindig irodalmi és politikai okok döntenek), Horvát harmadik helyre neveztetett. De mégis huszonhárom éve daczára jelöltetett az ország első iskolájának tanárául. Gondolta, hogy irigyei s ellenségeinek cselszövényei miatt Révai tanítói székét el nem nyerheti. Azért »exprofessor«-nak szokta nevezni magát derült humorral, mi fenkölt lelkéről tett bizonyosságot. Azonban Kulcsár sem boldogult. Ez elégtételül, ha nem is vigasztalásul, szolgálhatott Horvátnak Kulcsár fortélyaiért. 1807. aug. 24-én értesíti őt Ferenczy, hogy »Kulcsár dolga ebül vagy. Comissio rendöltetik, a mint rebösgetik, ujsági ellen. A budai kandidációról semmit sem hallhatok, sürgesd már magad is. Írj valamely ösmerősödnek. Én úgy gondolom, hogy a mesterravaszságúak Czinkét elsőnek, Kulcsárt másodiknak, tégedet harmadik-

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. aug. 18.

²⁾ Mindennapi (1809 ?)

nak tesznek.«¹⁾ A mit Ferenczy gyanított, az már akkor tény vala. A kancellária Czinkét tette az első helyre, s így beteljesült a közmondás, inter duos litigantes tertius (két vetélytárs között a harmadik) lett nyertes. Czinke Ferencz tanársága 1807. decz. 22-én hirdettetett ki a magy. kir. helytartótanács által.

Horvát büszke daczczal fogadta a történeteket. Bántotta őt, hogy az ármáuy győzött az egyenesség fölött; aggódott a haza, a magyar nyelv, a Révai rendszere sorsán; sértette őt, hogy némelyek balvéleményt táplálnak felőle; bánta, hogy az igaz ügy érdekében lépéseket tett, holott annak minden nehézség fölött diadalmaskodnia kellene. 1807. aug. 27-én így írt Ferenczynek: »A magyar helytartótanácsnál véghözment választás le nem ver lábamról: csak azt fájlalom, hogy néhány tanácsosokhoz levelet küldöttem. Egyik avval vigasztaltatott, hogy rólam nagy dícséreteket csesztettek Bécs városa felé, a mi nekem semmit sem használ; a másik azt javalta, hogy előbb gymnasiumban vállalnék föl tanítói hivatalt. Ennek balgaságán meg is illettődtem, mintha az lehetne bokros szorgalmamnak jutalma, hogy »Quae maribus-ra« oktasam a nevendékséget. Várhattál volna-e ily bölcs izenetet a király tanácsosától? Nem csuda, ha mindennek zűrzavarosan folynak hazánk kebelében. E féle buta emberek nem kormányra valók.«²⁾ Megérdemli, hogy nyomatékosan említsük fel ezen első kudarczából származott lelki állapotát. Oly mély benyomást tett ugyanis kedélyére a veszteségből eredt okulása, hogy később egész életén át szemei előtt lebeghetett, midőn látjuk, hogy megnézi,

¹⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1807. aug. 24.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. aug. 27-én.

megvizsgálja, kiket ajándékoz meg bizalmával; hogy barátkozása mind szűkebb körre szorítkozik; hogy nem keresi a kitüntetést, hanem még a megtiszteltetést is visszautasítja; hogy inkább küzd, szenved, mintsem kérjen; hogy inkább vállalkozik Maecenas, mint Horatius szerepére. Még erősebben gyökerezett lelkébe a hazaszeretet s azon elv, hogy érdemeinek jutalmát csakis a hasznosan végzett munka tudatában lelheti föl; hogy az emberek ígéreteket tesznek, melyeket soha meg nem tartanak. Azért nem fogadta el mindjárt pár hónap múlva Miller Ferdinand ígéretét, ki őt, a magyar régiséggyűjtemény őrizőjévé akarta ajánlani. »Köszöntem — írja Ferenczynek — szívességét: de többé senki szavára várt építeni nem fogok, tapasztalván, mi keveset vigyáznak öreg uraink a tisztosztogatásban az érdemes- vagy érdemtelenségre.«¹⁾

Joggal említi fel Mátray a Horvát fölött tartott emlékbeszédében, hogy »Horvát I. kérelmének nem sikerülte után rövid idő múlva szép tanujelét vevé az elégtételnek; mert a kedves Révától megfosztott s annak elvei után sóvárgott fiatalság közül többen, névszerint Sörfőző Mihály, Kovács János, Siskovics József és Szécsi György, bölcsélet-tanulók 1810-iki május 3-ikán külön levélben kérék meg Horvát Istvánt, mint Révai tanítványai közül a magyar nyelv titkainak legjelesb avatottját, hogy nekik hetenként egy pár óráig magánlecke-kéket adjon a magyar nyelvtanból.«²⁾ Mint Vitkovicsnak Kazinczyhoz írt leveléből tudjuk, tartott is ily előadásokat Horvát a piaristák épületében.³⁾

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1807. nov. 6.

²⁾ Mátray Gábor.

³⁾ Szvorényi »Vitkovics. M. munk.« II. r. 201. l.

A szerencse forgandóságának tapasztalása nem maradt jó eredmény nélkül Horvátra nézve. El nem nyerhetvén az egyetemi tanárságot, melyre hivatása és kedve egyképen vezérelte őt, jövő pályája biztosításáról kezdett gondoskodni. Ezt annyival inkább tette és kellett tennie, mert váli tartózkodásának utolsó évében »naponként kedvetlenebbül folydogált élete«, s mert Ferenczyhez 1808. aug. 7-én írt levele értelmében »vége szakadott a nevelésnek, majd elvállik, leszen-e a hat évi szolgálatnak valami jutalma.«¹⁾ Ugyanazon hó 28-án váli lakossága is véget ért, mert Ürményi Imre, tanítványa, Pozsonyba megy atyjával a törvénytanulás folytatására. Horvát ez időtől fogva előleges szándéka és terve szerint valószínűleg pátkai rokonainál, 1808. novemberétől kezdve pedig Pesten tartózkodott, hol a Stáció-utczában 534-ik szám alatt lakott, özvegy Hammelné házában,²⁾ s Kiskápolnai Paur Antal úrfit, kinek mostoha atyjától sok kérésekkel ostromoltatott a tanítása végett, oktatta,³⁾ míg ismét az Ürményi házba vezette őt jó csillaga, melyet nem is hagyott el többé egész életében. A rövid félévi időközben, melyet az országbíró családjának kebelén kívül töltött, főleg szigorlatai letételére készült szorgalmasan, mert »a dieta végén cenzurát adni« szándékozott, a mint hogy adott is.

Kitelvén szolgálati ideje az Ürményi-házban, nem tudja mit tevő legyen. Az országbíró, ha prókátor akarna lenni, hajlandó megtartani őt 200 frt fizetéssel s ígéri, hogy első alispán fia egyéb helyekre is fogja ajánlani. Ha tudományos dolgokban kíván szolgálni, maga mellé

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. aug. 7.

²⁾ Mindennapi 1809.

³⁾ Szvorényi »Vitk. M. munkái« II. r. 36. l.

veszi a pesti főiskola titkárául, s ha Rakovszki István, országbírói titkára, fölebb menne, vagy ellagyná őt, Horvátot a törvényes dolgokban is kinevezi titkárának. Több oldalról kapott meghívást tanítói s ügyészi tisztségek elvállalására is. Így 1808-ban Kis-Rhédei gróf Rhédey Lajos, Biharmegye főispánjává kineveztetvén, főispáni titkárnak Horvát Istvánt hívta meg maga mellé. Egy időben Zlinszky Ignác, Székesfehérvári gazdag és előkelő úr, fia mellett törvényt tanítani nagy fizetés kecsegtetésével szólítja fel őt egy évre. De ez (saját szavai) »lóról számárta« lenne, mindig tanító maradna, s egy év múlva jövő sorsának aggodalmai; nem is szereti vagy inkább megunta már a »csörperes életet«, akkor inkább megmarad az Ürményi-házban, hol ő már mindenkit ismer, s őt is ismeri mindenki. E habozásaiban Ferenczy barátjától kér tanácsot, ki akkor már Bécsben gróf Wallenstein házában volt magyar nyelvtanító, s örvend, hogy Horvát, mint hallja, Zlinszky-nél húzza a zsíros jövedelmet.¹⁾ Ferenczy nem ajánlja a törvényes titkárságot; mert kevésre lehet menni belőle, a tudományos titkárság jobban tetszenék, ha bizonyos és »böcsületes életre való értékkel bíró volna; de ezekről semmit sem tudunk« — írja, miért is ajánlja »a váli sovány fiskálisságot.«²⁾ Ez a tanács sem elégíti ki Horvátunkat. Ha prókátor lett, így okoskodik ő, minden tudományát elfelejti; azután akkor *még egy évig édes anyjára kellene szorulnia, ki szegény, beteges, magáról is alig tud gondoskodni.* A következő 1809-ik évben, midőn tíz testvére közül Erzsébet huga jobb létre költözött, fél, hogy

¹⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1808. okt. 20.

²⁾ Ferenczy levele Horváthoz 1808. aug. 14.

nem sokára anyja is követni fogja őt.¹⁾ Hogyan lehetett volna az anyját oly odaadással szerető fiú tovább is özvegy szülőjének terhére?! Talán legjobb lesz — gondolá — a titkárságot elfogadnia; de ez is csak addig tart, míg Ürményi lesz a praeses — volt az ingadozó másik gondolata.

De végre is el kell magát határoznia; nehéz napokra viradt akkor a magyar haza, a nemes nemzet úgy, mint az egyszerű polgár és szegény jobbágy. »Változó, háborús időket élünk«, kiált fel egyik levelében.²⁾ A másikban panaszkodik a haza sorsa fölött, retteg, sajnálja az elesett hazafiakat. »Olyanok vagyunk, mintha semmi nemzeti billegünk nem volna«, írja Ferenczynek. »Félünk, remegünk, búslakodunk: de mind a mellett semmi nagyról nem merünk gondolkodni. Hová lealjasodtunk! Most óhajtaná Austria, hogy mind Zrinyiek-, Hunyadiak- és Kinizsiekké változnánk. De ez késői kívánság. Lassan érik az ilyen gyümölcs. Nem is terem mesterséges melegházakban, hanem ott, hol a természet uta előjébe semmi gátok sem vettetnek.«³⁾ Ily válságos idők küszöbén jövőjét biztosítani, volt Horvátnak első feladata. Az Ürményi-ház neki szilárd alapot nyújtott, melyen később a nagyobb dicsőség épületét is felemelheti. Ez a gondolat győzött. A felajánlott hivatalokat el nem fogadta, hanem megmaradt Ürményi oldalán, azon meggyőződésben, hogy a titkári tiszt mellett még legtöbb alkalma lesz en idejét tudományos kutatásokra fordítani. 1808. november 15-én Ürményi Ó cs. és kir. apostoli felsége kegyelmes rendeletéből Horvátot az egyetem elnöki jegyzőjévé nevezte

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1809. decz. 12.

²⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. aug. 8.

³⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1809. május. 12.

ki, évi 500 frt fizetéssel.¹⁾ Mint ilyen az egyetemi tanács jegyzőségét is magára vállalta, melyet 1837. márcz. 14-ig, tehát 29 évig minden jutalom nélkül vitt. Midőn pedig 1809. jan. 13-án Rakovszky István, az országbírói titkár, a primás kemenesei birtokának fiskálisává kineveztetett, az ily módon megürült állomásra is Horvát Istvánt tette meg az országbíró Ürményi. E nagyfontosságú hivatal hű betöltésére 1809. febr. 17-én tette le a hitet Horvát tünődő megilletődéssel s miután a következő napon hivatalos tevékenységét meg is kezdé, ugyanazon nap költözött át minden tudományos készletével az Ürményi-családházba,²⁾ hogy azután tizennégy éven át, 1820. jún. 1-ig az országbíró »jobb keze«, a fényes család kedvelt tagja legyen, s hogy a háztól többé utolsó lehelletég, meg ne válják.

Horvátnak új hivatalai nagy mozzanat gyanánt szerepelnek életében, a mennyiben tudományos és írói fejlődésére is jelentékeny befolyással voltak. Egészen az Ürményiekhez csatolták őt, kiknek kegyére ezentúl ő is mindig bizton számíthatott. Anyagi helyzete is tetemesen javult, minek következtében a szellemiekkal mind zavartalanabban foglalkozhatott. Újra Pestre került, a mozgalmas élet színhelyére, a tudományos eszközök közelebe, régi jó barátai közé, kiknek oly képző hatásuk volt a tüzes hazafira, kik épen annyi ösztönt vettek tőle úttörő fáradozásaikban. Szóval működésének s így haladásának is nagyobb tér kínálkozott. S ekként lehet, hogy életének ezen újabb változata egyszersmind tudományos és

¹⁾ Mátray Gábor »Emlékbeszéd H. I. fölött«.

Bizonnyal váltó frt értendő.

(Szerző.)

²⁾ Az Ürményi-ház Nagy-híd utcájában volt. Horvát a II. emeleten lakott.

(Szerző.)

írói pályáján is a legszerencsésebb fordulat volt. Vajjon egy huszonhárom éves egyetemi professor nem juthatott volna-e könnyen a Czinke sorsára, ki tanítványaitól megvettetett? Vajjon ellenségei nem szereztek volna-e neki annyi bajt, mely egész életét megkeserítette volna. Vajjon tanársága alatt, mely akkor egyáltalán nem tartozott a jövedelmezőbbek közé, sőt nyomorúságosnak volt mondható, nem esett volna-e osztályrészül a Révai sorsa, kit a tömérdek bosszantás, a lankadatlan munka, s a koplalásig menő inség megtört és sírba vitt? Munkálkodhatott volna-e akkor oly eredményesen, mint az Ürményi-házban elfoglalt állása mellett, mint az ura pártolásával szerzett egyéb hivatalaiban? De sőt megnyerhette volna-e ez állásokat, ha az ő hatalmas pártfogótól elszakadva magára egyedül áll a világ mostohaságával szemben? Aligha elhihető. Igaz, hogy fájt neki a mellőztetés, mely elmondhatjuk, rohamosan emelkedő pályafutásában feltartóztatta őt. De javára szolgált e pillanatnyi megszakítás.

Fölhozhatná valaki, hogy az itt elmondottak nincsenek kellő tárgyilagosság törvényével mérlegelve; hogy Horvát sokkal kisebb volt hírénel; hogy hiúság volt tőle az egyetemi tanszéket ambicionálni, hogy ő és társai elfogulva ítéltek magukról és az ellenfélről. Igaz, hogy ők sem emelkedhettek fölül az emberi gyarlóság korlátaín. A legnagyobbra törekvés étheri levegőjébe is vegyül az egoismusnak némi materiális salakja. De sajnós volna, ha más mértéket, mint a mindennapi, nem találhánk oly férfiú méltatására, ki mindig az ideák szent törvénye szerint kívánt élni és a hazának élt úgy, hogy élete a megtestesült hazafiság volt. Nem kell feledni, hogy oly korban élt, mikor annyi tehetség, tudomány, tapasztalat, akkora hazaszeretet magas jutalomra tarthatott számot.

Ezt még nem nyerheté el. De hogy fiatalon a nagy Révai óhajával magas pályadíj után nyulhatott, melyet egy Czinke ragadott el tőle, oly dicsőség volt reá nézve, mely a jövő nagyság zálogának tekinthető.

X.

A század elején folytatott nyelvesaták, az ezekből következő pártküzdelmek a magyar irodalom egyik korszakos alakjához vezetnek bennünket, Kazinczyhoz. Ő is, mint Révai, foglalkozott a nyelvvel. Ő nem kisebb harcokat idézett föl az írói világban, mint Révai a tudósok között. Az összes irodalmi mozgalmak, melyek századunk első két tizedében uralkodtak, összefüggésben vannak a Révai és Kazinczy névvel. Ők voltak akkor a magyar irodalom gyűjtő-pontjai. Tőlük eredt az irány, hozzájuk tért vissza minden kivivott eredmény. Koruknak nélkülözhetlen mesterei voltak, a mint hogy egymásnak is kiegészítésére szolgáltak. Révai hazafisága, Kazinczy világpolgáriassága magasabb pontra emelték a kortársak gondolkodását. A mult századi bárdolatlan, terjengős nyelvet Révai rendszere s Kazinczy merészsége nélkül alig lehetett volna fölfrissíteni. A francziások száraz bölcselkedésével s a népiesek durvaságával szembe kellett állítani az antik és modern kor klasszicizmusát, a mint egyrészt Révai, másrészt Kazinczy tette. Legkedvesebb s legérdemesebb munkálkodásuk azonban mindkettőjüknek a nyelvre irányult, csak hogy míg Révai elve a régiség volt, addig Kazinczy az újítást írta zászlajára. Révai az elmúlt századok épebb nyelvéből iparkodott megigazítani korának zagyva nyelvszokását, Kazinczy e nyelvet a művészi kezelésre alkalmassá tenni törekedett. Révai a nyelv-

vet elméleti, Kazinczy gyakorlati oldaláról tekintette. Amaz nyelvtudományt, ez nyelvművészetet tanított. Míg Révai nyelvünk törvényeit, természetét kutatta s e kutatás módszerét állapította meg, addig Kazinczy ez eredmények nyomán a beszélés mesteri mivoltára oktató. Révai tehát előbbvaló mint Kazinczy, a dolgok természetes rendjében. A nyelvújítónak alapot a nyelvkutató adott. Nem is csoda, hogy ott, a hol az alap meg volt vetve, építeni csakhamar vállalkoztak. Nem csoda, hogy Révai föllépte után, elveit elfogadva, Kazinczy nyomban megkezdte a nyelvújítási harcot.

Révaihoz való viszonya csakhamar összeköttetésbe hozta Kazinczyt amannak jeles tanítványával, Horváttal is. Különben is, a mily türelmetlen természet vala Révai, a mennyire fölingerelte elleneit, Kazinczy ép oly sima, nyájas, barátkozó jellem, ki szintoly jól értett ahhoz, miként kell tanai védelmére megnyerni a legkülönbözőbb elemeket, miként lehet kibékíteni a legszélsőbb ellentéteket. Értett ahhoz, hogy kortársait Széphalomra édesgesse s a barátság kötelékével szorosan magához csatolja. Tudott bánni barátaival. Mindig volt valami kellemes mondani valója számukra, bár gáncsait is elmondotta róluk, csakhogy mások előtt. Ha azután a négy szemközt elejtett megjegyzések néha a bizalom zárt ajtáin is keresztül hatoltak, Kazinczy azonnal készen állott a kimagyarázó, fölvilágosító mentségekkel, sokszor úgy tüntetvén föl a dolgot, mintha még neki volna oka neheztelni. Egyébiránt nem is volt nehéz jó viszonyban állania ifjabb s öregebb nemzedékkel. Ő általában csak dicsért, buzdított, a mint ezen időben mindenki megbotrátkozással fogadta volna a kritikának szigorúbb ítéletét. S így könnyen kijött mindenkivel, ő vele is kijöttek mesterei és tanítványai.

Ő maga írja Horvátnak: »Minden íróink közül egyedül Baicsányi az, a kivel én megférni nem tudtam.«¹⁾

Horvát 1803-ban ismerkedett meg Kazinczyval. Ez időben kezdte meg Kazinczy munkásságának második felét, részben új viszonyok, részben új emberek között. A Martinovicsék története ugyanis korszakot jelez íróink életében, szünet volt az az irodalom iskolájában, mely alatt az erők kifáradtak vagy egészen elenyésztek, a helyett hogy felüdülést nyertek volna. Kazinczy is maga után hagyott hat súlyos évet a börtön sötét üregében. Ezalatt terveket készített talán megérhető szabadságának éveire. Azonban kiszabadulván, szétszülve találta a »kiválasztottak seregét«. Régi barátai közül sokan még a magas falak között sínylettek, többen elhaltak vagy elvérzettek, mások végkép elhallgattak. Új világot talált 1801-ben, mint a melyet 2387 nappal előbb elhagyott. Csak keveset, Virágot, Révait, kivel 1780-ban ismerkedett meg, találta régi jó barátai közül, s az újon fejlődő fiatalságot. A fogság azonban reá is mély benyomást tett. Megfélénkült a kiállott szenvedés után, a mint »Pályám emlékezetében« is tartózkodva ír keserű napjairól. Kezdetben bizalmatlan volt az emberek iránt, nehogy gyanura okot adjon. Virággal és Révaival azonban levelezésben állott. E levelekből s megjelent műveiből kezdte Horvát ismerni Kazinczyt, bámulni az ő korszakos alkotásra hivatott szellemét s nemes lelkét. Vágy ébredt és fokozódva növekedett benne, az egyetem szorgalmas látogatója, a könyvek buzgó kutatójában: ismeretségbe jönni Kazinczyval, a legnagyobb literátorral. Ez megtörtént 1803-ban, midőn Kazinczy Pesten járva Horvátot Vitkovicsesal együtt va-

¹⁾ Kazinczy lev. Horváthoz 1810. márcz. 12.

csorára meghívta. Az első találkozásból nem fejtett ki azonnal a barátság erős láncza, csak gyenge szála az ismeretségnek, mely az együttlét emlékét azontúl jobb időre fentartá. Kazinczy még mindig bizalmatlankodott, sorsán tanulva óvakodott kiválóbb egyének előtt is megnyilatkozni. Érdekesen emlékezik ez évekről 1812-ben Horváthoz írt levele, melyben mondja, hogy Bécsből visszatérve Pestre, Váiban is megfordult. »Visszaemlékeztem — így folytatja — 1803-ra, midőn először láttalak, megszerettelek, de szívemet néked megnyitni még nem mertem. Tudod, honnan eredett bizalmatlanságom. A béklyóiból nem régen kifeslett csak ekkor látta legelőbb azt a városát hazájának melyben a szent policzey most üzögette talán ugyan nem szükségtelen, de minden bizonytal irtóztató játékát.« ¹⁾

Ámbár Kazinczy az akkori szoros viszonyok közt nem tartotta helyén levőnek a közeledést, mindazáltal folyton figyelemmel kísérte Horvát István működését. Hogy is ne, mikor az ő munkálkodása Révai, a Kazinczy jó barátja, sőt, mint írja egy helyütt, *nagy mestere*, csapásán indult. Annál nagyobb föltűnést keltett Horvát, midőn mestere védelmére Verseggy ellen kikelt. Fennebb érintettük, hogy a megjelent czáfoló iratok közül Kardos és Miklósfí munkája valószínűleg magától Révaitól származik, ha nem is részletekben, de bizonyára egészökben. A Boldogréti Vig László munkája Horvát tollából folyt, de Révainak hatása alatt áll, sőt maga Horvát is igen sokat vett át Révaitól. A tudós vitához különben nagyon sokan hozzá szóltak, ha nem is mindig nyilvánosan, hanem levelezés, társalgás útján. Megeshetett volna-e a

¹⁾ Kazinczy lev. Horváthoz. 1812. nov. 10.

döntő ütközet Kazinczy beleszólása nélkül? Aligha. Sőt tőle magától tudjuk, hogy szándékozott a kérdés tisztázása végett nyilván föllépni. Közbejött akadály visszatartotta őt. 1806-ban megjelent ugyanis Boldogréti munkája, melybe Kazinczy az ő, Révaihoz intézett, levelét is beigtatva találta. A levélben pedig Kazinczy határozottan Révai mellett nyilatkozik, kárhóztatja Verseghy tanait és föllépését, mi által a Verseghy neheztelését magára vonta. Kazinczy nem is mulasztotta el megtenni észrevételeit a nem egész loyális eljárásra, »Régiségei«-hez mellékelt »utóiratában«. Vitkovics és Szemeréhez írt leveleiben is kifejezte neheztelését Horvát munkájára, jóllehet neki legkevesebb része volt benne. Vitkovics iparkodott is fölvilágosítani Kazinczyt Horvát ártatlanságáról. Tudósítá őt, mennyire fáj Horvátnak, hogy a levél kiadatása neki tulajdoníttatik, hogy a kiadás Horvát távollétében történt, hogy a levélnek ki nem adására szép szóval kérte Révait, s »midőn esedezése sikertelenné lett, írja Vitkovics, csak azt mondotta: »Szánakodom a történeten, de ha már a napfényre kell jönni, megvallom, hogy ez jobban leveri Verseghyt lábárúl az én írásomnál.« Ebben megnyugodott, minthogy a dolgon fordítani hatalmában nem állt.«¹⁾

Neheztelt Kazinczy azért is, hogy Horvát Pápay Sámuel, ki Révai és Verseghy között bírónak tolta föl magát, erősen megkritizálta. Azonban hamar megengesztelődött, midőn értesült Vitkovicstól, hogy Horvát Kazinczy »Régiségei«-vel megelégszik, regéinek olvasásában pedig »telhetetlen«. Azért, bár a neheztelésnek némi utóíze továbbra is érezhető, Horvát és Kazinczy között

¹⁾ Szvorényi Vitkovics M. munkái. II. r. 162. l.

mind szorosabb viszony fejlődik ki. Kazinczy Horváttal, Vitkovics közvetítésével, élénk eszmecsere folytató, Horvát nyelvtani fejtegetéseit megküldi, ez pedig Kazinczy műveinek kiadását, terjesztését és méltatását segíti elő. Kölsönös tisztelet és szeretet csatolja össze őket, míg végre, hogy a bizalmatlanságnak végső nyomai is eltűnjenek, Kazinczy fölkeresi levelével a tudós ifjút, barátságával kínálja meg őt, melyért viszonzásul szintén »tartalék nélküli szeretetet kér«.

E lépésre Horvát egy, Kazinczytól is »remek¹⁾ levélnek« nevezett válaszzal felelt. Sokkal jellemzőbbek s egész a halálig tartó barátságuk keletkezésére világosítóbbak e sorok, hogysem e helytt legalább töredékes közléseket elmulasztani lehetne. Írja Horvát, hogy szűgyen és pirulás között bontotta föl Kazinczy levelét, megelőzése szemrehányással töltötte el őt; érezte Kazinczy leereszkedése nagyságát s az ő kicsinységével összevetve csókolta sorait; szerencséjének tartja, hogy vele levelezhet. »Arra pedig, hogy barátságoddal is megkináltál, — folytatja tovább, — felelni nem tudok. Engedd inkább, háladatos tisztelőd maradjak ezután is, valamint ekkéig voltam. Ha a barátság csak az egyenlőkhöz illik, úgy én, ki veled a dicsőség pályáján futni soha képes nem leszek, irántad csak tisztelettel és hálával, nem pedig barátsággal viseltethetem. Lelkem lángot kapott nagy lelkedtől, nevedet a dicsőség szárnyain tudtam hordoztatni már akkor, midőn csak tanuló ifjú valék; mint merhetném azt tőled elfogadni, a mire csak hazámnak legérdemesebb fiaj tart-

¹⁾ A szerkesztőknek régi szokása, hogy a beküldött czikkeken önkényűleg változtatnak. A »Fővárosi Lapok«-ban is fölemlítettem e »remek levelet«. Ma is talány előttem, hogy e jelző miért maradt ki értekezésemből. Fiat justitia.

hatnak számot? a mit egyedül az fogadhat el méltán, ki nemzetének háladatosságát, mint te, hasznos fáradozásaiért megnyerte? Bocsáss meg, ha itten a kötelesség engedelmeskednem nem hagy, bár különben büszkévé tudna tehetni kegyelmed, mely kész volt velem a barátságnak szent örömeit osztani. Szeretni foglak minden tartalék nélkül, iparkodni fogok tőled viszontag kedveltetni; tanulok tudós levelezéseidből; mesteremmé választalak a hazafiúság és finomabb ízlés ügyében; méltóvá tenni igyekezem magamat idővel barátságodra is: de én mind e mellett tovább is tisztelőd lenni óhajtok, hogy által ne lépjem az illendőségnek azon határát, melyet az érdekem iktatnak korosbak és ifjak közé a nagyságnak és kicsinységnek megkülönböztetéseül. Szívességedet azonban ösztönül fogom tekinteni és kétszeres szorgalommal arra törekszem, hogy egészen megfelelően várakozásodnak, érdemes legyek tőled szerettetni és azok közé számláltatni, kikbe életed egyik gyönyörűségeit helyheztenni szokod. E szándékomban bizonyosan erősíteni fog nagy mesteremnek, Révainak emlékezete is, mert ő tégedet végső pihégéscig nem csak szeretten szeretett, hanem azon kevés számú hazafiak között is becsülve becsült, kik a nemzet kiműveltetésében bajnoki lélekkel s ennek megfelelő sikerrel foglalatoskodtak. Vedd jó néven föltételemet s szűnjél meg többé kérni akármiért. Nálam akaratom parancsolat gyanánt szolgál, örülök, hogy azt teljesithetni alkalmatosságom akadhat.

Nem csupán gyanuból történt, hogy ekkédig levelemben régi hajlandóságomat irántad ki nem nyilatkoztattam: sokáig a bátortalanság és szemtelenség félelme tollhoz nyúltni nem hagyott. Elmondok mindent úgy, a mint megesett s bízom nemességemben, hogy egyenessé-

gemet sem hízelkedésül, sem szemrehányásul tekinteni nem fogod. Már akkor, midőn tanulás kedvéért szülőim-től Pestre küldtettem, Gessner Magyar idylliumjai és Bácsmegyei levelei — ezek bibliothekámnak akkor legnagyobb ékességei — a legforróbb tiszteletet gerjesztették bennem személyed iránt, s mivel értésemre esett szomorú történeted, még inkább imádtalak mint előbb, elmémben forogván rólad Révainak ime versei: Dicsőség a dolga egy oly férfúnak, kit inség mutatott jó hazafúnak.

Boldogabb napjaidnak felvirradatokkal Virágnak és Révainak magasztalásai s leveleid, melyeket e két nagy hazafihoz szoktál küldözgetni, annyira táplálták előbbi érzeményeim, hogy kevesebbé kívánnám hazám országglóját, mint személyedet ismerni. Láttalak szerencsémre Pesten 1803-ban és miként láttalak!! Szemeim érezték társaságodban azon nagy lelket, humanitast, finomságot és buzgó nemzetiséget, melyet előbb egyedül munkáidban szemléltem s mint olvadt szívem, midőn a vacsora alatt — melyre Vitkovics Mihály barátommal meghívtál — az eszelős Kubinyi úr kigúnyoltatásán szánakodó érzékeny könnyekre fakadtál, az emberiségnek tapodtatása miatt. Elgondolhatod, mi tartós nyomot okozott légyen e látat keblemben s úgy tetszik, hogy illetődésemet már akkor sejdítetted, minthogy társaim közül engemet választottál. Kivel az éjszakát töltened. Elevenen eszembe jutnak mindezek, de te, ki oly számos imádóidnak arcokon olvastad a tisztelet és háladatosság jeleit, látogatásom történeteiről többé nehezen emlékezhetel. Hazameneteled után, bár itten kegyes nyájassággal fogadtál, nem bírhattam annyi bátorsággal, hogy levelemmel alkalmatlankodni merésztetem volna. Ez a gondolat: ő országunknak egyik leg-híresebb tudósa, én csak tanuló ifjú vagyok, mindenkor

elakasztotta tökélesemet. Napfényt látott utóbb Válban laktom alatt egyezésem nélkül Boldogréti Víg László nevet viselő könyvemben némely barátságos leveled. Te a váratlan történettől megbántatván, letetted a nemzet előtt vigyázatlan tettem ellen *Utóírá sodban* panaszaidat, kétszer *írtóztatónak* nevezvén könyvem címlapját is. Fájt nekem ezen izetlenség, a melynek oka nem valék s örömet védelmeztem volna levelem által ártatlanságomat, ha attól nem kellett volna tartanom, hogy hitelt nem adván szavaimnak, védelmemet könnyen szemtelenségnek magyarázhatnád. Írtóztam egyik botlás gyanujából a másikba eshetni és azért a hallgatást sokkal tanácsosabbnak tartottam mindaddig, míg Szemere és Vitkovics barátaim leveledből felvidámítottak. Ekkor már eltökéllettem magamat, hogy némely könyvemet — ajánlással nyilván fogok először tiszteletet küldeni, de ezt te lassúságom mellett megadni nem hagytad. Kegyességeddel nagy gyönyörűségetől megakadályoztattál ugyan, azonban nagyobb mégis örömöm, hogy régi óhajtasomat sokkal előbb fölszabadítottad. Köszönöm jótéteményedet s legyen szabad nekem is Veled szívem belsőjéből mondanom: bár ez a nap lehetne utolsó, melyben a gyanu hozzánk férhetett!«¹⁾

Horvát őszintén értette mindazt, mit e levelében Kazinczynak megírt. Ő mélyen érezhette azon tiszteletet, melylyel a nála jóval idősebb Kazinczy kitüntette. Másrészt Kazinczy az akkori irodalomnak első díszé gyanánt tekintetett. Egy szó, egy levél Kazinczytól felavatás volt, mely könnyen büszkévé tette azt, kihez intéztetett. S így Horvát kétszeresen átérzette a »leereszkedés nagyságát,«

¹⁾ Horvát lev. Kazinczyhoz 1810. jan. 26.

mellyel Kazinczy őt magához emelni iparkodott. De viszont Kazinczy is nagy tehetséget ismert fel Horvátban, reformjainak kivitelére hatalmas támaszt látott benne. S kétségtelenül nyomatékosan elősegíthetné ő Kazinczy törekvéseit, mint olyan, ki Révainak örökségét mintegy letétemény gyanánt őrizte. Már az is, hogy Kazinczy levele Boldogrétiben közzé tétetett, bizonyos büszkeséggel töltö el őt, mely után a mutatott neheztelés csak ürügyül szolgált a barátság megkötésére. Midőn levelét ugyanis kinyomatva látta Kazinczy, magát mentve így ír: »Megdöbbszem a látásra, de nemcsak megdöbbszem, hanem el is kevélyedtem, még pedig egyszerre a megdöbbenéssel. Ezt revém a megszólamlás alkalmául s úgy tettem, mintha neheztelnék azért, hogy a levél hírem nélkül adatott ki.« ¹⁾

Nemcsak Kazinczyhoz írt levelében halmazta el őt dicséretekkel a szerényen megalázkodó ifjú. Ott a hol a hízelkedés semmi vádjá sem érheti őt, hol »a késő maradéknak« ír, hol »majd dicsér, majd pirongat, mind a kettőt azonban nem iparkodik soha méltatlanra s méltatlanul rajzolni«, t. i. »Mindennapijában« is megillető magasztalással emlékezik meg róla. 1809. febr. 21-iki feljegyzésében előadja, hogy ő ugyan nem osztozik Kazinczynek minden elvében, »de mindamellet — így folytatja tovább — nagy és egyetlen egy férfiú ő előttem, a maga nemében. Kihalása az idegen kultúra terjedését, a gyengébb érzést, a szép mesterségeknek gyökeresebb ismereteket, a finom és szépnak kijeleltetését mennyire megakasztaná! Hozzáfogható tudósunk nem egyhamar támadhat. Benne a különféle nemzeteknek boldogabb ég szülte tudósaik együtt élni látszanak, a mi is szerencsésen

¹⁾ Mindennapi 1809. febr. 21.

előlte keblében azon darabosságot, mely némely egyhitű társaiban, kik ellen méltán ki szokott kelni, oly szembe-
tűnő. Majdnem azt lehet róla mondani, sőt méltán lehet,
a mit nekik¹⁾ Janus Pannoniusról mondtak: Ha görög
ízléssel ír, mintha Athenában nyerte volna kimíveltetését;
ha latánul, mintha római patricius volt volna Augustus
korában; ha francziául fejezi ki magyar gondolatait és
hangjait, mintha Párisban szívta volna legelőször a le-
vegőet; ha a német ízlést adja elő, mintha Schiller,
Wieland, Gessner, Lessing vagy Göthe lelkében részesült
volna.«²⁾ Hívebben rajzolui Kazinczy nagyságát, hivatását
s fontosságát irodalmunkban alig lehetne. Oly férfiúnak,
kiről ily elismerőleg, sőt lelkesedve nyilatkozott Horvát,
nagy hatással kellett lennie ő reá is.

Horvát és Kazinczy életök fogytiglan benső barát-
ságban voltak egymással, jóllehet bennök a legellentéte-
sebb jellemek kötöttek frigyét. Csak abban az egyben
egyeztek meg, hogy mindketten hazájok boldogulására
munkálkodtak. Horvát magyar volt, »hongrois enragé«,
mint Kazinczy nevezi, ez kozmopolita. Kazinczy törvénye
a szép volt, Horváté az igaz. Horvát ezt írta Minden-
napjának hemlokára: »Össze vagyok itt írva a nyájasság
a tudományt illető dolgokkal, de híven megtartatik mégis
az igazság utáni törekedés, melyben áll az emberi ipar-
kodásnak legnemesebb része.« Kazinczy pedig ezeket
jegyezte zászlajára: »Werke des Geistes und der Kunst
sind für den Pöbel nicht da.« Ez még az idegenszerűsé-
geket is megtűrte, sőt szerette, ha szépnek találta, Hor-
vát egész életében az idegen felfogás ellen harczolt.

¹⁾ Némelyek. Szerző.

²⁾ Mindennapi 1809. febr. 21.

Különben Horvát is épen úgy követett el botlásokat az igazság nyomozásában, mint a szépnek hajhászatában Kazinczy. Míg Kazinczy idegenkedett a néptől és népies-től, addig Horvát ép itt kereste a magyarság elemeit. A mily türelmes fő volt Kazinczy, olyan türelmetlen Horvát. Azért olveikben nem is követték egymást a végletekig. Kazinczy alig tűrt annyi ellenmondást valakitől, mint Horváttól, de Horvát sem vette rossz néven, ha Kazinczy aggodalmait fejezte ki munkálkodása, túlzásai felett. Talán ép ez okból volt oly nagy és jótékony a hatás, melyet egymásra gyakoroltak, s mi a ragaszkodásnak legerősebb alapját képezi. S e ragaszkodás, e barátság nem volt tisztán külső; nemcsak a közügyek terén mozgott az, hanem kiterjedt belső, magán életükre is. Osztottak egymás örömeiben, a mint megosztották a sorsviszontagságokat is. Az élet forgandó változásai nem is maradtak a kettőjük sorsa, érdekeikben osztályosak voltak a családfa többi ágai, hajtásai is. Kazinczy és Horvát viszonyából, melynek némi emlékeit levelezésök őrizi, sok világosság fog derülni egykor az ő koruk irodalmi s egyéb közügyeire, valamint életök szakaszaira, jellemök alakulására is.

Horvát és Kazinczy levelezése az 1809-ik év utolsó napjától egész 1830-ig, ez utóbbi haláláig tartott, »jól-lehet Horvát és Virág, Vitkovics szerint, igen röst levelezők voltak«,¹⁾ s maga Horvát is azt írja Kazinczynak: »Szerencsétlenségem, hogy lassan és igen nehezen írok«,²⁾ Ez idő alatt kelt leveleikben a tartós és zavartalan barátság nyilatkozataival találkozunk. Csak 1820—1823 között

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics Mih. munkái« II. r. 248. l.

²⁾ Horvát levele Kazinczyhoz 1810. szept. 26.

van némi szünetezés, a midőn Horvát már egészen belemerült őstörténeti kutatásaiba. E szünet az egymáshoz való viszonyukban is némi változást jelez. Előbb Horvát főleg nyelvészettel foglalkozott s mint ilyen fontos szolgálatokat tett Kazinczynak, ki szintén idomítólag, buzdítólag hatott Horvátra. Ama szünet után, midőn a neológia már kivivta diadalát, Kazinczynak költészeti iskolájával szemben az új ellenzék Kisfaludy K. körül kezdett csoportosulni. Horvát ekkor már kevésbbé támogathatta Kazinczy irányát s így nem is állott vele oly élénk összeköttetésben, mint midőn a nagy nyelvharczok folytak.

Horvát Kazinczyt első sorban mint grammatikus és jeles vitatkozó érdekelte; Pápay Sámuel szerint ugyanis »a magyar nyelv új alkotójának (Révainak) heves czivakodó lelke Horvátban lakik«. ¹⁾ Ezt Kazinczy úgy fejezte ki: »Révai benned él«. Ugyanazért Kazinczy műveinek legnagyobb részét megküldé neki, hogy róluk megjegyzéseit közölje. »Szeretnék mindent — így ír Kazinczy 1810. márcz. 12-én Horváthoz — valamit kieresztek elébb veled közleni, mert ámbár bátorságom némely helyeken nem ér addig, a meddig a tiéd ér, örömet követlek ott, a hol követhetlek. Nem gyanítod te, mely tekintetben van előttem mindaz, a mi a te tolladból s a Vitkovicséből és Szemerééből foly, kiknek mindenike saját gráciájával bír«. ²⁾ Máskor pedig Horvát küldi műveit Széphalomra, hogy Kazinczytól kinyerjék az »imprimatur«-t. Kazinczy válaszol, örvend, hogy Horvátot a tudományos szempont mellett főleg a grammatikai vezérli műveiben. Elmondja helyeslését, kifogásait, mindig fenhagyván a gondolkodás

¹⁾ Horvát levele Ferenczyhez 1808. máj 10.

²⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1810. márcz. 12.

szabadságát. Erre nézve már első levelében is így nyilatkozik: »Gondolkozásunk, állításaink különbözhetnek; te elég nemességgel birsz ezt Vitkovicsnak s Szemerének vétkül nem venni, de szíveink járjanak elválhatatlanul egy úton.¹⁾

1811-ben ismét Kazinczy küldi meg sonettjeit és új szavait Horvát bírálatára, ki nem is mulasztja el megtenni észrevételeit. Horvát ezekre vonatkozólag nincs egy értelemben Kazinczyval. A sonettek közül főleg azokat dicséri, melyeknek tárgya a költő neje. Az új szavak közül hibáztatja a *csány*-t, bár megengedi, hogy a *virtus*-ra magyar hangzású szót kell alkotni, s azt majd közigyekeszettel az írói nyelvbe bevinni. Sőt néha egészen rá bízta Kazinczy Horvátra művei kiadását. »Sonettóimmal — írja 1811. jún. 22-én — cselekedd, a mi magadnak tetszik; add ki úgy, a mint magadnak tetszik.«²⁾ E mellett azonban Kazinczy sem titkolhatta el rosszálását azon hibák fölött melyeket Horvát grammatizálásában elkövetett. Horvát ugyanis abból az elvből indult ki, hogy a magyar nyelv minden nyelvek között a legtökéletesebb vagy legalább a legtökéletesebb lehet. Nyelvünknek valamennyi különösségét bizonyos szabályokra vitte vissza. Philosophicusabbá akarta tenni, mint a milyen valóban. Kategoriákat állított fel, melyekbe a nyelvsajátságoknak be kellett illeniök s nem számolt azon tüneményekkel, melyek tisztán a praxison alapulnak. Szóval ő még Révainál is Révaibb akart lenni. Jól írta Vitkovics Kazinczynak: »Rakja erősen fenekét annak (Horvát), hogy a magyar nyelvet philosophusi nyelvvé metamorphi-

¹⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1809. dec. 31.

²⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1811. jún. 22.

sálhassa s megmutathassa Európának, hogy csak a magyar nyelven beszélhetni, írhatni philosophice. Én sikert ugyan mindennek nem ígerek; de bezzeg ígérhetem azt a következt, hogy ismét több schismák fognak eredni íróink között. Horvát minden munkáiban nagy, de nagysága az ususon, melynek tirannusságát egy nemzet se tiporhatta le, soha, soha nem győzedelmeskedhetik. Azt, a mit az usus a nyelvre nézve kezdett és ab immemoriali tempore in optima juris forma folytatott és folytat, merő philosophusi szabásokra fogni, ítéletem szerint valóságos lehetetlenség«. ¹⁾ Miért tartanók helytelennek a *teszen*, *veszen* alakokat, ha Horvát etymológiája szerint *te-e-szen*, *ve-e-szen* (*ve-e-vé*) elemekből csak a *tészen* és *vészen* a *szabályos* alak? Vagy hogyan fogadhatta volna el Kazinczy a saját nevének illetéu magyarázatát: Kazinczy = de Kazincz; Kazi = Casimirus; incz = Innocentius s így Kazinczy = Casimirus Innocentius? Az éles eszű Kazinczy felismerte Horvát efféle tévedéseit s iparkodott helyes útra téríteni őt: »Láthatod — úgymond — Szemerénkhez írt levelemből, grammatikázásaid felől mit itélek. Tartok tőle, hogy xenocratesi sanyarúságra vetemedel s messzobb még, mint kellene. Hol az a nyelv, melynek törvényei mellett kifogások nem volnának? S várhatjuk-e, hogy a miénk eltérhet e részben a más nyelvek természetétől? Nekem úgy tetszik, hogy meg kellene s meg lehetne eléglenünk, ha nyelvünket azon úton tehetjük széppé, a melyen a régiek és újak lettek azok. Jól emlékeztet Szemerénk Quintiliánnak egy tanítására: Recte graeci praecipunt non tentanda, etc. . . . Magadra nézve elhárít minden rettegést az, hogy te oly szépen, oly csínnal, oly *szabad*

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 201. l.

lebegéssel írsz s azt hagyja remélnem, hogy metaphysicád nem ártani, de használni fog. Ám alkosd metaphysicád systemáját, csak példába ne hozd. Mutasd ki, taníts bennünket, hogy mint *kellene írunk*, de emlékezzél, hogy sok változást merni nem szabad. Foldozni kell a rossz épületet, nem újra alkotni¹⁾

Nem valószínű, hogy Kazinczynak bármily finoman kifejezett rosszalása Horvát irányán változtatott. Horvát nem volt az az ember, kit elveiben megingatni lehetett. Legfőlebb arra szolgált, hogy még nagyobb tanulmányokat tett s nagyobb hévvel vitatta tanait. Az ellenkezés azonban mitsem háborítá a kölcsönös egyetértést és bizalmat. A »Mondolat« megjelenése után Vitkovics azzal vigasztalja Kazinczyt, hogy »Horvát hozzáfogott a feleléshez; pedig akit Vig László ostora élővesz, annak háta, egész teste meg lesz rakva kékekkel²⁾ Horvát ugyan nem válaszolt, az Antimondolatot Kölcsény és Szemere készítette, ki Horváttól nyert ösztönt nyelvészeti kutatásokra. Széles hatáskörében azonban bizonyynyal sokat tett ő is a Kazinczy védelmére. Csak így lehet értenünk Kazinczynak azon levelét, melyben a »Mondolatpört« panaszkodva neheztelését fejezi ki Horvát András, Kisfaludy, Ruszek és Verseghy ellen s egyedül Horvát István barátságában helyezi megnyugvását.³⁾ Midőn pedig 1820-ban a Tud. Gyűjteményben Horvát magasztalólag emlékezik meg Kazinczyról, »a te javallásod — válaszol Kazinczy — nekem kedvesebb, mint az egész nagy sokaságé⁴⁾

¹⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1811. jan. 16.

²⁾ Szvorényi »Vitkovics levele Horváthoz« 1811. jan. 16.

³⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1817. jan. 13.

⁴⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1820. szept. 16.

De másként is nyilvánult a kölcsönhatás jeleink között. Kazinczy a külföldi kiválóbb termékekre, Horvát a magyar régiség emlékeire hívta fel barátja figyelmét. E műveket egymásnak megszerezték s megküldötték, kicserélve mindig e művekről táplált nézeteiket. Részt vesznek az egymás családi ügyeiben. Ha Horvát alázatos kézcsókolást küld Széphalom grófnéjának, akkor Kazinczy Horvát nejének tisztelettel hódol, Árpád fiát pedig üdvözli. Ha Horvát Almanach-jával kedveskedik Kazinczynénak, az mentegetve magát, hogy magyarul nem tud, azzal bókol a nagy magyar érzelműnek, hogy gyermekeit először a magyar nyelvben oktattatja: »Nehmen Sie zum Ersatz, dass meine Töchter von mir nicht die fremde, sondern die uns eigenthümliche Sprache lernen. An die zwei fremden sollen sie erst dann angeführt werden, wenn sie in der unsrigen schon stark genug sind.«¹⁾ Egyik levelében családi életét, nejét, annak kedélyét, jellemét magasztalja Kazinczy, »nem tudós, írja, de szellemes« a másikban enyhítést visz Horvát fájdalmára, midőn nejét elveszíti. Ajánlja Horvátot az előkelőknek, gr. Dessewffy Józsefnek:

»Horvát, a ki neked levelem benyújtja, hogy ötöt
Nálad ajánljam, ugyan nem kéri, de mégis ajánlom.

— — — — —
Ám, ha szeretsz s ha barátodnak kérésire hajlasz,
Nyelvünk *Varróját* te se késs kebeledbe fogadni.«²⁾

Másfelől Kölcseyt, Berzsenyit Horváthoz utasítja, hogy lánglelket s hazafiúi buzgalmat szívjanak tőle. »Kölcsey keresni fogja ismeretségedet -- írja Horvát-

¹⁾ Kazinczyné Török Sophie levele Horváthoz 1814. apr. 3.

²⁾ Kazinczy Dessewffyhez 1812. febr. 13.

nak — úgy Berzsényim is. Fogadd mind a kettőt rám nézve is úgy, a hogy mindketten érdemlik, Kölcsey vér szerint rokonom, bár távolról«. ¹⁾

Ilyképen érvényesült Kazinczy óhaja, melyet 1810. márcz. 12-iki levelében Horvátnak nyilvánított: »Elég nekem azt értenem, hogy szeretsz, — mindazt a mi levedben pirít, meleg szíved kiáradásának veszem. Örvendek szerencsémnek s a legforróbb szeretettel szorítlak én is mellemre, szokatlan nagyságú ifju férjfiu! s óhajtom, hogy az a barátság, melyet nekem nyújtasz, a síríg kísérjen el s rajta túl is enyém maradjon. Nem kevés azoknak számok, kikkel engem kedvező végzéseim összeszóttek. Érdemesebbel, kedvesebbel nem szóttek össze még soha«. ²⁾

Horvát pályájának ezen első szakában s Kazinczyval szőtt viszonya első felében a kölcsönhatásnak számos jelével találkozunk, minek hasznos eredménye el nem maradhatott. Emelte e viszony Horvát tekintélyét, hírét, bátorságát. Kazinczytól sokat tanult és benne hű barátot lelt. Viszont ő Kazinczynak egyik legerősebb támasza lett akkor, midőn neki nagyfonosságu reformjainak keresztülvitelében számtalan nehézséggel, támadásokkal kellett megküzdenie. A védelmet Horvát leginkább azok szövetségében gyakorolta, kiket Kazinczy 1809-ben a maga *pesti triaszának* nevezett el. Akkor keletkezett e kis kör, midőn három jó barát, az irodalom s hazafiság bajnokai, Kazinczy Ferencz nagy szellemének hatása alatt feljebb tekinteni, magasabb czélokért hevülni kezdett.

A »Kazinczy triasz« születésének éve 1809. 1808-ban

¹⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1809. decz. 31.

²⁾ Kazinczy levele Horváthoz 1810. márcz. 12.

ugyanis Vitkovics Szemerével baráti viszonyt sző, ki őt ugyanez évben a Pesten járó Kazinczyval hozza összeköttetésbe. A következő évben Vitkovics élénk levelezést kezd Kazinczyval, melynek tárgya legtöbbször Horvát és Szemere körül forog. A rokonszíveknek ez érdeklődése és közeledéséből fejlett ki a kölcsönös barátság, mely őket Kazinczy körül egy hármasszövetségében, a triászban egyesíté.

A triász, a mint Vitkovics és Horvát szoros barátságából nyert életet, úgy később is leginkább abból táplálkozott. Ritkán történik az életben, hogy egymást jobban értő és szerető szívek, kedélyre, gondolkozásra, vágyakra hasonlóbb egyének kössenek frigyét valamely magasztos célra, mint Vitkovics és Horvát. Vagy talán épen azért volt barátságuk oly mély és önzetlen, mert távol a mindennapiság példájától, mely érdekhajhászatnál egyebet ritkán mutat, magasabb érdekekre irányult. A hazáért önkénytelenül buzog mindkettő, jár az őszinteség útján, a szabadságért rajong, felsőbb ügyet bér nélkül szolgál, a munkában jó kedvet talál, a jókedvben komoly munkát végez, egymásnak annyit ad, a mennyit egyik a másiktól vesz. Horvát »belsője tüzes vérű; inkább víg, mint komoly kedvű, enyelgős, jószívű, nagylelkű; igazán barátságos; józan eszű, nagy tudományú«, mint leírja őt Vitkovics.¹⁾ Ez pedig »csupa vérmes, lobbanó természet, erős vágyával a dicsőségnek; szabályos szép arczán s csillogó kék szemekben a nyíltság, vidám szívélyesség és jóság kifejezésével. Minden egyszerre fogamzott meg benne, mi a szópbe, magasztosba vágott«, a mint jellemzi őt Horvát. »A magyarságért« — írja Szvorényi — talán

¹⁾ Szvorényi, »Vitikovics M. munkái« II. r. 36. l.

leglángolóbb két szív találta meg bennök egymást; s példányszerű szövetségük a mint magokra, úgy írói körükre nézve is emelő és termékenyítő lett«. ¹⁾ És ismét: »Szemere húsz év multával is példaképen idézi őket. Tudományos tárgyakban — u. m. — két ember ellenkezhetik anélkül, hogy egymást sértegensék; hevesen csatázhat két igen forró barát is. Egy Vitkovics és Horvát István: ez nagyon grammatikus, amaz nagyon nem az, mind a ketten szíves barátok, sokat perlettek, és mégis úgy szerettek egymást, hogy ha V. talált olvasása közt valamit, a mi a grammatikai rigorizmust védhette, legottan közlöttes amazzal; amaz hasonlókép cselekedvén oly dolgokban, a mik ennek állítása védelmére tartozhattak.« (Élet és Literat. 1826. IV. R. 279.) — Horvát pedig így ír egykor hozzá: »Ha te elpatkolnál, ki lenne a mi koszorús Aesopunk, Martialisunk? Egészséged becsesebb előttem a magaménál«. ²⁾

Horvát 1804-ben, mint törvényhallgató, ismerkedett meg Vitkovicssal, ki akkor szüleinél a budai Ráczvárosban lakott. Horvát első levelét Vitkovicsnak, mint »főlesküdt ügyésznek« ugyanez év nov. 5-én írta, melyben Vitkovicsnak három episztolájával mutatott »barátságos bizodalmat« viszonozza s ugyancsak a hozzá bíralatra küldött »A korosabb ifjak számára írt ABC«-jeért viszonzásul »Szélvész koholta ifiúi versezetének jobbítgatását, rostálását, tisztogatását« kéri. E csekély kezdetből fejlett ki ama szoros viszony, mely Vitkovicsnak gyönyörű roffi epistoláját eredményezte, hol imígyen tárja fel szívét a költő barátjának:

¹⁾ Szvorényi, »Vitkovics M. munkái« II. r. X. 1.

²⁾ Szvorényi, »Vitkovics M. munkái« II. r. X.

»Tégedet én hozzám hívnálak, hogy te is ott légy,
Hol Miskád lakozik. Jó dolgunk lenne. Napestig
Tartana víg kedvünk. Kétteskén néha czivódnánk
A természetnek műveltein. Olykor az óság
Fő történeteit rostálnók. Sokszor ez Árpád
Szülte hazánknak ügyén törnök tanakodva fejünket.
Hátha piroška Lidim, meg szöszkés győri Terézed
Köztünk lagnának, lelkünk mint gyulna dalokra ;
Ó be szerencsések volnánk ; ki ohajtana többet !«

Ugyanezen benső és messze kiható barátság adja Horvát ajkaira e szavakat ; »Te vagy roám nézve a vígság és felvidulás forrása és kútfeje.¹⁾ Ezért írja Vitkovics is »Szent anyjának elvesztése fölötti fájdalmában Döbrentei-nek : »Ha még Horvátom és Szemerém nem volnának, életemet merő fonákságnak tartanám«. ²⁾ A hol ily barátok adnak kezet a jobb ügy védelmére, ott nem hiányozhatnak az üdvös eredmény.

A triász feladatául tűzte ki, mint Szvorényi írja, »Kazinczy irányát a fővárosban képviselni és közrehatását támogatni«. De még nagyobb fontosságot is tulajdoníthatunk működésének. A triász tagjai egymásra is nevelő hatást gyakoroltak : e mellett egyesíti a pesti írókat s így némileg középpontja lett az irodalmi, politikai s társaséleti mozgalmaknak. A század elején ugyanis midőn a közélet pangása, dermedtsége méltó panaszokra fakasztá a hazafi keblét, megvolt a maga fontossága egy oly szövetségnek, mely időnként összegyűjtve a nemesebb gondolkozásúakat eszmélni kezdett a helyzet fonáksága fölött. Hol nyilatkozhatott volna tartalék nélkül a fájdalommal telt kebel, mint oly körben, oly társaságban, mely nélkülözi a poli-

¹⁾ Horvát levele Vitkovicshoz 1813. márcz. 6.

²⁾ Szvorényi, »Vitkovics M. munkái« II. r. 135. l.

तिकai színezetet, de mégis alkalmas arra, hogy eszmék, vágyak, tervek műhelye legyen? Oly időkben alakult Kazinczy triásza, midőn a censura szigora az irodalomból, a szálnalmas életű sajtóból, a nemzetölő kémkedés erőszaka pedig ország- és megyegyűlés termeiből végkép kiirtotta az őszinte szót. Mikor az ujságoknak meg volt tiltva háborús híreket közleni, akkor nagy fontosságú volt egy-egy magántudósítás; mikor törvényes forum elé vinni a sérelmeket, megengedve nem vala, akkor a triász gyűlésein és estélyein folyt a harc a jövő szabadság reményében. A triász már akkor éleszté az egyesületi szellemet, mikor annak hatalmát még nem is ismerték.

De irodalmi tekintetben is jótékony hatást fejtett ki a pesti triász. Mily hosszú időn át érezte a magyar irodalom s tudományosság egy tudóstársaság felállításának szükségét! s még mily hosszú időbe telett, míg a százados óhajok teljesedésbe mentek. Ily tudós társaság hiányában a triásznak, mely többé-kevésbbé az összes írókat szövetségébe vonta, épen úgy megvolt jelentősége, mint az Aurórkörnek, mely az akadémia felállításának útját előkészítette. E mellett az irodalmi élet központosulása a fővárosban mind nagyobb mérveket öltött. S e tömörülő irodalmi életnek magva és emeltyűje volt a triász. Azért látjuk, hogy, ha Kazinczy Széphalomról intézi is az irodalom ügyeit ő maga is Pest felé fordul; itt mint góczpontban keres és talál szilárd alapot tanaiuak biztosítására, eszméinek megvalósítására.

Kazinczy irányának képviselésére kezdetben egy »Amalthea« című havi vállalat megindítását tervezte a triász. De e vállalat nem győzhető le a kezdet nehézségeit. »A mi illeti a hónapos írásunkat, avagy »Amaltheánkat,« írja Vitkovics Kazinczynak, Horvát István (Víg László),

Szemere és én aprónként hozzá készülünk; ám lassan készülünk, haladunk. Annál tanácsosb ez, mert így izelete-sebbé érlelhetjük, s annak idejében a ts. úrnak rákérésünkre leendő befolyásával, fűszerezni fogjuk.«¹⁾ A készülődés azonban sokáig tartott s eredményre nem vezetett. Később azt hozza fel okul Vitkovics, a miért »Amalthea« késlekedik, mert Horvát az országbíró titkárának is kinevezetvén, többszörös tisztei akadályozzák őt a havi írásba dolgozni. Sőt ha az insurrectió következtében urával együtt elhagyja Pestet, a vállalat napfényre kelése még továbbra marad. Úgy is történt. Horvát Válba távozott s »Amalthea« napvilágot nem láthatott. Az 1809-iki év különben sem igen kedvezett a triász működésének. Austria Napoleon elleni háborújában hazánk is közletről volt érdekelve. Az insurrectió zaklatásai közt nem kínálkozott kedvező alkalom nagyobb irodalmi munkásság kifejtésére. Pest-megye épen szorosan sarkalta a személyes felkelést. Szemere is csak azért szabadult fel, mint Vitkovics írja, »mivel vaksi.«²⁾ Mikor pedig az ellenség győzelmesen haladva előre már Bécsset is hatalmába ejté, sőt országunk földjére is benyomult, hazánk általános zavar színhelyévé változott. A francia proklamáció és nádori rendelet ellentétes szavai tarták izgatottságban a kedélyeket. A policia szigorúbb rendszabályokhoz nyúlt. A hazafiasabb érzelmű íróknak menekülniök kellett. Így szökött ki Bacsfányi Marethe nevé barátjával Bécsből Párisba, még »kedvesével« is azt hitetvén el, hogy csak néhány nap múlva vissza fog térni. (Horvát lev. Kazinczhoz 1810. jan 26.) Szemere a francziák előnyomu-

¹⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. 157—158. l.

²⁾ Szvorényi »Vitkov. M. Munkái« II. r. 165. l.

lásától tartva, Pécelre menekült. Vitkovics Kazinczyhoz írt levelében: »Én most azon töpröngök — ugymond — miért nem tudok kardot forgatni, bajt vivni.«¹⁾ Horvát-ról pedig írja: »Nádorispánunk elmente után gazdájára szállván egész terhe az országnak, fülig ül a foglalatosságban.«²⁾ E körülmények között a triász egyelőre keveset tehetett az irodalom és Kazinczy érdekében. Csak a monarchia kárával megkötött béke után költözhetett vissza a Múza jelesein körébe is.

Azon viszonyt, melyben a triász Kazinczyval állott, könnyen megérthetjük Kis Jánoshoz írt soraiból: »Szere-tem mindenikét — így magasztalja triászát — és a nélkül, hogy egyike miatt a másika iránt igaztalan legyek. Szemere-t izlésének hasonlósága miatt és talán leginkább. *De ismét Horvátnak lánglelke s nagy tudománya jut eszembe, akkor Horváté a koszorú* Vitkovics oly könnyű, oly víg, oly tiszta, oly jó lélekkel bír, hogy e miatt minden érdem nélkül is szerethetném: pedig ő benne érdem is van.«³⁾ Kazinczy ugyanis összes működésében költészeti újításaival, eredeti és fordított prózájával, melyben mint nyelvújító lép elénk s kiadásaival, buzdításaival vonja magára kiváltképen figyelmünket. E három irányú törekvéseinek előmozdítására alkalmas segítséget talált triásza körében. Szemere költő volt, kinek finom érzéke s esztetikai képzettsége nagy nyomatékot adhatott Kazinczy idealizmusának. A neologia győzelmét semmi sem segíthet elő annyira, mint Horvát lánglelke és nagy tudománya. Kazinczy kiadásainak eszközlésére nem választ-hatott volna ki alkalmasabbat, mint a vidám, oly tiszta

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 172. l.

²⁾ U. o. 173.

³⁾ Kazinczy lev. Kis Jánoshoz, II. r. 15. l.

és jó lelkű Vitkovicsot; izgatásainak is Vitkovics, a triász »öregbik tagja«, szerezhett legtöbb érvényt széles társadalmi érintkezésével. Vitkovics a láncszemek közt a legközvetlenebb kapocs, mely Kazinczyt a pesti írókkal összekötötte. Ebbe helyezi Kazinczy is az érdemet, melyért kiválóan szereti Vitkovicsot.

Ekként a triász is főleg három irányban működött. Elfogadta és tovább fejlesztette Kazinczynak esztetikai alapelvét: az elvont eszményiséget. »Kanonizálta« a Kazinczy alkotta új szókat s maga is gyártott ilyeneket. Kazinczy kiadásait intézte s példával izgatott a hazai nyelv, irodalom és kultúra fejlesztése érdekében. Az első munkában Szemere, a középsőben Horvát, az utóbbiban Vitkovics játszotta a vezérszerepet. Ily módon tette Kazinczy Szemerét és Vitkovicsot követőjévé, Horvátot »lánglelkű tudóssá«. E kölcsönös hatás alapján műveli Szemere a Kazinczy által használt formákat, egész művészettel a sonettot, így törekszik a kifejezés könnyedségére, ily módon gyártja gyűnyverseit a leoninusok megtorlására, így lesz azon szerencsés szócsinálóvá, kinek alkotásai kortársaié között a legsikerültebbek. Mint a Kazinczy hive, merül Horvát, »a magyar nyelv törtétiájának« megírásába, mely Vitkovics szerint örök nevet fog szerezni neki. Ekként mérsékli Horvát Kazinczyt a merészségben, míg maga választékosságra, eleganciára törekszik, s bár gyakran esik tévedésbe, mindazáltal stilusának ereje és bája, nyelvének tisztasága és szabatosága ma is példaképen idézhető. Vitkovicsot épen Kazinczy teszi költővé. Midőn 1812-ben »a magyar publicum elé kíván lépni, mi a többi literátori lépéseit végképen elhatározta«, Kazinczyhoz fordul Vitkovics: »Mondd ki — írja — kereken meséimre és epigram-

máimra az *utolsó ítéletet*«. ¹⁾ Kazinczy dicséreteivel halmozza el őt, s így lesz egészen a magyar irodalomé a mesék, epigrammok s a népies dalok szerencsés költője. Viszont Vitkovics terjeszti Kazinczy műveit, előfizetőket gyűjt, a kiadások ügyében bajlódik a pesti könyvárusokkal, máskor Horváttal, Fejérrel és Kulcsárral egyesülve maga vállalkozik a kiadó hálátlan szerepére.

Mindamellett azonban, hogy a triász erélyesen buzgólkodott Kazinczy czélzatainak sikeresítésében, nem ment végletekig mestere követésében. Föltétlenül meghajolt Kazinczy nagy szelleme és elévülhetlen érdemei előtt, de az egyéni meggyőződés szabadságát még az első literator akarátának sem áldozta fel. Hihető, hogy a triász ily önálló magatartása nem mindig nyerte meg Kazinczy tetszését, de azért Vitkovics bátran megírta a »triász folyamodását praesesének«: »Engedj meg — úgymond 1810. ápr. 12-iki levelében — s ne magyarázd balra, nagy férfiú, ha a triász két esztendő óta többre nem nevekedhetik. A triász ebben hibásnak nem érzi magát, annál inkább vétkesnek nem. Hagyd ezt a piczinyó társaságot kényeként nőni. Közöttünk sok a titok, sok a szabadság, sok az olyan czél, mely első látásra hiúnak és paradoxonnak látszik, főképen a nagy scholastikusok előtt. Ezen folyamodást barátságos belső meghittséggel utasítja a triász a te kabinettedbe. Az a triász, a ki tégedet imádni, szeretni tud és méltán.« ²⁾ A hármas társaságnak ezen »kényeként« fejlődése annyiban bizonyára jótékonyen hatott Kazinczyra, hogy őt is körültekintésre, mérsékletre inté ujításaiiban.

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 226. l.

²⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 197. l.

Munkásságát különben főként gyűlések, estélyek s ünnepélyek tartásában fejté ki a Kazinczy-triász. Vitkovics volt a triász »öregbik tagja«. Horvát és Szemere közönségesen e czimmel illették őt, sőt maga is, »szeretett öregeteknek« nevezi magát. Minthogy azonban gyakran Révait, vagy Virágot értették az »öreg« czim alatt, Vitkovicsnak mellékneve »pristaldus« volt. Egyébiránt a másik kettő is megkapta triászi elnevezését; Horvát volt a »grammatika« vagy »nagy grammatikus«, Szemere a »kis grammatikus«. Vitkovics volt a házi gazda. Mikor még nem volt az akadémia fényes palotája, akkor az ő Zöldfa-utczai 342-ik számú lakásán, majd 1811-től fogva özv. Manoli-Popovics Theodóra Kereszt-utczai 30-ik sz. házában gyűltek össze a tudomány, a költészet bajnokai. A midőn még előkelő hölgyeink oly kevésbe vették a magyar irodalmat és művelőit, akkor Vitkovicsnak nemes keblü hítvestársa, egy rácz asszony, nyitotta meg termeit a nemzet napszámosainak. Szépen rajzolja Gyulai Pál azon gyöngéd előszeretetet, melylyel Vitkovics Theodórája a magyar irodalom iránt viseltetett, azon tiszteletet, melyet iránt mutatott.¹⁾

Érdekesek azon sorok is, melyekben Sinkai János, Vitkovics egykori jurátusa, a triász-estélyeket leírja. »Néhai Vitkovics Mihálynak emlékét hálás kegyelettel őrzöm 54 év után ma is Szemtanuja valék én azon hazafiúi buzgalmának, melyből nem csak munkáival támogatta az irodalmat, hanem középpontja is vala Pesten a magyar íróknak. Nemcsak a helybeliek naponként nála estvélyeztek, hanem házánál a vidéki írók is tárt karokkal fogadott s egyszer mindenkorra meghitt vendégek

¹⁾ Gyulai Pál »Vörösmarty életrajza «

valának. Ilyenkor beszélték meg teendőiket az irodalom érdekében; aztán pedig megrakott asztalhoz ülve, az értekezletet, poharak közt is eszméket cserélve, folytatták.... Mi V. évi jövedelmét akkor 20,000 frtra becsültük s az év végén ebből még sem tett félre semmit; hanem vendégszerető asztalára költötte el, melynél soha sem orgiáztak, sem nem kártyáztak, hanem mindig csak eszmét vagy élczet cserélve mulattak.«¹⁾

Az estélyeken kívül, melyeken a pesti írók legnagyobb része megfordult időnkint, úgy látszik, hogy a triász még külön gyűléseket is tart, melyeknek az egyes irodalmi kérdések megbeszélése képezte feladatát. Vitkovicsnak Kazinczyhoz írt levelei legalább arra engednek következtetni. 1811. decz. 24-én írja: »Szemerénkhez írt leveledet, minekelőtte Péczelre kiküldeném, elolvastam. Epistoláidban igen gyönyörködtem. Vajha szerencsés követőid támadhatnának. Bennök való gyönyörködésemet az hiányosította, hogy a triász gyűlésében nem lehetett felolvasni azokat.«²⁾ Horvát ugyanis a pozsonyi országgyűlésen volt, Szemere pedig Péczelen lakott s így nem is tarthattak triászi értekezleteket. De biztatja Vitkovics Kazinczyt, hogy majd tavasszal újra gyűléseznek. »Az eddig való némaságunkért — írja — bocsáss meg minékünk. Majd a tavasszal elkezdődvén a triászi gyűlések, ex offio sokat, sokszor irunk.«³⁾

A triász Kazinczy neve napját, vagy egyéb fontosabb irodalmi mozzanatot is ünneppel ült meg. Így ha Kazinczy Pestre jött, a triászi ünnep el nem maradhatott. 1812. októberében Vitkovics »a nagy vendég«

¹⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. XXIII—XXIV. l.

²⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. 219. l.

³⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. 223. l.

Kazinczy megérkeztét várva, Szemerét is, Horvátot is sürgöli, hogy Pestre jöjjenek. »Üljünk egy complet triászi ünnepet!« — írja ez utóbbinak. Kazinczy e látogatásának még évfordulóját is megülték. Így ünnepelte meg a triász Révai neve napját is.

A triász nem csak a Vitkovics estélyein szerepelt, melyek sokszor naponkint tartattak, hanem a Kulcsár, Thaisz és Bártfai »literatori vacsoráira« is rendszeren hivatalos volt. Ez összegyűlések alatt ha élvezettel gyönyörködött a társaság Vitkovics gyujtó dalaiban, akkor másfelől sok hasznót meríthetett Horvát hazafias lelkesedéséből s mély tudományú szavaiból.

Kazinczy pesti triászát így szépíté s hasznosítá a társas életet is.

Nem is szorítkozott a triász Pest város határai közé. Nem csak Virág, Kulcsár, Fejér, Ferenczy, Helmeczy, Vida, Thaisz, Strokay, kivel a triászt quádriásszá akarta változtatni Vitkovics, vettek részt mozgalmaiban. Körébe vonta az ország többi vidékeinek íróit is, kiket szíves fogadásban részesített, ha Pesten keresztül utaztak, vagy tanulmányaik folytatására ide telepedtek. Gyámolította irodalmi s tudományos törekvéseikben. Nevelte bennök a hazaszeretet lángját. Így ismertette meg Szemere Döbrenteit Vitkovicscsal, kinek amaz verseit küldé bírálatra. Így mutatta be Vitkovics Kölcseyt Döbrenteinek, miután elébb Kazinczy a triász barátságába ajánlá őt. »Boldog napokat éltem itt Pesten — írja Kölcsey Döbrenteihez küldött első levelében — Vitkovicsunk házánál, az ő, Horvát és kedves Palink társaságában.«¹⁾ Vitkovics a triászba is ajánlá Kölcseyt, de

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 139. l.

ő vonakodott belépni a szövetségbe. A fitogtatatlan praktikai philosophiánkat — írja Vitkovics Kazinczy-nak — a mi jó kedvünket és desipere in loco-nkat futja, kárhoztatja az ő nőtelen theoriája. Mindezek mellett a triász ötlet forrón öleli, tiszteli tudományát és ama legtanultabb orvosra, az időre bizza az ő purgamáját«. ¹⁾ Ha Kölcsény nem állott is a triász tagjai közé, azért Szemerével mégis szoros baráti viszonyt szőtt, gyakran töltött huzamos időt Péczelen, hol »Palival annyira literatorkodott, hogy Kriska ²⁾ is untában verselni kezdett«. ³⁾ E barátság-
nak lett kifolyása az »Antimondolat«, mely a túladunaiak támadásait visszaverte. Ily módon ismerkedett meg a triász-
szal Berzsenyi is, kit Vitkovics a budai ódaköltővel, Virággal is összeköttetésbe hozott. Mellette valamint Döbrentei »Muzeum«-ára, úgy Berzsenyi ódáira is előfizetők, kiadási költségeket gyűjtött a triász ismeretsége körében.

A triász legélénkebb munkásságot alakulásának első éveiben fejtett ki, mikor még a három jó barát, távol az életnek terhesebb gondjaitól, a nemes felbuzdulás hatása alatt egyedül eszméknek élhetett. Ez időszak 1809-től 1814-ig tartott, midőn végre hosszas készülődés után Szemere is rálépett »a házasság vámos ország-
utjára, melyen annyian fel szoktanak dűlni«, mint Vitkovics írja, nőül vevén finom műveltségű rokonát, Szemere Kriskát. Ettől fogva a triászi gyűlések is ritkulni, a társas szellem élénksége is lanyhulni kezdett. A triász tagjai külön-külön leveleztek Kazinczyval, de már nem oly sűrűen, mint kezdetben tévék. Az új áramlat, a romantizmus szele, idézte ezt elő. Utolsó vonatkozás a triászra

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 136. l.

²⁾ Szemere neje.

Szerző.

³⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 241. l.

Vitkovicsnak 1813. június 14-iki levelében fordul elő: »Mi, kik téged szeretünk — írja Kazinczynak — munkáidat imádjuk, megegyeztünk abban, hogy téged »Erdélyi leveleid« kiadására megkérjünk és abban segítséget nyujtsunk. Összetettünk *háromszáz* forintot és ezeket ts. Szemeréné asszonyom által neked küldjük oly móddal, hogy a kiadást siettesd s ajándékozd meg azzal a hazát. Ha elkészül, küldj hozzánk számos példányokat, hogy hamar eladhassuk és hasznosan. Ezen lépésünket vedd azon tiszteletnek és barátságnak, mellyel irántad viseltetünk. Örültem, hogy Palinkat (Szemere) nálad ölelhetted. Ő a te egybejöveteledből lelket kap és indulgat majd az elhagyott úton. A te thermometrumod, mely pesti triászodat annyira felmelegülésbe hozta hajdan, most már a fagyfaló gradusig eresztett le minket. Le kellett ereszkednünk, mert sok házi, politikusi és hült szívbeli dolgok jöttek közbe. Feljöveteled elindíthatja grönlandi jegességünket és visszaadhat minket, a minek te élve éltél. a literaturának.« ¹⁾

Nem is volt már akkor szükség triászra, mikor az Aurora-kör életbe lépett, mely, megérve az idők szellemét, új eszmékért, új irányokért küzdött. Elég hogy a maga idejében megtette kötelességét, betöltötte hivatását. S ebben van érdeme. Midőn Kazinczy reformjait a győzelem felé segítette, akkor a magyar irodalom virágzását vitte előbbre, mikor a korkérdések megvitatásával vesződött, akkor a jövő reformok útját egyengette, s midőn magát a lankadatlan munka által tökéletesítette, akkor a közügyeknek szolgált. E szolgálatban senkinek sincs több érdeme mint Horvátnak.

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. r. 252—253. l.

XI.

Gyakran találkozunk a század elejebeli írónál, nevezetesen Horvátnál is, midőn valamely kiváló férfiúról emlékeznek, ezen megjegyzéssel: »Élete módja tudós, azaz nyomorult«. Ez a nagy Révai, Virág Benedek, Márton József és még számosaknak rövid biográfiája. Ez az életrajz, fájdalom, még ma is sok esetben megírható. Révai és Horvát idejében magyar íróról, mint ilyenről alig beszélhetünk. A tudománynyal, művészettel, irodalommal foglalkozás magában még nem biztosítja a tisztességes élet forrásait. Költő, tudós, író akkor még az éhenhalással küszködött, ha egyéb hivatal, vagy egy-egy, de nagyon ritka Maecenas nem mentette fel őt az anyagiakról való gondoskodás terhe alól. A hazai nyelv, irodalom bajnokainak paposkodniok, tanárkodniok, ügyvédkedniök kellett, vagy mint Horvát, titkári hivatalt, mint Ferenczy, nevelői tisztet vállalniok. Csak kevesen voltak azok, kik mint Kazinczy, Kisfaludy, Kölcsey, Berzsényi, Szemere, őseiktől maradt birtokaikon a mezei gazdálkodásból fennmaradt idejüket a Muzsának szentelheték. De ezek közül is hányan áldozhattak sokat a hazafiság oltárára? A könyvek drágasága, a kelendőség hiánya, az olvasó közönség kedvetlensége, a kiadás nehézségei, a censura átka s általában a nemzeti élet sanyarúsága mellett mit tehettek ők is? Dayka műveiből egy árkus nyomtatása 240 frt. Berzsényinek lefestése 50 frt., Matthisson »Erinnerung«-ját Kilián 37 frt 54 kr-ra szabja. »Az ilyen irtóztató ár — írja Kazinczy Horvátnak — engem is elijeszt. Sok venni valóm van mind a mellett, hogy ezerszer feltettem, hogy semmit sem veszek«. ¹⁾ Korbély Mihály, pécsi kanonok,

¹⁾ Kazinczy lev. Horváthoz 1811. jan. 16.

a censor által eléírt és helybenhagyott Dayka kiadásaért Trattnert és az írók a consiliumra akarja feladni, mert állítólag »atheuszi« versek foglaltatnak benne. Ily viszonyok között nem csoda, hogy Kazinczy is csak jó barátoktól gyűjtött pénzen, Berzsenyi a Helmechy ösztönzésére felbuzduló pesti seminarium 690 frt bankóján tudja közzé tenni szerezményeit. A magyar irodalom egén még soká késett a jótékonyan melegítő s pompásan fénylő napsugár. Annál nagyobb érdemek azoknak, kik a hajnal hasadását előkészítették.

Ezek közé tartozott Horvát is. Hogy írói és tudós hajlamának élhessen, hivatalkodnia kellett. Az országbíró oldalán elfoglalt állásának lelkiismeretes pontossággal megfelelt. A mellett hogy »fűlig ült a foglalatosságokban«, hogy ura helyett is mindent végzett, úgy fogta fel hivataloskodását, hogy avval hazájának tesz szolgálatot. S bár azt vallja magáról: »szegény legény vagyok, kin mostanában főképen a pénz segíthet«, nem elégszik meg a maga sorsa javításával, a szerencsétleneknek, kik az ország bírójához kegyelmért fordulnak, örvendező lélekkel nyújt segédkezést. Így karolta fel Szeceyné nemes Váradi Lidia ügyesbajos dolgát, melyet Vitkovics ajánlott Horvát figyelmébe. Annak Lajos nevű fiát a pozsonyi evang. iskola rektorának, Fábrinak, ki a jó barátja volt Horvátnak, ajánlja. »Az érzékeny anyának« ura jó akaratának kinyerésével megszerzi örökségét s mindezek fölött így fejezi ki örömét Vitkovicsnak: »Ez a nyereség előttem s előtted fölér egy római triumphust, s ha csak azt a következtetést tekintem is, hogy a nyertes fél megszünt ez által érzékeny könyveket hullatni s mint tökéletes anya, búslakodni magzatainak veszteségökön, már mi örvendetes és szerencsés volt az óra reá nézve, mely-

ben a mi egyenes és igazság védő társaságunkba vete-medett. Ha bizonyos lehetnék arról, hogy törvénytudo-mányom által sok oly szív gyönyörűségeket okozhatnék, úgy örökre a pártos Verbőcz zászlója alá iratnám nevemet, a pörvédést választanám főfoglalatosságommá«. ¹⁾ Ily feláldozó készséggel vivén tisztét, melyben a maga, főnöke és a nyomorúak érdekeiért munkálkodott, valóban kér-dezni lehetne, hogyan maradt ereje és ideje irodalmi és tudományos dolgokra, melyekkel ismét oly behatóan fog-lalkozott, mintha ez irányú működése lett volna életének fő célja. Valóban az is volt. A magyar nyelv és iroda-lom, tudományosság és műveltség volt előtte irányadó, a többit mind csak mellékesnek tekintette. S innen nem csodálhatjuk, hogy vasakarata felülemelkedett a nehéz-ségeken. Inkább azt lehet csodálnunk, hogyan szerezte meg ő azt a szilárd akaraterőt, melylyel képes volt egész éjeken át virasztani, hogy barátainak egy egy hosszú tudós levelet írjon, egy egy értekezést rövid idő alatt elké-szítsen, vagy egy munkát a források, oklevelek tömkele-géből előállítson.

Pedig mindezt megtaláljuk élete történetében. A verselgetéssel, melyet ifjabb korában űzött, a triász ide-jében lassanként felhagyott, inkább a hozzája küldött vagy nyomtatásban megjelent költemények bírálgatására szo-rítkozott, vagy ösztönt, utasítást adott barátainak költői munkásságra. Annál nagyobb hévvel folytatta nyelvészeti s történeti bűvárlatait. 1808-ban irta Boldogréti V. L. név alatt a »Hazai és külf. tudósítások« 38—40. száma mellé toldalékul »A magyar Minerva IV. kötetének meg-ítéltetése« cz. értekezését.

¹⁾ Horvát lev. Vitkovicsshoz 1811. decz. 24.

1809-ben ugyancsak a Kulesár lapjában »Horányi Elek életét« adta Boldogréti V. L.

Ugyanez évben »németből magyarázta« a következő című munkáját: »A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és dicső tettei 1809-ben«. Horvát István. (62 lap.)

Nagy figyelmet keltett 1810-ben »Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevééről« (Pesten Trattner Mátyás, 1810.) cz. 63 lapra terjedő munkájával, melyet Pest város »nemes tanácsának és szorgalmatos polgárainak tisztelete és hálaadatossága örökös emlékeztetőül« ajánlott a szerző. E művében mélyre ható észszel és tudománynyal azt vitatja, hogy Pest város valamikor Ofennek neveztetett németül s Buda is innen kapta német Ofen nevét. A munka megírására Sylvester grammatikája indítá szerzőt, melyet Kazinczy 1808-ban közre bocsátott. Mindjárt könyvének kezdetén következőleg okoskodik: »A nagy tudományú férfiú (Erdősi) ilyenképen fejezte ki egyik rendszabását: ki vedd innend azokat, melyek *um* vagy *ur*-ra végződnek és közép neműek, mint: hoc *Pestum*, *Pest*, németül *Ofen*; Strigonium, Esztergom. 1. Fönnakadván e sorokon, Erdősi botlásának és német nyelvbéli járatlanságának tulajdonítottam itten előmbe került Ofen nevét: de a következő lapnak sorai hamar elhitették velem, hogy a valóban tudós embert sem én, sem az érdemes kiadó úr botlással vagy tudatlansággal nem vádolhatjuk. Így ír ő mindjárt a következő lapon: *Buda* Magyarországunknak fővárosa minden európai városok között legkiesebb s legalkalmasabb helyen fekszik, melyet németeink miért hívjanak nyelvökön *Ofen*-nek, meg nem foghatom, mivel hogy más város *Pest* és más város *Buda*. 2. Tudta ihol! Erdősi, hogy németeink Budát is *Ofen*-nek

hívták az ő idejében s nem tévedésből nevezte Pestet főlebb *Ofen*-nek, hanem különböztetés okáért adta a vélekedése szerint hibátlan és helyesebb szokást követtében Pestnek eredeti *Ofen* német nevét. Szépen bizonyítja a következtetést az a figyelemre méltó észrevételke is, hogy noha más városoknak német nevöket teljességgel elő nem hordja, Pestnél mindazonáltal az Ofen szavat, mivel itten a helyesebb szokást kívánta terjeszteni, el nem hallgatta volt. És ez továbbá ismét annak igen hihető próbája, a mit Erdősiről nagy tudománya miatt úgy is föl kell tennünk, hogy ő Pestnek régi Ofen nevét vagy a maga korában már igen *hanyatló* szokásból ismerte, vagy a Pest szónak *jelentését* világosan értette, vagy pedig, a mi hasonlóképen könnyen megeshetett, Pestnek Ofen nevét a *régi diplomákban* olvasta. 3. Ki vetemedhetnék ugyanis okosan azon gondolatra, hogy az a tudós és híres tagja a bécsi főiskolának vakmerően kívánt volna a *közönség* előtt Pest városnak olyan német nevet tulajdonítani, mely ismeretlen volt volna az egész haza előtt?« (2. §.) Ennek előrebocsátása után a krónikákban keresi a Buda és Pest keletkezését és elnevezését. Budát a hunok idejéből származtatja (3. §.), Pestet is a királyság előttinek mondja (6. §.), Szt. Gellért biográfusa már *Pest civitas*-ról, virágzó kereskedéséről, pesti vagy Kelem-hegyről (későbbi szent Gellérthegy) beszél, melynek átellenében a *pesti rév*-nél feküdt révész házakból I. András idejében keletkezhett egy kis falucska (7. §.). A sz. Gellért hegyén épült vár, Pestvár sokáig határozottan megkülönböztettetett a jó tova fekvő ó-budai vártól. Ezen Pestvár (a mai Buda vára) s a szemben fekvő Pest civitas is németül Ofen-nek neveztetett, mely név később az egész összefüggő Dunajobbparti részre is átruháztatott. Ezért az erdély-

országi Budák nem is neveztetnek Ofeneknek, hanem Budendorfoknak. (8. §.) Erdősin kívül más történetírók is nevezik Pestet Ofen-nek, kiket sorra felhoz Horvát. (9. §.) Végül szóegyeztésből magyarázza ki az Ofen nevet, a mi ugyanannyit tesz a németben, mint Pest a magyarban. Ez pedig *kemenczét* jelent. Bizonyítja B. Szabó D., Sándor I. tekintélyével, a palóc, baranyai, nógrádi, székely szójárásokkal. Végül kérdezi, honnan származhatott a Pest nevezet? Horvát a Leopoldnak Pest város részére kiadott diplomájában is megemlített *mészkemenczék*-re vezeti vissza az elnevezést, milyenek Pest határában régente is lehettek. Különben ez mellékes, mert a helynevek igen gyakran »a véletlen eset« szülöttei. Végül iparkodik megnyugtanni az etymologusokat, kik »többszire igen garázdá emberek,« bebizonyítva nekik, hogy Pest sem tótoktól, sem németektől, vagy rómaiaktól nem vette nevét, hanem a magyaroktól hivatott így. (11—14. §.) Azon más részben beteljesült óhajtással zárja be művét: »Adja a magyar nemzet Istene, hogy egyesüljön a hajdan egy várost tevő mostani két város, s így egy roppant testben századokig hirdethesse nemzeti főnlétünket és méltóságunkat!!!«

E munkától a kutatás mélységét, a vitatkozás éles-ségét, az okok józanságát s az etymologia óvatos és bizonyító használatát lehetetlen megtagadnunk. A tudomány ma sem vitte előbbre e kérdés tisztázásának ügyét. Az e műben felhasznált forrásokból pedig arányokat alkot-hatunk magunknak Horvát tudományos készlete és készségéről. Fájdalom, hogy később az adatok halmazában s a szómagyarázat csábjai közt oly igen eltért tudósunk az igazságkeresésnek helyes útjától!

A munka nagy tetszéssel fogadtatott. Megjelenése

terheinek viselésére akadt nagylelkű pártfogó. A kiadás költségeit ugyanis Pest¹ város tanácsa és választott polgársága vállalta el, melyek egyszersmind jeles írónk fáradságát is 400 frttal jutalmazák.¹⁾

Századunk első két tizedében senki sem művelte a magyar történetírást oly tüzzel, mint Horvát és Virág Benedek. Ők a magyar történeti tradíciók szeretetreméltó fentartói, védelmezői. Működésük kölesönhatáson alapult, a mi munkásságuk és szellemök rokonságából is könnyen érthető. Különben Virág, az írói karnak Nestora, a hazafias szívek gyűjtőgatója, okvetlenül hatást gyakorolt mindenkire, ki vele valaha érintkezésbe jött. És ő vele iparkodott megismerkedni mindenki. Valamint a ki nagy útra indul s magasztos tettek véghezvitelére készül, bejárja előbb a szent helyeket, megerősíti magát a szent férfiak áldásával, úgy a ki irodalmunk rögzös pályájára lépni kívánczolt, előbb a budai »szent öreg«-hez zarándokolt el, hogy tőle áldást, ihletet, lelket vegyen. Virág a magyar irodalom legtypikusabb alakjai közé tartozik. Magyar bölcs, — így lehetne röviden jellemezni, kiből sok van a Szokratesz egyszerűségéből, Horatius búfelejtő kedélyéből, Amphion epikureizmusából, Diogenes cynismusából, a franczia tűzből és német idealizmusból, de azért egyik sem egészen. Ő egyszerű, de nemes; élvezi a jelent, de munkálkodik a jövőért; magasztalja az erényest, de tömjént nem gyűjt neki; lobbanékony és békülékeny; lelke fölemelkedik az ideák országába, de mindig csak a hazára gondol, a magyar dicsőségről álmodozik. Szereti a béke áldásait, de nem retten a veszély fenyegetései között; jó módban erős, nélkülözések között nagy. Tud a

¹⁾ Mátray G. Emlékezésed H. I. fölött.

víg mulatozás derűjénél is komoly fenséget elárulni s bir a sorsviszontagságok borús ege alatt is vidám kedvet élesztetni. Humora soha el nem hagyja őt. Fejérvárott mint pálos, azután világi pap, tanít; a pesti szervita monostorban énekel; a budai »csodatévő fellegvárban« Klióval mulat. »Élete módja tudós, — azaz nyomorult« mindenütt, vagy mint Berzsenyi megjegyezte: »Látni szobájáról is, hogy Virág poéta.« Koplal, fázik, betegeskedik, tűzkárt vall, de azért ő szorgalmasan főzőgeti »az arabiai bablevet« s jóízűen »hörpöget dozisokban« Tokaj édes nektárából, károsodását pedig »ösmerős paptársainál felejtgeti.« Mikor 1809-ben mások rejtekbe vonulnak a háború vészei elől, akkor »Virágunk sisakos Minervája pajzsával védve s érdemeibe beburkolva, bátran ballag a Duna hídján.« ¹⁾

Az irodalmi mozgalmakban mindenkor élénk részt vett. Ha Horvát, Vitkovics és Szemere a triásznak rendes tagjai voltak, úgy Virágot bizonyynyal tiszteleti tagjának lehet nevezni. Kazinczyval ő is benső viszonyban állott, mindaddig míg verseiről Kazinczy recenziója el nem készült, melyben a nagy ízlésűjítő többek közt azt mondja Virágról, hogy »réti virágokat terem.« Nem tetszett ez az ősz költőnek, de azért csakhamar megbocsátott Kazinczynak. A fiatal nemzedék naponkint felkereste őt custos-örizte lakásában vagy a Duna hídján, mely akkor a fővárosiaknak kedvencz sétáló-helyök vala. Gyakran gyűjté magához barátait. Gyönyöre tellett benne, ha őket válogatott boraival megkínálhatá s hazafiságra oktathatá. Ő is rendes vendég volt a Vitkovics estélyein s egyéb literatori vacsorákon. A nevezetes »Vörösmarty életrajzából« ismerjük, mily

¹⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái,« II. r. 178. l.

kegyelettel viseltetett Virág a Vitkovics Theodórja iránt, hogyan nyilatkozott Kisfaludy Károlyról, miként avatta fel az ifjabb írókat. Ezek rendkívüli ragaszkodást és tiszteletet is mutattak iránta, mindegyiköknök főtörekvése volt, vele barátságba jönni. Egymás között csak »Benzének« nevezték kedvessége miatt, vagy »véres költőnek« hazafiúi ódájáról. Kedvelteit költeményekkel tűntette ki, mint Vitkovicsot, Ferenczyt, Szemerét, Kazinczyt, Horvátot, kihez vagy hat ódát intézett. A hozzá vitt munkákról bírálatot mondott, ösztönözte az ifjabbakat, bátorítá a félénkeket, s maga is fellelkesült törekvésciken. Ha valamit felolvastak előtte, helyeslését rendesen »jól van«-nal szokta kifejezni.

Horvátnak úgyszólván legrégibb ismerőse, barátja Virág. Viszonyuk még a székesfehérvári gymnáziumból ered, azon időből, midőn Virág ott tanított, Horvát pedig tanult. Némely nyomtatásban is található feljegyzés ellenében határozottan állíthatjuk, hogy Virág nem tanította Horvátot. Virág ugyanis rendszerint az első humanitásban vagyis a IV. osztályban tanított, mely osztály az időben még poétikának is neveztetett. De mikor Horvát ezen osztályba került, 1797—98-ban, Virág akkor már lemondott a tanárságról.¹⁾ Ez azonban nem zárja ki annak feltevését, hogy Virág őt, mint jó tanulót, ez meg Virágot, mint hazafias érzelmű tanárt és költőt, már Székesfehérvártn személyesen is ismerte. Annyi bizonyos, hogy Horvát pesti tartózkodásának már első éveiben sűrűen látogatta Virágot, kivel Révainál is gyakran találkozott. Ismeretségek régisége s hajlamaik rokonsága erősítette viszonyukat, mindazáltal csak 1806-ban tegeződtek össze;

¹⁾ Székesfehérvári főgimn. irattár.

ekkor is csak magánhasználatra, vagyis levélben engedte meg Virág a tegezést, nyilvánosan csak később illethette őt Horvát a *te*-szólítással, sőt úgy látszik Horvát később sem merte, mint »ifjú ember«, tegezni Viragot, hanem »Tisztelendő Urnak« szólítá őt, bár szerinte e megszólítás levélben olyan, mint a sok »aszongya« a beszédben.¹⁾ Virág ugyanis, bár ő az ifjabbakat csak »szép öcsém« és »frater«-nek hította; Horvátot ezenkívül még rendesen »Amihor«-nak címezte, a mint ő magát »Amivir«-nak szokta aláírni leveleiben. Erre vonatkozhatnak Ferenczyhez írt levelének e sorai is: »Az aláírás benne (Virág levelében) igen mesterséges takálmányú monogramma mint István 1001. esztendei levelének nagy bütüből álló homályos monogrammaja.«²⁾ A talányszerű neveknek hihetőleg Amicus Horvát, amicus Virág a jelentésök. Bár azonban ő tréfálódzott a mások megszólításában, magának bizonyos tiszteletet követelt a fiataloktól. Az ő tisztes alakjától, korától s bokros érdemeitől lehetetlen lett volna megtagadni azt.

Míg Horvát, mint egyetemi hallgató, Pesten lakott s Virág is a pesti szervita-épületben tartózkodott, addig naponkint vagy bármikor felkereshették egymást. Mikor Virág Budára költözött, Horvát pedig Válban tanítá az Ürményieket, akkor leginkább Ferenczynek csaknem mindennapos levelezésében cserélték ki gondolataikat. 1810—1821-ig közvetlenül leveleztek egymással, legalább a nemzeti múzeumban ez időkből vannak leveleik, jóllehet hogy már 1806-ban írja Horvát Ferenczynek, »hogy Virág levele tele van kérdezősködésekkel. Egy nagy fo-

¹⁾ Horvát lev. Ferenczyhez 1806. nov. 18.

²⁾ Horvát lev. Ferenczyhez 1806. decz. 15.

lions tölt be, melynek szélei ollót nem láttak.« ¹⁾ E leveleknek sovány értesítéseiből is világosan láthatjuk, mily sok haszon áradott a hazára barátságukból. A kortársak irataiból is az derül ki, hogy ők karöltve törekedtek a magyar kultúra terjesztésére az által, hogy nemzetünk történetének felkutatásával s a nemzeti öntudat felébresztése- és erősítésével lökést adtak a hazafias törekvéseknek. Nehéz volna bebizonyítani, hogy Virág a hazai történet művelésére Horváttól kapott kedvet, — a mi különben nem lehetetlen — annyi azonban bizonyos, hogy a »Magyar Századok« megírásában senki sem volt oly segítségére a magyar Tacitusnak, mint Horvát. Ő volt az, ki Virágnak a szükséges kútforrások legnagyobb részét kezére szolgáltatatta, innen van, hogy Virágnak tűzkárosodása alkalmával Horvátot is tetemes veszteség érte.

E tüzeset 1810. szept. 5-én történt, a midőn is éjjél után valamely bodnárnál kiütvén a rémséges elem, rövid idő alatt az egész Ráczvárost, sőt a Vizivárost is a kapisztránok kolostoráig lángba borította. Mintegy ezer ház hamvadt el a veszélyben, köztük Vitkovics szüleinek háza, »válogatott könyvekből álló könyvtárakkal együtt.« »Igy járt kedves Virágunk is — írja Vitkovics Kazinczynak — »Századainak« folytatása s több becses kéziratai hamúvá váltak.« ²⁾ E kéziratok és elhamvadt kincsek között Horvát könyvei is voltak. Eleget panaszkodik miattok 1810. szept. 26-án Kazinczyhoz írt levelében: »Virág Benedekünk — az égés után kevés napokkal Ercsi nevű mezővárosba utazott, ide két póstányira. Onnan

¹⁾ Horvát lev. Ferenczyhez 1806. decz. 15.

²⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. 204. l.

vettem a napokban levelét. Nemsokára visszatér s a télen poéta lenni szándékozik. Elégtek nála a Magyar Századoknak folytatásai, elégett nála az én 1382. évi magyar szentírásom is, melyet Révaim, --- kinek képe itten most vésetik rézbe — másolt le. Elégett! s ezt leginkább bánom azon számos régi és új könyveim között, melyek nála hasonló sorsra jutottak.«¹⁾ A csapás után Kazinczy 100 frtot ajánlott Virágnak, mit ő »hazafiúi érzéssel« fogadott, Kulcsár pedig »ingyen való szállást és tartást« adott neki. »De ez a poéta, kinek mindene oda égett, koszorúját kivéve, miért, miért nem, Kulcsárral nem egészen férhet össze« mint Vitkovics írja.²⁾ Ezért távozott Ercsibe s közellevő paptársaihoz. Veszteségére a költészetben keresett vigasztalást. »Ő rá nézve — írja Vitkovics --- annyiból jól esett a budai gyuladás, hogy ezen tűz újra fellobbantotta benne a poétizáláshoz való kedvet, a mely őtet ezelőtt igen elkezdette hagyogatni. Megigérte nekünk, hogy ezentúl búfelejtésül többször megpendíti lantját, mert, úgymond, nincs hatalmasb bút-űző a poezisnél.«³⁾

Horvát nemcsak hogy a szükséges forrásokkal ellátta a »Magyar Századok« lelkes íróját, hanem folytatásokra hathatósan bátorította őt. Ezért is jegyezte meg Vitkovics egyik Horváthoz írt levelében: »Virág, a kit leveleddel a »Századok« tüzes folytatására prókatori hangon fellovaltál, tisztel.«⁴⁾ Virágnak költő barátjai nyanyis, midőn látták, hogy történetünk kutatásába mind jobban belemélyedve Múzsájához lassanként hűtlenné kezd

¹⁾ Horvát lev. Kazinczyhoz 1810. szept. 26.

²⁾ Szvorényi »Vitkov. M. munkái« II. r. 205—206. l.

³⁾ Szvorényi »Vitk. M. munkái« II. r. 205—206. l.

⁴⁾ Szvorényi »Vitk. M. munkái« II. r. 108. l.

válni, minden törekvésöket arra fordíták, hogy újra viszzatérjen a költészethez. Ebben azonban Horvátnak is épp oly érdeme van, mint többi társainak. Ő nemcsak a történetíráásra, hanem a költésre is folyvást ösztönözte az ó-klasszikai iskola jelesbjét. Nem is szűnt meg Virág élete fogytáig mulatni lantjával és Horatiusával. Azonkívül Horvát öreg barátjának műveire bírálatot mondott, a mint Virágnak Horváthoz intézett számos levele tanácskéréssel és kérdezősködéssel van tele, melyek fejében aztán ő is sok újjal és ismeretlennel szolgál, mindenkor egészséges humor kíséretében.

Egy levele Virágnak még jobban és közvetlenebbül feltárhatja tudósainknak egymáshoz való viszonyát. 1810. decz. 2-án így ír Virág Horvátnak: »Kedves szép öcsém! Az 1505. decretum megvan-e nálad? Az én Letenyeim oda vagyon és vele egyetemben a magyar decretum. Legyen gondod rá és tégy jót velem is; mert azt a »Századokban kiadni akarom. Fejér eddig kinyomatta azon beszédet, melyet Esztergomban egy primiciára mondott. Szeretném elolvasgatni; valamint Révai munkáiból is szeretnék valamit. Azt a 20 frtot így lehetne lefizetni. Kérlek recenseáld Pyrkert, a mint tegnap említém, és hadd olvasnom. Azt a német könyvet is, de csak hamar, bátran. Azt a mit Kulcsár darabonkiut adogat, adja ki egy csomóban, vis unita fortior, adja ki, mondom, ámbár házának — annak a gatyaszalasztó utczában lévő házának — kárával is. Vitkovicsra, a mint hallom, Pomázon egy ének ragadott, a melyet hangosan zeng a pesti sodalítium. Proficiat! ezt a dalt közöljétek velem. Imhol én sem vagyok olyan fősvény!

»Ha én rózsza volnék,
Hamar elhervadnék:
Senki rám sem nézne,
Senki nem becsülne.

Ne mondj hát rózsának
Engem s tulipánnak.
Szép violát, szekfüt
Egy forró nap elsüt.

Bizony! ha lehetnék
Én csak galamb lennék.
Ah! hová nem mennék,
Hogyha repülhetnék!»

Ma húztam ki Tacitusomból, mert ezt Clió a tűzvész-től megmentette. Légy boldog! Virág Benedek. Budán, deczember 2-án 1810.«¹⁾

A szellemi hatáson és szolgálatokon kívül, melyeket Horvát tett, még anyagi segélyt is eszközölt veteránunk gyámolítására. Virágnak ugyanis voltak bizonyos u. n. fia-fizetései. Így évenként 400 frtot húzott a kormánytól. De azokat nem tudta beosztani épen úgy, mint Révai, a ki szintén nem értett gazdálkodáshoz. Azért Virág is, mint Révai, sokszor igen nagy szükségét látott. Mind a mellett Virágot nagyon nehéz volt egyenesen segíteni pénzzel. Az ő tiszta és gyengéd önérzete áttallotta, hogy másoktól alamizsnát elfogadjon. Ez okból barátai kerülő utakon iparkodtak sorsát enyhíteni. Ily módon eszközölt ki Horvát tetemes évi segítséget számára, kegyelmes aszszonyától, az országbíróné Komjáthy Annától, ki időnként bizonyos összegeket ajánlott fel Virágnak azon kikötéssel, hogy azokért miséket mondjon.²⁾ Ugyanez a nemeskeblű

¹⁾ Virág lev. Horváthoz 1810. decz. 2.

²⁾ Kerékgyártó Árpád szóbeli közlése.

hölgy volt az is, ki Virág halála után a temetési költségeket Horvát esedezésére elvállalta.

Mindezekből látható, mi volt Virágnak Horvát. De hallgassuk meg még az ő saját nyilatkozatait is. 1816-ban a következő distychonokat intézi Virág Horváthoz:

»Itt, a hol koronás Hunyadlinknak lakhelye fénylett,
S a hol bal partján a Duna Pestnek örül;
Itt e két város nekem akkor kellemes, akkor
Víg, mikoron téged látnak az én szemeim.
Pista, siess haza; s kis szigetem pusztája feléled,
S népessé léssen: Pest s Buda vagy te nekem.« ¹⁾

Virág ha sokat köszönhetett Horvátnak, úgy Horvát még többet tulajdonított a történetíró költőnek. Virág a nemzeti ügynek, az irodalomnak mintegy öre volt; ő ébresztette s korholta a lanyhákat, tüzelte és magasztalta a serényeket. »Köszöntsd nevemben — így ír Horvátnak egy alkalommal — a kedves dallost, barátunkat (Vitkovicsot). Hát Szemerénk nem hozott-e valamit? Máskor kövesse példáját azon kis állatnak, mely a kasba üresen nem szokott térni. Egy mezei dalt hozhatott volna a bukolistáktól. Kulcsárunkat czifra papirosság várja nálam; tehát valamint ő, *meghagyom és parancsolom* vigye el.« ²⁾ Máskor épen ily gyengéd feddőzéssel inti Horvátunkat:

»Horvát! monddsa, miben fáradsz és töltöd idődet?
Mert te neked restül s kényednek nem szabad élned.« ³⁾

S ismét így foglalja össze mindnyájokat atyai szeretettel: »Kérlek ébresszétek egymást és dolgozzatok, majd könyvemben olvasni fogod:

¹⁾ Virág lev. Horváthoz 1816. aug. 20.

²⁾ Virág lev. Horváthoz 1810. decz. 6.

³⁾ Virág lev. Horváthoz 1810. decz. 13.

»Barbarus az, kinek a közjó nem örülteti szívét,
És ki tehetségét nem szánja fel annak ügyére.«

Hogy üres ne legyen e levél, Tacitusból reád olvasom: *In ea tempora natus es, quibus firmare animum expedit constantibus exemplis. Vale, édes öcsém!*« ¹⁾

Nem csoda, hogy ily példák, ily buzdítások, az ősz tudós és költő ily erős hatása alatt Horvát egészen átörökölte az ő, hazáért hevülő szellemét, az ő, nemes ügyért dobogó szívét, melylyel maga is a nagyságnak lelkesítő példájaként állott kora és az utókor előtt.

Történeti kutatásain kívül Horvát főleg nyelvészettel foglalkozott a triász alakulása idején. Ez időszakban nem lépett ugyan fel nagyobb művel az irodalom terén. A Verseghy ellen intézett czáfoló irata óta inkább csak kisebb értekezések közlésére szorítkozott, melyek legnagyobb részben Kulcsár ujságában láttak napvilágot. Levelei azonban s egyéb kézíratai tele vannak nyelvészeti ügyekkel. Innen érthető Vitkovics tudósítása Kazinczyhoz, hogy Horvát »a feszültségig analizál, etymologizál, egyáltalában grammatizál.« Ezért nevezték őt barátai közönségesen »grammaticus«-nak. Sőt maga is használja ez elnevezést. Midőn egy ízben Szemere hozzá küldi Kazinczy és Vitkovics magasztalta sonettjeit bírálatra, Horvát így szabódik az illetékesség előtt: »Mikor a mester és eszthetikus diesérnek, mit mondjon a szegény grammaticus. Evvel egy kevésbé erőszakos fekvésbe tettel.« ²⁾ Előadásai is, melyeket mint felkért tanár tartott, beható nyelvészeti munkásságra utalák őt. Ezenkívül a nagy nyelvviták után, melyeknek egyelőre véget vetett, nem maradhatott tétlen, minthogy folyvást ki vala téve kisebb-

¹⁾ Virág lev. Horváthoz 1811. jan. 25.

²⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1813. okt. 23.

nagyobb támadásoknak. Czinke moeskolódásai, melyekkel nemcsak Révait, hanem Kazinczyt is gyakran illeté hallgatói előtt, folytonos munkára tüzelték őt. Midőn pedig Czinke »Uj Holmi« című iratában nyiltan is megtámadta Révait, akkor Horvát tanítványa a nyelvészetben, Szemere védelmezte meg őt Képlaki Wilhelm álnév alatt írt »Az Uj Holmi kritikai megítéltetése« című munkájában.¹⁾ Ez élénk nyelvészeti munkássága között Schlegel Frigyes, költőt és nyelvtudóst, hazai nyelvünk és nyelvtanunk elsajátítására oktatta, midőn az a magyar nyelv megtanulása céljából Pesten időzött. Épen így volt tanítványa Szemere is, kit a Révai rendszerének fogalmával s alaposságával megismertetni törekedett.

Innen van, hogy Szemere és Horvát levelei valóságos nyelvészeti értekezések, melyek tanítást, vitatkozást, kérdezősködést tartalmaznak. Ezen alapon is fejlődött ki közöttük azon szoros viszony, hogy egymásnak leveleikben »grammatikai üdvöletet«, »gram. csókokat« küldenek. E viszony valószínűleg a triász alakulásakor szövődött Horvát s az egy évvel fiatalabb Szemere között s nem szűnt meg egész halálokig, mely Horvátot jóval előbb kiragadta az élők közül, mint költő barátját. Jóllehet Szemere gyakran változtatta barátjait, könnyen összetűzött velök, mint Döbrentéivel is; azért Horváttal mind végig jó egyetértésben élt. Bár arról volt nevezetes, hogy eíveit is változtatva folyton az újabb nemzedékkel tartott s az újabb irányok zászlaja alá szegődött, azért Horváttól akkor sem fordult, mikor az Auróra-írók a kritikai nyilak egész záporát zúdíták ellene, sőt vele együtt harczolt a támadások ellen.

¹⁾ Gyulai P. könyomatú jegyzetei.

A triászi kölesönös viszonyuk mellett Horvátnak még annyiban volt jótékony hatása Szemerére, hogy őt a nyelvtudományba bevezette s péczeli magányában, hol Szemere a mezei élet örömeit irodalmi munkássággal váltogatta, őt hazafias tevékenységre serkenté. Szemere is nagyban hozzá járult az eszmék tisztázásához az által, hogy ellenvetéseket tett barátjának, sőt az ízlés követeléseire is figyelmeztette. Még akkor is, midőn Horvát, távol a pesti irodalmi élet mozgalmaitól, a pozsonyi diéta ügyeivel vesződik, folyt közöttük a tudós vetekedés, a nyelvészeti okoskodás. Épen ez időből ismerjük meg nyelvészeti nézeteiket s véleményeik harszát, mely fölött mindig hazafias szellem uralkodik. »Addig s csak akkor élünk — e sokat jelentő szavakat írja Horvát Szemerének — mikor a hazának élünk.« Inti Szemerét, hogy a nyelv szokás ingadozó. Azt mondjuk *tehát*, nem *tahát*; *reám*, *tegnap* s nem *raám*, *tagnap*; másfelől *soha* és *üdnep*, nem pedig *seha* és *üdnep*. »Látod-e Barátom! csak e kevés példákban is, milyen állhatatlan volt mindenkor a szokás, melynek Pápai a határozó urodalmat adni iparkodott. Olyan zűrzavar volt a régi, mint a mostani. Pedig száz ilyenéa példát lehet összekezesni: mennyi érdeműek lehetnek az Édes Gergelyek és Czinkék is, hacsak ilyen gyűjteményekkel gazdagítják is a nyelv tudományát! E rendetlenségek így nem maradhatnak a meghatározott rendszabású nyelvben. Ugy de mit kell cselekedni ilyen esetben? Te, ki a széphalmi nagy mesterünkkel oly kímélve kárhoztatod a szokást s nem keveset félsz az újításoktól, lépjél itten egyet a nélkül, hogy szokatlan hangot ne okozz. Ha az euphoniát követed, mondd ez is a *soha* hasonlatosságára *tagnap*, *odnap*, *aránt*, *tahát*, *nepestig* stb. Ha tehát-ot írsz ezentúl is, és azt hibát-

lannak tartod, élj ezekkel is *seha*, *üdnap* s. a. t. Ugy, de nem léssen-e újítás a *seha*, az *üdnap*? Nem kell gyenge ítéletem szerint annyira az újításoktól félni, csak helyesek legyenek: mert consequens grammaticust az élő nyelv mellett újítás nélkül nem is képzelhetek. A magyar nyelv philosophusi ismerete többet kíván tőlünk e csekély tárgyakban is.«¹⁾ Csak azt a hibát követi el Horvát e fejtegetésében, hogy a nyelvet akarja a »philosophusi« szabályok közé szorítani, nem a nyelvből akarja megismerni annak a természetét és szabályait. Pedig a mi kivételnek látszik egyes esetekben, az még nem oly hiba a nyelvben, hogy azt ésszabályok szerint kelljen változtatnunk.

Ez okból nem tudja egész tökéletesen megalkotni a hangkövetésre felállított szabályait sem, melyek így szólnak: *»A hol állandóul a nyelvbéli tudatlanság valamely szavat affixumnak vett minden jelentés nélkül, helye vagyon ottan a hangkövetésnek, mivel azt a nyelvből most már kiűtni oly lehetetlen, milyen lehetetlen minden grammatikai formától megfosztani a nyelvet. A hol e rendszabálynak helye nincs, hadd épségben a gyökérszavakat hangváltoztatás nélkül.«* És ismét: *»Ha találkoznak olyan affixumok, a mire én példát alig tudok, melyeket sem a régi, sem a mostani, — sőt elég, hacsak a mostani — szokás a hang miatt meg nem változtatott, azokat hangkövetésre kényszeríteni nem kell, mivel jótétemény az ilyen eset a nyelv értelmességére nézve. Ő tehát nemcsak a ragokat és képzőket, hanem a szóösszetételeket is affixumoknak vette s azt fejezte ki szabályaiban, miként kellene lennie a nyelvnek az ésszabályok szerint, nem pedig azt, hogyan van az a való-*

¹⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1811. decz. 17.

ságban. Ez utóbbi esetben bizonyosan úgy állította volna fel szabályait, hogy a jelentés nélküli affixumok többnyire alkalmazkodnak, mint pl. háznak, kertnek, de házért, kertért; a jelentésesek pedig, a mennyiben vannak, többnyire nem illeszkednek a gyökérhanghoz, pl. őszkor, tavaszkor; de ötször, hatszor. Jellemző, miként fogja fel a nyelvszokás fontosságát. »Minden esetre láthatod — írja — mint kell a szokást, — ha a józan ésszel egyenesen nem ellenkezik — igazgatni, mert ha avval összekap, másképen kell bánni a szemtelennel.«¹⁾

Tanítja továbbá Horvát, hogy az *íróasztal*, *jegyzőkönyv*-féle alakokban az *ó*, *ö*, Révai szerint, nem egyéb, mint a személyes névmás 3-ik személye *ő*, s így az egyes 3-ik személyt jelentő *ó*, *ö* többes számú névvel össze nem tehető (íróasztalak, lesőhelyek). Ezt szerinte úgy lehet orvosolni, ha a participialis alakok helyett régi főnévi (!) alakok használatnak: írasztal, leshely. S ezzel Horvát is közreműködött Kazinczynak a *kötszó*-féle alakoknál előforduló szócsonkításokban.

Vissza-visszatér az *üdnep* védelmére, mert az *ünnepet* semmiképen sem tartja helyesnek. *Üdnep* vagy *üd* a jó, a mint a szentírás legrégibb fordítója *tegnap* helyett gyakran *teg*-et használ. Felhívja Szemerét az *üdnep* védelmére, ki meg ezzel nem tud sehogysem megbarátkozni. A mely magyarázatának helyességéről meg volt győződve Horvát, ott senki szavára sem hajtott. Ő maga is így nyilatkozik magáról e tekintetben. »A legtudósabb hazabéli írók kicsinyek előttem, ha nem tekintetre, hanem győző okoskodásra szükség építeni,« írja Szemerének 1811-ben.

¹⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1811. decz. 17.

A *fektet*, *léptet*-féle alakokban Horvát szerint *tet* a gyökér, *tat* hangkövetés. Ha ebben téved is, abban helyesen ítél, hogy a *tet tesz* (facere) igével áll összefüggésben.

Kedvencz témája az *ik*-es igék vizsgálata »Szerencsésnek, boldognak, hasznosnak tartom — így ír Szemerének — mindenha azon napot, melyben az *ik*-kel végződő neveket s egyszersmind igéket — mert ez nálunk egy a systemában — velős okok mellett szabadabb conjugáltatással megajándékoztam, véget vetvén a nagy Révai és Verseghy között folyt tudományos pör egyik fő tárgyának. Azonban evvel még meg nem elégedtem, hanem szünet nélkül az *ik*-kel vesződöm.«¹⁾ Felhívja őt, vizsgálja meg vele együtt, vajjon az *ik*-nek nincs-e mindenütt szenvedő jelentése. S ha ez bebizonyít, mit ő gyanít, akkor mily könnyű lesz a *tattatik* végzet kiküszöbölése ilyen módon: *múl*, szenv. *mulik*; *les*, szenv. *lesik*; *dagad*, szenv. *dagadik* s így tovább. E tévedését az alkolásra termett ész következő genialis, bár paradox, gondolatával iparkodik igazolni: »E gondolatok engem messzire ragadtak ugyan, de nem hasznos-e néha szabad szárnyat adni az emberi észnek? Nem szült-e minden nagy igazságot egy vakmerő gondolat? Az, ki a levegő-hajót föltalálta, vagy a tengeren hajózni ment, ennél, a mit gyanítok, nagyobbat próbált s nem ügyelt a Venusinus költőnek: »Coelum ipsum petimus stultitia« sopánkodására. Merj te is nagyreménységű magyar — ekkép búzdítja Szemerét — erről gondoskodni! Merj ellent mondani barátodnak, mesterednek és triászi társadnak, ki nem forróbban szereti Árpád nyelvét, mint az igazságot . . . Tüzes elméd

¹⁾ Szemere lev. Horváthoz 1812. márcz. 14.

lelhet már eleget, a min elakadhat, foglalatostkodhatik, fáradhat, építhet új tekinteteket. Az a különös szívesség mellyel irántam viseltetel, igen biztat engem, hogy nem sokára meg fogsz lepni hosszú és fontos okoskodásoddal. Erre adjon erőt a kegyes természet és a nemzeti nyelv génusza. Vegyenek ezek gondviselésök alá, míg munkálkodol, mind magadnak, mind nemzetednek dicsőségére!«¹⁾

A bízdtítás nem is maradt eredmény nélkül. Szemere odaadással mélyedt a nyelvészeti kutatásokba. Olvasta a hazai és külföldi szakmunkákat. Követte Horvátot, a hol követhette; ellene mondott, a hol okait el nem fogadhatá. Eredeti eszméit közölte vele, felvilágosítást kért, a hol magától el nem igazodhatott. Így fordult Horváthoz a Schlegel által vitatott inflexiv elméletet illetőleg; így bizonyítá, hogy a *valaki*, *valaha* s efféle *valá*-s összetétek épen oly helyesek, mint a *némely*, *néha*. Segédkezett »grammatikus« barátjának a Verseghy megezáfolásában, ki fennen hirdeté »Sprachlehre«-jében, »dass seine Gegner nie fähig sein werden, genau zu bestimmen, welche von den Zeitwörtern mit oder ohne *ik* gebraucht werden sollten? welches in ihrer Sprachlehre ein unendliches Wirrwarr verursachen muss.« Szemere ugyan azt mondta, hogy Verseghynek nincs egészen igaza. Pedig igaza volt, mindazáltal Szemere iparkodott felállítani a szabályt, hogy »soha ott, hol a constructio-ban verbum accusativust regál, *ik*-kel élni nem lehet.«²⁾ Nagyon tág körű és csak negatív volt e szabály, s ennek sem tudta a nyelvszokásnál egyéb okát adni. Horvát volt az első, ki a tájszavak fontosságát nagyobb figyelemre

¹⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1811. decz. 17.

²⁾ Szemere lev. Horváthoz 1812. márcz. 12.

méltatta. Azért ő maga is nagy szorgalommal gyűjtötte az ország különböző vidékeinek szójarásait, másokat is ösztönzött tájnyelvsajátságok összeszedésére. Ebben leg-hívebben szintén Szemere követé példáját.

Szemere azonban nemcsak a nyelvészetben nyert Horváltól alapot és irányt; az ő »lánglelkétől és nagy tudományától« költői kedve is merészebb szárnyalást vett. Horvát ugyanis kifogyhatatlan volt a buzdításban és semmi sem szolgált oly nagy meglegedésére és örömére, mint ha munkát és jól végzett munkát látott. Szemere, mielőtt kibocsátotta műveit, nemcsak Kazinczynak, Vitkovicsnak mutatta be, Horváttal is közölte azokat. Így küldötte meg neki »Remény« című sonettjét bírálatra. Horvát meg is tette észrevételeit, melyekben a helyeslés és dicséret mellett javításokat ajánl a költő figyelmébe. »Fontold meg őket — írja barátjának — s kövesd azokat, ha helyeseknek találod. Mester nem vagyok a sonettben, inas sem vagyok, de tudom érzeni a szépet és kellemetesebbet, úgy mint a legjobb művész.»¹⁾

Szemere e sonettot akkor írta, midőn a házasság »vámos útja« előtt állva »a szerelmem édes elragadásai között« nézett jövő boldogsága elé. Ez alkalmat is eszmék ébresztésére ragadja meg Horvát. Bírálata végén ily módon szólítja meg barátját: »De édes, igen édes Palim! Mi jutott nekem eszembe? Milyen nagy dicsőséget szerezhetnél magadnak, ha mostani állapotodat — a szerelemnek legboldogabb állapotát — valami *húsz* sonettekben leírnád czen cím alatt: »A jegyesek XX. sonettekben.« Ez a munka szinte oly rúgást adna literatúránknak, mint »Himfy szerelmei« adtak és még dicső-

¹⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1813. okt. 23.

ségesebb volna. A »Boldog pár« és »Remény« már készen volna egy ily gyűjteménybe és mennyi volna még a sok tárgy a gyenge és kellemes dallásra. Gondolkodjál erről. Neked a dicsőség nagy ösztönöd s képzelheted-e ennél dicsőségesebb útját a dicsőségnek? Ha az ilyen szelíd, gyenge, kécses, folyó és gyönyör darabokat lehetnéd a magyar szép nem zsámolyához. Nem lennél-e koszorús költője a hazának? Nem rólad beszélne-e minden szerelmes kisasszony és házasulandó? Pali! engedj barátod sugallásának. Megvan benned a tehetség, a helyheztetés, csak akarnod kell és mi büszkéek fogunk lenni, hogy bennünket barátaidnak nevezesz.«¹⁾ A »jegyesek« című hűsz szonett ugyan nem készült el, azonban Horvát óhajta mégis beteljesült, mert Szemere irodalmunk legszerencsésebb sonettírója lett később.

Az irodalmi téren egymásra gyakorolt jótékony hatásból könnyen kifejlett közöttük azon kölcsönös érzelem, mely az egymás iránti föltétlen bizalomban és tartalék nélküli szeretetben nyilvánkozik. Nem volt Horvát szavai szerint semmi olyas, mit ő Szemere kedvéért meg nem tett volna. Viszont Szemere is ragaszkodott ő hozzá úgy annyira, hogy távollétében nevének mulattatása s a hollywoodról való tudósítás is kiváltképen Szemere tiszte volt.

A nagyokkal való érintkezés mindig üdvös az irodalmi munkásság emelésére. Azoktól lehet ösztönt venni magas czélokért való küzdésre. A hol pedig rokon lelkű barátok egyesülnek eszmék megvalósítására, ott a verseny munka ingere fokozza a tehetséget, növeli az erőt és kedvet terveink kivitelében. Horvát egész életében nagyokkal társalkodott, — az irodalom nagyjaival s jó ba-

¹⁾ Horvát lev. Szemeréhez 1813. okt. 23.

rátokkal szövetkezett, mely barátság gyümölcseit egykor élvezni a magyar haza volt hivatalva. A nagyoktól tanult, barátait lelkesítette, fiatal követőit tanította. Sokszor hibákat örökölt, máskor maga esett tévedésbe, de gyakrabban javított meg ő másokat, néha mások igazították meg őt. »Több szem többet lát« — szokta volt mondani. Azon hibák, melyek nála találhatók, a tudomány fejlődésében fokozatot képeznek, melyeken keresztül emelkedett a mai álláspontra. Senki sem tagadhatja, hogy abban a korban irodalmi művei ép oly képzők voltak kortársaira, mint termékenyítő a hatás, melyet mindenkire gyakorolt, kinek vele közelebbről érintkezni alkalma esett. Egyuttal azt is kimondhatjuk, hogy Horvát 1810-ben már tekintélyes tudós, nagy hazafi, első nyelvész, éles eszű történetíró hírében állott. Ettől fogva iparkodott is fentartani azon álláspontot és rangot, melyre kortársai méltánylata emelte őt. Ebben nagy segítségére volt a következő évi országgyűlés, melyre az országbíró oldalán az írói mozgalmak köréből Pozsonyba távozott.

XII.

Az 1811—12-ik évek eseményei nagy fordulatot jeleznek hazánk történetében. Húsz év előtti történetek ismétlődnek még egyszer. A nemzeti zsibbadásból felocsudó hazafiak elszánt harcra készülnek a 90—91-iki országgyűlésen. A fenyegetett alkotmány megmentésére életerős ellenzék alakul a rendek sorai közt. S a honatyaí meggették kötelességöket. Majd a külérőszak hatalmasa s a honfiúi lelkesedés csüggedése ismét lelohasztá a szebb jövőnek reményeit. A nemzet újra tespedésbe süllyedt, hiába hangzottak a börtönre, halálra kész na-

gyok ékesszólásai, a szenvedők velőt rázó jajjai, a bátorlelkű ódaénekesek lángszózatai. De nem is kelhetett fel egy csapásra a nemzet kóros álmából, melybe nem az önfeledtség mámora, hanem az ellenség dermesztő hatalma ejté. Az idegen kormány önkényű zsarnoksága gondoskodott arról, hogy a magyar »rút szibarita váz« legyen. E gyászos korszakban, ez inséges húsz esztendő alatt csak lassanként adhatott életjelt a megbénított, de meg nem ölt nemzeti szellem. Akkor sem a békesség idején, midőn sorsát nyugodt megadással viselte, hanem a veszély napjaiban, akkor, midőn a sérelmekhez újabb bántalmak járultak, midőn igazságtalanságot jogtalansággal, méltatlansággal tetézték. Mikor uj csapást mértek a nemzet életére, akkor emelte csak fel újra fájdalmas és daczos szavát. Ha száz millió adót s harmincz ezer katonát, megfelelő terméket kívánt a kormány, bátorzkodott csak az országgyűlés felmutatni őseitől öröklött alkotmányát s a rajta elkövetett sérelmeket.

És a nemzetnek e sokat háborgatott, de ki nem fárasztott türelmi politikája meghozta gyümölcsét. Az ellenzék s vele a hazafias szellem újra izmosodni kezdett. Az ország és birodalom érdekeihez kitelhető áldozattal járult, de azok fejében egyre bátrabban mert előállani a »gravamen«-ekkel. A kormány szorult helyzetében hajlott is néha a nemzeti kívánatokra; sokszor pedig ígéretekkel iparkodott megszerezni a céljaira szükséges jó indulatot és többséget. Mikor pedig elérkezett az ígérek teljesítésének ideje, akkor csakhamar megfeledkezett adott szaváról s a nemzet panaszairól. Mindezen visszás s bizonytalan helyzetnek megszüntetése lett foladata az 1811—12-iki országgyűlésnek. Fenn ugyan Bécsben másként gondolkodtak, mint Budán, az ország fővárosában. Azokat most

is Napoleonnak spanyolországi győzelmei rettegtek, melyek az összes enrópai nemzetek közbátorságát meg-ingaták. Az országgyűlést tehát csupán segélyszavazásra hívták össze, továbbá, hogy módot nyújtsanak a tanácskozáásra, miként lehetne a kimondott pénzdevalváció által előidézett köznyomort és zavart megszüntetni. Az ország rendei pedig dicséretes buzgalommal állíták össze az alkotmánysérelmek pontjait, azok orvoslatának kicsikarására fenyegető állást foglaltak el a kormánynyal szemben.

Húsz év múlva tehát ismét kenyértörésre került a dolog nemzet és kormány között. Alkotmány és absolutizmus mérkőztek egymással. A hazánk és Ausztria közötti százados ellentét újra jelentékeny összeütközésben merült fel. A győzelem nem kedvezett a haza méltányos követeléseinek. Ha egyben-másban némi engedményeket vívott is ki a karok és rendek erőmegfeszítése, azért Metternich nem ereszté ki kezei közül a kormánygyeplőt, sőt látva a nemzet megerősödését, még nagyobb önkényt tanusított az ország ügyeinek intézésében. Ez a politika vágta útját minden nemzeti igyekezeteinknek s haladásunknak a század elején, miután a jogorvoslatnak egyedüli foruma, országgyűléseink is elvették tőlünk. Ismét tizenhárom évnek kellett következni a fonák rendszerben, míg a nemzeti élet folyásában dicsőségesebb fordulat következett. Az elnyomatásnak ezen szakában hazánkifainak jobb érzelmei, vágyai valóban az irodalom, a költészet szárnyai alá, hazafias íróink körébe menekültek.

Ez országgyűlés előzményeit, eseményeit keresztül élte Horvát István. Ismerte jól a nemzet történeti jogait s az ellenök intézett támadásokat. Ismerte hazánk bajait, hiányait, a nemzeti kultúra akadályait. Nem csoda, hogy nagy reményekkel nézett az országgyűlés elé, mely e

viszás állapotokat megszüntetni volt hivatva. Nem csoda, hogy már a gyűlés előtt széles hatása körében izgatott, a gyűlés alatt »apostolkodott«, a vívmányoknak lelke mélyéből örvendett s a bekövetkezett kényuralom nyomása alatt fájdalommal telt el kebele. Azonban mindez megtette a maga hatását Horvát jelleme és szelleme üdvös kialakítására. Erősítette hazafiságát, melyre oly nagy szükség volt az ő korában. Mikor másokat csüggedés szállott meg a küzdelmek sikertelensége miatt, akkor Horvátot nem hagyta el a nemzet nagyságába vetett hite, melylyel másokat is önbizalomra keltett. Ő valóban oly korban élt, mikor a hazafiságra legnagyobb szüksége volt nemzetünknek.

Horvát az 1811-ik év júniusában Válba, onnan pedig nem sokára Pozsonyba sietett az országbiró kíséretében. A folyó ügyek vezetésén kívül az országgyűlési »Diarium« javítása, s ha Ürményi Pozsonyból távozott, annak tudósítása képezte dolgát. Közben ő is elhagyta az országgyűlés színhelyét; így két ízben is Bécsbe utazott ismereteinek bővítése végett. Mikor azonban a fontosabb ügyek kerültek szőnyegre, akkor ő is pontosan megjelent a tárgyalásokon és serényen működött a haza érdekében. A legnagyobb érdeklődés tárgya ez országgyűlésen is a nemzeti nyelv ügye volt, mely egyszersmind hosszas és makacs küzdelmeket idézett elő. A nemzet ugyanis nyelvének virágzásában saját fennállása zálogát ismerte fel, mióta a múlt század végén veszedelme a nemzet életét is fenyegette. A magyar nyelv kérdése 1811. decz. 3-án vétetett elő. Előtte való nap érkezett meg Horvát Bécsből, s jellemző, hogy, midőn kocsijáról leszállott, első kérdése az vala: »Elővéttet-e már a magyar nyelv dolga?« Másnap, minthogy »kardosan és

díszesen« felöltöznie ideje nem volt, a »galérián« hallgatta végig a tárgyalásokat.

A »gravamen«-t gr. Dezsőffy József dolgozta ki nagy tüzzel a vármegyék heves utasításaiból. Horvát sokat értekezett vele a kidolgozás előtt és után is, hogy a gróf kész lehessen az ellenvetésekre. A »gravamen« nagy figyelmet keltett s némely osztrák érzelmű arisztokraták már a felolvasás előtt mondogatták: »A rendek a magyar nyelv ügyében a dühösségig buzgók, igen bajos lesz nekik az ország gyűlésen ellenállani; már végre fogják hajtani, a mit régóta sürgetnek.« »Én — írja Horvát Szemerének — az országgyűlése kezdetétől fogva apostolkodtam s némely alkalommal az országbírája asztalánál igen számos vendégek előtt oly páthosszal szólottam Vay József jelenlétében a magyar nyelvnek diplomaticai régi keletéről, hogy a római nyelv barátai álmélkodnának előadásaimon s ettől az órától fogva nem csak szeretni, hanem becsülni is kezdenének s az öregem nyilván jelentené előttük, hogy engemet tisztel és szerencsének tartja, hogy mellette vagyok. Nem tudom, mi szent tűz szállott meg e szempillantatban s mi római bátorsággal mertem a főispánok és a magyar kancellária tagjai előtt a nyelvről oly fennen szólani. Azt tudom, hogy hátam mögött ki-ki kérdezősködött nevemről, azután elhalmozott magasztalásaival. Már ezután magukhoz hívtak s én folyvást használtam a hajlandóságot. Egyébiránt is minden módon kerestem a megyebeli követeknek barátságos indulatjokat s naponkint hevítettem keblökben a nyelv iránt viseltető buzgóságot, melyre ők már igen hajlandók valának.« ¹⁾

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

A »Gravamen« olvasása közben egymást érték a felszólalások. Horvát tanítványai rendre vitatták a magyar nyelv szükséges voltát, úgy hogy egy sem találkozék, ki ellenmondott volna. Legtöbbször beszéltek Pécsi Imre, Máriássy István, Somsics Miklós, Ragályi István, Halácsi László, Balogh János, Bezeredy István, Somsics Miklós, Dezsőfy József és Samu, Vitéz József, Orczy Lőrincz, Tokodi György, Marczibányi János, Eötvös Sándor, Izsák Sámuel. — Csakhamar elhatároztatott, hogy a magyar nyelv ügyében külön felterjesztés intéztessék Ő Felségéhez. A personalis ebben nem merte gátolni a közakaratot, legfőlebb a kifejezések ellen tett kifogásokat; de többnyire ez azon országgyűlésen nagyon szokássá vált »maradjon meg« kiáltással hallgattatták el őt. Midőn a »Gravamen« azon pontjára került a sor, hol Ferdinánd királynak nyelvünk fentartását ígérő leveléről tétetik említés, a personalis kijelenté, hogy Ferdinánd efféle biztosításának a törvénykönyvben nyoma sincsen. Nagy zavar keletkezett. Dezsőfy nem ismerte az okiratot, csak Kazinczytól hallá létezését. Iparkodott magyarázni a dolgot, hogy a kérdéses biztosítás nem törvényben, hanem »resolútióban« foglaltatik. A personalis pedig erősíté, hogy ha csak elő nem adatik a »resolutio«, arról emlékezni nem szabad. »Én majd megszólamlottam a galeriáról — írja Szemerének Horvát. — Alatt minden elakadt Láttam a zavarodást s integetvén le, hogy nálam megvagyon, végre megsajdított a Pécsihez közel ülő Ürményi Maximilián s elérgette, mit akarok mondani. Tüstént megsúgta Pécsinek s ez azonnal fennen megígéré a Personalisnak, hogy holnap el fogja a resolútiót hozni magával. Futni akartam tüstént nyakra-főre érte, azonban a délutáni két óra végét vetette úgyis

az országos ülésnek. Kimenet Pécsi négy órára magához rendelt. Megjelentem gondosan jegyzéseimmal Pécsinél. Már egy szép követgyülekezet várt reám. Felolvastam nem csak Ferdinándnak két levelét, hanem Zápolya jövődölését is számtalan más, nyelvünknek históriáját illető dátumokkal. Borzadozott kiváltképen mindegyiknek haja, midőn a Betlehem (Bethlen) időjebéli tanácskozást hallotta olvastatni. Evvel legtöbbnek figyelmét fölélesztettem. Ki-ki kérte tőlem mását s én kész valék azt megígérni, ha végbe viszik, hogy ezentúl »Magyar Üzenetek« küldessenek a méltóságos főrendekhez. Új vala ez idea és tetszett, neki tüzesedtek mindnyájan s elvégeztetett, hogy holnap e dolog előhozassék. Még más egyéb nyelvterjesztő eszközöket is írásba tettünk és oly kötelesség-tevés mellett váltunk el egymástól, hogy ki-ki még az éjjel és másnap reggel apostolkodni tartoznék. Pécsitől Somsich Miklóshoz siettem, mint jó barátomhoz, ki igen buzgó magyar, s a ki kedvemért a kerületekben még azon illetlenségre is figyelmesekké tette a rendeket, hogy Pesten, a haza közepén, a vigyázó toronyból »Klapczáj Jézus Christus«-t kiáltoznak.«¹⁾

Somsichnál még a papokra s az isteni szolgálat magyar végzésére s a magyarul már tudó helységekre vonatkozólag tanácskoztak. Estére kelve a Nap-vendéglőbe mentek, hol »az állhatatosság remeke«, Balogh János, barsi követ szokott vacsorálni. Közlötték vele gondolataikat, hogy őt is megnyerjék a »Magyar üzenetek ügyének«. Elfogadott mindent a papokat illető ügyeken kívül, »mivel — úgymond — ha czekeket bántjuk, akadályoztatjuk kívánságunkat«. Elállottak tehát abbeli

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

éhajításuktól, hogy a püspökök magyar nyelven kényszeríttessenek kormányozni megyéiket. A vendéglőben azután újra felolvasta Horvát a magyar nyelvre vonatkozó adait; a jelenlevők kérték, hogy írassa le számokra azokat. Horvát megígérte s ígétét be is váltotta. Tizenegykor lakására térve nem alhatott. Tollhoz nyúlt tehát s rövid beszédeket készített »a magyar nyelv keletéről az ország gyűlésén, a törvénykezésben, a magános életben, a fejedelemmel való traktatusokban«. E beszédeket aztán, miután valószínű, hogy egész éjjel nem aludt, kiosztotta ismerősei között, »hogy minden ellenvetésekre készek lehessenek«.

Deczember 4-én tovább folytak a vitatkozások. A personalis figyelmeztette Pécsyt a régiségeket illető ígétére. Ez azután nagy merészen elő is állott velök, mire határozattá lett, hogy azon okiratok örök emlékezet okáért a »Diariumba« is fölvétessenek. Alig hogy ez helybenhagyatott, Máriássy a »Magyar üzenet« kérdését vetette föl, mely szintén nagy küzdelmet idézett elő. Csak nagy nehezen sikerült a personalisnak arra birni a rendeket, hogy e fontos újítással várjanak a nádor visszajöveteléig. »E tehát még függőben vagyon — írja Horvát »a péczeli lakosnak« — noha igen szükséges lépés, mert hogyan lehet különben Palatinus uramat nyelvtanításra és beszélésre kényszeríteni? Hogyan lehet a szemtelen, magyarul nem tudó, vagy alig tudó mágánusokat felébresztetni? A Pálfiak nyelvünkbeli tudatlansága nyilván megneveztetett. Így kell ezután tenni a többi gazemberekkel is. Oly nagy volt az egyesség, hogy nyelvünk ellenségei szólni sem bátorkodtak, nem is tanácslottam volna ilyest próbálni senkinek. A föltételben magában tehát igen kevés változtatás tétetett, p. o. az kihagyatott,

hogy »a régiek elaludták a nyelvügyet« mivel ezt sértés nélkül iratni nem lehet.¹⁾

Adták elő magukat fonák jelenetek is. Mikor a löcsei követ, Kricske József, latinul a magyar nyelv mellett szónokolt, akkor a budai, Kalmárfy Ignác, a deák mellett harczolt. Azonban »keményen lemocskoltatott«. Így járt Sopron város követe is. Mikor pedig a magyar nyelv mellett hozott rendeletek olvastattak, hogy t. i. »a jövő új évben minden dicasteriumba és forumra behozassék, hogy az iskolákban, az elsónél kezdve nyolcz év alatt minden tudományok, még a theológiát sem véve ki, anyai nyelven taníttassanak«,²⁾ »sőt a pesti német új theatrumban is első legyen a magyar játszó társaság«³⁾: akkor csak Trencsén, Árva és Szepes vármegyék követei szólaltak fel, hogy nekik a magyar nyelv behozatalát illetőleg határidő engedtessék. Azonban már ezekre sem hallgattak a neki tüzesült rendek. Ha valaki ellenvetést tett, Horvát beszédeivel elhallgattatták őt. A főrendeknél gr. Illésházy István, Balogh Péter, Klobusiczky József főispánok s br. Eötvös Ignác, a nagy regényíró s államférfiú atyja, s Horvátnak iskolatársa kardoskodtak legnagyobb erélylyel a magyar nyelv érdekében. Ha egy-némiben engedtek is a főrendek kívánatainak, az csak politikából történt, hogy a felterjesztés közmegegyezés alapján menjen Ő Felsége színe elé.

A magyar színészet ügyét illetőleg már nem mutathatott fel ily szép eredményt az országgyűlés. A nemzeti érzék még nem fejlődött ki annyira, különösen főrendeink körében, hogy a színügynek óriási fontosságát a nemzeti

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

²⁾ Vitkovics levele Kazinczyhoz, Szvorényinál 218. l.

³⁾ Vitkovics levele Szemeréhez, Szvorényinál 117. l.

életben felismerni képesek lettek volna. A kik pedig a szinpad rendkívüli hatását felismerték, mint a kormány és vele tartó nemzetietlen országnagyok, azok rajta voltak, hogy a magyar színészet soha lábra ne állhasson. Horvátnak e tárgyra vonatkozó gondolkodását, az országgyűlés kedvezőtlen határozata által benne előidézett érzelmeket, a magyar játékszin, s általában a nemzetiség érdekében ez idő alatt kifejtett buzgó tevékenységét semmivel sem lehetne inkább feltüntetni, mint ha saját szavait idézzük.

»Midőn a játékszinről kérdés támadott, — írja Szemerének — már akkor elszomorodtam. A Personalis volt ennek első becsmérője s utána még nem egy-kettő szólott ellene. Ha követ lettem volna, akkor bizonyosan keményen feleltem volna a Loyola gyáva hulladékának s actiót vont volna fejemre a játékszin védelme. Az ex-jezsuita Personalis ezt csak »Hanswurst« iskolának lenni képzeli s tagadá, hogy a magyar bohónak termett volna. Máriássy, az én első dietalis emberem, megfelelt csipősen neki, meg a szeretetre méltó tüzes Pipsünk is. Láttam innen, hogy mi a szép mesterségekben igen csekély előmenetelt tettünk az egészre nézve, mert a nagyobb rész állapította meg: hogy illetlen a törvényhozó testnek törvényt hozni a játékszinről. És nem illetlen-é törvényt hozni a legiszonyúbb bűnökről? Ha úgy nézetik is a játékszin, mint csupa mulatság, nincsen-é ez a törvényhozó test figyelme alatt, ha az alatt voltak a Hazard-játékok? Annyira mégis mentek, hogy repraesentáltatni fog ő Felségének; hogy a magyar játszó-társaság a pesti új épületben a jövevényekkel váltva játszhassek. Ennyi történt tehát a magyar nyelv ügyében. Úgy hiszem, ha tekintetes Kulcsár úr kérdésére megfeleltem volna a

magyar nyelv uralkodásáról, könyvem által nagyobb befolyást nem szerezhettem volna, mint így szerezttem személyesen. Ha ez által segítetttem a hazán, ha ezzel megfelelttem barátaim várakozásoknak, úgy boldog, igen boldog és szerencsés vagyok. Többet tennem nem lehetett, s ha minden privilegiatus csak ennyit tenne is, — pedig tennie tartozik, — hol volna, vagy hova jutna a mi nyelvünk és nemzetesedésünk!! Adja a jövőendő, hogy ezek a német örökös császártól megerősíttessenek. Ezért imádkoztatok, ha még tudtok imádkozni és ha foganatos szokott lenni imádságtok; különben ezt se tegyétek, hogy a jó czélt el ne rontsátok.«¹⁾ Fenyire szívéen hordván Horvát a magyar nyelv s mindannak ügyét, mi a magyar nemzetiségre emlékeztetett, bátran elmondhatjuk, hogy az 1811—12-iki országgyűlésen neki fontos szerepe volt, valamint azt is állíthatjuk, hogy ez év eseményei törekvéseinek újabb lökést adtak, mi által belső értékben ép úgy emelkedett, mint a közvélemény előtt.

De másként is nagy hatással voltak reá a Pozsonyban töltött napok. Új viszonyokkal, új emberekkel ismerkedhetett meg. Az országgyűlés legünnepeltebb nagyjai méltatták figyelmökre, kikkel gondolatokat és érzelmeket cserélhetett s a haza javáról értekezhetett. Maga a nádor is ez időben kezdte ismerni őt, mint kiben a magyar tudományosság jeles bajnokát látta. Már ez időben a magyar nemzeti múzeum gyarapítására használá fel őt, midőn a régi emlékek kutatására buzdítá. Horvát meg is felelt a várakozásnak. Fáradhatlan szorgalommal firkészte nyelvünk régiségeit, melyekről időnként a feuséges nádort is értesíté, vagy a tulajdonosokat birta reá,

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez, 1811. decz. 17—22.

hogy birtokukban levő kincseikről ő Fenségét értesítsék. Ez okból tett kutatásokat a pozsonyi káptalan levéltárában, hol nyelvünk mind ekkorig legrégibb emléke a »Halotti Beszéd« is lappangott. Nemzeti nyelvünknek ezen ősi kincsét azután a nádor közbevetésével sikerült is a hazafias káptalantól kieszközölnie s a nemzeti múzeumba szállítania. Ilyképen buzgólkodván dicsőségünk előmozdítása érdekében, könnyen érthetjük, hogy fáradalmainak enyhítésére kedvezően hatott az a felvidulás, melyet Jankovics Miklós, Ferenczy János és Vitkovics barátainak Pozsonyba érkezése okozott neki. Hasznos vigalommal élvezték az együttlét örömeit, miket a barátság emlékein kívül munkálkodásuk sikere vagy reménye nyújtott. »Vígtság nélkül eltompul az emberi tehetség s nem egyebet, hanem törpe fajzatot szülhet«, mondotta Horvát.

De még kedvezőbbek voltak Horvát pályájának emelkedésére azon tapasztalatok, melyeket három bécsi utazásában szerzett. Hivatalos és magán dolgai ugyanis nem foglalták el őt annyira, hogy a tudás vágyának kielégítésére az osztrák fővárosba ne rándulhatott volna. Első ízben mintegy két hetet töltve Bécsben arra használta idejét, hogy Sándor Istvánnal meg-meglátogatta a császári könyvtárt. »Látta és csókolta« a szentírásnak 1382-iki magyar fordítását, melynek évét ő határozta meg s tette a XIV-ik századra a nyelv ósága s az írásmód után ítélve.¹⁾ Azután az Anonymust s egyéb hazánkat illető régiségeket tekintett meg, de tudós készlete híján nagyon keveset foglalkozhatott velök. Különben is télen

¹⁾ Ha e szentírás alatt a bécsi vagyis ferencziek bibliája értetik, akkor Horvát alkalmasint tévedt az idő meghatározásában, a mennyiben a bécsi bibliatöredék a XV. századból ered.

át a könyvtár csak 9—12-ig vala nyitva s ez idő alatt is »oly teli olvasókkal, hogy asztalhoz férhetni igen bajos.«

Sándort mindhárom bécsi útjában felkereste, ki is igen szívesen fogadá őt. »Igen tiszteletre méltó öreg úr — írja Horvát Szemerének — s nagyon buzgó hazafi.«¹⁾ A testőrség irodalmi fellépése óta nem volt ritka eset, hogy magyar tudós Bécsben végezte bűvárlkodását, mert a nagy város sokkal több módot és eszközt nyújtott mind a megélhetésre, mind tudományos hajlamainak kielégítésére. Így költözik Révai Bécsbe, Szaecsvai István, Márton József, Engel János, Görög és Kerekes és mások számosan Bécsben szerkesztik lapjaikat s tudományos munkáikat. Ezek közé tartozik Sándor István is, ki »Könyves Ház« és »Sokféle« cz. folyóiratot szerkesztett. Összekötetésben állott az előkelő magyar írőkkel, Kazinczyval, Révai- és Virággal, mely utóbbi kettőt kiválóan szerette, Vitkovicssal, s 1811-ben megismerkedett Horváttal. A német városba utazó magyarokat szívesen kalauzolta Bécs tudományos és műkincseinek megismertetésében. Később Kazinczyra megneheztelt, mert »Lukai« czím alatt »Tövisék és virágok«-ban írt epigrammája által magát találva érezte, minthogy ő Nyitra megyének Luka nevű helységéből származott. Csak nagy nehezen tudta elhitetni vele Vitkovics és Horvát, hogy Kazinczy nem ő rá czélzott epigrammájában.

Horvát jó viszonyban volt s később is összekötetésben maradt Sándorral, ki több ízben felkereste őt levelével. Így 1814-ben panaszkodik a bécsi drágaság miatt, némely történeti helyek iránt kérdezősködik, valamint egyes szavakra kér felvilágosítást, melyek Berzsenyi

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez. 1811. decz. 17.

költeményeiben neki érthetetleneknek tűnnek fel. Úgy látszik, meglehetősen anyagi viszonyok között élt, a menyinyben egy alkalommal a »Sokféléjének« 100 példánya után járandó 300 frtot Horvátnak, esetleg Virágnak ajánlja fel. Ugyanily célra még 375 példányt ígér, mert »neki nincs kedve bajlódni a könyvtárúsokkal.«¹⁾ Mikor pedig Bécsből távozni szándékozott Horvát, az első bécsi »restaurateur«-höz, Jahnhoz vitte el őt Sándor, a hol végbe vitt lakmározásukat így írja le Szemerének. »Midőn ebédelni beléptem, én, ki hazánkban sok nagy asztalokat láttam, azt véltem, hogy Ferencz császárhoz audienciára vitetem, minthogy ez a vendégház magában a császári palotában vagyon. Kívülről az ajtónál egy paszomántos liberijájú mas elvette köpönyegemet és rája czédulát adott; belül atlasz ablak-szőnyeget, aranyos falkarimákat, a legszebb képeket, hasonló liberijás masokat, mindenféle porcellán edényeket és drága abroszokat és kendőket, Kassza-Perceptort, Protokollumot és nem tudom magam is, még mit mindent pillantottam meg. De bezzeg Sándor is közel 60 forintot fizetett kettőnkért. De melleleg valának ezek mondatva s ha tollamból itt is, másutt is egy kis enyelgés reátok nézve kicsöppen, azt annak tulajdonítsátok, hogy a rólatok való visszaemlékezés engem tüstént jó kedvűvé teszi s akkor szinte olyan gyermekes vagyok mint mikor az én kedves Miskámnak nyakába csimbaszkodom s útjára menni nem hagyom.«²⁾ Ha vagy hat ívre terjedő grammatikai levelébe Horvát efféle »kis enyelgéseket« is felvett, bizonynyal azért tette, mert a viszonyok feltüntetésére alkalmasnak találta s bécsi élmé-

¹⁾ Sándor I. levele Horváthoz 1812. febr. 26.

²⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

nyei reá élénk benyomást gyakoroltak. Nagy férfiak magasztos alakját sokszor kisdud vonásokból lehet felépíteni.

Mint Sándorral, úgy találkozik bécsi mulatása alatt a többi hazánkfiaival is, Engellel, Márton Józseffel. Valamennyi ismeretségéből iparkodott üdvös hasznot meríteni. Mindenkiben talált valami követésre méltót, vagy kivetni valót. Általában jól értett ahhoz, hogy embereiről magának tiszta képet alkosson s értékeket hazafias érdemeik szerint mérlegelje. Márton Józsefet is találóan rajzolja Szemeréhez írt levelében. »Ő igen jó ember, — írja — de épen nem nagy grammaticus és az legszebb vonás talán kharakterében, hogy magát nagynak önmaga sem tartja. Egyébiránt ő csak azért dolgozik, hogy élhessen. A nagy urakat különféle módokon bőkezűségre tudja bírni s ha ezt elérte, akkor céljához jutott. Pozsonyban is sokaig tartózkodott s a Görög »Atlasz«-át árulgatta a követ uraknak. A policiának igen hív embere lévén, nem csuda, ha kegyeit több ízben tapasztalta. Mind e mellett élete módja tudós, azaz nyomorult; egész nap futkos órákat adni s az ő magyar professorsága Bécsben csak annyiban áll, hogy ő szinte úgy, mint az emigrans franczia papok, a magyar nyelvet Bécsben taníthatja. Ha publicus professornak nevezi is magát, nincsen a hosszú címtől, melyet grammaticája előjébe függesztett, semmi fizetése. Németül sem tud legjobban, ha e nyelvre tanítja is a magyar ifjúságot több rendbéli munkái által«. ¹⁾ Mikor Horvát Márton szűkölködő sorsát rajzolja, akkor tulajdonképen a magyar irodalom tengődő állapotát s a magyar író silány helyzetét írja le. Csodálható-é, ha ez örömtelen

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

képnek gyakori kiadásait látva, fokozott erővel törekedett kiragadni nyelvünket, irodalmunkat, nemzetiségünket az irodalmi alacsonyosság posványából?

Második bécsi útja alkalmával felkereste Schlegel Frigyesét is, kit első felrándulásakor semmiképen föl nem találhatott. Most is 20 egész német forintot fizetett kocsisának a sok keresgélés miatt, míg végre reá akadott. Őt már az 1809-iki francia háború óta ismerte, melynek elején Pesten a magyar nyelvre és nyelvtanra oktatta. Minden áron szerette volna Horvátot nagy ígéretekkel is »a titkos policzaj tagjai közé verboválni, — mint Vitkovics írja Kazinczynak — de a nagylelkű hazafi megvetette«. ¹⁾ Ettől fogva levelezésben is állott vele Horvát, ki iránt, mint tanítója iránt, kiváló tisztelettel és szeretettel viseltetett a jeles német költő és tudós. Horvát több ízben tett neki fontos szolgálatokat tudományos czéljainak előmozdításában. Gyakran küldött neki könyveket s a magyar irodalmi viszonyokkal megismertette őt. 1809. nov. 9-ikén írt levelében engedélyt kér Horváttól, hogy néhány historikus barátjával Pestre jöhessen s könyvtárát megtekinthesse. Egyúttal tudakozódik Zrinyi hűskölteményének czíme után, Tinódi és Himfy verseiről; 1811. okt. 30-án Kisfaludyról s egyúttal felkéri őt, hogy megindítandó lapjába dolgozatokat küldjön. ²⁾ Schlegel nagy örömmel és tisztelettel fogadta Horvátot Bécsben, többször megvendégelte őt. Érdekes megjegyzéssel közli Horvát német barátjának szívélyességét Szemerével: »Maga most is, mint egykor Pesten — ugymond — midőn magyarul tanítottam, szünet nélkül borral kínált

¹⁾ Vitkovics levele Kazinczyhoz. Szvorényinál 222. l.

²⁾ Schlegel levele Horváthoz 1809. nov. 9. és 1811. okt. 30.

s azzal dicsekedett, hogy Bécsben is egy boltban igen jó magyarországi borokat kaphatni. Neszmélyit hozott előmbe és almát azon kinyilatkoztatással, hogy az utóbbiakra igen jóízűen esik az ivás. Talán a mi triászunk örege is e végből szokott Theodorájánál szép almákat tartani? Kérdezd meg ezt tőle s avasd be a német poéta tapasztalásiba. Édes Barátom! semmit oly nagy tökéletességre nem vittek a bécsiek, mint az evést és ivást.¹⁾

Ezúttal ismét felszólítja Schlegel Horvátot, hogy 1812-ben »Vaterländisches Muzeum« cím alatt kiadandó havi iratának szerkesztésében Magyarországra nézve neki segítségére legyen. Leginkább recensiókat s tudományos értekezéseket óhajtott volna közölni Horváttól, magyar dolgokról és irodalomról. Azonkívül megismertette őt Humboldt báróval, ki a híres amerikai utazó testvére, nagy nyelvtudós s a magyar nyelvben Márton József tanítványa volt. Schlegel ugyanis Humboldtól levelet küldött Pozsonyba Horvátnak, így akarván összehozni tudósainkat; de Horvát ekkor már elhagyta Pozsonyt s Bécsben időzött. Azért harmadik bécsi útjában meglátogatta őt Schlegellel együtt. Nagy örömmel fogadta Horvátot, elhalmozta magasztalásaival, sokat értekezett vele a nyelvbölcseletről, kétszer ő is asztalához ülteté s kérte Horvátot, hogy a nyelvre, főleg magyar nyelvre vonatkozó ismereteit közölje mielőbb Németországgal, hogy Bernhardi és Vater, Humboldt jó ismerősei, tanulják mielőbb becsülni a magyar nyelvet. Német tudósokkal esett barátkozásai közben sem felejté el megalkotni ideáit épen a németekről. Megírja Szemerének, hogy Schlegel ugyan az indus nyelvről írt munkájával meg nem aján-

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

dékozta, hanem egy újjal, melyet »Historische Vorlesungen« cím alatt bocsátott közre. »Amazt birni — írja — nem igen kívánom, mert indus nyelvbéli jártassága gyanús előttem. A németek mihelyest egy grammatikát olvasnak valamely nyelvről, tüstént tudják a nyelvet, írnak róla és mi térdet hajtunk tudományuknak«. ¹⁾)

Sokat volt együtt Bécsben régi jó barátjával, Ferenczyvel is, kinek társaságában komolyabb foglalkozásait víg órákkal fűszerezte, midőn szabad folyást engedtek jó kedvöknek s hazafiúi érzelmeiknek. Őröla írja Horvát: »Oh én vele Bécsben a legboldogabb napokat éltem s midőn mi együtt Bécs utczáin kiváltképen a hold világánál járkáltunk, micsoda szavak forogtak ajkainkon Magyarország régi ellenségeiről!! Ő tüzes ilyenekben én sem vagyok hideg. A szent boszu jött ki belőlünk, midőn Rákóczy háza előtt a Neu-Markt piaczon elmentünk, vagy azon helyre pillantottunk, hol Zrinyire, Nádasdyra és Frangepánra halálos ítélet hozatott.« ²⁾) Ugyanezen Ferenczy volt az, ki Bécsben egy kis magyar gyülekezetet alkotott, melyet hasonlókép felkeresett Horvát. Találkozott még Piringer Mihály udvari titkárral is, ki a régi magyar bandériumokról írt. Sokat vitatkozott vele, minthogy azt állítá, hogy nincs egyéb gyökeres magyar nemzetség hazánkban, mint a parasztság. Horvát elakasztotta őt s azon vallásra kenyszeríté, hogy munkáját addig érteni nem lehet, míg a második rész is napfényt nem lát.

Ennyi élménye között is szorgalmasan eljárta a bécsi színházakba, még pedig »mind a három theatrumba«. Az összehasonlítás szempontjából sem érdektelen tudni,

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

²⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

mit látott, mit érzett Horvát a bécsi előadások alatt. »Fájt szívem — írja Szemerének — midőn a tökéletességet láttam, s elgondoltam, hogy mi játékszinünket talán század mulva sem vihetjük ennyire. Hallani itten az Orchestert, szemlélni a maschineriát gyönyörködni az ének-lésben, elragadtatni a tánczot-látásban, bámulni a luxuson, valóban boldogság annak, ki a szép mesterségnek akármi keveset valaha áldozott. A bécsi balletben tanultam legelőször ideát formálni magamnak az esztetikai tánczról s midőn Sessit, a híres olasz operistánét énekelni hallottam, akkor füllé vált bennem minden érzékenység. Milyen magasan, milyen tisztán, milyen mesterségesen vitte a hangokat!! Schillernek »Orleansi Leányzó«-jában a koronáztatás pompája felülhalad mindent, a mit róla képzelhetnél. Az Einzug, vagyis pompás templomba menetel 300 embernél többől állt s a nagyobb rész valóságos bársony öltözetben, aranyban s ezüstben, igaz gyöngyökben és brillántokban jelenik meg. A harangok megszólamlanak, az ágyúk durrognak, a nép tolongva tódul a templom felé. Franciaország főméltóságai, a húsznál több kardinális mind pompában ragyog. A sokféle muzsika mindenfelé láttatik s. a. t. Csak a készület többet ér 40 ezer forintnál. Mikor láthatunk mi ilyest a pesti nemzeti játékszinen? Ezt életedben látnod kell, különben lehetetlen nagyot gondolnod a munkáról, melynek oly buzgó kedvelője vagy.«¹⁾

Horvát az 1811-iki országgyűlésig leginkább hazai viszonyainkkal volt elfoglalva. Működésének ösztönét eddig csak eredeti jó tehetségéből, s itt saját földünkön szerzett ismereteiből s tapasztalataiból meríté. A hol

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

hiányokat érzett, oda iparkodott ráfordítani a figyelmet, a hol kopár területet látott, ott törekedett elhinteni a haladás magvait; a hol valami hasznosat fedezett fel, ott ő az ápolók, a védelmezők között első helyen állott. Ez azonban a dolognak csak egyik oldala volt. Egyedül hazánkat ismerte, melynek nagyságáról csak homályos sejtelen élt lelkében; csak gyanítá azt, mivé lehet, mivé kell lennie a magyar nemzetnek, ha életet, erőt áldoz a közügyek előmozdítására. Legfőlebb a dicső hajdankorból merített kép lebegett szemei előtt. Hogy mikép lehet oda ismét fölemelni nemzetünket, arról tisztán hazai állapotainkból ítélve alig szerezhett volna világos fogalmat. Összehasonlítás kellett tehát, hogy a hazáért rajongó ifjú megismerje a szükségleteket, megtudja, hogy nemzetünk a XIX. század uralkodó eszméit mennyire iparkodik valósítani; összehasonlítás kellett egy, az akkori műveltség magaslatán álló nemzet és hazánk között, hogy a rendkívüli ellentétben megilletődve gyors és nagy munkára határozza el magát, avagy elhatározását szilárd meggyőződéssé érlelje. A kultúra egyik legrégebb piacán, az osztrák fővárosban, ismerhette meg csak azon eszközöket, melyek egykor hazánk fővárosát is az európai műveltség fokává avatják. Ha eddig tanulmányai alapján ismerte a külföldi irodalmat, most azok bajnokaival lépett ismeretségbe; ha eddig sokat olvasott a »szép mesterségekről«, most látta azok termékeit; s ha azelőtt csak sejtette, mi a teendője nemzetének, most tudta, hogy mit kell még végeznünk, míg utólérjük nyugoti szomszédainkat. Maga is százados munkának tartja, csodálható-é, ha ettől fogva még mélyebbre iparkodott vetni e százados munka alapját? A közvetlen szemlélet, úgyszólván érzéki tapasztalat, hasznát és hatását sohasem pótolhatja a tanulmány,

avagy elmélkedésnek bármilyen mértéke sem. S ebből érthető, hogy Horvát fogékony lelke és tanulékony esze sok táplálékot talált, sok tervet és ösztönt magába szítt a német világvárosban. Az történt vele, mi Bessenyeivel, Révaival, Kazinczy és a Kisfaludyakkal, kiknek valamennyiöknek életében s irói fejlődésökben bécsi tartózkodásuk korszakot alkotott. Maga Horvát is hangos örömmel kiált fel Szemeréhez írt levelében: »Oly jó társalkodást és ily szép tapasztalásokat köszönök Bécsnek, mely különben — folytatja felébredt patriotizmusával — szívemben Pest előtt nem nyerhetett semmi elsőséget. Látni elég egy rövid ideig, azután sokkal kellemetesebb ide haza lenni.«¹⁾

Tevékenységének újabb erősödése még pozsonyi tartózkodása alatt nyilatkozott. A minek hiányát már korábban »Mindennapi«-jában hangoztatta, hogy t. i. »nekünk még egy magyar zsebbevaló kalendáriumunk sincs; a pesti, budai, váczí, győri csak a pórság és korosabbak részére valók«: azt ő számos dolgai között még Pozsonyban valóssággá tette. Nem elégedett meg azzal, hogy író társait munkára inté, a rendeket hazafiságra tüzelő s maga egész életét »az atyáink által Istennek emelt oltárra« áldozá: a hazaszeretetre meg akará ő tanítani azokat is, kiktől szellemünk, szívünk első benyomásait veszi, anyáinkat, kikhez úgy esdekel a költő, »határozz s kimondtad sorodat«. A magyar szépnem buzdításának eszméje vezérelte őt akkor, midőn »Magyar dámák kalendáriumja« című zsebkönyvét 1812, 1814 és 1815-ben Pozsonyban közre bocsátá. Derült hangulattal adja tudtára triázi barátainak a naptár első megjelenését. »Én ha poeta

¹⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17—22.

nem vagyok is — írja Szemerének — megelőztelek s míg úrszékeztetek, köszöntöttetek, ittatok, ettetek Vitkovicscsal, avval az idő szükét most mentségére föl nem hozható vén költővel, addig egy (Szemere meg nem jelent Aurorájához) hasonló munkához fogtam, azt elvégeztem és már ki is nyomattam. Mi lehet ez? Úgy-e tudni kívánod? Mondhatom Pliniussal: »Ridebis et licet videas, ego ille, quem nosti (?) qua Grammaticum et diplomaticum, conscripsi pro Damis Hungaricis Calendarium pro anno 1812.« Képzelhetsz-e ennél nevetségesebb foglalatosságot kezemben? Van benne grammatica, van diplomatika, és mindez a magyar szépuem számára!! Azt hittem, hogy már az asszonyokat is meg kell szédíteni s ha akadoz is nyelvök a *kecstelen, e'kor, a'hoz, föl* és több ilyen szavakon, nem kell gondolni vele. Ha Czinke a juhászokat, a bécsi universitasba — az operába — vihette, ha ő juhászokat csinálhatott a pesti főiskolában, miért ne vihetném én a dámákat grammatikába s miért ne formálhatnék belőlük grammaticus vagy jobban grammatikákat? Égsz tudom láthatni a kalendáriomot. Meltán éghetsz. Van benne Erzählung, historia naturalis, romanz, Gedicht és Charad. Összeszedtem ezeket, vagy csináltam, a mint néhány nap alatt lehetett. Máskor jobbat csinálnék, hogy késedelmek megszügyenülhetne. Vannak benne szép cuprumok is. Epigrammát és mesét csak azért nem igtattam bele, hogy meg ne szennyítsem azon utat, a melyen Vitkovicsunk, a mi Dunát lohasztó poetánk, szed babért s el ne tépjem fejéről azon dicsőséget, hogy ő első originál és ideál ezen költeménynemekben. Nehezen várom a nyomtatványok beköttetését, hogy Pest felé is útnak indulhassanak. Ha ezeket megkítja Debreczen, a magyar Athenae, megbékül bizonyosan

Boldogréti Vig Lászlóval s elfeledi a solemnis protestatiót. Én ezt az okosoknak írtam, nem az esztheticusoknak. Mit tudjátok ti, hogyan kell készíteni a kalendáriumot? s hogyan kell előre kiszámlálni a hold fogyatkozásait? Csak azt sajnálom, a mi későbbben jutott eszembe, hogy Kovács Mihály barátunk vigasztalására szent Tichon-, Bihar-, Sopron-okat nem rakattam a német szenteknek helyökbe. Látod-é édes Palim! nem az írja a kalendáriumot mindenkor, a ki hozzá kezd, hanem a ki elvégzi és kinyomatja a szépnek kedvéért. Már nevem halhatatlan leszen a dámák előtt s hány csókokat nem nyerendek, hogy őket örökös halállal mulatom!!«²⁾)

A kis pénztárca alakban összezsukható zsebnaptárak praktikus hasznukon kívül még annyiban is nevezetesebbek, hogy az akkori jelesebb írókat először egyesíték egy irodalmi vállalatban. Tudjuk, hogy más lapok is voltak a dáma-kalendárium előtt, melyek számosak tollalából hoztak közleményeket, azonban szerkesztőik a felveendő darabok megválasztásában kevés izléssel és kritikával jártak el. Horvát csakis a legjobb íróktól, azoknak is csak sikerültebb darabjait vette fel a szépnek számára kiadott naptáraiba. E tekintetben még barátai iránt is kevés kiméletet tanusított. Szemerét például, láttuk, miként szerette Horvát s mily tiszteletet tanusított Kölcsey iránt; de azért darabjaikat gyakran nagyon is megrostálta. 1814. jún. 13-án így ír Vitkovicsnak. »A dáma-kalendarium hihetőképén a németek között fog a németek boszujokra elkészülni, mert Bécsben több napig mulatunk. Szemerét sürgesd s ellene, ha más nem használ, tekintetteddel is élj. Akárhányszor olvasom a

²⁾ Horvát levele Szemeréhez 1811. decz. 17 - 22.

»Remény«-t, az nekem nem tetszhetik s azért föl sem veszem gyűjteményembe. Szemere jobbat írhat, — Szemerének jobbat kell írni. Az a dicső ifjú, kit a magyar szépek előtt érdeme szerint oly fennen magasztalók, általam el nem vesztheti dicsőségét. A Kölcey darabjaival is, mióta számtalanszor őket megolvastam, majdnem úgy jártam. Egy-kettővel mégis annyira-mennyire megelégszem, s azokat beigtatom. Pásztori daloddal a maga nemében egészen megelégszem. Meséiből tettem választást, de azokat betegségem miatt még le nem írhattam. Rajta légy, hogy nyerjek Szemerétől valami jót és magvasat.«¹⁾ Ily szigoruan kritizálja Horvát munkatársainak s barátjainak dolgozatait; még »a triász öregbike« pásztori dalaival is csak a magok nemében elégszik meg, meséiből pedig »választást tesz«. Ekkép iparkodott Horvát még a jobb írókat is rászoktatni arra, hogy alkotásaikban tökéletességre törekedjenek s munkálataiknak csak legjavával lépjenek a közönség elé. Azért őt e téren úgy tekinthetjük, mint Kölcey kritikai szigorúságának előhirdetőjét, mint átmenetet az aurórás írók és kritikusok iskolájához.

Különben lássuk magát a művet. Címe: »Magyar dímák kalendáriumja 1815. Uj esztendői ajándék a szépnem számára. Pozsonyban Weber S. P. és fiának költségével«. Vörös bőrbe kötött, 144 kis lapra terjedő, zsebbe dugható kötetke. Izléses kiállításán, a meglepően szép apró nyomáson kívül válogatott tartalma s a közlemények szerzői is ajánlják a műveeskét. Szoros értelem-ben vett naptárral kezdődik. Benne van az uralkodó ház genealogiája. Következik »az egyházi számlálás«,

¹⁾ Horvát lev. Vitkovicshez 1814. jún. 13.

természeti tünemények magyarázata: holdjárás, évszakok. Jönnek a hónapok és napok, »a szolgák avagy szolgálók esztendei béröknek hasznos tábláskája«, »a hónapképeknek magyarázatjok«, mely tizenkét rövid elbeszélés-kéből áll Telemek, Ulysses fiának, sorsáról Fenelon után. — Utána a szépirodalmi rész. »A repülő szekér, vagy a használt és nem használt hatalom«, Kazinczytól. Ez egy regényes történet Hasszán, bagdadi napszámosról, kinek nagy gazdagság volt jövendőve. Várva várta, mikor teljesül a jóslat. Végre a szerzett 15 dénáron vesz egy csoda-szekeret, melynek segítségével megszerzi Narzanét, a sultán leányát és nőül veszi. De a szerelem napjai és élvezetei között megfélemedezik a szekerről, melyet a konyha-inas tűzre hány: Rémülve tér régi lakására, hol a légnek geniusza megjelen s neki egy látatlanító ködsisakot s egy csoda-gyűrűt ad, melylyel minden veszélyben segíthet magán. Ennek nagyon megörül, de ez alatt a vezérek bűbájosságról vádolják őt. Ösztönzésökre a sultán tél közepén friss almát kíván, melyet H. a gyűrűvel megszerez. Azontúl békét hagynak neki, a ki később Nikát, a sultán eltiűnt tánczosnőjét is visszaszerzi. Utoljára midőn a félbirodalmat is megnyeri H., a fellázadt katonák ellen használja gyűrűjét. Ekkor azonban megjelen a halál angyala s lángpallossal érintve halálra perzseli őt. — Következik: »Rosa, eredeti ballada«, Kölcsyeytől, mely szerzőnek első balladai kísérlete, s egészen német befolyás alatt áll, még pedig nem is annyira Goethe, mint inkább Schiller hatása látszik rajta. (Toggenburgi lovag.)¹⁾ — »A szépnem hazaszeretetééről« Horvát Istvántól, melyben a történet lapjairól vett pél-

¹⁾ Gyulai Pál könyvomatú jegyzetei.

dákkal izgat Horvát a haza szeretetére. Idézi II. Katalin császnő idejéből Daschkav Katalin Romanovna hercegnét, ki 1783-ban »egy orosz nyelvcsinósító és terjesztő társaság plánját« erősített meg s a társaság részére kőházat épít. Felhossa, hogy egy londoni dáma-társaság Lady Spencer előadása és rajzolata szerint Lord Wellingtonnak a Green Park legmagasabb helyén szobrot emel. Emlékezik egy nőről, ki a mult háborúban férfi ruhában harcolt, felmutatja a hős egri nők lélekemelő példáját s a hölgyekhez fordulva avval végzi értekezését: »Legyetek hazafiak magatok, de legyenek hazafiak azok is, kik nektek köszönik létöket s hitessétek el velök már kisdedségökben, hogy nincsen felségesebb kötelesség a polgári társaságban, mint forrón szeretni a hazát és közboldogságot.« — »Lotti álma«, Ferenczytől. Lotti álmában gyönyörű vidéket lát, melyen egymás után kínálkoznak vezetőül az Ifjúság, Szerelem, Barátság és erkölcs női alakjai. Ő ez utóbbit választja és boldogságot lel. — Jönnek a költemények. »A reményhez«, szonett Szemerétől.¹⁾ »Jennyhez«, Kölcseytől. »A vak szerelem«, Daykától. »Mulandóság«, Révaitól. »Kazinczy első szonettjére«, szonett Kölcseytől. — Eredeti mesék Vitkovicstől: 1. Az Olympusziak és Jupiter. 2. Az akác. 3. A varju és a vércse. 4. A lopó tük. 5. A juh és füge madár. 6. A tölgy. Egy néhány mesék Anakreontól: a rózsáról; az asszonyokhoz; a szerelemről. — mindegyik Hatvani fordításában. — Dalok. »A barátságnak«, Virágtól. A szemérmes pásztor dala«, Vitkovicstől. »A nefelejts«, Virágtól. »Kalamajka« Fe-

¹⁾ Ugy látszik, átjavítva mégis fölvette H. a naptárba, bár nem volt vele meglepődve.

renczytól. A művecske Magyarország nevezetesebb városainak felsorolásával végződik.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar olvasó közönség mily gyér volt azon időben, kétségbe nem vonhatjuk Horvát naptárának gyakorlatiságát s fontos hivatását a nemzeti irodalom terjesztése s hazafias szellem élesztése körül. A közönség figyelmét különben is más országos és az európai események kötötték le, az előkelőbbek, főleg a szép nem tagjai, idegen irodalmak termékein csüngtek. Ha nagy kedvességben álltak is a Himfy-dalok, de Goethe, Schiller, Mathisson, Gessner s a heroikus francia regényírók művei még mindig ismertebbek s nagyobb magasztalás tárgyai voltak a művelt osztály köreiben, mint Berzsenyi ódái, Csokonai dalai, melyek a közönség közönye miatt napvilágot is alig láthatnak vala. A dámák kalendárioma, mintegy az Aurora előhírnöke, egyesíté az akkori jobb erőket, rájuk irányozván a nemzet figyelmét, s midőn azoknak is csak java dolgozatait közlé s a hazafiui tüzet lobogtatá, az ízlés s műveltség fejlesztésére s nemzetiség erősbitésére jótékonyan hatott. S hazánknak az idő szerint nem is volt nagyobb szüksége másra, mint hogy erőt gyűjtsön a bekövetkező megpróbáltatás napjaira. Az 1811—12-iki országgyűlés eredmény nélkül s a rendek elkeseredett hangulatával oszlott szét. Horvát az ország bírója kíséretében visszatért Válba, hogy hivatala körülményei szerint vagy itt vagy Pesten tartózkodjék. Gyaníthatá-é, midőn oly sok reménynyel utazott Pozsonyba, hogy oly kevés eredménynyel tér vissza? S midőn visszatért, sejteté-é még akkor, hogy az alkotmányos élet folyásában 13 évi szünetelés fog beállani s hogy annyi vészszel kell megküzdenie, míg egy jobb jövő hajnala felderül?

Bizonyynyal nem. De jobb szelleme sejteté vele, hogy a haladás útján nagy feladat várakozik nemzetünkre, melynek megoldásában kettőzött erővel kell fáradozni. Újabb ismereteit, tapasztalatait s ezeken izmosult tehetségeit tehát szent buzgalommal iparkodott a haza felvirágoztatására fordítani.

XIII.

Az 1812-ik év Horvátnak magánéletében is fontos mozzanatot jelez. Eddigi feltörekvő pályáján a hazafiúi buzgólkodás eszméje vörös vonalként húzódik végig. Mintha csak Kölcey intelmeinek hatása alatt állana: első és legszentebb legyen előtted a haza. Azonban ha a haza nevét iratainak csaknem minden sorában felleljük, akkor szintén nagyon gyakran találkozunk egy más névvel, melynek viselőjéhez őt a leggyengédebb érzelem lánczaí kötéek egyetemi évei óta. »Mindennapijában« csaknem naponként emlékszik »Trézsi«-jéről. A mily gyakoriak Kazinczy leveleiben a Sophie, Vitkovicséiben a Foverotatosz vagy Theodora; Szemerénél a Kriska nevek, ép oly sűrűen szól Horvát Terézéről. Elmondja, mily magyar szive, nemes gondolkozása van, miként pihen ki nála fáradalmait, talál vigaszt keserveire, ajánlja barátai szeretetébe, aggódva kérdezősködik, ha egy napra távozik tőle. E nő Szalmásy Teréz volt, kivel bizonyosan 1812-ben lépett rövid ideig tartó házassági frigyre. Ez évről keltezett levelezésében ugyanis gyakori szerencsekívánatokkal találkozunk, melyek Horvát házasságára vonatkoznak. Mily boldog lehetett ő életének ez újabb változásában, kellő adatok hiányában nem mondhatjuk meg, de mérlegelhetjük azon fájdalom nagyságából, melyet nejjének 1813. dec. 20-án elvesztése felett érzett. Barátai

egymást ösztönzik, hogy részvétirataikkal siessenek enyhíteni a triász lelkének gyászát. Vitkovics így ír Kazinczynek 1813. dec. 21: »A mi kedves Horvátunknak Teréze, a ki néhány évek óta betegeskedett, az idei őszszel pedig szüntelen ágyban fekvő beteg volt, tegnap reggeli négy és öt óra között kiadá lelkét és Horvátunkat özvegyen hagyá. Nagy csapás barátunkra nézve és nagy bánat az őt szeretőkre nézve. Könyez ő s minduntalan jóságát, derékségét emlegeti a megboldogultnak Mostan minden foglalatosságom Horvát körül lenni, őt vigasztalni egygyel-mással. Ezt tudodra adni el nem mulaszthattam; minthogy tudtam, hogy Terézt tisztelted, hogy tőled csókoltatni érdemes volt; s azért tudom, halála néked is fájni fog. Írj a szomorkodó özvegynek és siess bánatja enyhítésére.«¹⁾

Kazinczy nem is késett Horvátot felkeresni levelel 1814. jan. 5-én a többek közt így ír hozzá: »Vitkovicsunk megírta, mely csapás ért. Nem vigasztalni jövök édes Horvátom — az ingerlése volna fájdalmadnak, hanem tisztelő hallgatásom által azt mutatom, hogy szenvedéseidben részt veszek.«²⁾ 1814. ápr. 3-án pedig Kazinczyné Török Sophie ezeket írja: »Wie wünscht mein Mann, wie wünsche auch ich, dass Sie nach dem Verlust Ihrer Frau wieder eine Freundin finden mögen, in deren Armen Sie Ihren Schmerz ganz vergessen könne!«³⁾

Kazinczyné óhajta nem sokára teljesült. Mielőtt azonban tovább fűznék Horvát magánélete fonálát, lássuk, milyenek voltak az idők és viszonyok, melyek közt

¹⁾ Szvorényi »Vitkovics M. munkái« II. 234. l.

²⁾ Com. ep. múz.

³⁾ Com. ep. múz.

Horvát közpályája, úgy is mint tisztviselőnek, úgy is mint tudós írónak, tovább folyt. A lefolyt országgyűlés azon áldozatok fejében, melyeket hazai és birodalmi érdekért a legválságosabb időkben évtizedeken keresztül hozott, főként ősi alkotmánya biztosítását, a nemzeti eszme valóstítását s a magyar nyelv biztosítékát követelte. E pontokra vonatkoztak a Gravamen főbb tételei. Mit ért el nemzetünk? Azt, hogy a bécsi kormány még nagyobb önkénnyel intézte hazánk sorsát. Az államadóság egy részét reánk rőtta, mi az adó őriási emelését hozta magával. Az alkotmányos közegeket silány kormányeszközökké alacsonyította. A vámet emelte, mi gazdasági viszonyainkat szánandó pangásba sűlyeszté. A korona területeiről korlátlanul rendelkezék. A sürgetett reformokról hallani sem akart többé. Az eszmeeserét megakadályozta a policzia szigora- s a censura békóival. A nyilvános élet, az iskola nyelve deák maradt. Deák nyelvű tankönyvek mellett még németet is rendelt az ifjuság kezébe. Ilykép a társadalom, irodalmi s alkotmányos élet szomorú hanyatlás képét tárja elénk. Csak egy körűlmény van, mely annyi sérelem élet veszi némi- leg. A sűlyos európai konstelláczió. Akkor, midőn a nép- és jogtipró császár ellen egész Európa szövetkezésére szükség volt, hazánk sem vonhatta ki magát a kényszerűség helyzete alól. Ha a waterlooi és lipcei harcok idején a szabadelvűség korlátok közé szorítottatott, némi magyarázatot találunk abban, hogy a politikai túlsapongás létérdekeket veszélyeztethetett volna. Ha megtiltatott a folyóiratoknak politikai s háborus híreket közölni, ez ugyan nehezité a szellemi mozgást, de a helyzet komolyságából következhetett. Ha országgyűlés nélkül kívántatott áldozat s rendeletek alakjában szabályoztat-

tak a teendők, ez nyomasztó és sértő volt ugyan, de csigalábon mozgó kormányzatunk s diétáink intézkedhettek volna-e ott, hol gyakran pillanat esélyétől függött a jövőendő? Menteni azonban nem lehet, hogy e rendszer túlhajtott következetességgel űzte politikáját. Menteni nem lehet, hogy ezélja ugyanaz volt, mint a Lajthán túliak három százados tendenciája. A 90-es évek árnyai kísértettek ismét. A francia dölyf megfőkezése, e győzelem a nép és abszolút hatalom fölött egygyel több ok volt az egyén és nemzet nyilatkozatának elnyomására. A nagy és kicsiny romjai fölött kötött szent szövetség lidércnyomás alakjában nehezült az alkotmányos és hazafiúi érzelmekkel tölt szivre. Ujra nagyobb mérveket öltött az ijesztés, mi a zsarnokság kezdete s a félelem, a gyávaság első jele. Mintha csak Thugut lelke működött volna Metternich személyében, mintha ismét a vérmezőtől kellett volna rettegnie a hatalommal daczolóknak!

Az irodalom e nehéz viszonyok között nem vehett merészebb szárnyalást. A költészet klasszikai légkörben mozog. Kazinczy kozmopolita iránya szab törvényt. Különben is a kor főkérdése a nyelvújítás. Mondolat és Antimondolat körül csoportosulnak az ellenséges táborok. Horvát is hozzá fogott a feleléshez, »pedig a kit Vig László ostora elővesz, annak háta, — miként Vitkovics írja Kazinczynak — egész teste meg lesz rakva kékekkel.«¹⁾ A színészet, a nemzetiség emeltyűje, nem bir erősebb lábra kapni s a haladás lépcsőjén feljebb-alább hányódik. A tudománynak nyelve is részben deák és német. Alig van egy folyóiratunk, mely egyesek szellemi tőkéjét szélesebb körben gyümölcsöztetné. Még a mult

¹⁾ Szvorényi »Vitk. munkái« II. 236. l.

század végén több jelét látjuk az időszaki sajtó ébredésének, több és jelesebb organumot a nyelv, tudomány s általán irodalom fejlesztésének, mint századunk második tizedében. Az 1808—17-ig terjedő évtizedre alig említhetünk fel egyebet, mint Döbrentei Erdélyi Múzeumát (1814—1818.) s Kulesár István Hazai és Külföldi Tudósítások cz. folyóiratát (1808—1845.), Horvát kalendáriumát.¹⁾ A sajtószabadság tilalma a nemzetellenes bűnök egész sorát vonja maga után. Innen az előbbi országgyűlések gyakori panasza és sürgetése a névtelen feladások megszüntetése tárgyában. Az írónak nem csak a kiadóval és cenzorral gyülik meg a baja. »Szomorú tapasztalás, mint Vitkovics írja Kazinczynak, hogy a hazafiak a hazafiak ellen áskálódni kezdenek most már, midőn Haunibal a portától eltávozott.«²⁾ Korbély Mihály, egyháztörténet tanára, fel akarja adni consiliumra Kazinczyt, mert Goethétől fordított, Trattnert, mert kinyomatta, Kulesárt, mert »Theatromi Almanach«-jában beiktatta Schillernek a játékszinről írt elogiumát. Azonban Vitkovics lebeszélte őt szándékáról.

Ez századunk második tizedének semmi esetre sem túlerős vonásokkal színezett képe. Dermedtség, keserv és lealacsonyulás szállott ily időben a legtöbbnek szívébe. S ha voltak, kik a pusztulás jelei között sem veszték el hitöket s jobb jövőért küzdöttek, mely a messze távol ködében derengett, s ha voltak igyekezetek, melyek a haladás utján számba vehető lépést tesznek: úgy az ily férfiak és ily törekvések a méltánylat kétszeres adójában részesülnek. E férfiakkal már találkoztunk, csak azt

¹⁾ Toldy »Krit. berek« 171. l.

²⁾ Szvorényi i. m. II. 240. l.

emeljük ki, hogy közöttük nem utolsó helyet foglal el Horvát. A czélzott igyekezetek közé soroljuk a társulás szellemének folyton erősbulését. Akkor, midőn fensőbb hatalomtól elhagyatva, sőt nyomva érezte magát nemzetünk, a keblében rejlő erő tudatára kezdett ébredni, a létért küzdés idején önvédelmi harcra határozta el magát. A régtől pengetett eszme: tudós társaságot alkotni, — nagyobb hévvel vitattatott a »literatori estélyeken«. A triász dicséretes működést fejtett ki. Az erdélyi Nyelvművelő Társaság ugyan szünetelt 1810—18., de hosszú küzdelme mutatja a kor szellemét.

A nemzeti áldozatkészségnek, a műveltség terjedésének, a társas hajlam szilárdulásának azonban legmáradandóbb emlékei e korból a nemzeti múzeum s Marczibányi-intézet felállítása. Horvát mindkettőben dicsőséges részt vett. Az utóbbi intézetnek Toldy szerint lelke volt, amannak, ha nem megalapítója, tehát első és legfőbb szervezője. A magyar irodalom és közművelődés Maece-násai közül keveset lehetne említeni, kik versenyt állnának Széchenyi Ferencznek vagy Marczibányi Istvánnak. Utóbbi egész életét s roppant vagyonát a szeretet műveire, a magyar nyelv és tudományosság előmozdítására fordította. Nem tekintve az áldozatekat, melyeket a háborús korszakban trón és nemzet megmentésére hozott, Budán az Erzsébet-apácák vezetése alatt női kórházat alapít, az irgalmas szerzetnek császárfürdőt vesz s gazdag alapítványt ad hozzá. Több helyt díszes templomot építtet, gyámolítja Révai, Kovachich, Verseghy tudománycs törekvéseit, a Ludoviceumra 50,000 frtot áldoz, aanyit, mint maga a királyné, az ifjúság kiképzését segélydíjakkal könnyebbíti, az akadémia felállítására 50,000 frtot hagy, mely összéből, míg az ige testet ölthet, a magyar nyelv

művelésére kérdések tüzetnek ki, s évenként a legsikerültebb magyar eszmeszülemény jutalmaztatik. Az intézet élére maga József főherczeg áll, sajátkezüleg osztja ki a jutalmat, oly időben, mikor — Kerékgyártó szavai szerint — »a magyar írók ábrándozó különcznek tekintették«. ¹⁾ Az intézet egy Pest vármegyei bizottmány vezetése alatt állott, melyhez még a nemzeti múzeum befolyása is járult. Az elnöki széken gr. Teleki László, br. Podmaniczky József, gr. Cziráky Antal, Majláth György váltották fel egymást, jegyzői a megyei jegyzők valának, a pályakérdések kitűzésében, a művek bírálásában pedig Horvát volt a hangadó. A jutalomkiosztások ünnepélyességekkel történtek, melyeknek irányáról tájékozódhatunk Horvátnak 36 lapra terjedő füzetéből, melyben az 1820. febr. 23-án végbement »fényes kiosztást« leírja. Először is közli Miller Ferdinánd, múzeumi igazgató, 1818-iki hivatalos jelentését, hogy az 1815-iki jutalomkérdésre: a magyar nyelv dialektusairól, — négy, az 1816-ikira: az új szókról, — öt, az 1817-ikire: a tökéletes szókönyvről, — hat, az előlülő pályakérdésére: a magyar orthografiáról, — kilencz felelet érkezett be. Az első díjat Palóczy Horvát Ádám nyerte el, ki akkorra már meghalt; a másodikat gróf Teleki József, az 1817-ikit ugyanő, az elnöki díjat Kolmár József, révkomáromi prédikátor. Még Gáti István, szatmári prédikátor, is kapott 100 Rh. forintot, mint »ki sok évvel ezelőtt a nemzeti nyelv védelméért a Magyar Hirmondó íróitól jutalomra méltónak ítélte-tett.« ²⁾ Teleki atyja könyezett fia sikerein, s a nádor

¹⁾ Kerékgyártó »Magyarország emléknappjai« 709. l.

²⁾ Horvát I. »A Marczibányi-díj kiosztása.« 1820. Pest, Trattner.

»különös meglepődését rendelte«. Az 1818-ban megjelent munkák közül Kisfaludy Sándor regéit, az 1817-iek közül pedig Fejér György »Magyar- és Erdélyországi Geographiá«-ját méltatták a Marczibányi nagyobb jutalomra (400 rft.). Az ünnepélyen a nádor és Ferdinand főherczeg is jelen volt. Legelőször is az elnöklő Teleki László mondott üdvözlő beszédet, mire a nádor deák nyelven meghatott szavakkal válaszolt. Utánna »rengett a sok vivát«. Kisfaludy betegsége miatt a jutalom átvételére meg nem jelenhetett, különben is díját Horvát Istvánnak ajánlotta fel a Magyar Dámák kalendáriumának folytatására. Palóczy nyerevénye özvegyének küldetett meg. A pályadíjak kiosztása után Fejér Gy. szónokolt, utána pedig Teleki József, Gáti, Kolmár, köszönve a jutalmat, melyet Teleki és Fejér a nádor belátása szerinti hazafiúi célra áldozának fel. Az ünnepélyt Horvát beszéde zárta be, melyben József főherczeg érdemeit magasztalva s Ferdinándot a nemzeti ügy pártolására buzdítva kérve, a haza nádorispánját éltette. Végül a magyar ünnepélyek befejezéseül József nádor diszebeddel vendégelte meg az intézet elnökét, a jutalmazott férfiakat s a bizottság jegyzőjét. Ily nemes buzgólkodással iparkodott a Marczibányi-intézet megfelelni magasztos feladatának, a rendezett ünnepélyek, ha tényleg korlátoltabbak voltak is, hogysem nagy eredményeket mutathattak volna fel, de lélekemelő látványul s biztató jelül szolgáltak a sivár idők közepett. A kivivott sikerben pedig Horvát szelleme és fáradozása volt a főtenyező.

Ép ily elválhatlanul füződik Horvát nevéhez a magyar nemzeti múzeum, mint első országos intézményünk felvirágzása is. Alapítása ugyan már korábbi időre esik. De Horvát ott volt már bölcsesjénél, hogy azután a

második évtizedben a rendezés nagy munkáját, a könyvtár szellemi megalapítását is ő végezte. A nemzeti múzeum alapítója Széchenyi Ferencz volt, azon család sarja, mely előbb is, utóbb is nagy nevekkel, az alkotmányos s műveltségi küzdelmek érdemeivel jegyezte be hazai történetünk lapjait. A legnagyobb magyar atyjának életét és jellemét találóan tüntetik elénk Kemény Zsigmond szavai: »A nagy hazafi — írja, — *ki mint »magyar« reménytelenül szállott sirjába,*¹⁾ honunk ügyét még tetemesebb anyagi áldozatokkal gyarapította, mint István gróf.«²⁾ A háborús időkben hozott áldozatait s jótékonyságainak hosszú sorozatát nem említve, 1802. nov. 25-én kelt adománylevelével kis-czenki palotájának összes tudományos kincseit a nemzetnek ajándékozza. E nagylelkű adománynak az éremtár és régiségek mellett becsesebb része a könyvtár, melynek eszméje volt: »mindent magába foglalni, mi magyarok által, Magyarországon s Magyarországot illető iratot.« A könyvtár 1803-ban már Pestre szállíttatott s ideiglenesen a mostani seminariumban, akkor a kir. törvényszék csarnokában, helyeztetett el. Horvát a maga jószántából, de hogy ismereteit is gyarapítsa, részt vett a rendezés munkájában, melynek végeztével az intézmény ugyanazon év aug. 20-án rendeltetésének megnyitott. A fenkölt lelkű gróf későbbi adományai-val együtt az alap 200,000 ezüst forint értékre becsültetett s mint az örökös tartományokat is megelőző intézmény alapvetőjéről méltó, hogy az 1807-iki országgyűlés rendei következőleg emlékeztek meg a hozott törvényekben: »Hálás érzelemmel tisztelik Magyarország karai és rendei

¹⁾ Meghalt 1820. decz. 13. Szerző.

²⁾ Kemény Zs. tanulmányai, I. 202 l.

gr. Széchényi Ferencz kir. főkamarásnak a közjó iránt tanusított azon bőkezűségét és igyekeztét, mely szerint dicséretes emlékezetű elődeink nyomdokait követvén, az általa különös gonddal és költségekkel gyűjtött nagy és válogatott könyvtárát, ritkább érmeit, jeles családok címereit, földabroszokat és képeket, úgyszintén a kéziratokat a magyar nemzet használatára teljes joggal átengedte és így a nemzeti múzeum felállítására az alapot dicséretes buzgalommal letette.«¹⁾

Ezentúl a múzeum kibővítésének s egyetemesítésének eszméjét maga a nádor felkarolván, az 1808-iki országgyűlés országos segélylyel és tekintélylyel az intézetet életbe is léptette. Habent sua fata libelli. Időközben a még állandó tanyát sem lelt könyvtár többször volt kénytelen ide s tova vándorolni. 1805-ben Napoleon a harmadik coalitio ellen is győzedelmeskedvén, Schönbrunnig nyomult. Az udvar, korona, levéltár menekülni kénytelen. A nemzeti könyvtár is Temesvárra hurezoltatik, honnét csak a pozsonyi béke megkötése után kerül vissza. Ugyanekkor a könyvtár előbbi szállása papnevelő intézetté alakíttatván, a tudományos egyetem mai hajlokába szállíttatik át. Alig rendeztetik új lakóhelyén, 1809-ben ismét kitör a francia veszély, mely elől könyvtárunknak Nagyváradra kell futnia. A következő évben visszakerülvén előbbi helyére, még két ízben kellett lakást változtatnia. Egyszer, midőn 1817-ben a múzeum mai telkén állott épületbe szállíttatott, mely akkor a gr. Batthyányi Antalé volt, másszor 1838-ban, midőn az árvízveszély elől a Ludoviceumba és vissza hurezoltatott. Az annyi hányatáson keresztülment könyvtárba rendet

¹⁾ Kerékgyártó »Magyarország emléknapijai« 707. l.

hozni s azt czéljának megfelelővé tenni, a meglevő alapot arányosan tervszerűleg fejleszteni, megőrizni és gazdagítani bizonyára nem kis feladat volt. Ezt Horvát oldá meg, övé az érdem, miként a munka terhét is ő viselé leginkább.

A múzeum első könyvtárnoka ugyan Miller Jakab Ferdinánd vala, a könyvtár azonban attól kezdve indult virágzásnak, hogy Horvát felügyelete alá került. Láttuk, hogy a könyvek első elhelyezésénél már segítőkép működik. Akkor még aligha sejté, hogy a könyvhalmozba egykor neki kell életet lehelnie. Azóta is Pesten tartózkodása alatt szorgalmasan járt a »könyvtartóba«, hogy az ott megforduló tudósokkal érintkezzék s ismereteit folyvást gyarapítsa. Nem is lehetett máskép. Horvát uralkodó hajlamánál fogva arra volt hivatva, hogy a legmélyebb alapokat fürkészsze. Tanulmányai, összeköttetései, Révai tanítása is erre utalák őt. Természetes, hogy szorgalmasan tanulmányozta nem csak a Széchenyi-könyvtár, hanem általán minden hozzá férhető gyűjtemény régiségeit. Igazi régész szellem, a ki nem csak szt. Péter templomát bámulja meg, hanem érdeklődik Pompeji és Herculaneum rejtett kincsei iránt is. Történettudós, a ki nemcsak kora magyarságát tartja nagyinak, hanem hajdani nagyságát is iparkodik kimutatni a diplomák özönével s nagygyá óhajtja tenni nemzetét a jövőben is. A poros akták közt volt ő elemében. S így nem csoda, hogy működése egyik teréről a könyvtár zugait szemeli ki.

A könyvtárór hivatalának elnyerésére csakhamar kínálkozott is alkalem. 1812-ben ugyanis Miller a múzeum igazgatójává léptettetvén elő, a könyvtárnokság elnyeréséért az alapító Széchenyi Ferenczhez fordult, ki nem is késett őt, a 28 éves fiatal tudós hazafit, ugyanaz

év nov. 15-én kinevezni s a kinevezés megerősítését a nádortól kérelmezni. A megerősítés azonban csak három év múlva történt meg. József főherczeg fényes szellemi képességei s magas intelligentiája mellett kiváló szerencsés tapintattal válogatta meg az ország céljaira szükséges férfiakat. Horvát érdemei előtté nem voltak ismeretlenek; azonban részint hogy a háborus mozgalmak másfelé vonták figyelmét, részint hogy Mátraival szólva »jeles tudósunknak több alkalmat adhasson a magyar nemzeti múzeum érdekében már eddig is szerzett érdemei szaporítására«, őt csak 1815. decz. 7-én nevezte ki Széchényi Ferencz ismételt kérelmeire az országos könyvtár őrévé. Hivatalát 1816. jan. 1-én vette át, kezdetben évi 400 pengő forinttal, s csak a halál szólította ki őt abból.

Mielőtt hivatalát átvetheté is, sokat buzgózkodott a múzeum kincseinek szaporításában. Részben az ország különféle helyein lappangó régiségeket kutatta fel s azokra a nádor figyelmét rá fordítá, részben az ily kincsekkel birókat ösztönözte, hogy azokat a nemzeti múzeum részére átengedjék. Közben a nádor felhívására többfelé és többféle kiküldetésben volt elfoglalva. Így 1812. nov. 29-én a nádor Pozsonyba küldi őt, hogy az ottani káptalan nagylelkű adományait, régi nyomtatványokat s kéziratokat átvegye s a n. múzeumba szállítsa, köztük nyelvünk legrégibb maradványát, a halotti beszédet is. 1813. máj. 4-én a fehérmegyei Ujfalú pusztáról az ott talált s gr. Zichy Ferencztől átengedett római síremlékeket szállítja a múzeumba, majd ugyanaz év folytán még egyszer Pozsonyba megy a levéltár felkutatására, sok misés könyvet s egyéb régiségeket hoz magával ismét, bár Vitkovics levele szerint czuttal fúradozása nem volt oly

eredményes mint első ízben. Nov. 9-én Székes-Fehérvárra küldetik az ottani régiségek, vas-, rézágyuk s emlékkövek megszerzése végett. 1814. jan. 17-én ugyanonnan a püspökertben talált ősbazilika emlékeit szállítja a múzeumba. »És Horvát István miként írja — Mátray emlékbeszédében — e kegyelmes bizalomnak, habár még nem volt is múzeumi tisztviselő, mindenkor hazafiságos buzgalommal felelt meg, sőt feladatait ügyes intézkedései által többnyire a M. N. Múzeum költségei kíméletével végzé; mire nézve a Fenséges Nádor, valamint már az előbb több ízben, úgy különösen 1814-iki márcz. 5-én kelt kegyelmes leiratában magas tetszését nyilvánítani méltóztatott a fiatal tudós hazafiságos fáradozásai fölött.«

Horvát István múzeumkönyvtári működésének méltatásánál illetekesebb bírálatot nem találhatunk, mint ha azok szavait idézzük, kik hivatalának örökösei, munkája folytatói lettek, a könyvtár tiszti karának hódolatát, melylyel egykori nagy főnöke emlékének tartozó háláját akarta leróni a születése százados évfordulójára rendezett ünnepségeken. A »Magyar Könyvszemle« szerkesztője ez ünnepsésre következő jegyzést teszi: »(Horvát I.) működése a könyvtár történetében új korszakot nyit meg, melyhez a hazai közművelődés legnemesebb emlékei fűződnek.«¹⁾ A szép reményekre jogosított s szerencsétlen véget ért Nagy Sándor pedig, a könyvtári tisztviselők hangulatát tolmácsolva, meleg hangon emlékezik Horvát érdemeiről, kinek kiadatlan, múzeumi kéziratait közli s részben ismerteti. A százados évfordulón rendezendő ünnepből, írja, kiváló részt követel »a M. Nemzeti Múzeum s különösen annak könyvtára, mely Horvát Istvánt minden

¹⁾ Magyar könyvszemle 1883. 8. évf. I—IV. füz. 1. l.

másoknál több joggal magának vallja s azon 34 évre terjedő időszakot, mely alatt őre, igazgatója volt, legnevezetesebb korszakai közé számítja. A pezsdülő tevékenység, a fáradhatatlan munkásság éveinek nevezhetnök ez éveket, s eredményeik, melyek a könyvtár felvirágzásának legelső tényezőivé váltak, valóban nagy becslésre tarthatnak számot. Az alapvetés, a kezdeményezés fáradságos munkája, a könyvtárnak, mint ilyennek, megalapítása várt Horvátra, s ő e roppant feladatot derekasan megoldotta. Valóban el kell ismernünk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát Horvát István tette azzá, a minnek lennie kell. Mindazon irányok és törekvések, melyek e könyvtárnak, mint elsőrangú nemzeti tudományos intézetnek, jól felfogott rendeltetéséből folynak s a melyeket ápolni, gyámolítani mindvégig föladata leendő, — egyenesen ezen korszakból, egyenesen Horvát Istvántól származnak. Azt a működési irányt, melyet a könyvtár — sokkal szélesebb körben — manap is követ, ő indította meg rendszeresen s ő vitte, mint első annyira, a menyire az akkori gyarló segédeszközökkel s az ő fáradhatatlan buzgalomával vinni lehetett.«

Ily munkára csak is oly férfiú volt képes, ki hivatalos teendőit nem pusztán rideg kötelességérzetből teljesíti, hanem tisztének betöltésében magasabb cél vezérli, munkája végzésében hazafias missió teljesítését látja. S valóban ily férfiú volt Horvát. Ő a rá bízottakat nem csak hivatalból őrzé és gyarapítá, hanem azok becslét először saját szellemi hasznára értékesíté, másrészt hazafiui szempontból mérlegeli jövő fontosságukat. Egy régi oklevélben ő nem csak a mult fényének bizonyítékát látta, hanem a jövő jogosult nagyság zálogát is szemlélé. Tehát két okból fontos a hű megőrzése. Nem is haboz

idézett fiatal tudósunk ekkép folytatni: »A nagy fontosságú feladatra, minő ez időben a Széchényi országos könyvtár vezetése volt, nálánál alkalmasabb, rátermettebb embert, akár erős hazafias lelkületét, akár széleskörű alapos szakismereteit s roppant szorgalmát tekintsük, keresve sem lehetett volna találni; valamint másfelől meg kell vallanunk azt is, hogy e nagy tudományú férfiú, a magyar őstörténetnek fáradhatatlan lelkes bűvára, »a nemzeti szellem tüzes ébresztője,« — mert őt legtöbb joggal illeti meg e név, — épen itt, a nemzeti tudomány és irodalom leggazdagabb kincstárában volt legméltóbb helyén, mint gondos őrizője, hű sáfárja egy egész nemzet ezredéves szellemi kincseinek, melyeket érdemök szerint becsülni és értékesíteni nálánál jobban senki sem tudott.

»Píratlan érdemeit, melyeket e helyütt szerzett, csak azok ismerik igazában, kik az ő örökében munkálkodnak; de elismerte s méltányolta maga a nemzet közvéleménye, a nemzet képviselőinek tanácsa is; maga Deák Ferencz volt az,¹⁾ ki az 1836. országgyűlésen a legmelegebb szavakban emlékezett meg a nagy férfiúról, kinek hazai nyelvünk és nemzetiségünk ügye a halhatatlan Révai után legtöbbet köszönhet.«²⁾

Az országbíró oldala mellett vitt tiszte s a múzeumi könyvtár munka-anyaga nem meríté ki Horvát összes erejét és idejét. Közben folyton figyelemmel kísérte az irodalom és tudomány fejlődésének legkisebb mozzanatát is. Ha tanulhatott ezekből, iparkodott szellemi tőkét gyarapítani; ha azonban a hazafiság csorbáját, vagy a történeti igazság híját, a tudomány meghamisítását ész-

¹⁾ E tárgy bővebb ismertetésére még visszatérünk. Szerző.

²⁾ Magyar könyvszemle, 1883. 8. évf. I - IV. f. 1—2. l.

lelé, nem késett mély kutatásokat végezni, tiltakozó szavát felemelni, kritizálni, polemiát kezdeni s védeni a jobbat utolsó lehellestéig. Így 1815-ben is, midőn a következő nagy tekintetű munkáját bocsátá közre magyar és német nyelven: »Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében. Tekintetes, tudós Schwartner Márton úr vádjai és költeményei ellen irta Horvát István, Tek. nemes Fehér vármegyének táblabírója. Pest, Trattner 1815.« Ajánlja Fehér vármegye »nagytekintetű rendeleik, mint a nemzeti nyelv buzgó védőinek«. Horvátnak ez egyik legérdekesebb műve, akár a hangot, mely rajta átleng, akár az anyagot, melyet felhalmoz, tekintjük. Adatai s szelleme átmentek a nemzeti tudatba. A tárgy lényegébe vágó részek ma is kiállják a kritika szigorát. Irodalmunk s hazánk története bizonyítékait jó részt ma is elfogadja s e mű után vallja magáénak. A mű különben vitairat, melynek éle, miként címe is mutatja, egykori tanára, Schwartner ellen fordul. Azon kezdi, hogy Schwartnernek, az ő diplomatikai tanárának, nagy olvasottságát s fáradhatatlan szorgalmát senki sem becsüli többre mint ő, de meg rója, midőn oly állításokat enged meg magának, melyek a valóságnak meg nem felelnek. Ő ugyanis diplomatikai munkájában: *Introductio in Rem dipl. Aevi Intermedii, praecipue Hungaricam*. Budae 1802. pag. 62, azt írja, hogy a skolastikusok Európának egy nyelve ellen sem dühöngtek annyira, mint a magyar ellen, úgy hogy még Nagy Lajost és Hunyadi Mátyást is nehéz volna kimenteni, kiknek hanyagsága következtében történt, hogy a római nyelv kegyetlen zsarnoksága a hazait egészen háttérbe szorította. Máshol az isteni gondviselésnek tulajdonítja, hogy a magyar és magyar nyelv él még s hozzá veti, hogy

»Mátyás bibliothécájában egy írott vagy nyomtatott magyar könyv sem volt; hogy a magyar nyelv Nagy Lajos és Mátyás alatt sem udvari, sem tisztbéli nyelvvé nem emelkedhetett«, (Statistik des Königreichs Ungarn v. Martin v. Schwartzner. Ofen. 1809. im I. Theile S. 121. im II. Th, S. 443.) Ugyanezt tanítá Boros Dániel »Feltételek a magyar nyelvből és litteraturából« Kassán 1801. kiadott műve 14. lapján, nem különben Bodnár 1806. kiadott hason című könyvében. S ez állításoknak még egy Kazinczy is hitelt tudott adni, ki az 1814-iki »Erdélyi Múzeum«-ban (4—5. l.) írja, hogy a magyar kultúra első sugarai akkor csillámlának fel, midőn a magyar urak Nagy Lajost nápolyi hadjáratában követték s onnan tudományt, művészetet, új szavakat hoztak magukkal, s hogy, bár Mátyás idejében tudós társaságok voltak, de ezek a nemzeti szellem élnékitésére vajmi keveset tettek. Alapjában nem is túlzott ez állítás; jobban is bántotta Horvátot Kazinczy azon feltevése, hogy Mátyás gazdag budai könyvtárában egyetlen magyar könyv sem volt található. »Még iszonyatosabbakat írnak Schwartzner után a külső országi tudósok«, úgy hogy 1808-ban a külföldi német újságok nyelvünkről »illetlen jutalomkérdéseket« tettek fel, mire Kanka és Bartholomaeides, »mindkettő magyar — legalább azoknak kellene lenniük« — hivatalos nyelvnek a tótot ajánlták. Írja, hogy a tanító iránti tisztelet a tanítvány legfontosabb kötelessége, de hallgatni, hol a nemzeti becsületről van szó, megbocsáthatatlan gyengeség volna. A tinta nem vér, a toll nem kard, szokta ő maga is mondani.

A főbb bizonyságok, melyeket »a vádak és költemények« ellen felhoz, ezek. Dlugoss lengyel író vádolja N. Lajost, a magyarok és lengyelek királyát, hogy ama-

zok iránt adakozóbb volt mint honfitársaival szemben. Már Róbert Károly, Lajos leendő nejét gyermekkorában Magyarországba hozatta, hogy a magyar nyelvet és erkölcsöket elsajátíthassa, sőt a trónkövetelő Venczel fia nevét a magyaroknak kedvesebb Lászlóra változtatták. Ugyanez a Venczel, hogy könnyebben célját érje, Erzsébet leányát III. Endrének jegyzi el, kinek uralkodása alatt a jokulátorok, költők, udvarában laktak. Zsigmond, az osztrák Vilmos, Hedvig jegyese, Magyarországba hozattak nevelés végett. — Mária királyné a szentírást is magyarra fordíttatta. A koronázásnál magyarul kérdeztetett. — Akarjátok-e királynak? Éljen a király. Zsigmond idejében a csatában magyarul kiálták »Isten és Szt Mihály« nevét. I. Ferdinándot Báthori István hosszú magyar beszéddel fogadta az ország szélein. Utószülött László Bécsben az őérte jött küldöttségnek felel: »Mivel magyar vagyok, közöttetek kell maradnom«. Erdélyről pedig így ír Aeneas Sylvius: »Erdélyt most három nemzetség lakja: németek, székelyek, és oláhok. De kevés embert talált valamire valót Erdélyországban, a ki a magyar nyelvet ne tudná.« Galeottit idézve folytatja, hogy Hunyadi János latinul nem is tudott s fiait is hazafias szellemben nevelteté. Tudván, hogy mennyire lelkesíti a csaták hőseit őseik példája, Mátyásnak már gyermekkorában versekben olvastatta a régi vezérek dicső tetteit. Midőn a trónra jutott, asztalánál, tekintet nélkül az idegen vendégekre, magyar dalok hangzottak. — Mátyás nem csak tudott magyarul, de anyanyelvét ékesen is beszélte, udvara nyelve magyar volt, úgy hogy még Galeotti is bizonyos jártaságra tett szert nyelvünkben. Idézi a királyválasztáskor énekelt sorokat: »Mátyást mostan választotta mindez

ország királyságra» stb. A király példája népére is hatott, úgy hogy nem csak a templomi énekek voltak magyarok, hanem előkelőink udvarában is zenével kísért magyar énekek zengettek, milyenek voltak Báthori váci püspök, Kinizsi Pál, kinek kenyérmezei diadala után tartott mulatságát is feljegyzí. Nyirkállói Tamás, Mátyás nótáriusa, »a törvény Reguláit magyar versekbe szórítani próbálgatta«. A II. Ulászló és I. Miksa között kötött lealázó szerződés okozta háborgásokban a templomajtókra magyar verseket írtak, magát a szerződést pedig tolmácsolni kellett. Közli azután Galeotti azon helyét is, melyet Schwartner félre magyarázott, kimutatja, hogy abból épen nem következik N. Lajos és Mátyás hazafiatlansága. Végszávaiban a nagy királyok szelleméhez fordul, ha előttük megjelenik egykor, fogadják kegyesen őt, kinek legnagyobb boldogsága, ha a magyar nemzet virágzását látja.

A kik vesznek maguknak fáradságot, hogy régebbi írók munkáit nem csak felületesen lapozgatják, hanem lelkiismeretesen megolvassák, ez egy műből is felismerik Horvátnak a régmúlt idők iránt táplált történeti érzékét. A kik hajlandók figyelembe venni, mily állásponton volt a magyar történetírás századunk elején, azok Horvát e művében is a forrásokra épített előadás úttörő kísérletét fogják látni. Nem nézik korunk szemüvegével, mely az alapokon kívül művészeti tárgyalást, a szellem finoman kifestett képét is megkívánja a történeti műtől. S a kik fontosnak ismerik el a nemzeti becsület védelmezését oly korban, mint az 1812 — 1825-ig terjedő időszak, a Metternich-féle nyomás átkos idejében, azok méltányolni fogják, lelkesülni fognak Horvát buzgólkodásán, melylyel a magyar két legnagyobb királyának nyelvünk

nemzetiségünk, hazánk felvirágoztatása érdekében kifejtett érdemeit mutatja fel az elfogult, most idegen szellemű írók és közönség előtt. Azok nem fogják (*sine causa sufficienti*) sem tudatlanságból, sem ellenmondási viszketegből szemökre lobbantani a kortársaknak, hogy Horvát hazafias munkásságára bámulattal tekintettek, sem az utókort vádolni, mely méltányolja az alapvető fáradozásait s igazságot szolgáltat oly férfúnak, kit egy időben a félreismerés áldozatul szemelt ki, vagy feltűnési s ellenséges ambíció befeketíteni igyekezett. Lesznek alaptalan irányu iparkodásai Horvátnak, lesznek helytelen és nevetséges állításai is, melyeket a kortársak kétkedéssel fogadtak ép úgy, mint Kazinczy nyelvújítási túlzásait. Lesznek oly tanai, melyek hívőkre soha nem találtak és nem találhatnak, ép mint Kazinczy némely elvei, de tévedéseit megigazítják utódai, kik nem találhatnak bennök egyebet, mint a fény árnyait. De ha tekintetbe vesszük, hogy ma is olvasunk tudósok műveiben kalandos elméleteket nem csak őstörténeti tárgyakról, de napi kérdésekről is, akkor Horvát merész kitételeivel szemben is enyhébbek és igazságosabbak fogunk lenni. S e mértéket kiválóan alkalmazhatjuk imént ismertetett művére. A N. Lajos és H. Mátyás korára vonatkozó állításainak egy részét feltalálhatjuk a későbbi legjelesebb történeti művekben is. Egy részét; nem mintha tán a legnagyobb részt nem fogadták volna el az utóbb következő írók, de mert az egészből csak kivonatot vehettek fel munkáikba. Kézikönyvekbe úgy, mint nagy készületű művekbe átmentek adatai, melyek sokszor mint eredeti czikkek kerülnek forgalomba. Nem baj. Hisz a régi munkák sokszor ritkák. Azok tartalmát időnként szükséges fel-feleleveníteni a nemzedékek előtt, hogy az előbbi kor vívmá-

nyai emlékezetben maradjanak. De nevetséges sokszor a pávatollakkal ékeskedni s a megkopasztott pávát gúnyolni mezítlenségeért. Bizonyos időben így bánt a kritika Horvát műveivel is. Kiszedték belőle a javát s a megmaradt aljáért, a hibákért heves támadásokkal ostromlák őt. Az érintett műnek hazafias vonatkozású részei hatottak s idézetei általán bizonyító erővel birtak Schwartner állításaival szemben. Nem kisebbítjük evvel Schwartner érdemeit, melyek előtt maga Horvát is több ízben köteles tisztelettel hajol meg. De a diplomatika akkori tudós tanára leginkább külföldi írók után indult. Még ez sem gúncsolandó feltétlenül. A külföldiek sokban elfogulatlanabbul ítéltek, mint Horvát s magyarjai gondolták néha. A módszerök mindenesetre jobb, tárgyalásuk művészebb volt, tudományosságuk magasabb niveaux-n állt. S Horvát ép ebben mögöttök maradt. Műve darabos. A történet szellemének feltűntetése, a mély bölcséleti tekintet helyett egymásra halmozott oklevél s históriai tekintély kivonatát találjuk. A helyett, hogy a leghitelesebb s lényegesebb mozzanatokat kiemelve az eredményeket vonzó alakba öltöztette volna, ő mindent megragadott, mi a tárgyra vonatkozólag rendelkezésre vala s így nem műtörténetet, hanem egy nehézkesen haladó konglomeratumot adott, melyből ugyan megértjük a szerzőt s a valót, de olvasásából kevés élvezetet meríthetünk. Ügyes taktika nélkül vagdalózik a nehéz fegyverekkel. Azonban adott-e kora jobbat, vagy olyat is, a külföldi vagy mai viszonyainkkal egybevetve? Műve egészében dicséretet érdemel. Korában figyelemre méltó jelenség, mert nem az ingatag tradícióból, hanem kézzelfogható bizonyítékokból indul ki. *Nagy fontosságú, mert a nemzeti becsületet védi, melyet — annyira sülyedt a kor, — hogy a*

magyar egyetem tanítószekéről merészelték megtámadni. Védi legalább a fényes multat, ha a nemzet jelenét homályba borítani igyekeztek. A mult nagyság jogát ragadja meg, melyet a jelenről letagadtak. Nem Vörösmarty, Kisfaludy, Czuczor pályáját egyengeti-é hasonló igyekezet? A mű nagy hatást keltett országszerte, mi bizonyynyal a mellett szól, hogy közérzést tolmácsolt, melyet a politikai viszonyok fogva tartottak.

Horvát András sietett üdvözlésére, 1815. márc. 16-iki levelében egyebek közt eme hexametereket olvassuk:

*Felgyújtotta hevem könyved; láng lettem egészen,
Bár tudod eddig is nem utolsó nemzeti tűzzel
Izzadott kebelem. Lehetetlen volt vala szünnöm
Míglen néki meredt szemmel végére nem érnék.

— — — — —
— — — — —

Kába fej! a magyar udvarban nem volna magyar könyv?
Nemzete felségét becsülő Mátyásnak ezernyi
Könyvei közt nem volna magyar? nem — nem hiszem. Akkor
Vádlás ez Schwartner! Szégyen tolladnak örökre.

— — — — —
— — — — —

Ellenben te magyar védő, munkádnak örülhetsz,
Nemzeted áldását nyerted; neved élni fog érte,
Míg magyarúl szólunk¹⁾

Horvát Berzsenyinek is megküldé művét. A magyar vitézi érdemek magas röptű költője következő levéllel válaszolt, melyet mivel a költőre s Horváthoz való viszonyára érdekes adatokat szolgáltat, egész terjedelmében átvesziünk a Századok 1879. XIII. évfolyamából. A levél így hangzik:

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Od. Horvát And. lev.

Horvát Istvánnak Ber'senyi Dániel
szíves baráti idvezletét!

Nagy érdemű barátom! a' legbelsőbb örömmel vettem leveledet 's nagy tudományú munkádat 's nem mondhatok azokra egyebet mint azt, hogy ritka tanultságodat 's éles belátásodat csudálom, forró hazafiságodat imádom 's erántom mutatott szíves hajlandóságodat a legérzékenyebb indulattal veszem. Te a ravasz Sophistát nem csak meggyőzted, de meg is szegényítetted. Egyedül azt nem szeretem, hogy őtet egyik kezoddal öklözd, a' másikkal pedig czirókáld. Erre szükséged nincs. A' ki ír, el kell annak minden tekinteteket s kapcsolatokat vetni s egyedül úgy kell magát nézni mint emberi nemzetnek tanítóját. Az ily kémélést csak az érdemli, a' ki tudatlanságból hibáz, de a' ki eggy csüggedő nemzeten insultál, kivált ha ennek a' nemzetnek tagja, megérdemli mint egy rút áruló, az egész emberi nemnek átkát és gyűlölségét.

Igen méltán aggódol, szeretett Barátom, hogy az ily emberek, az ifjuságnak szívében a' nemzetiségnek legszentebb, legéltetőbb elementumit megmérgezik; 's hogy nem csak aggódol, hanem a' méreg gátlására ellenmérget is adsz, vedd hazafiúi forró köszönetemet! Irj kérlek többeket is, vívj az özön ellen 's oltalmazd az ily mételetől, ha az egészet nem is, legalább a' józanabb részt. Örültem midőn Szemerénk Czinke ostobaságát megmutatta, örülök, hogy most Te Svartner álорczáját le tépted! S ámbár tudom azt, hogy Szemerénk Czinkét okossá Te pedig Svartnert jó hazafivá nem tettétek, örülök mégis! Ugyan, kérlek, mond meg nékem, ha vallyon az ily emberek történetből vagynak-e az ő helyeiken? Hát a nagy Ürményi mint gondolkodik e' részben?

Hogy Dáma-kalendáriumodba énekeket vagy regéket küldjek, nehezen merem ígérni, noha dicsőségemnek tartanám ha ezen nagy czélu munkában szolgálatodra lehetnék. Öregszem, édes Barátom, és hidegszem 's invita Minerva soha sem szerettem dolgozni. Egyéberánt is én csak téli poeta vagyok. Nyaram gyermekeimé. Az én poesisom csak egygy idegen ég alatt sínlődő aloe, csak igen ritkán ad holmi kis bilingeket; de ápolni fogom, hogy néked is még valamit adhasson.

Elj szerencsésen nagy érdemű Barátom! 's tisztelj meg ezután is nagyrabecsült hajlandósággal, valamint én is mindenkor nagy szerencsének fogom tartani, ha erántad való szives szeretetemnek s tiszteletemnek jeleit mutathatom. Mikla, máj. 15-ik. 1815:

Ber'senyi Dániel.

Sőt a hallei »Allgemeine Literatur-Zeitung« figyelmét sem kerülte ki e mű megjelenése. 1816. február 49—50-iki darabjaiban recenseálja, bár ellenséges hangulattal állítván, hogy, midőn Horvát Schwartnert költeményekről vádolja, maga vetemedik költeményekre.¹⁾ Már az, hogy itt a német Schwartner mellett köt kardot, mutatja, hogy Schwartner nem volt magyar érzelmű s így Horváttól megérdemlé a rovást. Művét Fejér megyének ajánlá, mely, miként Mátray mondja emlékbeszédében, nem csak köszönettel fogadá, hanem Magyarország minden vármegyéjének is (mint a magyar nemzet két nagy jelességű királya nemzetiségét védő munkát) megküldő; mire a vármegyék köszönő levelei egyre érkezének; Nyitra vármegye a tudós szerzőt táblabírájává nevezé ki; Szabolcs és Gömör vármegyék pedig száz-száz

¹⁾ Tud. gyűjt. 1817. VIII. 131. l.

példányt hozattak a szerzőtől, hogy a jeles munka minél több kézen foroghasson.

Igy emelkedett Horvát hírben és érdemekben. Így tárgult lelke és szíve a gazdag ismeretek és magasztos érzelmek befogadására. Küzdött oly téren, melyen küzdeni nehéz, de célt érni dicsőség vala. Ha a közpályán életének harmadik tizedével magasabbra nem vitte, önérzettel mondhatá mégis, hogy saját erejéből emelkedett oly állásra, mely, tekintve a körülményeket, díszesnek mondható s a mi hiányzott volna még, pótolhatá a köz-elismerés, melylyel író társai, az ország nagyjai s széles e haza környezék őt. Ebben elég buzdítást talált arra, hogy a pályán nincs megállapodás: hogy a hazát szeretni s érte véglegelhetig munkálkodni kell.

XIV.

Tudós és hivatalos, de mindig hazafias foglalkozásai közt magánéletében is változások álltak be. 1813. dec. 15-én írja Horváth Andrásnak: »A feleségemet tegnap gyóntatták, áldoztatták. Fehér József, ki bennünket összeadott, volt a szentség szolgája. Ma adták neki fel az utolsó kenetet. Nem soká viszi.«¹⁾ Úgy is lett. Horvát első neje, Szalmásy Teréz, ki utóbbi időben sokat betegeskedett ugyanaz év és hó 20-án gyermektelenül sírba szállott. »Meg valék háborodva, írja Horváth Andrásnak, de nem zavarodva, kimulásán. Nagy lélekkel szenvedtem a csapást; azonban noha elcsüggedve nem valék, mégis nagy mértékben éreztem, hogy nekem is sűrűen ki kellett sírnom az emberiség könnyeit s azt tapasztal-

¹⁾ M. n. Múzeum kéziratára 1425. Quart. Lat. XII.

lám ezen szomorú alkalommal, hogy mennél műveltebb a szív, annál inkább érzi a váratlan keserűségnek fanyarságát minden okossága mellett is a tanult léleknek. — Nem mondhatom, édesÉndrém! hogy egy szempillantásig elakadott volna elmémnek általlató ereje.«

. Másutt így folytatja ugyane themát Horvát: »Mennél érzékenyebb, mennél műveltebb a szív, annál inkább érez ilyen szomorú esetekben, habár a lélek okossága bástyája is a féktelen indulatnak. Most is gyakran, igen gyakran meglep a fájdalom, de kiváltképen sokáig semmire, a mi övé volt, nem nézhettem siránkozás nélkül. Minden ezernyi hív szerelmekre, természeti jó szívére, eszes kellemeire, és hozzám viseltető változhatatlan hajlandóságára emlékeztetett. Hideg lélekkel mondom, hogy nála jobb és hívebb nőt nem ismertem; s ezt nem csak én mondom, hanem azok is, kik különben jóvá nem hagyták, hogy szegény leányzót vevék feleségül. Nyugodjanak békével tetemi, s éljen, mint kívánta, érzékeny emlékezetedben! Az enyémből csak kimulásom fogja kiirtani tökéletességének gyönyör vonásait«. ¹⁾

De nem soká viselte az özvegyi fátyolt. A nemzeti múzeum kéziratárában egy rendkívül heves és lelkes hangú levelet olvasunk Horvát tollából, szívéből, mely még 1813-ból az Ürmenyi-ház egyik női tagjához van intézve. E levél messze vezethetné elbeszélésünk fonalát. Azért térjünk az életfolyás főmedrére. A legnyugodtabb tengerszínen is fel-feltűn néha egy csillogó buborék, mely aztán csakhamar nyomtalanul elenyész. Kazinczy né kíváncsi, hogy Horvát mielőbb feledje gyászát új szépe oldalán, előbb, mint vélni lehet, beteljesült. Tóthné sz. Pap

¹⁾ U. o. 1814. júl. 31. lev. és ápr. 15.

Mária 1814. októberében pajzán sorokkal ajánlja Horvátnak, hogy szerezzen magának egy szép és jó gömbölyű leánykát«, mert hisz »az öreg özvegy férfiak tíz grádussal szerelmesebbek«. ¹⁾ 1815. jul. 8-án Horváth E. már szerencsét kíván új hitveséhez, Lottihoz, vagyis Szepessy Karolinéhez, kivel aztán 1834-ig, az ő holtáig zavartalan boldogságban élt. A következő év aug. 4-ről már örömtelt szívvel tudatja ugyan ő vele, hogy márc. 25-én ő atyává, neje anyává leve. Az új szülött neve: Lotti, Marie, Teréz. Keresztapa az országbíró, keresztanya: neje. Képviselők a keresztségnél: Ürményi János tanácsos, perének referense, és Kerekes Pepi generálisné. ²⁾ Peréről szólva megemlíthetjük, hogy a Kisfaludyakkal folyt viszálya még mindig nem ért véget. Göndöcs István és Ignác atyjafiai Kisfaludról 1814-ben sürgetik, hogy adjon tudósítást ügyök miként állásáról, mert hisz őt rendelte az Isten »az egész szegény atyjafiai segítségére«. Közölje velök a költségeket, hogy azokban az egész atyafiság közösen részt vehessen. Kisfaludy Mihály, a költő testvérek atyja, azonban nem azért volt oly rideg és nyersnyakas természetű ember, hogy jogaiból egyhamar engedjen. Miként előbb, úgy most is csak azt hajtotta, hogy Horvát a követelt javakra nézve ki nem mutathatja örökségi jogát. Legfőlebb Kali pusztán szerezhethet egyes javakat a közbirtokosságtól, melyek a háborús idők alatt összebonyolódtak, de ott is csak úgy, ha vele egyetért s tanácsait elfogadja.

Mindamellet anyagi viszonyai jó lábon álltak. Mint egyetemelnöki jegyző, országbírói titkár, a Széchenyi-könyvtár őre tisztességes életet biztosíthat vala család-

¹⁾ Múzeumi irattár. 1425. Q. L. XXIX.

²⁾ Múzeum irattár. 1425. Q. L. XXIX.

jának. Csak így érthető, hogy tudós készletének gyarapítására tetemes összegeket áldozhata. Csak így magyarázható, hogy a közjót nagylelkű adományokkal is elősegíthető.

»Horvát Istvánnak — írja Mátray — volt egy boldogabb idősza, mely képessé tévé őt nagylelkűségét is hazája oltárán kitüntetni. Így már 1814-ki júl. 9-én a székesfehérvári püspöki kertből múzeumunk számára általa elhozott régi emlékkövek s más régiségek hozatási költségeit (1816-ki aug. 21-én) saját erszényéből 150 váltó forinttal fedezte. 1816-ki júl. 26-án a néhai hatalmas francia császár győzelmi kocsijáról egy magyar hazafi által elhozott s múzeumunknak ajándékozott, művészi faragványú s gazdagon aranyozott seregosztályi (legionalis) sasnak intézetünk ritkasági termében felállításához kívánt talapzatot magából 100 váltó forinton készíttette. 1819-iki júl. 18-án a Laczunáson talált kincsből múzeumunk számára a m. kir. udvari kincstártól 19 fnt 30 krajczárnyi értékű pénzeket önerszényéből váltá meg. 1820-ki május 6-án a tajtból művészileg készült bécsi Szt-István-tornyát, egy szobrot s az üdvöztőnek keresztről levételét szintén saját pénzéből a múzeumi ritkaságok számára 200 frton vette meg. Nem is említem a még 1813-ban intézetünknek adott régi római cserépedényeket, úgy 1814-ben a Széchényi országos könyvtárnak szentelt ajándékait, névszerint több rendbeli okleveleket s más kéziratokat, nem különben későbbi években némely nyomtatványokat s kéziratok bekötési költségeire magából fizetett áldozatait, mely utóbbiak nyomait irományai közöl készakarva kiirtá, hogy az utókortól hiú dicsekvéssel ne vádoltassék.¹⁾

¹⁾ Mátray G. emlékezéséde Horvát felett.

Rendezett viszonyairól, szorgalmas és takarékos életéről eléggé tanuskodik ama körülmény is, hogy mielőtt a Széchényi könyvtár öréül kinevezetetett, Sz. Fejérvárott már két darab földet s Pátkán egy szőlőt vevén, gazdává lenni s hajlékot alapítani iparkodott, »hogy csendességben dolgozhassék nemzeti nyelvünk ismeretein,« miként Horvát Endrének írja 1815. decz. 14-én. »Az új hivatal, folytatja tovább, czélaimat egészen megváltoztatta. Viszem azt, míg úgy, mint *hazafighoz* és becsületes emberhez illik, vihetem: de egy perczentésig sem tovább.« ¹⁾

A jobb sors és házi boldogság nyugalma nem vonta el őt a haza, tudomány és irodalom ügyétől. Sőt mintha fokozta volna tetterejét és vágját. Ha azon kézirati kötetben, melyet »Horvát István igyekezetei« czímen az egyetem félszázados ünnepére s barátjai unszolására 1833-ig megjelent műveinek jegyzékéből szerkesztett össze, az 1816-ik évre egyetlen művet sem találunk feljegyezve: magánlevelezéseiből látjuk, hogy ez idő alatt is munkás volt. Mellőzve a fenebb érintetteket, hogy t. i. Horvát az ez időben forrongó irodalmi élet tevékeny alakja volt, Horváth Endrének jelzi, hogy »Árpád védelmét« írja s készíti »A felséges austriai ház dicső érdemeit a magyar nyelv iránt.« »Az utóbbik hízelkedésnek vagy gúnyolódásnak tetszhetnék, pedig valóság — de oly valóság, mely eddig sötét ködök között hevert. Fell kell nyitni a nemzet szemeit, hogy tisztán lásson és tudja, mi volt az előtt.« ²⁾

Sőt a század második tizedének vége felé Horvát még nagyobb és szélesebb körű tevékenységet fejt ki.

¹⁾ M. N. M. 1425. Q. L. XXIX.

²⁾ M. N. M. 1425. Q. L. XXIX.

Elérkezett életében a tettek kora. Megjött az idő nemzetünk életében is, melyben meg kelle mutatnia, hogy képes és érdemes a fenmaradásra. Vállvetett munkára volt szükség, hogy a Nyugat, főleg a Lajtán túli abszolutizmus megismerje a nemzet erejét. A nyelvet ki kell ragadni gyámoltalanságából. Csak így emelkedhetik majd a költészet, így mélyülhet a tudományos szellem. Ez időt a nyelvújításon kívül költői forrongás s a tudományok kibontakozása foglalja el. Míg a nyelvreform terén Kazinczy a hangadó, a költői téren lassan-lassan fordulat áll be. A francia és német romantikai szellem osztrák szomszédainkon át érinti hazánkat is. Nemzeti tárgyak, nemzeti törekvések lesznek népszerűkké, hogy előkészíttessék a hangulat, mely az alkotmányos jogok kivívását majd lehetségessé teszi. Az önkény idején nemzeti jogaink ugyanis csaknem kizárólag az irodalom s társadalom védelme alá menekültek.

Horvát lemondott a költői ábrándokról, de ápolta másokban a szent tüzet. Ő testestül, lelkestül csatlakozott az új, Kisfaludyék irányához. A triaszi gyűléseken grammatizált s nem mulasztotta el az alkalmat hozzá szólni a nyelvkérdésekhez. A tudományos mozgalmaknak pedig egészen közepén s mindenütt ott találjuk őt, hol valami fontosabb mozzanatról van szó. Horváth Andorral rendkívüli elfoglaltsága mellett is folyton buzgón levelez, miből szépen megismerjük ez időbeli elveit s irodalmi szereplését. 1814-ben Horváth Andor költeményeit magasztalva s jelesen »Zircz emlékezetét«, figyelmét hazai tárgyakra irányítja s kéri, hogy egész tehetségét a nemzeti irodalomnak szentelje. Örvend, hogy benne új, rövid szavakkal is él. »Nem lehet ezektől irtózni, ha nem monstrumok, hanem régi gyökerek. A mit tudatlanságból

elfeledtek, nekünk új életre kell hoznunk, de mérsékeltesen, hogy esztelenekké ne legyünk; Helmezy tanítványom ebben nagyon vét s őtet már többször intettem«¹⁾ Ime a józan újíto, a meggondolva haladó. Az új szókat, ha monstrumok, üldözi, ha ízlésesek s régi gyökerek, védelmezi. Mindazáltal H. Andor kevésbé barátkozott meg Kazinczy merészségével. Ezt Kazinczy sem ignorálta, bár azért érdekes leveleket írt Tét lakójának. Ez viszont nem ment annyira, hogy be ne látta volna érdemeit s hogy, mint vádolák, része lett volna a Mondolat létrehozásában. Sőt elítélte azt: »Kár, így ír a perre vonatkozólag, hogy nálunk is lábra kap azon féktelenség, hogy a vetélkedők a kérdésben forgó tudományos tárgynak értelmes, velős fejtegetése helyett a személyt nézik, történeteit mesélik, erkölceit támadják meg, s az ellen eregetik fullánkjakat. Például szolgálhat az idéetlen Mondolat elejbe szúrt képtelen kép s az arra adott még durvább felelet — 1815. Kölcsény és Szemere műve — mely a címlapon bohó, a mottóban bolond névvel illeti bajtársit.«²⁾ 1816. jun. 14-én pedig ezeket írja Horvát Istvánnak: »Dolgaim közül egyik az, hogy hol a régibb magyar könyveket olvasom, hol Kazinczynak neologizálásán boszankodom; mert én megvallom, hogy az ő rettenetes kicsapásait és az újításban való vakmerő lépéseit nem szenvedhetem. Nem tudom, te mi vélekedéssel vagy felőle, de nem gondolom, hogy benned helybenhagyóját találná. Van ő benne sok jó és szép; de van ismét sok, a miért méltán vádolást érdemel. Ő ugyan azt emlegeti, hogy Révait követi; de a ki lát, könnyen lát-

¹⁾ M. N. M. Can. ep. 1425. Q. L. H. Ist. lev. 1814. jul. 31.

²⁾ Méry Etel a győri főgimn. 1878/9 értesítőjében, 27. l.

hatja, hogy igen kevés az, a miben ő Révainak követője. Én kétszínűség nélkül megírtam neki, a mit újítása felől tartok, de hogy nem szívesen vette, abból gyanítom, hogy még nem válaszolt.«¹⁾

Bármennyire mutatja magát H. Endre a neologizmus és Kazinczy higgadt bírálójának, mindazáltal ő sem ment egészen az érzékenységtől, mely oly általános és közös vonás volt a század-eleji íróknál. Iparkodik ugyan a középúton járni, de még sem egészen elfogulatlan Kazinczyval szemben. Némi keserűség vezeti szavait, tollát, melyet a széphalminak Pápaihoz írt megjegyzése fakasztott benne: hogy Horváth műveiben sok a provincializmus. Szívét ekkép tárja fel H. István előtt: »Minapában közlött velem Takács úr egy levelet, melyet Kazinczy Pápaihoz írt. Abban sok is a dicséret, mellyel Zircz emlékezetét magasztalja, csakhogy — mond ő — sok benne a provincializmus. De ha ezektől megválunk, hogyan fogunk írni? Ugy-e, mint ő, hogy felében, harmadában frantz sziszegésekkel s német faladékokkal tömjük meg? Anyyra vagyunk-é, hogy még nyelvünkben is az idegen hatalmat hagyjuk uralkodni? Én elhiszem, hogy a derék úr ért frantzul, angolul, olaszul, görögül stb., de azt meg nem köszönöm neki, hogy szeme szöktében, mikor ostroma megragadja, ezen nyelvekből kelletén felül kicsipkedett szókat a magyar szótárba csusztasson, s nyakunkra tolja. Azt sem, hogy az ép, egész magyar szókat megcsipdesvén, a nyelvet kórságba ejtse. A dictatorságnak egyebbütt sincs helye, így pedig gyűlöletessé lészen. — A mi engem illet, én nem írtózom akármely provinciális szótól, hanem megrostálom, s ha jónak gondolom, örömmel elfogadom.

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

Ugyanis mennyivel jobb volna nekünk általjában ezt cselekednünk, mi által szcmlátomást észrevennénk nyelvünknek bőségét és éppen nem szorulnánk a szomszéd konyhára. Miképen bővült meg a római nyelv? az eredetben velők rokon nemzeteket meghódítván, azoknak Isteneiket, nyelvöket a városba vitték és a minek híjával még voltak, a velők atyafi nemzetéből kipótolták. Nem kellett ő nekik spanyol, gallus, germanus szó etc. Vegyük fel mi is a provincialis szókat, ezeken kívül keressük ki a kiavultakat is, tegyük oda, a hová valók lesznek; okos öszvefoglalásokkal, analogiával is nyerhetünk újakat. Ha mindezeket megpróbáltuk, akkor fogjuk látni, hogy kevés hézag marad a külföldi írúnak.« Oly szavak, melyek egyként jellemzők írójokra, s arra, kire vonatkoznak s kihez írva voltak. Oly vád alól védekezik itt Horváth E., mely valóban helytelenül és alaptalanul emeltetik ellene. A provincialis szavak kellő helyen alkalmazva nemcsak segítik a kifejezés készségét, de ujság s zamatosság ingerével is hatnak. Ugyanazon vád, melyet Kölcsey Berzsenyi ellen felhozott. Bármennyire jogosan menti azonban magát, Horvát István csak félig ad igazat költő barátjának. E tárgyra vonatkozó levele nemcsak tárgyánál fogva, de azért is szerfelett érdekes, mert Kazinczyhoz, mint a régi klasszikai iskola képviselőjéhez s H. Andorhoz, mint a romantikus Kisfaludy, Vörösmarty előfutárához való viszonyát találóan jellemzi. »Vét Kazinczy — írja Endrének 1816. aug. 4-én, — de vétenek pirongatói is. És én régóta nevetem, hogy Kazinczyban ellenségei még azt is kárhoztatják, a mit más írónál jónak, helyesnek, vagy legalább elfogadhatónak tartanak. — Barátom! a ki hét évig eszéért és hazafiságáért a dohos és setét lyukakban szenvedett és mégis dühödve magyarkodik, érdemel az egy kevés

kimélést akkor is, ha botlik. Vagynak Kazinczynak gyengéi, mint az Ipsilonisták Kolomposáinak is vagynak, de nincs benne oly fertelmes ravaszság, mint a kolomposban. Nem tudod te édes Endrém! a falun, mi alattomos fellegek küldetnek Tétről Budára a literatura dolgában. Már az universitas könyvei mind ypsilonisták lettek, most metamorphosisoznak épen az oskolai könyvek. Ha én ypsilonistává lennék, te mondanád el tudod nélkül, Téten a nagy misét és Te Deum laudamust. Csak arra kérlek, hogy ne grammatizálj, sem senkinek eszközül ne szolgálj. Birsch te annyi erővel, annyi lelki erővel, birsch annyi férfiúi méltósággal, hogy magad magadnak szolgálhatsz. — Sajnálom, hogy Kazinczyval összeakasztottak . . . Rólam azonban tudd, hogy se Kazinczyanus, sem Somogyianus -- de csupa Révaianus sem vagyok.«¹⁾

Ekképen igyekezett Horvát kiegyenlíteni az ellentéteket, mérsékelni a felizgúlt kedélyeket, egyesíteni az erőket, czivódás helyett nemesbre, a honra fordítani figyelmeiket. Alig van író, ki a század eleji irodalmi s közviszonyokkal foglalkozva Horvát nagy és jótékony hatását ki ne emelte volna. De ha szellemének befolyását érezte Kazinczy, Szemere, Vitkovics, Virág, Kisfaludy, Vörösmarty, úgy Horváth Andorban épen a költőt menté meg nemzetének. Endre aggályos természetű, maga iránt kételkedő, nyugalomkedvelő férfiú lévén, sokszor ingadozott a pályán, melyre ifjan szép sikerrel lépett. Igaz, hogy sok akadálylyal kelle küzdenie s mint egy encyclopedikus író megjegyzi róla, mindezek fejében még csak kitűntetést, legalább egyházit, sem nyert. Élte őszén az akadémia koszorúja volt az, mi nem annyira »elmérgesedett kedé-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

lyét,« mint inkább munkában fáradt homlokát dicsfénnyel árnyékolá be. Horvát István mindig mellette volt az ingadozónak, Mentora volt a csüggedőnek, búzdítója a lelkesülőnek. Midőn 1813-ban Endre ciszterczitának akart állani, úgyis mint ilyen kezdve meg működését a papi pályán, H. István jó tanácsa tartá vissza a kétes reményű elhatározástól. Endre ugyanis menekülni kívánt a gondokkal s vesződséggel teli plébániától s egyeseknek képzelt és való zaklatásától. A cisztercezi rend kebelében magányt, nyugalmat vélt feltalálni, melyben hajlamát követve hívebben áldozhat a műzsának is. Mellette Dréta Antal zirczi apát is szeretetben részesíté őt s így szíves fogadásra számíthatott. A Zircz emlékezete is a hozzá s rendjéhez vonzódás hatása alatt született lelkében. A zirczi, pilisi, pásztói apátságok egyesítését költeménnyel ünnepelte. De jól mondá H. István, hogy üldözőitől, ha vannak, ott sem szabadulhat. Azt a tanácsot adá tehát, várja meg előbb a háború kimenetelét, mert ha Ausztria vesz, a szerzetek eltöröltetnek, javaik elvételnek, mint Franciaországban. Különben H. István nem volt ellensége a szerzetesi pályaválasztásnak. Ugyancsak Andornak írta: »Sokszor szoktam mondani, midőn a szt. Márton hegyén voltam: ha Trézsimet nem ismerném, oda hagynám a világot s ide jönnék élni a tudományoknak. Nem tartoztatna engem a szerzetes élettől semmi is. Barát nem barát; castitas, nem castitas; obedientia, nem obedientia, mind csekélység az okos ember előtt. Mindenütt van édesség is, ürm is a világ kerektségén és kiki magának okoz kedves vagy kedvetlen napokat.« Leginkább hatott azonban Endrére, miért aztán nem is lépett be a rendbe, azon főök, hogy akkor István szerint el kellene hagynia anyját, testvéreit s rokonait, kiknek eddig gyá-

mola volt. H. Endre nem tette meg a lépést, megmaradt a kezdett ösvényen s dicsőséggel járta végig hivatása útját.

Méry Etel idézett dolgozatában következőket írja H. Endre főművének, az »Árpád«-nak keletkezéséről: »Élt ekkor századunk elején egy férfiú, ki nemcsak hazafias hevével, hanem a tudományokban legnagyobb avatottságával tanítványait, író társait elragadja. Tisztelő bámulattal hajol meg az utókor is Horvát István neve hallatára. Láttuk már, hogy Horvát Endrét is magával ragadta a nemzeti becsület védelmében. 1818-ban felszólítja őt »a honfoglalásnak époszban való megéneklésére« ¹⁾ Sőt már 1817-ben búzdítja őt, akkép érvelve, hogy mások is tőle várják az Árpádiász megírását. »Ők is, mint én, úgymond, elég tehetséget látnak s elég nemzeti lelket gyanítanak benned s számos kérdéseidre mind bizonyos a felelet, s ha csak ez akaszt el, kész vagyok ebben segéded lennem. Jöjj le, de ne terminus alatt, két hétre hozzám s kész leszen történelmi oldalról az Árpádiász. Legyen is az Árpád átka rajtad, ha nem használsz szép poétai lelkedet. Árpád, nem Álmos vezette ki a magyarságot — ezt kell énekelned. — Nem akarom, hogy tudatlannak tartassál a magyar történetekben, most a mit még belőle nem igen tudsz, azt nálam könnyen kipótolhatod. Árpád, Árpád bírjon írásra, hogy ne mondhassa Schwartner: A magyaroknak eddig egy époszok sem készülhetett. A nemzeti becsület vezérelje tolladat és minden lépésidet.« ²⁾ Ime a nagy költemény csirája, melyből »Árpád« fakad, ime a tűz, melytől a költő ihlete felgyűl. Horvát István veti el a magot, lobbantja lángra a szuny-

¹⁾ Győri főgimn. 1878/79. értesítője, 38. l.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. H. I. lev. 1817. máj. 24

nyadó szikrát. Horvát Endre soká szabódik, ellenvetéseket tesz. Szerinte Álmos a fő, Árpád csak magyar földön vezér. Már pedig az alapnak igaznak kell lenni, a részletek lehetnek költöttek. A többi nemzeteknek nem irigylí epopéájokat. Még Messiásról s Milton művéről is úgy nyilatkozik, hogy egészökbén nincs bizonyos tendentia, pedig az a fő. Majd versekben panaszkodik, hogy költösködéséhez nincs meg a kellő nyugalma. Ez ellenvetésekkel, panaszokkal, akadályokkal, majd tervezgetésekkel többször találkozunk leveleiben. Nem érti, hogy H. István úgy bele szeretett Árpádiászbá, mikor ott van már a Rudolfiász s az kevés teendőt hagyott hátra maga után. Ugyan ő is szépnék tartja egy Virgil Aeneisével vetekedő Árpádiász írását. Elhiszi azt is, hogy Horvát István megküldi a segédkönyveket, erejében sem kételkedik s az időtől sem fél, bár vagy tizenkét év kívántatnék, mint az Aeneisre. De hol van a nyugalom rá? S hozzá a vesződség, boszankodás! Hisz azért kívánt cziszterczita lenni is, hogy ezektől szabaduljon. Mellette falúja nemes és országútban van. Káplánt tart, jóllehet senki sem jutalmazza érte, még sincs ideje. A szükséges könyveket, várostól távol esvén, nehezen tudja beszerezni. Egy csizmát tízszer is megfoltoztat, mégsem tudja megfizetni a könyvek árát. De azért inkább fogna Árpád, szóval eredeti mű írásába, mint Lucanus fordításába, melyért még kezét is megköthetnék. Horvát István nem hagyja őt vonakodásában megfenekleni. Midőn búzdításával célta nem ért. korholásra fogta. Rosszalja 1818. febr. 9. kelt levelében. hogy Endre »Theodul estvói«-t fordítja, jóllehet ezzel is hazáját kívánta szolgálni. E mű magyarázásával ugyanis a Guzmics-Kazinczy féle vallásunio létrehozásának kérdésébe szólott bele Montesquieu elvével: »A kereszt-

tény, mennél szívesebben hajlik a religióhoz, annál hívebben szolgál hazájának.« Horvát I. szerint azonban hasonló munkák csak »szárnyok szegett emberekhez illenek, kik a nap fényét el nem tűrhetik . . . Ébresztened kell, — folytatja tovább, — inkább a nemzeti lelket a föld színéről kitört munkáiddal, nem pedig szaporítani nemze-tünkben az egyenlenségeket. Mi haszna is magára az Anyaszentegyházra nézve azt megmutatni, hogy a két konfessziót vallók ma nem azt hiszik, a mit Luther és Calvin vallottak? A kath. egyházban is I—V. századig egy volt a religió, de más a theologia.« Azt sem helyesli, hogy grammatikai vitákba elegyedik s jobb tette volna, ha a Kazinczynak írt erős levél helyett is inkább a metrumokról értekezett volna. »Vérzik — igazán mondom — vérzik szívem, mikor látom, hogy a hatalmasb tudósok nem azt teszik, a mit tenniek kellene.«¹⁾ Endre nincs egy értelemben H. Istvánnal. Ő ép azért fordítja Theodult, mert egyenlenség uralkodik a felekezetek között. Ott van az 1796/97-iki országgyűlés. Ezen történt, hogy midőn a rendek fehér keresztet kívántak a harczi süvegére: »Nem vagyunk keresztes vitézek, kiálták a kalvinisták.« Azonkívül neki sok ellensége van, mondogatják róla: »Krisztus kenyerét eszi és pogány munkákat (Zircz emlékezete, Teatrum), ördögnek valókat csinálgat, nem való papnak stb.« Előbb már egy francia vallási kathechizmus fordítása több helyen kimentette. Most e munkát főemberek, püspökök kívánták tőle. Azt nem bánja, hogy Kazinczynak megírta, a mi szívéen fekszik. »Azóta alább hagy a szók nyakaszegésében.« De többször feltette, hogy felhagy a költéssel. Sok kára van ebből gazdaságának.

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

»Semmit én azért nem teszek, hogy ragyogjak. Nisi utile est, quod facimus, vana est gloria.«¹⁾ A legfő azonban, miért vonakodik belekezdeni egy nemzeti eposz készítésébe, azon nehézségek latolása volt, melyek a mű készítése közben felmerülhetnek. A Tudományos Gyűjtemény 1818. IV. kötetében ekként szólítja meg B. Vig Lászlót:

»Mondd merre keressem

A hősnek születése helyét Ázsiának ezernyi

Mérföldekre kinyúló térségén? merre keressem

A nagy nemzetnek laktát

.

Adj te kezembe Homért: de az én hősemnek az atyja

Trója királya helyett állván, ne remegjen, emennél

Bátrabb, férfiasabb legyen ő

. ha meg kell

Hálnia, mint bajnok, létét végezze dicsően;

Nem mint a síró gyermek, mint gyáva leányzó.

.

Elhalt édes anyám, nekem testvérimet, annak

Árváit nevelem, feleim, nem hagyhatom őket.

.

Hol csend nincs, távozik onnan

Minden kedv és semmi nagyot nem szülhet az elme.«

Ezen s hasonló okokhoz adván, hogy nincs Mecae-nása, hosszan érlelte tervét. Végre 1820. jan. 30-án közli H. Istvánnal, hogy elhatározta magát az Árpádiász létrehozására, mert az akadályok elhárítvák. És pedig 1. mert a herczeg megengedte, hogy beneficziума megtartása mellett pázmándi magányában lakhassék; 2. mert számíthatott arra, hogy a magyar régiségeket, históriageografiai munkákat megkaphatja H. Istvántól. Attól

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. H. E. 1818. márcz. 10.

fogva gyakran fordul hozzá ily forrásokért, különösen pedig melyek a magyarnak szittya eredete mellett tanúskodnak, de nem oly módon, mint a németeknél, kik e név alatt mindenféle népet értenek. A huszas évek folytán H. Endre egészen elmerült az epopéa készítésében, mint István történeti kutatásaiban. Pátkán keresték fel egymást még levélben is. 1826-ban írja Endre, hogy a hallgatás nem feledés. Irna, de nincs tárgya. Árpáddal, melyre H. István és Szemere vették őt, az ötödik éneknél van. Bámulattal emlékezik viszont H. István történeti munkálkodásáról. Mikor aztán a mű elkészült, 1830. okt. 30-án, megküldi Horvát Istvánnak bírálatra. Fogadkozik, hogy az eposzi formában egy európai epikus sem lép eleje, de mégis megvallja, hogy valamint Klopstokkal, Miltonnal, Tassóval, Voltaire-rel, úgy magával sincs megelégedve. »Nem szeretem, úgymond, hogy a nyelvben, a stílusban nem tudtam eléggé napkeleti, azaz ázsiai magyar lenni.« Sajátságos, hogy míg egyebekben a legnagyobb epikusokkal méri össze magát, ép legerősebb oldalán: a nyelvben és előadásban talál gáncsot.

A század második tizedében Horvát szoros viszonyban állott Fejér Györggyel is. A keszthelyi születésű, nagy tudományú és szorgalmú főpap több czímen érdekelte Horvátot. Theologiai tanulmányait Horvát szülővárosában végzé, hol tanári hivatalt is viselt, majd a Festetics és Ürményi családokban volt tanító, mígnem az egyetemi katedrára jutott. Mint ilyen Ürményi, az egyetemi elnök, főnöksége alatt állott s nem ritkán voltak ügyei, melyekben Horvát kezére szolgálhatott. Utóbb a győri iskolák főigazgatójává lévén Horváth Endrével közeli ismeretségbe jött, őt szeretetre méltó hazafinak tartván kedvelte s H. Istvánnal együtt Árpád éneklésére sarkalta.

Végül, mint a hazai történet fáradhatlan kutatója s encyclopédikus tudós, bármi távol élt volna Horváttól, vele előbb-utóbb érintkezésbe kell jönnie. De ott volt még Kazinczy is közvetítésül, ki Fejérrel is élénk levelezésben állott s felszólítá őt, hogy a neki írtakat Horváttal s társaival közölje.

Fejérnek Horváthoz írt levele még 1807-ből kelt, melyben könyveket kér tőle Kovácsiba, hol akkor kápláncodott. Később Válban és Pesten személyes érintkezésben voltak.

Fejér tehetséges, tevékeny, de e mellett ambiciosus férfiú is volt. 1812-iki leveléből értjük, hogy kanonokságra aspirált s mint ilyen több ízben kérte Horvátot, hogy Ürményt megnyerje ügyének. Általán számos adat van Horvát levelezéseiben, melyek állását az országbíró oldalán igen fontosnak tüntetik fel. Különösen egyházi férfiak ostromolják őt, hogy érdekekben uránál szót emeljen; Horvát, úgy látszik, meg is tette a magáét, a menyinyiben az aspiránsok közül sokan czélt értek. Így Mészáros József, váli plébános, Vass László, egyetemi tanár, Stockinger Pál iszakai pléb., Majer István, Perger József. Ezek közé tartozott Fejér is, kinél annál szükségesebb volt a szószólás, mert intéző körökben tán ok nélkül is kedvezőtlen hírekbe keveredett. Úgy látszik, tudós törekvései, szabadabb intézkedései, s hazafias szelleme nehezíték előmenetelét. Ürményi ezeket írja Horvátnak 1819. jan. 30. »Reverendissimum Dominum Fejér in transitu suo per Jaurinum nomine meo salutet, ac una eidem dicat, me etiam probare consilium per Dominationem vestram datum, ne videlicet se ultra obligationem suam et requisitum zelum officii prae aliis distinguere satagat et donec collatione alicuius Canonatus rem suam securam

faciat, aemulorum invidiam provocet.¹⁾ S ismét 1821. máj. 2.: Noster Fejér rursus, uti ex Episcopo Albensi heri intellexi, injudiciosum actum commisit et sibi aliquorum indignationem conciliavit, videlicet occasione Restaurationis dictionem habuit, in qua nonnullos defectus perstrinxit et ad illos emendandos Magistruales commo-
nuit. Quid adhuc auderet, si ad maiora promoveretur, omnes in metu tenet. Consulat illi pro sua in illum amicitia, ut tandem a similibus desistat et ad res sibi non commissas se non inmittat, hacce ratione amicorum etiam conatus propriis suis actibus injudiciosus non eludat.«²⁾ Az életnek azon közönséges tüneménye ismétlődött Fejér törekvéseiben is, hogy mivel jelességével másokat felülhaladott s kötelességeit pontosan teljesíté, irigyeket szerzett magának. Mivel elég ereje és bátorsága volt bizonyos kényes dolgokra rámutatni, a megróttakat ellenségeivé tette. Minden esetre tiszteletet érdemlő jellem, főleg oly korban és pályán, melyben és melyen a csúszás-mászás szerzi meg fenn az érdemet. Azonban nagyon idealis, mellette le kell mondani a húsos fazekakról. Ha egyelőre nem jutott is a kanonokshoz, melyet jobban megérdemlett tetteivel, mint mások tétlenségökkel s melyet ő később sem sine curanak tartott, hanem örök halálra kötelező munkásságra élvezett, mindazáltal prépostságot s fődirektori állást nyert, a mi így is szép kitüntetésnek mondható. De itt is konkolyt hintett a vetésébe az ellenséges ember. Vádakat emeltek ellene, melyek miatt nem hogy győri kanonok nem lehet, de állása is meg vala ingatva. Számos levélben tudakolja Horváttól a vádakat,

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

melyeket ez végre közölt is vele. Csak Fejér mentő válaszából tudjuk, mily természetűek voltak a vádak. Így azt mondák róla, hogy 30,000 frt. kapitálisa van, várhat a kanoniára; hogy szabadelvű szelleméért eltiltották az írástól; Paintner püspököt, mint előbbi fődirektort, kisebbité, a tanárokat fellázítja; gyanús házakat látogat, zsidó leánynyal folytat viszonyt, bizonyos pedellus megöletését neki tulajdonítják. Mindezekre persze tagadólag válaszol, csak a 6-ik pontot hiszi el, hogy t. i. »feledékenységből fenmaradott kapuciumáért egy hiába való ember megintette legyen, de ezen inkább boszankodtak, mint örvendettek minden jámborok.«¹⁾ Mindezen vádak alól tisztázta őt Horvát, úgy, hogy Fejér később az egyetemi könyvtár igazgatója s nagyváradí kanonokká léptettetett elő. Nem mondhatni, hogy Fejér nem törekedett volna hálaátérő, de a sors mégis úgy akarta, hogy később barátságok felbomlott s a helyett ők maguk is kölcsönös vádakkal illeték egymást s legfőlebb hivatalos ügyekben érintkeztek. Minderre a változott helyzet s irodalmi harcok adtak okot. Pedig egykor közös erővel működtek a hazai irodalom, tudomány s műveltség terjesztésén. 1818-ban, midőn hallá Fejér, hogy Horvát Verbőczyjét félbe akarja hagyni, teljes erejéből iparkodik lebeszélni szándokáról. Ha már annyi áldozatot hozott a hazának, megtagadhatná-e ezt tőle? Háladás s méltó jutalom fejében úgy sem fogott hozzá, hanem csak nagylelkűségből. »Azért ha kevés előfizetők jelentik előre magukat, elcsüggedhetsz-e te, kinek nemcsak érzése magának elég jutalma? Tedd azt a mit se mágnásainkért, se papjainkért, se egész világért nem tennél, önnönmagadért. Add ki ko-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

szorús munkádat akármikép. Én kész volnék ajándékkal is tétovázó szándékokat élesztetni, ha oly pénz szükében nem volnék, milyenben nem voltam soha. Adósságaimat sem tudom a jövő új esztendőre lefizetni, hát még első februáriusig!! Hanem akár éljek, akár meghaljak, kedves leányaid osztozni fognak vagyonomban. A mivel szíves barátságodért tartozom, hacsak résznyire is, lefizetem idővel, hidd el.«¹⁾ Most is előfizetett Fejér Verbőczyre 10 firttal. Következő évben új okból sürgeti Horvátot a kiadásra, mert a Schwartner ellen írt recensió várakozást keltett, hogy ő írjon magyar diplomatikát, s hogy már necsak azt nézzük, mikép szóltak őseink, de hogyan kell philosophice szólni. Filosofálni kell tanítani hazánkat. Érdekes, miként fogta fel s ítélte meg Fejér Horvátnak Kazinczyhoz való viszonyát s emennek neologiját. 1820. jan. 29-én írja többek közt: »Mások azt is kívánták vagy neheztelték, hogy T. Kazinczy Ferencz úrnak oly elszédítő complementumot vetettél, hogy nyelvünk dolgában dictator lehet; hogy azt kiki tartozik szépnak, helyesnek elfogadni, a mit ő olyannak tart. Ez mind magára nézve, mind a literatúrára nézve nagy kár: magát minden elérhetés felett valónak véli; elégséges okok nélkül, merő szóváltások által kíván győzedelmeskedni. Vedd fontolóra a *Neologusát és Orthologusát (!)* és akármely munkád után préselhetsz-e ki három helyes okokat? Helyesebb okokkal nem viaskodik-e nyelvünk dolga mellett mind Horvát Elek, mind Somogyi Dániel? Annak, kiről te több ízben állítád, hogy bűzgósága által többet érdemel, mint valamely eredeti munkája által, egyszerre bálványozává lettél-e? A férfiúnak alávaló hízelkedésre vetemedni

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. 1818. decz. 16. lev.

nem szabad.«¹⁾ Viszont Fejért filosofiai s történeti munkáihoz Horvát látta el a szükséges könyvekkel s gyakran utasításokkal is.

Még közelebb hozta tudósainkat egy közös vállalat alapítása, melynek feladata volt: szorosabban egyesíteni a magyar írókat, az irodalomnak szilárd központot teremteni a fővárosban s a tudományt rendszeresebben s nagyobb készséggel művelni. A Tudományos Gyűjteményről van szó. Ismeretesek előttünk azon akadályok, melyek hazánkban a hirlapirodalom kifejlődését gátolták. Nehézségeket nem csak az újságok szerkesztése elé gördítettek, nem csak a politikai sajtónak kelle küzdenie cenzorral, íróval és közönséggel, a tudományos vagy szépirodalmi jellegű folyóiratok ép úgy sínlettek a nyomás alatt, mint egyéb vállalataink. Csak századunk elején történhetett némi javulás. Kulcsár, Döbrentei neve korszakot jelöl időszaki irataink történetében, ép úgy, mint a múlt század végén Bacányi, Kazinczy, megindíták a harcot a közöny vagy rosszakarat művei ellen. A Tud. Gyűjt. nehéz viszonyok s kevés kísérlet után látott napvilágot 1817-ben. Bár a központosítási kísérletek már a múlt század végén hangosabban nyilatkoztak, Kármán, Révai elszigeteltségök, vagy inkább elhagyatottságukban keveset tehettek. Legfőlebb az eszmét pendíték meg s a közvélemény figyelmét irányozták egy oly tárgyra, melyet a kor lassanként megérlelt. Az országgyűlések ugyan meglehetősen közönyösek voltak támogatásában. De az eszme nem halt ki. Előbb Széphalom majd Pest adott irányt a mozgalmaknak. A Kazinczy triasz, Kulcsár, Trattner, Bártfay szerepéről már emlékeztünk. A Mar-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

cibányi-alapítvány jutalmazásai is Pestre gyűjték a versenyzőket, Toldy szerint »lelke a körnek mindenütt Horvát volt.« Az irodalom központosítását nagyban elősegíté a Tud. Gyűjt. létrehozása. Szemere már 1814-ben szóba hozta hasonló vállalat alakítását, mi azonban az akkori viszonyok közt kivihetetlen vala. Utóbb Fejér György indítványozta ugyanily folyóirat létesítését, mely összegyűjtené a hazai erőket, mint az angol »Spectator«, a német »Literaturbriefe« s »Allgemeine deutsche Bibliothek«. A múlt példák nem voltak ugyan valami biztatók. A »kassai magyar Múzeum« szerkesztőinek minden ellenkezésök mellett is a legjelesebb tulajdonokkal voltak felruházva. Cikkei a korhoz képest válogatós izlésről tanúskodnak. Bacsányi a beküldött művek javát adta csak. Kazinczy nyájas modorával értett hozzá, mint kell a vállalatnak pártolókat nyerni. Meglehetős tetszésben részesült, mégsem állhatott fen huzamosban. Kazinczy megvált a kassai társaságtól s adta Orpheusát. »Hármas-czélnak kívánt benne szolgálni: a józan gondolkozásnak, a nyelv tökéletesítésének és a magyar történetek művelésének.«¹⁾ Füzeteiben a legjobb neveket találjuk, 7 füzetnél többet mégsem sikerült közzébecsátani. Péczeli »Mindenes Gyűjteménye«, Sándor »Sokfélé«-je inkább jóakaratról mint szakképzettségről, de mellette hazafias irányról tanúskodnak s főleg a fiatalság lelkesedett értők. Az Urania élete 3 füzetrel véget ért. Kis János »Zsebbevaló könyve« és »Uj holmi«-ja is a csekély pártolás következtében rövid életűek voltak. Nevezetesebb mozzanat a »Hazai«, majd »Hazai és külföldi tudósítások« alapítása és fentartása. Lehet mondani, hogy a sajtószabadság

¹⁾ Ferenczy Józ. »A magyar hirlapirodalom története« 82. l.

előharczosa volt Kulesár, midőn egymásután vívta ki az engedményeket lapja számára, miáltal az alkalmas organumul kínálkozott a nyilvánosság megteremtésére s a közvélemény alakítására. Első, mely a hivatalos és nem hivatalos német ujságokkal szemben az egyensúlyt ha el nem érte is, de legalább megközelítette.

Mindezek elég nagy olvasó közönséget nem teremthettek a tud. irodalomnak s nem egyesíthették eléggé a szerte működő írókat. Egyéb hazai és bécsi szerkesztők német lapjai több erővel s elevenességgel léptek fel, de viszonyainkról csak hiányosan vagy tévesen emlékeztek meg. »Döbrentei Gáboré az érdem, hogy az első tudományos magyar folyóirat létrejöttéért buzgólkodott és azt anyagi és szellemi pártfogók támogatásával megindította.¹⁾» Az »Erdélyi Múzeum« tervezetét a két haza méltóságos és nagyméltóságú főurainak bemutató iratában alaposan rámutat egy periodikus tudományos íráspont, — úgymond — »hol mindenkinek vélekedése, tudományos igyekezete egybetalálkozna s az egészre kiszéledne.« Hivatkozik a külföldre, hol mindenütt vannak hasonló vállalatok. »Nálunk egy sincsen! kezdődtek néhányak, elmúltak.«²⁾ Maga a tervezet s a későbbi iránya után ítélve azonban az »Erd. Múz.« fősúlyt biografikus művekre fektetett, Herder mottója szerint: »Jegyezzétek fel az emlékezetre méltó jeleneteket«. Döbrentei számos ily szellemű értekezést adott benne, melyek alapos tanulmányról s jeles stílusról tanúskodnak. Ferenczy Horvátot is felemlíti azok között, kik az »Erd. Múzeum«-ba dolgozatokat küldtek. A »H. I. igyekezetei« cz.

¹⁾ Ferenczy i. m. 127. l.

²⁾ Ferenczy, i. m. 129. l.

kézirati művek jegyzékében azonban ennek nincs nyoma. Az azonban bizonyos, hogy a folyóirat költségeinek fedezésére Horvát 100 vforintot küldött Döbrentének. A folyóirat megfelelt a célnak s várakozásnak s ez Döbrentének elévülhetetlen érdeme, melyet nem szabad figyelmen kívül hagyni akkor, midőn a szenvedélyes irodalmi harcokban működését gáncsokkal illették.

A »Tud. Gyűjt.« hasonló organum kívánt lenni Magyarországra nézve. Fejér gondolata tetszett Horvátnak s Kulcsárnak, kinél a tárgyról tanácskoztak. S midőn még az áldozatra kész Trattner J. Tamás a folyóirat kiadását elvállalta, a »Tud. Gyűjt.« megszületett s 1817-ben meg is indult. Az írók Fejért tették szerkesztőnek, de mellé egy ügyelő bizottságot rendelték. E bizottságban Horvát is benn volt, ki mindjárt a kezdet kezdetén, s attól fogva csaknem a folyóirat megszűntéig szorgalmasan küldte kisebb-nagyobb értekezéseit, ismertetéseit, rajzait a »Tud. Gyűjt.« füzetébe. Csaknem negyedszázadon át volt e folyóirat hazánk olvasóközönségének szellemi tápláléka, világos jelöl, hogy sikerült felkeltenie s állandóan fentartania az érdeklődést. Előfizetői közt leginkább a papságot, megyei hatóságokat, nemességet s magukat a munkatársakat is találjuk. Iránya, mely kezdetben meglehetősen határozatlan volt, később biztosabb lett, de általában kevés elevenséget vagy eredetibb szellemet árult el. Érzéke különben a szerkesztők szerint is különböző volt. Fejér tudományos modorban szerkeszté, de már 1818-ban Győrre távozván, a szerkesztést Thaisz vette át, inkább változatosságra helyezve súlyt, mint alaposságra, mélységre. Vörösmarty magasabb niveaura emelte a folyóiratot, bőven helyt adva szépirodalmi, kritikai, esztetikai közleményeknek. Horvát István alatt egyoldalú tudomá-

nyosságba süllyedt s bizonyos despotikus szellemet vett fel, utána szerkesztő nélkül jelent meg a folyóirat, míg végre elsekélyesedve, majdnem észrevétlenül megszűnt 1841-ben.

Általán véve azonban erről is elmondható, hogy törekedett igéreteit beváltani. Az első számból következethetünk programjára. Mottóját Kisfaludy Hunyadiából veszi: »A hazafinak egész valója, minden érzeménye és gondolata a haza és nemzet körül forog, s annak fénye, boldogsága, híre, neve, egyetlen egy nagy tárgya, kívánsága életének. A mit tud, tehet: értelme, értéke, minden virtusa e célra volt szentelve, szánva. Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában; s mégis javát munkálja.« Utal a cseh »Hesperus«, »Nationalblatt« és »Rosmanitorti«-ra, osztrák »Vaterländische Blätter«-re. Igér 1. rövid és tudós értekezéseket minden tudományból, 2. magyar könyvek ismertetését, 3. tudományos jelentéseket. Kétség kívül elég merészen volt ez írva oly időben, mikor alig akadtak mecénások s számosan, mint Schedius is, német folyóiratra fizettek. Hozzá a panaszok, hogy nemzetünknek csak kis része olvas könyvet, ezek közül is sokan nem magyart olvasnak. A pesti 7 könyvtár közül 4 csak idegen könyveket árul, 3 ezek mellett magyart is.

Hogy fentartá magát, mutatja, hogy elég jól volt szerkesztve. Íróink legjelesebbjei adták benne közleményeiket: Kazinczy, Teleky, Fejér, Dessewffy, Kölcsy, Döbrentei, Horvátok, Vörösmarty, Kisfaludy stb. A lap nyitva állt az irodalmi kérdések megvitatásának, de azért megtartotta pártatlanságát. A Mondolat perben mindkét részre kiosztja rosszaló ítéletét. Kölcsy recensióji, a Conversation-lexicon-i és Aurora-per országszerte figyelmet

ébresztettek. Így történt, hogy a folyóirat anyagilag is erősödött. Trattner 4 frtot adhatott ívenként írói tiszteletdíjúl s árát 18, postán küldve 20 frtra szabhatta s hogy mindjárt az első évben nyolczadfél száz előfizetővel indulhatott meg. Ferenczy művéből s Andrassy Béla ¹⁾ cikkéből érdekes összehasonlításokat nyerünk az akkori lapok anyagi viszonyairól. De szellemileg is folyton gyarapodott, jóllehet a bécsi sajtó, főleg Schedius és Schvartner tollával keményen síkra szállt ellene. A külföldi lapok közül a »Zeitschrift für Kunst und Literatur« s »Revue encyclopedique« méltányolta a »Tud. Gyűjt.« hasznát s hatását a magyar irodalom fejlesztésére.²⁾

Úgy látszik Horvátnak mindjárt kezdetben nagy befolyása volt a szerkesztésre. Így történt, hogy maga Fejér, az első szerkesztő is, Horváthoz fordul egyes cikkeinek a folyóiratba vétele végett. 1818. aug. 7-én írja Gyórról: »küldök újonnan valamit, reményilem fontosat. Ha ezt és a mit Rétiről és Ányosról küldöttem, be nem véteted, mint szavaidból észre vettem, hogy vétetésüket nem kívánod, Pista! hidd el, soha se neked, se a »Tud. Gyűjtemény«-nek nem küldök többet. Soha se kívánok olymit felvételni, mely érdemetlen. Azért ne kegyetlenkedjete az iránt, a mi tollamból folyt. Másképp ne tulajdonítsd változásomnak, ha nem írok.«³⁾ Máskor ismét, mikor egyenetlenségek veszélyeztették a folyóirat létét, újra Horvátot szólítja fel, hogy buzdítsa Trattnert, 5—6 száz előfizetővel majd csak fenn lehet tartani.

Hasonlóan fogja fel Toldy ⁴⁾ is Horvátnak Fejér-

¹⁾ Figyelő 1872. 20., 21., 22. szám.

²⁾ Figyelő 1872. 20., 21., 22. szám.

³⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L.

⁴⁾ Irodalmi arcképek és Szakaszok, 68—69. l.

hez s a »Tud. Gyűjtemény«-hez való viszonyát, állítva, hogy a finom tapintatú Trattner élt Horvát tanácsával s hajtott rá, de Horvát módja érdes és erőszakoló volt s azért nem kívánta kezére bízni. De azért benn ült ő a folyóirat belső tanácsában, szava mindig súllyal bírt, sokszor a többség engedett akaratának. De mivel ismét sokban Fejér sem engedett, az összeütközés nem maradhatott el, illetőleg Horvát az 1818-ik évre visszavonult. Később, midőn Thaiszra szállt a szerkesztőség, Horvát újra fellépett a »Tud. Gyűjt.« hasábjain, midőn azonban Thaisz is önkénykedni kezdett, Horvát megint visszavonult s Vörösmarty szerkesztőségeig csak ritkábban jelent meg a folyóirat köteteiben.

A század elején nem volt irodalmi mozzanat, mely Horvát figyelmét kikerülte volna. Míg Horvát Endrét Árpád éneklésére hevíti, Fejérrel a »Tud. Gyűjt.« létrehozásán fáradoz, addig Vályi Nagy Ferenczet az Iliász fordítására lelkesíti, Döbrenteinek sorsát javítani igyekszik, Kis János bizonyos instanciáját támogatja, sőt stilizálja. Írójuk karakterére s viszonyuk megvilágítására s a helyzet élénkebb rajzára álljon itt Nagy Ferencz és Döbrenstei levele. Amaz így ír 1819. máj. 21-én Horváthoz:

Tekintetes és Nagy tudományú Hazafi,
köztiszteletre méltó Úr!

Nem fejezhetem ki eléggé, mely nagy öröm önté el szívemet, midőn tők. Uraságodnak becses levelét, melyet huzamos óhajításaim után vevék, szerencsém vala olvasni. Most pedig pirulnom kell, hogy rá ily későn esik válaszolnom, de oka nem vagyok: Válaszomat elkészítém Husvét előtt; s az alkalom akkor ment el, midőn háznál nem valék; melyről alázatosan engedelmet kérek.

Elhalhatatlan köszönettel vettem és venni is fogom Tek. Uraságodnak azon nemes bizodalmát, melyet nagy lelke rólam formált. Öszveérzés vagy Sympathia hevíté eleitől fogva indulatimat a Tek. Úr iránt; mióta közönséges helybenhagyást nyert írásait vala szerencsém olvasni: melyekben széles olvasás, tömörttség, mély belátás, részrehajlatlan ítélet uralkodnak, s mindeniket bélyegezi az eleven s tiszta magyarság. A mit írok, méltóztassék azt Tek. Uraságod úgy venni, mint igaz érzésből származottat. Már Kardos Adorján engemet sokakra tett figyelmessé: sajnálom, hogy ezt a munkát nem bírhatom; példányai nálunk nem kaphatók.

Az Iliász kijövele sokára haladt; mert betűink haza nem kaphatánk a szűk körülmények miatt. Megküldettek ugyan már a betűk; de mégsem kezdehetek a nyomtatáshoz; mert praenumeransaim, noha nyomtatott Tudósítással megszólítám s ösztönözém erre fekvő körünket, 80-nál többen nincsenek. Szörnyű hidegség hazai literaturaink eránt! Kevés idő múlva a köz Ujságok által szólítom meg a segítségre nemzetemet: meglátom, mint egyeznek érzései óhajtaival. Ez előtt e volt a köz-óhajtas »bár csak volna magyar Homerunk«, most, midőn van, úgy vagy lehet, gyengült az érzés s kialudni látszik. Bízom én fordításomhoz, ha szintén kifogás nélkül való tökéletességet nem ígerek is felőle. Első a fordítás; ha egész tökéletességű nem lesz is, alkalmat adni fog a Criticának arra, mit jobbitson rajta a következő fordító.

Látok én előre némely kifogásokat, melyeket sokan tenni fognak és — vajha Tek. Uraságodhoz lehetne szerencsém, hogy azokat meghányhatnánk s némely kétségeimet elháríthatnánk! Ilyenek lehetnek p. o. megtart-

sam-é a magyarban a görög-szín (coloritot), légyen-é Achillesz vagy Achilleus; Odyszeusz-é vagy Ulyssesz; hát az *ly* nélkül ne légyen é Uliссesz? Én megvallom, hajlandóbb vagyok a görög-szín megtartására, mert ha rút a kosztümben két időbeli ruházatnak vegyítése, rút lesz az írásban is. Szokatlan ugyan az Odyszeusz, Odüsszeüs is sem szép; de mégis illetlenebbnek látszik Ulysseszt tenni; mert e szót Homér nem ismerte. Így Aresz helyébe sem tevék Mársot; a mi némelyeknek nem tetszik. Én az Aeszthésis principiuma mellett akarok maradni. Stolberg, Voss megtarták fordításaikban a görög nevek Etymonját: bántá ugyan *Sulzer Stolberget* a görög nevek megtartásáért; de volt-é igaza? nem tudom. — Kérem azért Tek. Uraságodat, méltóztassék nékem tulajdon véleményét e dolog felől megírni: igen-igen kedves lesz nékem, s kétségem elhárítására sokat fog használni. Sok dolgokban kelle nékem a fordítás munkájában küszködni: életem rövidítésébe került, nem tudom bévehetem-é díját?

Alázatos köszönetemet most hozom már fel, melylyel a Tek. Urnak tartozom azon nagylelkűségére, hogy Homér Iliászára 100 = száz forintokat ígérni méltóztatott. Köszönetemnél nagyobb díj leszen Tek. Uraságodban az a becselő érzés, melyet ihlet szívében a magyar literatura gényusza. Méltóztassék alázatos köszönetemet elfogadni; melyet érzékenyebben vészek, mint itt írhatnám. Ha a nyomtatáshoz kezdetek, a pénz elrendelése felől fogok jelentést tenni.

Sajnálom, hogy a nemzeti Múzeumnak most nem szolgálhatok valami régiséggel. Küldhetnék ugyan, Trajának némely pénzeit, de tudom, hogy azok már megvanak; a materiájok compositio, ide zárok egyet, ha még ilyen nem volna.

Én igen tisztelt s becses indulatiba továbbra is magamat bezárattatni óhajtván, állandó s megkülömböztetett tisztelettel vagyok Sáros-Patakon Május 21-ikén, 1819.

A Tekintetes Úrnak

mint

Nagy Érdemű Hazafinak

alázatos szolgálja

Nagy Ferencz

Colleg. professor mp.

Döbrentei, a ki mintegy Erdély Kazinczyja buzgott a nemzeti műveltség s irodalom ügyéért, szintén nem kerülheté ki az író közös sorsát: az életfentartásért küzdeést. Oly hasznos és sokoldalú buzgóság után, minőt kifejtett, megérdemelte volna, hogy anyagi gondoktól menten folytathassa pályáját. Hisz mint költő, mint nyelvbuvárló, az Erdélyi Múzeum szerkesztője, a színészet lelkes pártolója egykép lekötelezte nemzetét halára. Igaz, hogy később az akadémia korszakában tekintélyben s hivatalokban is emelkedett, mi ugyan népszerűségét apasztá, de 1820-ban kénytelen volt ő is Horváthoz fordulni azon esetre, ha az »Erdélyi társaság« tervrajza megerősítést nem nyerne. A levél, melyben az erdélyi viszonyokat s bizonytalan helyzetét rajzolja, így hangzik: Döbrentei 1820. május 26. Maros Németiről írja. »Vitkovics barátunknak a mult febr. 6-án költ leveléből tudom, hogy te felőlem azon esetben, ha a Nemzeti Múzeumtól Kovachich elmenne, gondoskodni kívánsz. Legmelegebb köszönetemet nemeslelkűségédért. Ime ezennel újra kérlek én is, ne felejts el.

Az én dolgom itt Erdélyben így áll. Épen tegnap mult esztendeje, megválasztattam az Erdélyi felelevenített Magyar Társaság secretariusának. (Következik az

erdélyi cancellária intézkedéseinek felsorolása), (a megerősítés folyton késett.)

Azonban mindeddig semmi sem jött az udvartól. Ha megállít a hazafi kéz, nem hagyom el Erdélyt. A sok marasztalásokra kénytelen is voltam lekötelezni magamat s ezt örömmel is tettem. Ha kiállottam a vívást, mért ne éljek a győzelemmel?

De midőn Veto találma jönni feljülről, úgy felődoztam erőmet s tán magamat egészen, haszna nélkül a hazának. Hogy mindentől el ne maradjak, azért kérlek Tégedet, légy irántam elé adandó alkalmatosság szerint, figyelemmel. Még Pesten az öreg Kovachich mondá, hogy e dologban hozzád legjobb lesz folyamodnom. Azért kért meg nevemben Vitkovicsunk. Az adjunctusi fizetést inscripciós jószágom jövődelméhez tévén, becsületesen megélhetek, s új mezőm nyílik közöttetek. Így nem fog hidegen bészáródni a kebel, melynek egyetlen egy fő óhajtaása nemzetem dicsőssége volt.«¹⁾

A kormány megerősítése valóban elmaradt, mi után Döbrentei is elhagyta Erdélyt s Pestre jött. Azonban Horvát aligha tehetett érte ezúttal bármit is kérelme teljesítéséből, a mennyiben kevéssel utóbb Döbrenteit Bécsben találjuk.

Hasonló adatok után bizvást állíthatjuk, hogy ha költészeti téren Kazinczy, majd Kisfaludy volt a közép-pont, mely köré csoportosultak a kor jelesei, akkor a tudományos téren, főleg az irodalom és nyelvtörténet s a politikai história és segédtudományok mezején Horvát köré gyűltek a nemzet írói és tudósai, sőt költészeti és nyelvtudományi kérdésekben is meghallgatták súlyos sza-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. IV. L. L.

vát. Hazafias szellemével pedig valamennyijök előtt példakép állott, a bátrakat nagy tettekre tüzelve, a félénkeket merni tanítva.

Mindamellett, hogy kora jeleseivel élénk levelezést folytatott s minden fontosabb vállalat vagy mozgalomnál az elsők közt látjuk őt, hivatalos teendőit is pontosan, sőt túlbuzgóan végezte.

Levelezésében százakra megy azon darabok száma, melyekben merő tudakozások, felvilágosítások, utasítások kérése, egyes sokszor jelentéktelen közlemények foglaltatnak. Ő ezekre többnyire szorgalmasan s szívesen felelt. Segített, ha tehetett, buzdított, ha egyebet nem tehetett. S hány száz levelet írt ő saját buzgalmából, hivatalos kötelességén felül, ha megsejté valamely adat létezését, ha tudomására esett valamely, a nemzeti becsületet vagy jólétet érdeklő jelenség! Despotizmussal vádolták őt időnkint. Levelei ellenkezőről tanúskodnak. Nyájas, leereszkedő, felfelé tisztelettel teljes, szerény, csak akkor tüzes, csak akkor szilaj, korlátlan, csak ott ázsiai magyar, hol a hazát kisebbitők, vagy az igazságot ferdítők ellen kell szólnia. Hát az Ürményi-család! Nem volt elég a hivatalos iratok szerkesztése, mennyi félhivatalost kelle írnia ura megbízásából? Mennyi megbízást teljesítenie? Mennyi időt rabolt el tudományos terveitől a gazdasági számadások átnézése! Mennyit az, hogy Ürményi Jozefának peres ügyeit vigye; bevásárlásokat tegyen, az inspektor száraz tudósításaira válaszoljon! Igaz, a családhoz való viszonya idő folytán csak erősödött bizalom s kölcsönös becslés tekintetében. Az országbíró latin levelei, mert csak ilyeneket írt, bizalmas hangúak, maga rendesen »servus obsequiosus, addictissimus«-nak jegyzi alá magát. Többször érintik Horvát családi ügyeit is, nem egyszer

előzékenységről tanuskodnak. De azért jellemző, hogy Horvát István maga írta rá a nemz. múzeumban levő, urától kapott levelek csomagjára: »NB. Sok ezer ilyen haszontalan levelet összetéptem.« Bizonyynyal előtte az a szempont uralkodott, hogy hasonló levelekből kevés haszna volt a hazai ügynek, irodalomnak.

Mindenkor a nemzeti műveltség egyik tényezőjét képező, de századunk elejének különösen sokat emlegetett ügye volt az ébredő színészet pártolása s jövőjének biztosítása. Horvát ép úgy buzgott a *magyar* színészet állandósítása és felvirágoztatásáért, mint a kor lelkesebb magyarjai küzdtek, mi a nemzeti eszme felvirágoztatására irányult.

A magyar színészet ébredező jeleit ifjúkorától figyelemmel kíséré. A mint a magyar zene, a magyar táncz virágzását buzgón óhajtá, úgy fájdalom fogja el keblét, ha Thalia mostoha tengődését látja hazánkban. Már fennebb említők, hogy bécsi látogatása alkalmából kínoosan hatott lelkére az összehasonlítás, melyet a bécsi theatrum és hazai viszonyaink közt tett. Pesten szorgalmas látogatója volt az időnként megjelent magyar társaságok előadásainak. Az »Égi háború« 1809. júl. 2-iki előadásáról ezeket jegyezte Mindennapijába: »Nem rosszul vitték végbe kötelességöket a játszó színészek. Sőt csodálni lehetett szorgalmukat, hogy járatlanok lévén többnyire a muzsikában, az éneklést megtanulták Ha a játék helyéről gondoskodom, szomorú képek futják el szememet. Olyan az, mintha nem uralkodó nemzetnek, hanem valamely kis elnyomott népnek a játékszíne volna. A helynek szűke, a festetlen lágyfa-ülések, a nyomorult faoszlopok s galleriák, a picziny játékhely bennem csak az elszomorodást ébresztették föl. A kevés számú muzsiku-

sokból álló muzsikáló kar és a rossz muzsika a játékszínek szegénységét hirdették előttem.«¹⁾ Innen érthető azon szép és megtisztelő bizalom, hogy szülővárosának fiai 1818-ban addig is, míg a nemzeti színház létesülhet, szintársaságot állítva, tervök kiviteléhez őt kérték fel előmozdítónak. Azonban beszéljen a levél, melyet Kolozsvár Pál²⁾ ír azon év márcziusának 13-án hozzá:

Kolozsvár Pál Sz.-Fejérvárott, márcz. 13.

»Több megyebeli Hazafinak a nemzeti színjátszó társaságnak viszontagságait, különösen pedig minden pártfogás nélkül az itteni vidéken történt vándorlásait szívekre vevén, egy társaságban össze állottak oly szándékkal, hogy itt Fejérvárott addig is, még Pesten a nemzeti Tehátrum elkészülni fog, egy 15 tagokból álló nemzeti színjátszó társaságot felállítanak, és azt ha lehet, állandóvá is tegyék; ennek következtében a folyó esztendei október 1-ő napjától számlálendő egy esztendőre már több tagok meg is fogadtattak, másoknak pedig írtam és őket ide meghívtam, s reménylem, hogy azok is a meghívást elvállalván 1-ső októberre megjönni fognak, így a tagokkal már aggódni nem kell, de a szükséges theátrális öltözeteknek még héjjával vagyunk, a melyeket újonnan csináltatni a társaság Cassájának ámbátor már 8000 frtok vannak megajánlva, és reményem vagyon, hogy még 2000 vagy 3000 frtokat fognak a megyebeli hazafiak ajánlani, talán terhes volna, minck-

¹⁾ H. I. M. N. v. ö. Bayer József, »A nemzeti játék színtörténete«, Bpest, 1887. I. k. 421. l.

²⁾ Kolozsvár Pál fejérmegyei főszolgabíró volt s több éven át a székesfejérvári szintársaság főigazgatója. V. ö. Bayer i. m. I. k. 556. l.

utánna könnyen megtörténhetik, hogy az Actorok fizetését is abból pótolni kell: — Mgos Gróf Ráday, a mint hal-lom, gróf Brunswikkal meg nem egyezhetvén, minden théátrális ruháit megtartotta, lehet talán e szerint, hogy ő tőle azt, a mire szükségünk vagyon, illendő áron meg-szerezhetjük, azért Mgos első alispán úrnak tanácsából Kedves Barátom Uramat mint igazi buzgó hazafit, a ki minden hazai intézeteket előmozdítani kész, barátságosan kérem, hogy a tisztelt gróffal ez eránt szólni, s a dol-got oda vezérteni méltóztassék, hogy attól, a mire szük-ségünk vagyon, illendő áron megszerezni szerencsések lehessünk, — még csak azt kívántam megjegyezni, hogy énekes és tánczos játékok nem fognak adattatni. S azért csak szomorú, néző és vígjátékokhoz való magyar, német, görög, római és török ruhák, trikók, kardok, sisakok, Talárok, közembereknek való katonai öltözetek s más ifélék lesznek a 15 tagokból álló társaságnak szüksége-sek, és hogy 1200 frtnál most elein többet ruhákra nem fordíthatunk, — egész bizalmunkat e részben Kedv. Barátom Uramnak hazafiságába helyeztetjük s bizo-nyosak vagyunk, hogy közben járása által boldogulni fogunk.«¹⁾

Hogy Horvát valóban közbenjárt, semmi kétség benne, bár positiv adatot nem találunk egyebet, mint hogy a szintársulat valóban megalakult, s a legszebb sikerrel kezdte meg működését. Külömben Ürményi Józsefnek, ki elég fényes német színházakat látott, nem lett volna oka ugyanazon év okt. 17-én ezeket írnia Horváthoz: »Nudius tertius praesedi Albae Particulari congregationi, vesperi autem Tragoediae interfui. —

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. XVI.

Referi concinnum theatrum, Bene illuminatum, Thermolampade in medio, uti Budense et Pesthiense theatrum provisum, orchestra ex 16 musicis constans, garderohe magnificentius quam Pesthini. Actores sunt boni, nonnulli autem tales, ut dici possit non plus ultra. Et restat adhuc optima Actrix Kantoriana. Referat Dno Kulesár quod unicus parvus Cottus Albensis hucdum plus prae-stiterit, quam Cottus Pesthiensis plurium annorum serie cum totius Regni adminiculis. Si ideae Pesthienses non essent extravagantes, potuisset simile quid in uno compendioso theatro iam pridem procurari. Cortina est valde pulchre picta, in qua etiam Spbilis Dnationis Vestrae inter ceteros nomen, qua Litteratoris Hungari legitur. « Ugyanő 1819-ben tudakozódik Horváltól, hogy mily tetszést aratott Pesten az első magyar színi előadás.

Így volt Horvát összeköttetésben életének minden szakában a kor vezérlő férfjaival, így fáradozott a vezéreszmék kivitelén. Tisztelettel környezték őt barátai, szavai tekintélyesek voltak ellenfelei előtt is. Őt azonban nem subjectiv érzelmek vezették. Előtte fő volt a közügy, a hazafi kötelesség. Ebből indult ki ő s erre tért vissza, akár hivatalos, akár magánügyeit végzé. Ez eszmének áldozta ifjú s férfikora legszebb éveit, egész erejét, életét. Azért rajta már ekkor teljesültek Kölcsey szavai: »A társaságban született ember nem önmagác.«

XV.

A Tud. Gyűjtemény először egyesíté a szétszórt erőket egy közös célra törekedni. Előbb megfelelő s hosszabb életű vállalat híján még költőink is csak izoláltan léphettek fel. Igaz, hogy egy Kazinczy messzeható

lelke összefűzte a szálakat. De az egyes jelenségek közt csekély vagy nehéz volt az egymásra vonatkozás. Innen a sok és sokféle kísérlet, innen az egyéniségek s irodalmi termékek nagyon is tarka vegyülete. Erős forrongás tartá fogva az irodalom világát. Mint a jegecz szétszakadt atomjai kerengnek, keresve központjokat, a tengelyek irányát, melyben lerakodhatnak, úgy az irodalmi erők élénk tevékenységben sűrögnek egy magasabb eszme hatása alatt, várva a központot, az irányt, mely a különböző elemeket rendre sorakoztatja. A költészet mesteri végre Kisfaludy Károlyban találunk vezért, az Aurorában közös egyöntetű működés-teret.

A tudományos irodalom még nehezkesebb lábakon mozog, lassan-lassan kap irányt, szilárd pontot, szóval életrevaló rendszert. A tudósok, ha voltak ilyenek a szó igazi értelmében, csak homályos sejtelmet tápláltak teendőik s célra vezető eszközeikről. Hisz annyi akadálylyal kelle küzdeniök. Első sorban az előítéletekkel, melyek tudatlanságból is, rosszakaratból is származtak. Külföldön, vagy idegen érzelmű hazánkfiak, milyenek, fájdalom, sokan voltak akkor (az idő is kedvezett virágzásuknak), szüntelen pocskolták nemzetünket. Főleg a történetírók, mert a többi tudományok közül még ez emelkedett ki leginkább századunk elején. A többit alig hasonlíthatjuk össze a nyugatiak előrehaladott álláspontjával. Magyar tudósainkban sokszor több volt a jóakarat, mint a tehetség, vagy sikeres működés. Hiányoztak a tudós készletek. Hogyan írjanak történetet források híján, hogyan vigyék előbbre a természettudományt, mikor legszükségesebb eszközeik is hiányoztak, sőt a kor vívmányait ördögi munkának, boszorkányságnak nézték, mint a jó Orczy (igaz ez költő volt) vagy aranycsinálással foglalkoztak,

mint Bessenyei. Tíz, húsz év alatt alig tett egy derekasabb lépést tudományosságunk. Az iskolák módszere is korlátolt volt, az irodalom megcensurázva, a magyar nyelv a deák mögé szorítva, legfeljebb nyesve, vagdalva, kurtítva, faragva, mi egyrészt javított ugyan, másrészt bosszankodást idézett elő, s reakziót szült. A francziáknál pedig már javában folytak a *Revue des deux Mondes* kötetei. Ha így fogjuk fel tudományos irodalmunk helyzetét századunk elején, akkor érthetjük csak igazán Széchényi Ferencz adományának, főleg a nemzeti könyvtár alapításának fontosságát. Akkor látjuk csak, hogy a Tud. Gyűjtemény első nagyobb lépés, melyet tudományunk a rendszeres s magasabb szellemű művelés felé tesz. Természetes, közleményei mai viszonyainkhoz képest azért még mindig szűk körben s félénken tapogatózva mozognak. De már egy pont köré gyűlnek az erők, melyeket ha ügyes kéz kormányoz a szerkesztő személyében, izmossá lehet növelni s rendszeres munkára szorítani. A folyóirat, nem lehet tagadni, elég jól indult, s ha néha-néha ingadozott, emelkedett, süllyedt, nagy érdeme, hogy híven kitartott, mire az előbbi hasonló kísérletek képtelenek voltak. Kötetei sokszor nagyon vegyes dolgozatokat hoznak: irodalom-, művelődés-, politikai, történeti, gazdaságra vonatkozó, neveléstani, bölcsészeti, eszthetikai, kritikai cikkeket, nem mindig gyakorlati kézzel írva. Még a jó kenyérsütés tudományát is hosszan fejtegetve olvashatjuk egy helyütt. Ezek közül mások más szakokra s rovatok betöltésére vállalkoztak. Horvát leginkább történeti (nyelv-, művelődés- s politikai), diplomatikai cikkeket adott, sokszor éles kritikával, gyakran hevesen polemizálva.

A Tud. Gyűjt. Boldogréti Vig László név alatt

1817. évi I. füzetében 71—77. lapon ily czímű értekezést bocsátott közre: »Néhány Magyar- és Erdélyországi születésű könyvnyomtatókról a XV. században.« Tartalma: Vigyázatlan íróink azt fogják ránk, hogy csak katonászkodott a magyar s falun élve a mesterségeket megvetette. Igaz, hogy a háborúk sokat elpusztítottak, de maradtak emlékek az ellenfél megczáfolására. Addig is, míg majd bőven szólnak erről, ő ad némit. »Lássák belőle a szemtelenek, hogy a magyarok azt is korán megtanulták, a mit a világ soká Mira Ars-nak nevezett.« Elszámolja azon magyar és erdélyi férfiakat, kik külföldön bebizonyították, hogy »a magyar esze mindent megfoghat, mindent követhet, a mit más nemzetek gyakorolnak.« Mindenütt hozzáadja műveiket I. Tamás könyvnyomtató Erdélyi fi, 1472—1481. Mantuában, Modenában. Adja életét s nyomtatványait, melyeket ő ismer. II. András könyvnyomtató, 1476—1484. Brassóból, Velenczében működött. Közli nyomtatványait. III. Bernát könyvnyomtató, 1478. Erdélyi fi. IV. Péter könyvnyomtató, 1482. Magyar születés, Lyonban dolgozott. V. Márton könyvnyomtató, 1484. a Bárczaságból, Velenczében dolgozott. VI. Simon könyvnyomtató, 1491. Gara Simon Velenczében állított műhelyt. VII. Basay könyvnyomtató, 1494. Magyar, és Cremonában dolgozott. Ez adatokat Panzer György Farkas prépost *Annal. Typogr. vol. I. Norimbergae 1793. in 4.* czímű művéből meríti, s nem bánja meg azt a 83 pgő frtot, mit érte fizetett. »Ébredjen fel bennünk. Hazafiak! a régiség szeretete és ne sajnáljuk tehetősebb polgártársaink megszerezni a classicus könyveket a tudomány különbféle nemeiben, mert ha mi magunk nem dolgozunk, izzadunk, azok, kiknek kötelességökben állana, és minden költség nélkül dolgozhatnának, semmit dicsősé-

güinkre felkeresni nem fognak. Ok csak Schlözerekben, Heerenekben, Meinersokban és egyéb különben igen nevezetes, de a magyar tárgyakra nézve nem classicus, hanem segédírókban keresik a magyarországi mondani valókat és a késszel szeretnek dicsekedni. Ellenben ki legyen oly igazságtalan, hogy az idegentől többet kívánjon hazájára nézve, mint a hazafiútól? Könnyebb kiírni valamit, akár jó, akár rossz, mint nagy fáradsággal ezer meg ezer könyvekből a nemzeti tárgyakat össze keresgélni.»

Ha tekintetbe vesszük, hogy irodalom- s műveltség-történeti ismereteink csak a legjobb időben találták meg hivatott és rendszeres művelőiket, hogy Bod Péter munkálkodása ép azért oly fontos korunkra nézve is, mert hasonló adatokat, bár sokszor az író nevénél s címmél egyebet nem is nyújtott, akkor Horvát ezen és hasonló töredékes munkáit csak elismerés illetheti. Sokan vannak, kik Horvátra követ dobva, botlásain mosolyogva, nem ismerik azon munkáit, melyekkel úttörő szerepére vállalkozott, vagy későbbi tudományosságunk alapjába hordá a gyér anyagot. Hozzá a mindent átható lelkesülés, az érdeklődés, melylyel a külföldnek hazánkra vonatkozó munkáit kísérte, a lelkes hang, melylyel a tétleneket dologtalanságokból felrázni iparkodott, oly tulajdonok, melyek korára hatással voltak, s az utódokat kegyeletre indítják, főleg ha szemet nem húnynak, sőt felnyitják szemeiket az akkori áldatlan viszonyok előtt.

Ugyanott 74—81. lapon B. V. L. alatt »Velenczei tó Székesfehérvármegyében« közleménye olvasható. Megemlíti benne, mily szépségekkel áldotta meg a természet Fehérvármegyét és környékét. Tán ép azért választák első királyaink lakó s ünneplés helyéül. »Érdemes volna azért gondosan leírni e Vmgyét s reméylem is a csinos

és hazafiúi lélekkel tündöklő megyebeli számos Nemes-ségtől, hogy óhajtasomat jó szándékával régen megelőzte, s nem csak megelőzte, hanem végre is fogja hajtani.« Ő addig a Velencei tót ismerteti.

Leírja határait, aztán terményeit, halait, vadait, a nádverést. Adja számokban kiterjedését, mélységét, vízmennyiségét, a befolyó vizekből gyarapodását.

Sokan tán gondolják, mennyi haszontalan víz fűd itt oly nagy területet. De ha fontolóra veszik, hogy 1792-ben ezen tó a halászat és nádlásból 4000 pgő frtot adott, nem panaszkodhatnak. Azért még is lecsapolták a Sárvízbe, de az egészet nem lehetett, most némely helye mélyebb. Végül említi, hogy mint a pátkai tó, annak neve is régen Fertő volt s III. Bélának a fehérvári Hospitalarius szerzeteseknek adott oklevelében 1193-ban mondja: »In Agar (ma Agárd) juxta Fertem ad quinque aratra, et in Fertem habent praedicti Fratres partem, sicut servi nostri.«

Horvát minden ízében magyar volt, a fajszeretet legerősebb vonása jellemének. Ebben még különösebben szülőföldje, városa, megyéje iránti szeretete domborul ki. Mint nemzete valamennyi közt első, azaz mind közül nemzetéhez kell ragaszkodni legjobban a hazafinak, úgy első sorban városa, megyéje, multja, jelene s felvirágoztatása érdekli őt leginkább. Mennyiben felelnek meg Horvát számadatai a valóságnak ez értekezésben, az tudományosan még eddigelé sincs kimutatva. A Chronik der oesterreichisen Literatur 1817. apr. 9-iki 29. száma elismerőleg nyilatkozik ezen s a könyvnyomtatásokról írt művéről.¹⁾ De hogy Bél Mátyás hasonló irányú munkái

¹⁾ V. ö. Tud. Gyűjt. 1817. IV. k.

után első kísérlet s mintegy figyelemgerjesztés a monografiái dolgozásokra, arról az előbbi irodalmi termékek vizsgálata után meggyőződhetünk. Érdeme a kis közleménynek, hogy minden oldalról bemutatja tárgyát s alapos ismereteket kíván adni, s a kerek forma, melybe a tartalmat önti. A dicső múltra nemzeti önérzettel visszatekintés itt is az első eszme, melyhez további gondolatait fűzi írónk. Adatait, vagy legalább a kis művet, mely először sürgeti a magymultú megye történetének megírását, nem hagyhatja figyelmen kívül a jövő század történetírója, ki Fehérvár és megyéje monografiáját nyújtja nemzetének. Ő már akkor érezte (kellett is éreznie, tudnia, mert látta történettudományunk készületlenségét), hogy nevezetesebb helyeinknek s ezek közt az első helyén városunk s megyénknek multjára, jelenére vonatkozó adatainkat kell egybeállítanunk, s csak azután vállalkozhatunk valamely nagyszerű rendszeres, s hiteles forrásokon épített mű létrehozására. Ez idő még sem általában, sem Székesfehérvár és megyére nézve nem érkezett el.

Kevéssel alább Horvát Andornak Paintner Mihály püspök Győrből Budára kelésére írt költeményét említi fel néhány sorban s némi kritikával, mint: hogy a versek Alcaeus rendén folynak és nem szükölködnek kellemeik nélkül. De a fő, miért erre is reflektálunk e helyt, az, hogy itt hívja fel először Horvát Endrét Árpád éneklésére, miről fentebb bővebben szoltunk. »De szabad legyen mégis — úgymond — arra kérni a tóti derék magyart, hogy ő inkább Árpád kijövetelét írja hatos versekben nemzetünknek köz örömére és dicsőségére.«

A Tud. Gyűjt. 1817. III. 44—61. lapon »Néhány hibás vélemény felfedeztetése IV. Károly római császár

1356-iki Arany Bullájáról» cím alatt értekezik B. V. L. »Dicsekedve emlegetik — így szól — némely magyarországi nem magyar írók IV. Károly német császár és cseh király 1356-ikban költ aranybulláját országunkban, mintha a német birodalomnak ezen óságából nem tudom mi dicsőség háramlanék magyar hazánk tót lakosaira.« Viszketegség ingerli ezeket, midőn gondolják, hogy a mi a német birodalomra nézve állt, az hazánkban is érvényes lehet. »Némelyek már-már annyira is vetemedtek, hogy minket, magyarul beszélőket, egyedül magyaroknak tagadnának és a tót nyelvet ajánlanák a kormányozás levelezésére.« A magyar nem bántotta az idegent, de a nemzetet a magyar, nem zsellérei tették mindig. Idézi a »Statistik des Königreich Ungarn« (— I. Th. Ofen 1809. — 125. lap) helyét, mely szerint a cseh irodalom aranykora a XIV—XV. században kezdődött, midőn IV. Károly aranybullája meghagyta, hogy a választó hercegek tótul tanuljanak. S ha később a cseh úgy haladt volna, megeshetnék, hogy »ma a francia mester elbujhatnék a tót petit-maitre előtt.« Egy másik munka (De lingua, adminiculis et perfectione eius in genere, et de lingua Hung. in specie Commentatio Historico Politica 1807—8. 17. l. Pestini) kiáltozta, hogy ugyan e bulla a választó hercegek fiait, örököseit, utódait kötelezte németen kívül, deák, olasz és illir (tót) nyelvtanulásra. »Midőn ezen írók ily biztosan szólnak, azt vélné minden jó lelkű olvasó, hogy ők az aranybullát kívül megtanulták« s a róm. és ném. régiségeket fenékiig feldúlták s hogy cseh írókat olvas az ember. Horvát idézi a helyes szöveget, hogy t. i. a választó hercegek fiai »7 esztendő koruktól kezdve a grammatikára (Deák nyelvre?), olasz és tót nyelvekre tanítassanak«, hogy 14. évök előtt

tudják e nyelveket. — Ellenzi a bullát, mely két részből áll, az első XXIII. (inclus) diplomatikai hangú s norinbergai keltű (1356. jan. 10.), a másik XXIV—XXX. (Metzben 1356. decz. 25.) históriai hangú. S a nyelvtanulásra nézve csak a XXX-ik czikkelyben van szó. Felhossa a bulla fennlévő példányait, a stilkülömböséget, mely e két rész közt van. A bécsi csász. titkos archivum példányát Rosenthal után, ki szemecivel látta, leírja. Fő criterium, hogy a XXIII. cikk után 3 üres lap jön s csak ez van átfűzve zsinórral, a többi nincs. S így német írók szerint is amaz diplomatikai hitelességű, ez legfelebb csak históriai. Ebből kitetszik, hogy IV. Károly némely kétes hitelű rendelésében van csak szó a tót nyelvről. De ha különben volna is, minő fontos dolgot mondanának elleneink »itt Magyarországbán, hol országunkban országot a magyaron kívül nem esmérünk.« Elavult az ott is, minket meg nem kötelezhet. Sőt még azt sem lehet megbizonyítani, hogy a norinbergi résznek egyetlen eredeti példája volna. Az is úgy elveszhetett, mint a mi aranybullánk eredetii. Szokás volt-e vajjon verseket előbocsátani, czikkely lajstromot? egyeznek-e a fennlévő példányok? A bécsi, heidelbergai s frankfurti eredetieknek mondatnak s rajtok aranypecsét van, a norinbergai is eredetinek állíttatik s ezen viaszpecsét van. A stíl is durva, nyers IV. Károly műveltségéhez képest. Ne dicsekedjenek tehát eztán a magyarországi nem magyar írók, inkább jusson eszükbe, mit mondanak a német történetben jártasak. T. i. hogy Károly a német nyelvet szerette és terjeszté; elrendelte, hogy a prágai tanács 16 német és 2 csehéből álljon. Úgy az egyetemen a németeknek 3, a cseheknek 1 voksot adott, hogy alatta a városházakon németül foljon a törvénykezés. »Ihol

a cseh nyelv litteraturájának arany százada! Ilyenekkel valóban dicsekedni nem lehet és ha ezentúl még sem szünnének meg a dicsekedések, én már előre Trithenius nyelvével így dicsekedem: IV. Károly jó, felséges, előre látó és okos ember volt és öt nyelvet igen jól beszélt, u. m.: a deákot, németet, csehet, *Magyart* és olaszt.« Azaz, hogy a gondviselés nekünk is adott már akkor oly fejedelmet R. Károlyban, ki Lajos jegyesét, Margitot országunkba hozatta a magyar nyelvet tanulni, s N. Lajosban, ki Zsigmondot és nejét taníttatta. Ilyen példákat emlegessen mindeu magyar, ki magyar szabadság alatt él! Ilyen példákat hozzon fel ezentúl a magyartanító Magyarország statisztikájában és ne különböztesse meg a tót nyelvűeket a magyar nemzettől holmi feneketlen sopánkodásoktól!! Mondja megnyugosztalásúl tót nyelvű polgártársainak azt, a mit Cunegundis királynőnknek, Mátyás feleségének és a cseh király leányának a dicső költő Pannonius igen bölcsen mondott. Epigr. L. I. 6.

Mutasti Patriam mutare vocabule debes. »Sic Catharina volo, quae Cunegundis eras.« Végül állítja értekezőnk, nem ellenségeskedésből ír a tótok ellen, haragszik is Anonymusra, mert írja: »Et habitatores terrae illius viliores homines essent totius mundi.« »Szeretni és tisztelni illik minden nemzetet, és azt nem a nép sepredecéből, mely mindenütt találtatik, hanem az előkelőkből kell megítélni. Hiszem és vallom különösen a tót nyelvről is azt, a mit IV. Károly császár a cseh nyelvről némely 1356-ikban Augusztus 26-ikán költ Diplomájában mond. A tót nyelv *nobilis lingua Slavica* előttem is: csak azt óhajtom, hogy hazánkban az uralkodó nemzet nyelve eránt egyéb nyelvű polgártársaink igazságo-

sak legyenek s ne lármázzanak azon test ellen, melynek valóságos tagjai, és a melynek szelid egyenessége eránt nem csekély hálával méltán tartoznak.«

Három tekintetben érdemel figyelmet e mű. Első a hazfias szellem, mely különben Horvát minden művében otthonos, de mégis mindig eredeti módon nyilatkozik. Itt közjogi szempontból kell védelmezni a magyar nyelvet. Eredeti-é az oklevél vagy nem, mikép kell érteni a vitás helyet, mellékes dolog lehet, de az insinuatio, mintha IV. Károly oklevele hazánkra is törvényt szabna, már magában az ideában felháborító. Ezt kellett hangsúlyoznia a magyar kritikusknak, ki Schwartnernak kétségbevonhatatlanul nagy tudománya s tekintélye ellen síkra kívánt szállni. Schwartner statisztikája minden érdeme mellett telve van magyartalan állításokkal s egész szelleme elárulja, hogy nemzetünket itt a magyar hazában csak valami alárendelt tényezőnek nézi. Előtte a szlávban van az erő, németben a műveltség. A felháborodásnak, melyet jobb lelkekben a magyar egyetem tanárának ajkáról hangzó beszéd keltett, kifejezést adni csakis Horvát vállalkozott, ki szittyai tűzével nagy tudományt is egyesített. Azt lehet csodálni, hogy több korholni valót nem talált Schwartner műveiben, bár munkáiban így is folyton osztja reá csapásait. Másik érdeme e műnek azon széles ismeretkör, melyben írónk teljes biztossággal mozog s a logikai szigor, melylyel ellenfelét egyre szűkebb térre szorítja. Az akkor parlagon hagyott, vagy fonákul művelt diplomatikai tudománynak jeles kísérlete gyanánt tart-hatjuk a dolgozatot, melyhez hasonlót s e nemben első már »Nékány okok« cz. művében is adott. Végül meg-ható az igazságérzet, melyet ellenfele iránt is tanusít. Anonymust elítéli, hogy gúnyosan szól a szlávokról. Min-

den nemzetnek megvannak jogai, melyeket tiszteletben kell tartani. Így a magyar is, mint nemzettest, tiszteletet követel jogainak, főleg olyan elemekkel szemben, melyek a testnek tagjait vagy részeit képezik csak, vagy épen élődnek rajta. Ma is férfiúnak kell lenni, ki hasonló elveket mindenkor s mindenütt megvallani mer, bár korunkban hazaflaskodni nem annyira érdem, mint kötelesség. De századunk elején, a legnagyobb nyomás idején, a nemzetiségi torzsalkodás korszakában ily bátran fellépni természetes jogaink mellett: a legszebb harcz volt, ha meggondoljuk, hogy még később is, a negyvenes években, mily szerepet játszottak a [csehek, horvátok, illirek, oláhok hazánk történetében. Fiat justitia! Horvát nem volt s nem ép e korban és munkáiban oly nevetséges alak, mint a későbbi idők némely hangadói képzelék.

Ugyanez évi Tud. Gyűjt. III. füzetében 86—90. lapon »Próbatétel a fehérvármegyei tudósokról« cím alatt előadja, hogy Horányi Elek gyűjté össze először nagyobb készülettel a magyarországi tudósokat. Mily nehéz feladat volt ez akkor, midőn sem könyvtárak, sem múzeum nem volt, míg most a Teleky és Jankovich gyűjtemények segítenek.

»E lévén a dolog valóságos helyheztetése, méltán kérdezheti minden értelmes hazafi, ha józan lélekkel mondhatott-e 1811-ben a magyar tudósoknak számokról akármely idegen oly égbekiáltó tudatlanságot, milyennel bennünket a pesti főiskola könyvgyűjteményének 27 esztendő s hálátlan gondviselője statistikájában becsmérel saját hazánk és a külföld színe előtt? hogy t. i. Portugallia 1750-ig 5600 nagy és kis író, Horányi 1777-ig csak »1155 nagy és igen kicsiny« írónál többet nem tud elszámolni. Ez is nagy érdem a viszonyokhoz képest.

De Schw. »kapva kap minden alkalmon, mely által mocskolhatja nagy béketűrőssel bíró nemzetét. Csak akkor fogunk mi dicsően fényleni Európa előtt, midőn e féle mocskolódó írónkat belső értékek szerint ismerjük.« Irja, hogy régi óhaja minden megye tudósait adni. E munkával igen sokat nyerne országunk tudós története s mi mily sokat megmenthetnénk a feledékenységtől. Ő most Fehérvár tudósait számlálja el és pedig először, kik a megyében születtek, aztán kik legalább egy évig ott működtek. Megjegyzi egyúttal, hol születtek s hogy meghaltak-é vagy élnek. Mintegy 20 megyeit, 43, egy évig ott élőt jegyez fel.

Az idegenek, a hazabecsmérlők elleni küzdelem itt is meleg, lelkes szavakat ad tollára, szépen védi Horányit Schwartner ellen. E mellett végzi a hasznos munkát, hogy megyéje tudósait közli. Igaz ugyan, hogy a tudósok nevéinél egyebet nem ad, de legalább fonalat nyújt kezünkbe, mely után a kutató elindulhat. Sajnos, hogy azért több tudósunk nevét is csak e közleményből ismerjük.

Szint ez első évi folyamat VI. f. 67—83. lapon B. V. L. című értekezését adja: »Magyarországi könyv-árusok XV-ik század végéből és a XVI-ik század kezdetéből.« Előre bocsátja a botránkoztató állítást, mely ellen itt felszólal. »1570. befahl K. Max. II. den Buchhändlern (Bibliopolae; villeicht kommen diese für Ungarn hier das erstemal vor), die Bücher, welche Haeresim Trinitariorum et Sacramentariorum seu Zwinglianorum enthalten mit Gewalt wegzunehmen.« (Schwartner statistik. II. und III. Th. S. 369.)

Kiemeli Wallaszky Conspectus-át (1808.), ki annyi akadályal küzdve, távol a könyvtáraktól, melyek nélkül

nehéz Historia litterariát írni, derék munkát végzett s már ennek 1784- és 1808-iki kiadásából tudjuk, hogy a XV—XVI. sz. elején voltak országunkban könyvtárak. De Horvát is felhoz 10-et Schwartzner ellenében: Kirchheim Feger Theobald, budai polgár 1484—1494; Rüm György 1493—1524 (mint Lutheránust állítólag Budán megégették); Paep János, budai könyvtáros 1498—1511; Kaym Orbán Budán 1503—1518; Heckel Ist., nagybányai eredetű budai könyvtáros 1512—1514; Schaller Jakab 1512—1514 budai; Milcher Mátyás 1514 budai; Kaym Orbán örökösei 1520; Prischwitz Mihály 1524—1525 budai; Müer György zágrábi 1511. A számok azon első és utolsó évre vonatkoznak, melyekből nyomtatványokat ismert H. I. Adatait Panzer Annalisaiából s Wallaszkyból meríti leginkább.

»Voltak tehát már 1570-ik előtt több könyvtárak Magyarországon s nem szükség Schw. Urnak *talán* szavára szorulnunk, ha csak azon könyvgyűjteménybe tekintünk is, melynek ő régi gondviselője.« Kívánja, hogy ezen hézagot munkát mások kiegészítsék. »Int az idő bennünket, hogy minden oldalról felvilágosítsuk régi ségeinket s legalább az illendőségig védjük őseinknek többnyire tudatlanságból bemocskoltatott hamvaikat.«

Elég kézzelfoghatólag mutatja ki e dolgozatban Horvát Schw. tévedését, mikor oly művekkel bizonyít, melyeket ő látott és ismert s láthatott és ismerhetett volna Schwartzner, az egyetemi könyvtár régi gondviselője is. Nem is annyira a tévedés, mint inkább azon kicsinyelő felfogás ellen harcol, mely Schw. művein lép-ten-nyomon észlelhető. S midőn ezt tette, midőn N. Lajost, H. Mátyást védelmezte s ez értekezésével irodalmunk s műveltségünk régibb korára világot vetett,

bizonyynyal érdemes munkát végzett. Tehát ez sem az a mű, melyért Horvát Bajza dorongjait megérdemelné.

Mellőzve kisebb recenzióit, mint melyeket Décsy Antalnak a jászkürtről s Pethenek a jó zendülő pórokról kiadott könyvére írt, nem hagyhatjuk érintetlenül »Kell-e már a Reformátusok felsőbb iskoláiban némely tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?» című 15 oldalú könyvre szóló bírálatát. Ismerjék meg mennél alaposabban Horvát szellemét azok is, kik egyebet nem tudnak róla, mint hogy Ábrahámot is magyarrá tette. Beszéljen ő maga, hogy ne lássék, mintha félremagyaráztatnának szavai. »Védeni a nemzeti nyelvet és annak keletét sürgetni — kezdi — még akkor is dicsőséges, midőn a buzgóság sikertelen vagy nem eléggé tiszteltetik.« S ezért dicséri értekezőt, ki »férfias keménységgel, tudós elszánással, ingadozhatatlan buzgósággal és derék esméretekkel lép fel nemzetünk színe előtt, hogy kiterjessze nyelvünk keletét, és azt tudomány kulcsává tegye vallásbeli felekezetének anya iskoláiban.« A pápai kollégium Debreczent követve, 16 éven át magyarul adott egyet-mást a theologiában. 1815-ben azonban »némely régi principium urak örölködése folytán« deák nyelv rendeltetett. Ez ellen írta szerző művét. Bár H. elismeri igazát, nem helyesli a módot, mert az 1791: 16. t.-cz., 1792: 7. t.-cz., 1804: 4. t.-cz., 1808: 8-ik t.-cz. szabályozta a nyelvkérdést s az ország rendei 1812-iki felirataiban előadták kívánataikat, melyekben nyilván ki van téve, hogy magyar tannyelvet kívánnak, kivéve a theológiát. »Ki legyen oly igazságtalan, hogy abban meg ne nyugodjék, a mit mély belátásból szükségesnek tartott a nemzet gyűlése? Elég mezőt hagyott az a többi tudományokra nézve nyelvünk csinosíttatására.« De azért

reméli s felteszi, »hogy a nemzeti nyelv kedvesi e könyvet olvasatlanul nem hagyják.« Idézi a befejezést: »Ideje, hogy mi is már valahára a régi megrögzött balvélekedéseket letegyük, melyek szerint mind eddig majd minden bölcsességet a deák nyelvben lenni tartottunk és a legbölcsebb nemzeteknek példáikat követvén, kezdjük el már valahára a tudományokat anyai nyelvünkön tanítani, és ez által a józan világosságot közönségesen terjeszteni; mert különben nemzetünk nagyobb részének értelme soha meg nem világosodik és erkölcsi érzése s akarátja meg nem jobbul.«

E kritika méltán juttatja eszünkbe Kölcsey higadt, mély s önérzetes bírálatait. Mintha csnk ő szólalna fel a nyelv érdekében. S a »megrögzött balvélekedések« ellen egy Széchenyi sem szónokolt nagyobb páthosszal, s a nemzet nagysága »előtt Kosuth sem borult le nagyobb tisztelettel, mint Horvát a nemzet gyűlése« előtt. Méltó, hogy elődjöknek tartsuk, ki a hazafias reformok s nemzeti nagyság talaját előkészíté.

Az 1817-iki Tud. Gyűjt. VII. füzetében (78—96. l.) ismét Schwartnerral foglalkozik s ezuttal saját neve alatt Horvát István, midőn e kérdést fejtegeti: »Mikor kezdették írásba foglalni a magyarok törvényeiket?« Először is idézi Schwartner Márton Statistik II. és III. sz. 5. oldalát, hogy szerinte a középkornak nem voltak írott, csak szokáson alapuló törvényei, a Verböczy Tripartitum II. Ulászló alatt íratott, hogy II. Endre aranybullája nem Szt. István írott törvényein, hanem csak szokásjogon alapszik.

Szemére veti Horvát Schwartnernak, hogy szokott a külfölddel hasonlítást tenni, melyet nem ismer. Különböznö tudnia kellene, hogy igen sok írott törvény volt

a középkorban Róma megdőlésétől Amerika felfedezéseig. Idézi őket: Lex Salica, Ripuariorum, L. Alemannica, L. Fritiorum, L. Saxorum stb. Néhány munkát ajánl neki, melyekből mindezeket megtanulhatja. S ha az adományokat írásba foglalták, mennyivel inkább a törvényt? Hogy ma nincs mégis oly nagy gyűjteményünk azon korból, oka, mert elvesztek s mert különben is akkor kevésbé változtatták a törvényeket s ép ezért nem is volt szükség oly sok írott törvényre.

De hazánkra térve, már a vezérek írott leveleket küldöttek, melyeket tolmácsok magyaráztak. Számos példát idéz külről és belről. Bírái is voltak, mért ne lettek volna ezeket vezető írott törvények? Ezek különben csak lehetőségek. De bebizonyítható, hogy Szt. Istvántól kezdve folyton voltak írott törvényeink. Felhossa Hartvikot, Szt. László törvényét, melyben utalás foglaltatik István írott rendeleteire. Ennek még Schlosser is, a kritika nagymestere, kit Schw. ő *πανν*-nak nevez, hitelt adhatna. Idézi II. Geyza diplomáját, Kálmán törvényeit, melyek Lex-re és *subscriptio*-ra hivatkoznak. Már pedig ezek írott törvényt jelentenek, míg a szokást Consuetudóval fejezik ki régi irataink. Horvát szerint Szt. István, László, Kálmán törvényei részint fennvannak a magyar törvénykönyvben, részint még felkeresendők. Követi ezeket az aranybulla. S ettől fogva Kovachic Márton fáradozásai után minden törvényeinket előadhatjuk írásban s hiteles formában. Mért megy hát Schw. II. Ulászló korára, hogy onnan eredeztesse írott törvényeinket. Verböczy műve approbatiójában maga is elismeri, hogy ő csak rendszeres könyvet ad (*certum in seriem, formulam que et ordinem redigere*). a mi előtte volt, az nem volt »origine diuturnum, aut senetione stabile, aut perenni

usu ac observantia roboratum« Katona históriája szerint (Hist. crit. Tom. VIII. in praefatione) pedig már Kun László alatt a veszprémi főiskolán a magyar törvénynek iskolája s így rendszeres könyve is volt. »Reménylem — végzi — jó néven veszi tőlem a haza e rövid, de a nemzeti becsület védelmét tárgyazó értekezést. A kik talán rossz néven látják Schw. úrnak ilyen megtámadtatásait, azok nem tudják, vagy tudni nem akarják, hogy akárhányszor mocskoltatik méltatlanul nemzetünk a külföld által, többnyire Schw. úr állításai mellett mocskoltatik. Midőn egy magános férfiú sorsa és az egész nemzet között kell választást tenni, akkor a nemzet tekintete elsőséget érdemel. Én ugyan méltatlannak tartanám ilyen környül állásokban a magyar égre magamat, ha minden személyes tekinteteknél nagyobbra nem becsülném a hazafiságot, s bátran nem szólanék azok ellen is, kik minden lépten-nyomon oda czéloznak, hogy gyávának és tudatlannak tegyék a régi, mind a mostani nemzetet.«

E dolgozatban is ugyanazzal a tüzes magyarral találkozunk, mint egyéb műveiben. Szósz szerint veszi Schw. állítását, holott ő maga sem akar többet mondani, mint hogy a középkorban nem igen foglalták össze rendszeres gyűjteménybe a törvényeket. S ebben igaza van hazánkra nézve is. Az első rendszeres collectiót Verbőczy nyújtá nemzetének. De Horvát mintegy előre is protestált oly feltevés ellen, mintha a magyarnak előbb nem lettek volna írott törvényei. Felhozott bizonyítékai ugyan nem feltétlen bizonyítékok ad evidentiam, azonban nehéz volna utánok kétségbe vonni Horvát állításait. Ha egyfelől túloz hevében, másfelől a magasztos honvédelem, melylyel a nemzetmocskolók ellen kikel, magyarázza a buzgóságot, s kell hogy felemelje az olvasó lelkét.

Majd ismét ily című polemiáját olvassuk ugyane folyóiratban:

»Felelet Rumi Károly tévedéseire a régi Sirmium város igazi nevééről (Tud. Gyűjt. 1817. VIII. 142—159. l.) Horvát és Rumi között a Formint és Tárnok szavak fejtegetéséről támadt vita a Nemzeti Gazda 1817. IX., XI., XII. számaiban. Minthogy a szerkesztő csak 2 oldalt adott »a nyomozora (így nevezi a magyar nyelvnek szánt helyet)« csak röviden adhatá elő észrevételeit. Ezekre Rumi a bécsi »Archiv für Geographie, Historie Staats- und Kriegskunst« (1817. s. 328.) folyóiratban írt czáfolást, melyet a Tud. Gyűjt.-be is beiktatott. E czáfolatra felel Horvát. Rumi nehezteléssel és gúnyosan írt róla, ki egykori tanítója Schw. ellen is kikelt. De ő nem fog hallgatni. Ha Schw. custos is, ne gondolja, hogy mindent tud, vádolja Horvátot, hogy szokása a gáncsoskodás, az írók között dictátorkodik, Versegit és Pápaít illetlenül megtamadta. Horvát hasonló stílusban tör reá. Mivel külföldön — göttingai iskolába járt, ne gondolja, hogy a hazai tudósok semmit sem tudnak. Strabón kezdve a legújabb kútfőig kimutatja, hogy mind Sirmiumot írják, idéz régi feliratokat és pénzeket, melyek Sirmiumot mutatnak. Justinianus XI. novellájába hibásan csúszott be Firmium v. Firmum, s ezt mások is hibásan vették át. Már pedig Rumi erre helyezi a fősúlyt. A másik érve, hogy Jornandes (Horvát szerint Jordanes v. Jordanus) szinte Firmimot említ, sem tartható, mert ugyanő Sirmist is használ s a Firmiumnak Varians lectio: is mellette (Horvát mellett) szól. S így tarthatatlan Rumi feltevése, hogy az olaszok Firmium városból szőlőt hoztak volna Magyarországba, illetve Firmiumba, melyet aztán a szerbek Formint vagy Formüntnek neveztek el,

honnan a Firmim nevezet Sirmim helyett, bár Rumi sem tagadja, hogy a városnak Sirmium neve is volt, de szerinte a Firmium látszik régiebbnek, jöllehet Sirmiumot régebbi kútfőkben találunk. Horvát feleletében több az alaposság, adat, tudomány, dialectika, mint Rumiében, ki inkább érzékenykedéssel, szófacsarásokkal él. A vitatkozás érdemét illetőleg az utókor Horváttal tartott, midőn Sirmiumot, nem mást fogadott el. Különben H. is kicsinyesnek tartja az egész kérdést s köszönetet mond az olvasónak, »ha e Homér Béka Egér harcához hasonlító vetekedést béketűrőssel által olvashatta.« »Írjunk, Hazafiaknak, — végzi — de úgy írjunk, hogy az ész és kritika is ébren legyen, ha írunk.« Ez elvet, mely minden idők irodalmi munkásságára alkalmazható, akkor jobban s csaknem egyedül követte Horvát a történeti kérdésekben. Sajnos, hogy később maga is nagyon eltávolzott tőle.

Ugyanaz évi X. számban (109—117. l.) »Wallaszky Pál élete« cím alatt adja dolgozatát Horvát István. E szavavakkal kezdi: »Szeretni a hazát s védeni a nemzeti becsületet főkötelessége minden hazafinak. A ki e szent tisztét szerencsésen teljesíti, csak polgári hivatalt tölti ugyan be, de a nem hálátlan hazafi társaktól mégis közbecsültetést érdemel.« Mily szivreható, ha az érdemet jutalmazva látjuk, s elismertetni buzgóságunkat! Mit tett volna a virti öreg,¹⁾ ha Mecaenásai lettek volna! Ha sokat nem is, de összeszövetkezve mégis tehetünk valamit. Ez vezérelte azokat is, kik W. P. képét rézbe vésették e felirással: »W. P. a nemzeti becsület védője.« S ez annál helyesebb, mert W. szegény létére sokak-

¹⁾ B. Szabó Dávid.

tól nem, vagy félreismertetett, elaludottnak tartatott. Horvát tehát adja életrajzát bővebben mint Bartholomeides László (*Notitia Comitatus Gömöriensis*) cz. művében. Először elmondja születését s első neveltetését a felvidéken és Pozsonyban. Buzgalmát a magy. nyelv és régiségek tanulásában, mily szorgalommal s hazafiúi szent ánggal jegyzett össze mindent, mit honi s külföldi művekben talált, hogy felhasználhassa a nemzeti becsület védelmére, melynek mocskoltatását keseredve olvassa a külföldi könyvekben. Érinti utazását s három évi külföldi iskolázását, tanulmányait, tanárait. Lipesei, hálai, vittenbergi, berlini tartzkodását s összeköttetéseit a tudós világgal. Közben adja Verbőczy Istvánról írt értekezését 1768-tól. Majd Hunyadi Mátyás országlását, melyet közbámulattal fogadott s kedvességgel a haza. Még nem taníták e felkölt intézetekben a hist. literariát, mint most sem (de Mária Terézia alatt igen), és Wallaszkyk már ekkor megveté talpkövét utóbb kijött *Historia Literariájának* s bölcsen inté olvasásra most is méltó előbeszédében polgártársait: »hogyan lehetünk addig mentek a külföld gáncsolásaitól, míg tökéletes *Historia Literariánk* nem lesz.« Előadja tudós hírét, meghívását különböző lelkészi állomásokra, majd Czinkotára költözését, Cornides Dániellel, Horányi Elekkel barátságát s végre Jolsvára (Gömörbe) vonulását, hol 76 éve daczára is éperőben van. E közben folyton dolgozott. 1784-ben kiadta *Conspectusát*. Kár hogy mások nem követték a példát; hol volnánk most akkor! 1808-ban ismét ő adta ki másodszor bővítve. »Minő örömmel, minő elragadtatással szól ebben tudománybeli előmeneteleinkről a már 1768-ikban megszólamlott tiszteletre és szeretetre méltó öreg! Csak a tiszta hazafiság, csak a nemzeti

becsületet forrón szeretés fakadhat az ő szavaira! Háromszor valék szerencsés látni e magyar Eieckhornt«, s mindig könyei hulltak a sikeres haladás felett. »Vajha képének vonásai s hasznos buzgóságai szikrát gyujtanának a magyar ifjuság mellében és a hazát csaknem előntő versfaragások helyett az ősök védelmeztetésekre és a nemzeti homályosabb tárgyaknak felvilágosításokra fordítának nevendékeink szép tehetségeiket!!« Végül nyomtatott s kéziratban maradt munkáinak jegyzékét adja. Két ohajtással rekeszti be: 1. hogy tudós kutatásait abba ne hagyja, 2. hogy a tőle hévvel szeretett magyar nyelv geniuszától hagyja magát elragadtatni«, s írjon valamit magyarul az »unokák serkentésére«. Mindkettőhöz hosszú életet s jó egészséget kíván.

Az életírás irodalmunk történetének bármi kis de érdemes s érdekes részét teszi. »A nemzeti becsület védőjének« emel benne maradandó emléket. S ezzel egyszerre magának is dicsőséget szerez az utókor előtt. Honor est honorantis. A külfölddel szemben itt is érinti a magyar nemzet kiválóságát. Egyuttal mintegy példát nyújt irodalomtörténeti dolgok kerekébb, vonzóbb, többoldalubb tárgyalására. Míg az előtte tett hasonló kísérletek száraz név- s címjegyzékből állanak, Horvát előadásában az adatok életet nyernek. Ismereteit átszővi kritikai megjegyzéseivel, talpraesett reflexióival, az egészet pedig a hazafiság melege s a felbuzdulás s buzdítás ereje hatja át. Maga Wallaszky Pál sem késett kifejezni köszönetét munkája ismertetése- s személye dicsőretéért s egyuttal Horvát felszólító óhaja nyilvánítására ily érthető mentegetőzéssel válaszol 1817, 29. kelt levelében: »Quod duo dignatur sub finem biographiae petere, respondeo quoad prius, me certe alienum non esse. At editionis posterioris,

facto computu, ultra 400 Exemplaria] Posonii, Pestini et apud me supersunt. Quantum damnum paterer, si proditura nova editione, ad fidibus damnari deberent! Ex mille Exemplaribus intra decennium vix 600 vendita sunt. Ed id est documento, paucos Historiae Litterariae patriae amantes Quod attinet alterum, spiritus est paratus, sed corpus debile. Olim aliquando etiam pro Concione dixi idiomate Hungar: Sed a 40 annis extra praxim a potiore spiritus Hungarismi evanuit.«¹⁾ Midőn az irodalomtörténet még bölcséjében s nem csak művelők, de olvasók nélkül is volt: Horvát már gyűjti az anyagot s a jövőnek adja át a mult emlékeit.

S nem csak maga gyűjti. Tudja, hogy a haza oltárán ezreknek kell áldozatot benyújtani. Másokat is versenyen munkára késztet. Kár, hogy nem koronázta mindig siker törekvéseit. Így Horvát már a század elején felismerte a dialektusok ismeretének fontosságát, ha nyelvünk szellemébe igazán behatolni akarunk. A nyelvjárások akkor nevetség vagy legfelebb kuriozum számba mentek. Horvát komolyan vette, s tanulmányozta. Sőt a Tud. Gyűjt. 1817. I. számában a következő című jutalomtételt hirdette: »A palóczság esmértetése különbféle tekintetben«, melynek kidogozására »egy hazafi« (Horvát I.) 12 csász. species aranyat ajánl 1818. jan. 1-i határidővel. A főbb fejezetek lennének.

1. A palóczság geografiai ismertetése.
2. A palóczság természeti ismertetése, testalkati, elméleti s erkölcsi tulajdonai.
3. Vallási ismertetése.

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. XXXII.

4. Társas és magánéleti viszonyai, belső szervezete, szertartásai, mulatságai.

5. Nyelvbeli ismertetése:

a) Magános betűk kimondása.

b) » » felcserélése.

c) Declinatio, cunjugatio, comparatio, névmás, diminutivumok s eltérő syntaxis.

d) Külön szavai.

e) Magy. keresztnevek lajstroma, kicsinyített s változtatott alakjokkal.

f) Vannak-e régi iratai, jegyzőkönyvei.

»Sokan tréfára fogják venni e dolgot, s előre kinevetik ezen jutalomtételt: de a tudatlanságon szánazkodni lehet, mert ezek nem tudják, hogy a szepesi németeknek és az erdélyi szászoknak más Idiotikonjuk vagyon; nem tudják, hogy az, a mit tréfának, nevetségesnek tartanak, nagy és fontos igazságokra és következtésekre vezethet. Várjanak ezek egy kevésbé, és felnyílik nem sokára a kárpit előttök.« Ép azért felhívja a palócz megyék elöljáróit, egyházi férfiakat, hogy a netán vállalkozót segítsék.

»Horvát István igyekezetei«-ben azonban e jutalomtétel után ezen sajátkezű jegyzést olvassuk: »Nem jött reá felelet.« Annyira nehéznek, vagy haszontalannak tartották akkor e kérdés fejtegetését, hogy még a 12 arany sem ingerelte a nyelvtudománnyal hivatva, hivatlanul foglalkozókat, hogy a tétel megfejtésére s kidolgozására legalább kísérletet tegyenek. S Horvát már tudta, mily fontos a nyelvjárások ismerete s kész keretet nyújtott, melybe csak beilleszteni kellett volna a könnyen megszerezhető anyagot. Valóban nem is sok idő múlva teljesült Horvát sejtelme: várjanak egy kevésbé és felnyílik

a kárpit előttük. Kevéssel utóbb Szeder Fábián behatóan ismerteté a palócz nyelvet. Az akadémia figyelmét ráfordítá a dialektusok ügyére. De egész a Magyar Nyelvőríg kellett várni, míg rendszeres programmot kapott a nyelvtudomány ez ága is. Ha századunk elején született volna e hasznos folyóiratunk, bizonynyal méltóbb szerkesztője nem akadt volna, mint Horvát István.

Ha átforgatjuk a Tud. Gyűjt. első évi folyamát, látni fogjuk, hogy sem tevékenységre, sem tudományosságra nézve nem volt szorgalmasabb s tehetségesebb munkatársa, mint Horvát. Mint ilyennek egyszersmind tekintélyes befolyása volt a folyóirat vezetésére is. Mint-hogy pedig erre nézve közte és Fejér között differenciák merültek fel, egyelőre visszavonult. Az 1818-ik évfolyamban csak egy értekezését találjuk, ezt is név nélkül, de minthogy »Horvát István igyekezetei«-ben feljegyezve látjuk s mivel egyébként a tárgy, előadás, nyelv és hang egészen reá vall, kétségtelenül az ő műve. »Czíme: Köteles volt-e a magyar nemesség várait s az ezekben levő katonaságát az ország polgárai alkotmánya szerint saját költségén tartani?« (T. Gy. 1818. V. 67—88. l.) E kérdés megoldása szintén polemia. Piringer udv. tanácsos a banderiomokról írt munkáját egy bécsi referens hazafiatlanul bírálta meg. A Hesperus pedig kérdést tett, miért nem válaszolnak rá? Erre jött latin s német nyelven antikritika, melyet a nádornak is bemutatnak s magyarul is közöltek a T. Gy. 1817-iki folyamában. Jelen értekezést pedig Horvát adja, ki a recensio 27-ik oldaláról azt veszi czáfolás tárgyául; mintha a magyar nemes uraságoknak kezdettől fogva a XVIII. századig constitutionális kötelességek volt volna a váraknak tartása, mire uradalmaikból költségeket tenni tartoztak, s hogy

(magának ellenmondva) e költséges köteleesség a banderiumokkal bűnös feledésbe ment s törvénnyel el nem töröltetett. Kettőben ütközik itt meg Horvát: 1. hogy a vártartás köteleességek lett volna, 2. hogy bűnös feledésbe ment e köteleesség. Élesen harczol. A várak vagy királyiak voltak vagy uraságoké. Amarra nézve senki sem állíthatja, hogy a nemesek kötelesek voltak fenntartani. A melyek pedig ajándékoztattak s jobbágyoké vagy egyeseké lettek, azokra is mást rendelnek a törvények. Sőt az ajándékozás az aranybullában s egyebütt is tiltatik, később az egyesek építése is, s leromboltatásuk infidelitás bünterhe alatt rendeltetik. S a vártartás a fejedelmek feledése folytán szűnt meg, nem a nemzet bűne által. De ezek csak melleleg mondvák. A törvényt csak törvényekből lehet megállapítani. Ezeknek hosszú sorát hozza fel, melyekből kitűnik, hogy egyesek nem építhettek s tarthattak fen várakat, melyek a jobbágytságot, kisebb nemességet, sőt a királyt is veszélyeztethették, s több vár lerombolása rendeltetik el. Így az 1659: 20. t.-cz. 4. §: »Nulli Dominorum liceat in praesidiis *peculiarem militiam* a loci Capitano in militaribus *independentem* intenterere. Si qui denique in eadem militia essent praesidiarii, ii *ad servitia suae Majestatis et Regni redeant.*« Vannak ugyan rendeletek, melyek a birtokosokra is terhet rónak a várak fenntartását illetőleg, ezek azonban csak annyiban voltak kötelezők, a mennyiben saját birtokaik védelmére szorítkoztak, nem pedig mint katonai erősségek. S ilyenkor is a várépítés csak a végeken s kir. engedéllyel történhetett, melyekből az egyesre s a hazára is jó háruult. S midőn recensens a várak feledésbe ment fenntartásáért megfelelő váltságot kíván, H. I. hevesen veszi védelmébe a magyar nemességet, mely végre a haza oltá-

rára is közönségesen csak vagyonának s jövedelmének részét lehet köteles tenni, nem mindenét. Abszurdumra viszi végre rec. állításait, melyekből az következne, hogy hazánkban minden kir. és urasági vagyon »Bellona isten-asszonynak van szentelve.« A várak építését törvények utóbb nem parancsolák, sőt lerombolásokat rendelék el s a vártartás helyébe a »portalis katonaság állítása lépett.« A nemesség adót nem, csak segedelmeket ajánl a haza védelmére s személyesen felkel. A mint a várakról úgy helytelenek egyebekről is rec. észrevételei, jeléül, hogy nem ismeri hazai viszonyainkat.

E tartalmas és ügyes cikk érdeme nem egészen Horváté. »Igyekezetei«-ben ugyanis ezt jegyzi a cím után: »Tek. tudós Szenkvitz Kovachich Márton latán értekezéséből, kértére magyarázta¹⁾ Horvát István.« Így az eszmék nem Horvátéi, de magáévá tette őket. Ezzel ismét egy adatot nyerünk eszmekörének megítéléséhez s jellemének megalkotásához. Oly eszméket hirdet itt, melyek nem csak akkor álltak meg helyöket, de sőt a legujabb elméletnek megfelelőek. A várak tartására kir. javak voltak rendelve, melyeket idők folytán részint maguk a megszorult királyok ajándékoztak el, részint a gyöngö uralkodók alatt fellépett kapzsi főurak ragadtak magukhoz, a nélkül, hogy vele kötelezettséget is vettek volna magukra. A nemesek csak a saját vagy az ország végein állított fontosabb várak fentartására voltak kötelezve s ezek megszűnésében is Szalayval nem a bűnös feladást, hanem a haladás jelét kell észrevennünk. Íme Horvát, a népjog védője, a demokrácia híve, másrészt nem hagyja a nemesség jogát sem, mert benne a nemzet constitutionális elemét ismeri meg.

¹⁾ Azaz : fordította.

E tárgyra különben saját neve alatt még egyszer visszatér a Tud. Gyűjt. 1819. IV. 73—101. lapjain ily czímen: »Észrevételek a magyarországi vártartás törvényes köteleességét védő értekezésre.« »Igyekezetei«-ben zárójel közé teszi a következő megjegyzést: »Az értekezés, melyre ez válaszul iratott, nem Najmajer Ignácé, mint mondatik, hanem Madarassy Ferencz püspöké, ki ekkor kir. tanácsos volt a helytartótanácsnál. Hallván nyomtatás alatt, hogy felelet is jó tőlem reá, nehogy tekintetét kérdőre tegye, jónak találta az éretlen ifjat megkérni neve kölcsönzésére. Kijött br. Mednyánszky Alajos fordítása szerint német nyelven is a bécsi Archivban.«

Foglalata következő: Hazánk régi alkotmányát szükséges kitanulni. Az írónak nem kell szem elől tévesztetni tisztét abban, mi a nemzet és fejedelem közti bizalom erősítésére vonatkozik. »Fejtegetni egész nemzetet vakmerő, hogy ne mondjam vétkes eselekvés; megtámadni századokig boldoggá tevő törvényeket, káros viszketeg; a törvényhozó hatalom jussainak gyakorlásokba hivatlanul beléelegyedni, több mint szemtelen arczátlankodás.« Ily sérelmekkel illette a bécsi rec. Piringer Mihály könyvét. Azért szólott ellene, bár maga is elismeri, hogy Piringer két kötete fundamentum nélkül szűkölködik. De mégis hálát érdemel, hogy üres óráit ily dologra fordítá, s meg kell vallani, hogy jót is adott, s előbbre vitt bennünket. »A tudományokra nézve dicső érdem csak egy szikrácskát is gerjeszteni.« A Tud. Gyűjt. V. k. megfelelt a bécsi recensensnek. Ennek nem szerzője, csak fordítója H. I. De az erre felelő elferdíti Piringer s az értekező szavait. Azért ő (H. István) válaszol, megmondja nézetét méltós. szerző-, recensens- és felelőnek, ennek annál inkább, mert nem fennen, hanem tisztelettel szólott tárgyról. Piringer

a *turris*-t várnak vette, mintha egy házat városnak, egy katonát seregnek lehetne nevezni. A *turris* sokféle értelmét előhozza H. I. Alapjelentése torony. De még ha várat jelentene is Szt-István törvényében, csak az következék, hogy némely nemeseknek voltak váraik, nem a közkötelesség. Az oklevelek hosszú sorával bizonyítja, hogy az ország védelmére kir. várak voltak a vármegyékben, melyek fentartására szolgáltak a hozzájuk kapcsolt kir. jószágok, mint elidegeníthetetlen birtokok. A nemesi várak csak privilegiumok gyanánt a magános bátorság végett építtethettek. Ebből láthatja szerző, recens és felelő, hogy nem volt törvényes kötelesség. Levonja a consequentiákat, melyek közt fő, hogy ha valamely nemesi vár a nemzet védelmére nézve is fontosnak bizonyult, a törvények ezek fentartására nézve messze ereszkedhettek. Ha elpusztultak felépíttethettek, de még sem törvényes, legfeljebb privilegiális kötelességről lehet szó. Ha valaki azt mondaná: hát már e terhes várépítés és fentartás is kegyelemnek tekintendő, arra azt feleli H. I.: Ezt sokan kérték vagy jutalmul nyerés, mert akkor válságos idők voltak Európa-szerte. Részint a vagyon-védelem, részint fényűzés volt ennek rugója. S így ha némely nemes kegyelmet kapott vártartásra, hogy lehet állítani recens-nek, hogy az törvényes kötelesség volt? Hogy lehet állítani az urodalmakra: *Onus inhaesit fundo*? Midőn pedig egyes kir. birtokok (*usus fructus*) a királyok ajándéka folytán vagyonukká (*proprietas*) váltak, a nemest csak a portális katonaság terhe, az exercitualiis pénz gondja illette, mit a személyes felkeléssel együtt az utóbbi időkhöz teljesített is, de nem a vagyon arányához mért vártartás kötelessége. S így a nemesség nem is feledte el kötelességét, melynek helyébe inkább a banderiális tisztelet theoriája

illik. Kár, hogy a mélt. szerző magyar helyett fontosab-
bainak tartotta a külföldi forrásokat.

Csak annyit adhatunk hozzá e fejtegetéshez, mely
az előbbinek bővebb magyarázata, hogy nagyon tévednek,
kik Horvátot később holdasnak, vagy megférhetetlennek,
zsarnoki jelleműnek tarták. Adott ő valami mást is, mint
ábrándos etymológiát, zsarnoknak csak ott mutatta magát,
hol a haza becsülete, vagy az erős meggyőződés (ne
mondjuk: igazság) érzete hevíté. Ha ezért sokszor többen
el és ellene fordultak, eszünkbe juthat, hogy Kölcsey és
Bajza is éles vagy mérges kritikát gyakoroltak s maguk-
nak sok ellenséget szereztek. Különben, ha nagy eszme
lelkesíti az író, túlzásai is érthetők, még ha menthetőek
nem volnának is. Ha valahol: úgy hazafiak érdeme s jel-
leme megbírálásánál óvatosan kell eljárunk a generali-
zatióval. Ha írt Horvát »Rajzolatok«-at, írt alapos s
logikai körmönfonsággal szerkesztett kritikai cikkeket
s egyebeket, mikről szoltunk s még szólni fogunk. Nem
hiába használta fel Grünwald Béla Horvátnak kézirati
»Mindennapi«-ját is jeles munkájában.¹⁾ Tudta, hogy
Horvát akkor tekintély volt s szavai most is figyelmet
érdemelnek. *Suum cuique.*

A Tud. Gyűjt. 1819-iki évfolyamában újra sűrűn
találkozunk Horvát névvel és dolgozataival. Az I. füzet
56—63-ik lapjain »A magyarországi arany szabadság kez-
detéről« értekezik. »Nagyságos Pfisterer András cs. k.
tanácsos úrhoz és Magyarország nagyérdemű főorvosához
új esztendei kisdud ajándéku értekező levél,« miként
maga hozzá adja.

Érzelmét nyilvánítja iránta, mint ki Dalmáciá-

¹⁾ A régi Magyarország.

ban a ragadós nyavalyák közt is szívén viselte a hazát s a múzeumnak számos régiséget és oklevelet küldött. A magyar szereti szabadságát, sőt már rég időkben aurea libertasnak nevezte el. Honnan az »arany« elnevezés, még nem mondták meg. Kovachich M. az arany tisztaságától eredezteti. H. egy Pfisterertől küldött szabadságlevélre támaszkodva, mely az arany bullára hivatkozik, ettől származtatja az »arany szabadságot« is, melynek talpköve az aranybulla. Sőt előbből is talál nyomokat, hogy első királyaink is éltek arany pecséttel, innen az aurea libertás korábbi emlegetése már. Ajánlja tisztelete jeléül értekezését. »Folytasd nemzetünk régiségeire ezután is utaidban figyelmedet; buzdíts követésedre más aluszékony hazafiakat is; — neveld a tudomány előmenetelét, melynek kormánya gondviselésre bízott.«

A tárgy érdeme itt is csekély s Horvát felfogása ellen is, mellett is lehetne szólni, de hogy a conjectura nem nélkülöz minden alapot, tagadni nem lehet. Jellemző azonban, hogy értekező Pfisterer érdemeit nem másban, mint abban keresi, hogy a m. nemz. múzeumról még hazájától távol is megemlékezett s újévi ajándékul is hasznos munkával kíván szolgálni hazájának s buzdítás-sal, hogy a hazafias igyekezetet másokban is fentartsa, nevelje.

Ugyanez évi V. füzet 76—85. lapjain ismét »Az eperjesi, abrügányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században« értekezik. Azt tartja, mivel sok hézaga van a hist. litterariának, azért szorgalmasan kell gyűjteni a rá vonatkozókat. Meggyőződése szerint csak így lehet majd elősegíteni egy nagyobb mű létrehozását, s »hogy egyedül a magyar historia litteraria

gondosabb bővítettése vonhatja le atyáink emlékezetekről azon méltatlan szennyeket, melyekkel őket nem csak külföldiek, hanem saját polgártársaink is hirtelenkedésből terhelik.« Ezért hozza elő most a 3 könyvnyomtató műhelyt.

Az eperjesiből 1573. adatott ki »Exempla declinationum et conjugationum etc. A könyv szerzője M. C. Bartholomaeides János (Memoriae ungarorum, qui in universitate Vitebergensi studia confirmarunt. Pesthini 1817. 55. p.) szerint Mathias Charitanus, Luthert követő férfiú.

Az abrudbányaiból 1566-ról: »Comoedia Balassi Mennihart arultatasáról, mellic el szakada az Magyar Orszagi masodik valasztot JANos Kiraltul. — Mathei 22. Aggyatoc meg az Chaszarnac az Chaszaret, és Istennek is az Istenet. — Nyomtattatott Abrugybanyan ezer öt száz hatvan kilenczedic esztendőben. Ju. 4.«

E könyvet mélt. széki Teleki László ő nagyságának könyvtárában látta először még tanuló korában. Létezését már a Hazai tudós. 1806. 48. számában megjegyezte H. I., hennan Németh Ján. tudós hazánkfia kiírta (Memoria Typographiarum incliti regni Ungariae et Magni Principatus Transilvaniae. Pesthini 1818. pag. 31.) cz. művében. Most ismerteti 48 lapból álló művét. A 3. lapon: »Az maradec Magyar Orszagbeli vitezlő Uraknac, es Fejedelmecnee mindenütt lakoknak Szekes feyervari Karadi Pal Istennee kedvet, es az hyüségben valo megmaradast kiuannya.« Első rész. Közbeszólók (így nevezi a játék személyeit) Kasza Mathias, Szenasi Istuan, Balassa Mennihart. Második rész: Balassa Mennihart, Kelemen Ispan, Tamas Deiac, es Josa Deiac. Harmadik rész: Josa Deiak, Ersec. Negyedik rész: ersec Balassi Mennihart. Ötödik

rész: Tamas Deiak, Balassa Boldisar, Lakai, Peter Deiak. Végén: »Szekesfeyerwari Karadi Pal miheliebe sz. Andras hanac (így) huzon egyedic napian.« »E szerint Sz. t. Karádi Pál volt e komédiának mind írója, mind nyomtatója.« Élete Bod M. Athenasában. H. I. szerint ez tán a legrégibb nyomtatott magy. komédia, melyben atyáink is gyönyörködtek. Mátyás kir. halála után nem ok nélkül prédikálá egy pesti szerzetes: »Ubi diuinae laudes (in Monasteriis) resonabant, flagellationes, devotae orationes fiebant, ibi heu modo scelestorum clientuum *calcaria tinniunt ac cantus theatrales* perstrepunt. (Biga salutis. A quodam fratre Hungaro in Conventu Pestiensis fratri. Minor. de observantia etc. Hagenoviae 1499. in 4. sarmone LXXV. de S. Stephano Hung. Rege.)

A varasdi könyv. 1587-ből: De agno paschali, explicationes mysticae etc. ismertetése. — Végül kiemeli a Széch. orsz. könyvtárt, a pesti főiskoláét, Teleki Samuel és László, Ráday Pál, Jankovichét. Kívánja, hogy mint M. Terézia alatt, most is tanítsák a hist. lit-t. »Hist. lit. nélkül ugyanis tanítani, épen annyi, mint szembe-kötve a tudományos tér mezőjén a nevelendék ifjúsággal bolyongani.«

E dolgozatban Horvát újra megbizonyítja a nemzeti műveltség, a régi emlékek iránti erős érzékét, iparkodik az idegenek vádjait elhárítani, az irodalomtörténet tanításának fontosságát felismeri már akkor, mikor Bod, Horányi, Wallaszky kísérletein kívül alig volt valami rendszeres gyűjtemény. Ezen irányú működésével s buzditásaival lett Horvát mai kulturánknak is előharczosává.

Kevéssel alább a külföldi litteratura rovatában ezen művet ismerteti: »Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen mit Beziehung auf die Aenlichkeit der

finnischen Sprache mit der ungarischen etc., von Joh. Strahlmann. St. Petersburg 1816. Szükséges röviden megemlékeznünk e recensio tartalmáról is, ha való színben akarjuk látni Horvát szellemét és hatását. Először is kiemeli a külföld kutatásainak fontosságát. De nekünk azért jobban kell ismernünk a hazait; majd »ha a fáradságos kritikai munkálkodáshoz is egyszer jól hozzá szokunk, bizonyosan mi leszünk a magyar dolgokban a külföld mesterei.« S hogy erre eljussunk, »hatalmasan inthet bennünket a nemzeti becsület és dicsőség szeretete. *E nélkül élni annyi, mint kihalva élni.*« Régóta foglalkoznak a külföldiek a magyar-finn rokonsággal. Tudósaink közül némelyek vakon hiszik, mert a göttingai jeles tanítóktól, kiket különben a hol kell, ő is tisztel, hallották. Mások nem is érintik a kérdést. Mindkettő hiába. »Oly karban áll eddig a kérdés, hogy azt sem hinni, sem tagadni vagy elhallgatni nem lehet.« Az igazsághoz a história és magyar és finn nyelv hasonlítás által jutunk el. Az elsőre a IX. századon felül homály van. Tehát csak a második marad egyelőre. Révai, Sajnovics, Gyarmathy kevés használhatót nyújtanak, mert egyik sem ismerte egyenlő tudománnyal a két nyelvet. S már ezért is dicsértes Str. törekvése, ki a két nyelv között tudományos párhuzamot von. Ismerteti H. I. az előszó tartalmát: hogy a finn nyelvet eddig hazájában is inkább a köznép használta, egyebütt a svéd, orosz és német nyelv volt divatban.

A finn iskolák tanítása hiányos, pedig a nyelv bő, értelmes és finom ejtésű. De legfő, mit szóról szóra idéz, hogy Str. a magyar és finn nyelv között hasonlóságot talál, melyet Orlay is elősegített, több magyar szótár kézreadásával. Kiemeli Str. grammatikájának »szép rendű

és kellemes előadását« s kifejezi reményét, hogy ha az eddigi magyar nyelvtan a kérdésről semmit sem közöl az ifjúsággal, »ezentúl pirulni fogna az olyan grammaticus, ki e fontos tárgyról említést nem tenne. Hogy sokan, igen sokan írjanak magyarul, buzgó lélekkel kívánom; de azt még inkább óhajtom, hogy elkészülve írjunk és századokkal hátra ne maradjunk, ha egyik vagy másik tárgyról tudósan írni akarunk«.

Egészségesebb elveket e korban senki sem hirdetett hasonló tárgyról szólva. Nemzeti becsület és dicsőség nélkül élni annyi, mint kihalva élni, ime az alapszeme, melyre minden gondolata, szava, tette visszatér. A nélkül, hogy a tárgy érdemére nézve határozott színt vallana, felkölti az érdeklődést. Az ő korában nyelvünk tudománya nem állt azon fokon, hogy a finn-magyar rokonságot tisztázni lehetett volna; hisz ma is vannak ellenei. De szégyenfolt reá, ki többé érintetlen hagyná e kérdést. Egyéb irataiból ugyan az tűnik ki, hogy Révai-val együtt ő sem volt a finn rokonság híve, de nem zárkózik el oly mozzanatok vizsgálatától, melyek idővel felderíthetők az igazat. Ha egyebet nem, méltányolja a kellemes előadást. Oly elvek, melyeket mai nyelvtudósaink s kritikusaink is kell, hogy kövessenek.

Ezen több-kevesebb sikerű, de mindannyiszor egyenlő hazafiúi buzgóságból eredő s tudományos alaposságra törekvő, forrásokra épített értekezéseken kívül még több helyütt találunk érdekes közleményeket Horvát tollából, megannyi forgácsait szellemének. Így ismerteti a különböző magyar rendeket, ír nekrológot, szól találmányokról, közli a derék férfiak jutalmazását, a száraz tényekhez találó ötleket, magvas megjegyzéseket adva.

Ide járult még az évben önállóan kiadott ily című

munkája: »Verbőtzi István emlékezete, melyet a Hármas törvénykönyv törvényes bevételének harmadik századára készített Horvát István. II. kötet. Pesten Trattner János Tamás.« Az előszóban a mű tervét adja, hogy t. i. a Verbőtzy emlékezetében állíttatott hiteléül adja a kútfőket e II. kötetben. Az első kötet azonban nem látott napvilágot. A közre bocsátott második kötet 150 oklevelet (1226—1594) foglal magában. Ez okleveleket pedig nem csak azért teszi közzé, hogy Verbőczy származását kimutassa, hanem, hogy egyáltalán a Hunt Pázmán nemzetség elágazását feltüntesse. Így esetleg részt találhatnak nemzetségek kutatásában azok is, kik tán nem is tudják, hogy olyanoktól származnak, kik szent Istvánt »a Garam vizénél vitéznek ütötték«. A levélgyűjtemény kiegészítésére felhívja a hazafiakat, maga is fáradozik benne s ennek eredményét a III. kötetben szándékozik kibocsátani. »Vehetni egyéb hasznát is idővel e levélgyűjteménynek.«

Horvát e dolgozatával nem adott bevégzett művet, de szolgálatot tett a magyar történetírásnak, midőn fáradságosan összegyűjtötte a kútfőket, melyek eladdig vagy ismeretlenek vagy hozzáférhetlenek voltak a kutatóra nézve. A vizsgálódásnak eszközeit adja kézre, mely előbb megelégedett Pray vagy Katona feldolgozásaival, a Kovachich, Katanchich eredményeivel. Wenzel Gusztáv Horvát e művére hivatkozva közli Verbőczyre vonatkozó adatait.¹⁾

Ugyancsak a Tud. Gyűjt. 1819. XII. füzetében »Kun László magyar király öletéséről értekezik. Abból indul ki, hogy bár hasznos a történeti tények körülmé-

¹⁾ Wenzel G. A magyar magánjog rendszere I. k. 94. l.

nyeit megvilágítani, de szükséges, hogy a történetíró »a kútfőkhöz (Fontes) szorosan ragaszkodjék s ne csupa véleményt, és ugyan bebizonyíthatatlan véleményt közöljön.« A kritika szoros szabásait kell követnünk. Ugyanez évi Tud. Gyűjt. I. füzetében értekező B. K.-val szemben, ki Nagy-Körös melletti Árbötz és Törtel pusztákról ide teszi Kún László megöletésének helyét, ő Bihar vmegyei Keresszeget védelmez. Értekező rosszul idézte a Bécsi krónika szavait. De ezenkívül a Zágrábi XIV. sz. krónika, Mugleni Henrik s a Budai krónika egyhangulag Keresszeget állítják a gyilkosság helyének. Nehezebb a napnak pontos meghatározása. Némelyek ugyanis augusztus, mások július hóra teszik. Katona az ellentétes véleményeket bírálva, Palma adatát fogadja el: július 10-ét. Horvát szerint azonban e dátumnak is ellene mond több körülmény s így biztos eredményre eddigelé nem juthatni. Azt azonban szívesen elhiszi értekezőnek, hogy a király magyarországi kúnoktól s nem csatában, hanem az éj setétében, sátorában öletett meg. »Csudálkozásra méltó dolog — jegyzi meg, — hogy éppen azok törték a fejedelem életére, kiknek megkülömböztetésekért, és felette nagy pártfogásokért az országló szerte szét vádoltatik.« A nemes hang, élénk történeti érzék, világos bonczolás nyomai ezen értekezésben is feltalálhatók. Ma is érdemes a megfontolásra, mit csillag alatt megjegyez: »Vajha szívekre köthetném tudósainknak, hogy egyenesen *kútfőkből* és nem holmi zavaros *patakokból* dolgozzanak!! ki becsülheti legbuzgóbb igyekezetünket is, ha p. o. Marcus Aurelius Antonius helyeit Schneller Historiájából, s a régi egyházi historia íróit Feszlerből esmerjük? Nehéz más szemének hinni a kritikai históriában«. Ez öntudatosság, melylyel a kútfőket sürgeti

Horvát, mutatja, hogy tévednek, kik őt egyáltalán és feltétlenül kritikátlanságról vádolják.

Legjobb műveinek egyike, mely 1820-ban látott napvilágot: »Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről«, melyet Rudnai Sándor esztergomi érseknek s Magyarország primásának ajánlott az író. A 110 oldalú mű három szakaszból áll, a magyarországi nemzetségekről közönségesen és különösen s aztán jussaikról szól, a második ismét két osztályra, a »hazabeli« és »jövevény« régi nemzetségekre különítve. Előadja, hogy eredetileg 108 régi, gyökeres magyar nemzetség volt, de már Verbőczy idejében semmit sem tudtak róla és jussaikról. Ehhez járult a hat székely nemzetség: Adorján, Jenő, Megyes, Halom, Zabrán, Örlözt. Voltak jövevények is, kik ha nemzetségi just nyertek, szálást (Descensus) s ha még azt nem bírtak volna, örökséget (Haereditas) kaptak. A nemzetség ágakra (famil. Stirpes) oszoltak, melyektől meg kell különböztetni a szolgálakat. A comesek, — minthogy e szó ugyanazon oklevelekben is a judex-szel egyértelműben váltakozik, a nemzetségek bírái lehettek. (II. szakasz különösen elmondja a mit tud). »Nem kételkedem, úgymond a II. szakaszban, hogy felébredvén ezen értekezésre a hazai Törvénytudók, Bírák, Törv. Tanítók, s magas főképen a régi nemzetségeknek becsület érzéssel teljes Maradékaik, rövid idő múlva e mostani Kisdedségénél is sokkal Kisdedebb leszen igyekezetem: De ott, hol nem tsak egyenes jó út, hanem tsapás sintsen, édes foglalatosság egyes nyomocskákat törni és másnak alkalmat adni jóval tekéletesebb, vagy egészen tekéletes Munka készíttetésére.« »Vajha bőven szaporítanák mások törekedésemet!!« Adatait Történetírókra, s Oklevelekre alapítja. Jönnek a nemzetségek 1. hazabeliek, 2. jövevények.

Pl. I. Aba nemzetség. Magyar eredete kitetszik Kéza Simon Krónikájából a 63-ik oldalon. Nem Aba Magyar királytól, hanem más ilyen nevű híres Gyökérből vette nevét, ha igaz a mit Béla Király névtelen Jegyzője ír a X. és XXII. Fejezetben. Ezen író szerint Aba király Edu és Edmer Kun Vezérektől származott. Néha e Nemzetség leginkább pedig az Olaszoktól, Haba névvel iratott. Legrégibb Maradékára találtam a Varodi Regestrum eredeti kiadásának L. 3. oldalán. Tudtomra a Somori, Berthóti és Rhédey Ágak e Nemzetségből eredtek. Lásd egyébiránt Tajaitól eme kútfőket. Következik vagy 25 dipl. citatum. A nemzetiségek fő jussai az örökségek voltak. Az örökség természetét fejti ki. A Jus patronatust fejtegeti s végzi e szavakkal: »Nintsen az egyes Nemzeteknek, sőt az egész Emberi Nemzetnek is kártékonyabb ostroma a Tudatlanságnál«.

Horvát e művében alapját veti meg a magyar geneológiának s mintegy bevezetést a magyar magánjogi tudományba. Az első részben megállapítja a magyar nemzetet alkotó elemek jogosultságát, az utóbbiban e jogosultságból folyó tények természetét világosítja meg. Ebben nem ad ugyan valami befejezettet, de avval, hogy nemzetünk ősi jogrendjéből indul ki s az abban gyökerező momentumokat a jelen társadalom tudatába igyekszik emelni, a magyar magánjogi vizsgálódásnak számba vehető kísérletét nyújtja. Célja volt, mit maga is ír egyhelyt, Verbőczy hiányait kiegészíteni, másrészt egyes vitatott kérdéseket tisztázni. Főgondolata, hogy a magyar nemzetségeknek valóságos vagyonaik (proprietas) voltak s így a magyar örökségek is allodiumok voltak s nem feudális viszonyokhoz kötött adományok.

A nemes feltétlen szabadsággal rendelkezett vagyó-

náról s végintézet híján a nemzetségi következés érvényesült s csak magszakadás esetén szállt birtoka a fiscusra. Ezt mutatják törvényeink s történeti kútfőink az Árpádok koráról. De később is az Anjouk idejében életbe lépett banderialis s egyúttal hűbéries rendszer sem változtatta hűbérivé a nemesi birtokot, hanem az ősiséget eredményezte. Ezt a feudális viszonyoktól egészen elütő és saját nemzeti jogéletünkben gyökerező örökösödést védelmezi Horvát a gyökeres nemzetségekben.¹⁾ S a hol ellenmondás tűnik fel az okiratokban, azokat iparkodik s többnyire sikerül is megszüntetnie. Magyar magán jogunk ma is ugyan ezen alaphól indul ki. Tételeit nem bizonyos elvont eszmékből, hanem a nemzeti jogéletből állítja fel. S ha az ősiséget, melyet Horvát védelmezett, az újabb idők szabadelvűsége eltörölte is, nem tagadhatjuk, hogy a régi Magyarországot constituáló nemesség érdekében fontos intézmény volt, mivel a vagyont biztosítja az illető nemzetségnek. Valamint minden műve Horvátnak, úgy ez is idézetek sokaságától hemzseg, mi nehézkessé teszi az előadást. A helyett, hogy forrásait feldolgozná, kimunkálatlan hozza az olvasó elé, valamint nem is tesz kellő választást mindenütt. Ily diploma — s törvénykivonatokba fuló munka bámulatot kelthet első pillanatra, de népszerűségre nem igen emelkedhetik. Ez történt a »régi gyökeres nemzetségekkel« is. Először nagy lelkesedéssel fogadták, később csaknem egészen elfeledték, bár jó hasznát vették egyben-másban utódai.

Kapcsolatban a mű megjelenésével, az 1820. évi Conversationsblatt (Zweiter Jahrgang 92 Wien Donnerstag, den 3. august) így emlékezett meg szerzőről és

¹⁾ V. O. Wenzel G. i. m. I. k. 425—426. l.

műről: »Die Erscheinung eines höchst merkwürdigen Werkes in ungarischen Sprache, des erst kürzlich bey H. Johan Thomas von Trattner die Presse verliess, und den durch seine ausgebreiteten Kenntnisse im Fache der Geschichte und Alterthumskunde vorzüglich berühmten Herrn Stephan von Horvát, Custos der ungarischen Landesbibliothek im National: Muzeum, Verfasser hat, nimmt die Aufmerksamkeit aller Jenen, deren Sinn für Vaterlandskunde, ja deren Vaterlandsliebe selbst auch in die Vergangenheit zurückreicht, mit vollem Rechte in Anspruch.

Der Titel des Buches ist: »Magyarország gyökere régi nemzetségeiről«: von den alten Stammgeschlechtern im Königreiche Ungarn.

Werke von einer Gediegenheit, wie jene des hier benannten, weiset auch die vielfältige Bibliographie nicht viele auf. Durch jede Zeile beurkundet Herr von Horvát ein gründliches Studium alles dessen, was dem Interesse der Geschichte Ungarn auch nur durch irgend eine Beziehung angehört; und wie die Eintheilung des Buches überhaupt voll Ordnung und Klarheit ist, so verbreitet auch beynahe jede Stelle Licht und Helle über eine menge Gegenstände des vaterländischen Rechts, der Genealogie ganzer Geschlechter sowohl, als einzelner Zweige derselben insbesondere. Die Hauptquellen, woraus der gelehrte Verfasser seine Beweisgründe und Belege schöpfte, sind auch in der That die verlässlichsten, die ein Geschichtsforscher nur irgend wünschen kann. nämlich: nebst den Werken glaubwürdiger Historiographen, eine höchst bedeutende Anzahl von Originalbriefschaften, die demselben stündlich zu Gebrauche stehen.«

Felkiált, mely nemzetnek vannak oly kitűnő történet írói, mint Kovachich György és Horvát I. Utána ismerteti a munkát és végzi:

»Überhaupt ist dieses gleichwohl nur 110 Seiten füllende Werk von so mannigfaltiger geschichtlicher Wichtigkeit, dass man es für unnöthig halten muss, den glücklichen Verleger desselben einen reichlichen Absatz zu wünschen, den welcher Freund vaterländischer Litteratur sollte sich nicht dasselbe kaufen? Sollte es aber auch jetzt noch nicht in Jedermann Händen seyn, so wird es im ungarischen Vaterlande doch bald mit dem Verböczy, dem allgemeinen Vademecum der Geschichts- und Rechtgelehrten, an Publicität wetteifern, und seines bereits so rühmlich bekannten Verfasser Namen, wie billig verewigen.«

1819-ben jelent meg egyik nagyobb terjedelmű s a maga nemében valóban érdemes munkája a Tud. Gyűjt. VIII—XII. füzetekben. Könyvvizsgálat rovatban ily cím alatt olvasható: Schwartner Márton »Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii, praecipue Hungaricam.« 2-ik kiad. 1802. Előbeszéd XVI. a munka 403. lap. 8.

Két okból vizsgálja a művet: egyik, mert a fejedelem rendelete szerint a filosofiakarnak köteles tárgya, másik, mert olyanok recenseálták, kik nem értettek hozzá. Méltó arra a tanuló ifjúság, hogy igazat, valót és bizonyosat halljon oktatóitól, méltó egy igazság után törekvő tanító is arra, hogy ne ízetlen észrevételeket, dicséreteket vagy szószaporításokat, hanem fontos jobbításokat számláljanak elébe azok, kik fáradságos igyekezeteiről ítéletet mondani akarnak.« Ebből a szempontból, nem Sch. személye ellen, hanem a tudomány hasznát tekintve, ír ő is recensiót. Mária Terézia 1777.

Prayt tette Diplomatika tanárává, a mi »szerencsés választás« volt, bár Pray inkább csak felhasználta történeti munkáiban a diplomákat. Utána székébe 1785-ben Cornides Dániel ült, ki inkább a diplomák gyűjtése körül fáradozott. 1788. Sch. következett mostanáig. (31-ik év) »E szorgalmas író« két ízben nyomatta ki könyvét 1790- és 1802-ben. H. dicséri, hogy hallgatóinak kezébe vezérfonalat adott. Az első nem sokkal ér többet, mint Pray és Cornides kéziratai, de a második hasonlítatlanul túlszárnyalja őket. »Nem érdemel tanító nevet, ki hosszabb idő alatt semmi újat és bizonyosat tanulni nem képes.« »Előbbre menni fény és érdem, másokat is előbbre vezetni valóságos dicsőség.« S e dicséret ráillik Schwartnerra. Ezért méltányolja őt H. is páratlan szerénységeért, ki művét csak introductionnak nevezi; bár ennek is olyan-
nak kell lenni, mely helyes irányra utal. Azonban távol van a classicitas-tól, a mint sokan ünneplik azt. Különösen áll ez a mi a magyar dolgokat illeti. Inkább külföldi, mint magyar diplomatika és Sch. nem ismeri »a m. dip. régi állapotát, természetét, célját, tárgyait és határait«. — A Hitelről előadja, miként állapíták meg hajdan a kettős példányok s egyéb összehasonlításokból, mi ma is divatban van. Mivel azonban az archivumok sok pusztuláson mentek keresztül, később szokásból, a *magyar* szokásból igyekeztek megközelíteni a valóságot. Előadja a magyar diplomatika, ma is helyes, rendszabásait. Ezek megtanítása fontos, különösen nálunk, hol nem csak, mint külföldön, történeti források, de peres vagyoni kérdések alapjai is a diplomák. — A diplomáknál hármat kell főkép tekintetbe venni: hitelességet (authentia), törvényességet (legalitás v. normalitas) és alkalmazást (applicabilitas), melyek a m. diplomatica határai s ez utolsó

kivált a magyar törvény köréhez tartozik. Sch. ezeket inkább a külföldi diplomatikákban keresi. Pedig mint ő is, úgy a magyar alkotmány oszlopait ismertetni akarók, jobban tették volna, ha »a magyar törvényeket, okleveleket és történetírókat dúlnák előbb fel, mint a külföldi törvényeket és szokásokat tanulják!« A mi a latin stílusa iránti mentegetőzést illeti, szerző igazságtalan maga iránt, mert többször a homályosságig klasszikus és cicerói nyelven ír. A prolegomenákban a régiség- és mesés időkről úgy a diplomákról adott magyarázata kelleténél bővebb. Itt H. Ist. a terminus technikusokra nézve igen helyes megkülönböztetéseket sorol fel a magyar közhasználatához képest. Majd számos magy. oklevélből levont igazságait adja elő. Megrója Sch-t, hogy Szt. István diplomájáról kitérőleg s inkább kételkedve szól, mintha a tanulóknak volna fentartva itéletet alkotni róla. A nyilvános levéltárakra vonatkozó állításait is megigazítja H., midőn mondja, hogy nem csak a XIV. századtól, de első királyainktól kezdve voltak ilyenek hazánkban. Úgy a hiteles helyekről (*Loca credibilia*), mint káptalanok és monostorok (megkülönböztetve a kettőt), többet lehetett és kellett volna tudnia Sch.-nak. A mit állít Horvát, a példák és diploma kivonatok özönével bizonyítja. Vezető eszméje, hogy a magy. diplomatikát csak is magy. törvények, oklevelek és szokásokból lehet megalapítani, mert e tekintetben sokszor meglepő eltérések, sőt ellentétek uralkodnak a nemzetek között. Csak végül kell a már *megállapított* eredményeket a külföldi állapotokkal összehasonlítani. Oly elvek, melyek inkább bővebben kifejtendők, mint megigazítandó alapvetések.

T. Gy. 1819. IX. 65—89. l. Először is idézve Schw. megfelelő helyét, H. állítja, hogy »autographum, protogra-

phum, apographum és antigraphum kifejezések a magyar törvényekben és régi diplomákban nem találhatók, s ha keletben lehetnek is tudósoknál egészen más az értelmök, mint Sch. nekik tulajdonít, mit bámulva vesz rec. a magy. diplomatika tanítójától. Így pl. autographum = tulajdon. saját írás. Ha tehát valamit a király nem írt, hanem pl. a jegyző vagy íródeák, hogy lehet azt a király autograph-jának s mint ilyen hitelesnek elfogadni? Figyelemre méltó, miket a *par*, *originale* és *autenticumról* előad H. A *Fassiok* és *Cyrographumokra* nézve is éles és helyes megkülönböztetést teszen. Kedvencz témája a privilegiális levelek, patensek és clausák szigorú megkülönböztetése s Sch.-ral szemben helyesen jegyzi meg, hogy »Nagy Lajosnak, Sigmundnak, Wladislavnak, Albertnek, Mátyásnak, II. Wladislávnak dekretumaik épen nem könyvformában küldettek a Vármegyékhez, hanem privilegiális vagy patens formában. Csak az austriai ház uralkodása alatt kezdetek leginkább könyv formában leiratni a hazai törvények. Nincs helye a diplomatikában a ráfógásnak.« Schw. ugyanis így szól: *Codicillorum formam habent Decreta Regum Hungariae, quae inde a seculo XIV saltem ad annum usque 1765 missa sunt.*» A mi H. meggyőződésével találkozok, abban nem mulasztja el sehol sem szerző érdemét elismerni, de azt sem, hogy sok fontos magyar dolog nem jegyzetbe, hanem magába a czikkel szövegébe való lett volna a czimnél fogva: *praecipue Hungaricam.* Óhajtja, hogy a tanuló ifjúság mentől alaposabban s akkor tanulja a diplomatikát, mikor szükséges előismeretei már megvannak. »Sok függ attól, mit mikor tanítanak«. Élesen analizálja tovább a diplomatika meghatározását, mely Sch. szerint: »*Ars, quae regulas legendi, intelligendi, discernendique vera diplo-*

mata a falsis suppositat.« — »Magokból Sch. úr állításából megbizonyította Recensens, hogy maga a *hitelesség* nem meríti ki a diplomatikát Magyarországon, hanem tárgya ennek a törvényesség is. Így egészen más rendet kívánna a felettebb szükséges és hasznos tudomány. Az *oklevélolvasás* is a diplomatikába való, de csak úgy mint »*kisegítő rész*, mert ettől függ sokszor a jussnak bátorsága.« S hogy vigyázva kell olvasni, mutatja Sch. példája is, ki 14 évig olvasott szorgalmasan okleveleket, midőn könyvét másodszor kiadta s mégis az 1379-iki oklevélben hibák estek. »Ha így járhatnak a régi mesterek, mennyivel inkább hibázhatuak a félelmes, vagy hirtelenkedő kezdők? Óhajthatni mindazonáltal, hogy a diplomatika szükséges volta miatt nagy kiterjedésben taníttassék. Ha nem *értjük* az okleveleket, annyi, mintha azokat olvasni nem tudjuk. Hogy értsük pedig, meg kell röviden, de kimerítőleg határozni a régi perlekedés módot; le kell festeni a régi magyar törvények főbb ágait és régiségeit; érinteni kell a numismatikai régi számvetést; ki kell illő rövidséggel meríteni a középkornak ars notarialisát. Ilyenek nélkül mint lehessen érteni az okleveleket? Recensens meg nem foghatja«. — Ezek után, mert a tárgy nagy, áttér Sch. felosztására (Graphica, Semiotica, Formularia). III. közl. Tud. Gy. 1815. X. 73—99. l. A Graphicában tudni kell először, hogy bár őkseink Európába költözve, új írásmódot tanultak el szomszédaiktól, mindazáltal később az átvett betűket egyben-másban megnemzetiesítették s így H. szerint nem az a fő, minő betűket és írást használtak a többi nemzetek őkseink betelepedésekor, hanem mily formájú betűk voltak keletkezésben a magyarországi diplomákban a középkor alatt. Ennek kitanulására tekintetbe kell venni a hazai kézira-

tokat, művészeti tárgyak feliratait, pénzeket s egyéb régiségeket. Mindezekre azonban nem terjed ki Sch. figyelme. Tiltakozik az ellen, mintha őseinknek a bevándorlaskor saját betűik és írások nem lettek volna. Bőven közli azon adatokat, melyek a hun-székely írás divatára vonatkoznak, mire nézve kevés újat mondtak azóta az e kérdéssel foglalkozók. Arra, mit előbb hihetőnek, majd bizonyosnak állít Schw., hogy t. i. az írást a phoenecziaiak találták fel, óvatosságra inti a szerzőt, mert régóta ismeretes az ázsiai ékírás, melynek amazzal nehéz hasonlatosságát találni. Örvend, hogy dicsérőleg emlékszik meg szerző a magyar nyelv kiváló tulajdonairól, bár a régi nyelv nem érdemli meg szánakodását, ha a Halotti Beszédet s bécsi bibliát ismerjük. A H. B. dialectusi sajátosságáról H. tesz először említést. Együttal hangsúlyozza a nyelvjárások ismeretének fontosságát.² »Itt az idő, melyben a palóczság, székelység, göcsejség és baranyai köz-nép nyelvére, (melyet kinevetni gyávaság, ismerni ellenben még a nyelvről okoskodónak is igen hasznos) bővebben illik gondoskodni.« Majd ismét több evidens tévedést ró meg. Hiánynak tartja, hogy Schw. a lingua publica és lingua diplomatica között Gatterer példája szerint táblázatos összehasonlítást nem adott. Ez elejét vehetné sok hibás olvasásnak. A betűk felosztását általan helyesli, de itt is óhajtott volna többoldalú megkülönböztetést s a könnyen felcserélhető betűk megjegyzését. Számos következtetést pedig alaptalannak tart. Az orthographiában is vigyázatot ajánl, mert a szokatlan írás gyakran természetes okra vezethető vissza. Kimutatja, hogy tévesen hivatkozik Mabillonra az *ae* használatát illetőleg.

IV. közl. Tud. Gyűjt. 1819. XI. 83—106. l. Dicséri Schönnemannt, ki diplomatikájában nagy gonddal érteke-

zett a régi német nyelv tulajdonairól s leírásáról, holott amit erre nézve Schw. tanít, »az vagy egyenesen hiba, vagy temérdek csekélység.« Általános tapasztalat, hogy az oklevelekben előforduló magyar nevek tudatlanul és durva orthografiával írvák. De ha ismerjük a régi nyelv és diplomatikai orthografia sajátságait, sok durvaság azonnal elenyészik. Ő tehát adja a hangok megjelölésének változó módjait. Levonja következtetéseit, melyekben igen találó útmutatások vannak a magyar nevek helyes olvasására nézve. Utána felsorolja Schw. azon rendszabásait, melyekben ő tévedést lát.

V. közl. Tud. Gyűjt. 1819. XII. Helyesli Horvát az abbreviaturák csoportosítását, de megrójjá, hogy Schw. nem mutatja be számos példákban. Úgy a kihagyó jelek, Siglák megkülönböztetésében is óvatosan kell eljárnia a diploma-olvasónak. Az évszámokat találjuk már a XIV. század előtt is szavakkal kiírva, valamint az arabs számok kelte is régibb, mint Schw. állítja. Pótolja a hiányt midőn a 3, 4, 5, 7, 10 számok különböző alakjait bemutatja. Majd az interpunctióról s az íróeszközökről mondja el megjegyzéseit, illetőleg Schw. tévedéseit, miután a semioticára s formuláriára térne át rec., ha az év vége nem közelednék, mikor a Tud. Gyűjt. vevői változni szoktak s ha a tárgy a közönség előtt ismertebb volna. Ha eddigi hosszú recensiójában czúfolni látszott, az onnan van, mert oly férfiúról szólt, kinek sértegetéseit is sokan csak hogy köszönéttel nem vették. »Int az idő, hogy a tekintetet a valóságos tudomány mértékével mérjük s megmutassuk nyilván a külföld előtt, hogy mi nem csak *vak hívők, vak követők*, hanem *szorgalmas gondolkozók* vagyunk.

Bővebben ismertettük a bírálatot, mert Horvátnak

egyik legalaposabb s maradandó becsű műve. Feltüntetvén recensensnek Schwartnerével ellentétes nézeteit, könynyebben hozhatunk ítéletet érdemökről. Schwartnerétől nem lehet elvitatni, hogy úgy szólva egyetlen elődje Mancini Antal »Compendiaria politioris literaturae Notitia« című művében adott diplomatikája után először kísérlette meg rendszerbe állítani hazánkban az oklevél-tan ismeretét. Ő Gatterer tanítványa és követője, kinek rendszerét s egyes definitióit nem ok nélkül rótták meg jelesebb diplomatika-írók. Az általános dipl. ismeretekben elég bőséggel rendelkezik, de lépten-nyomon elárulja, hogy hazai állapotainkkal többé-kevésbbé ismeretlen. Horvát ellenkezőleg éppen azokban van otthon. A diploma és diplomatika meghatározását szabatosabban adja, mint Schw. Horvát egészen a diplomatika atyjának, Mabillon-nak álláspontjából indul ki s Sickellel tart, midőn diploma alatt csak jogi ünnepélyes iratot ért s az oklevél-tan körébe az érvényességet is felveszi.¹⁾ Az oklevelek osztályozását is helyesebben, s körülírásukat szabatosabban adja. A hiteles helyeket (loca credibilia) pontosabban kijelöli, az oklevelek nyelvéről, írásáról magyar összevetésekből tárgyilagosabban szól. A tényekkel szemben határozott véleményt nyilvánít. Szent István oklevelét hitelesnek tartja, ép mint a kérdés történetét és érdekét behatóan ismertető Fejérpataki László, holott Schw. ingadoz, de mégis inkább hitelessége ellen foglal állást. A betűk alakjáról, a számok használatáról, a rövidítésekéről bőven és ma is használható eredményekkel értekezik. Mindvégig pedig védi a magyart, üti az idegent, de csak a »suum cuique« alapján. Ha valami hiányát

¹⁾ V. ö. Neuzel G. »Magyar magánjog«, I. k. 103—104. l.

kell felemlítenünk, az az, hogy összes, a tárgyra vonatkozó ismereteit elő nem adhatta a recensio szűk keretében. Azonban ez sem esik öntudatosság híján. Maga írja befejező soraiban: »Fontos és egész tudományt előadó könyveket röviden s egyúttal hasznosan recenzeálni nem lehet, hacsak minden hiteletlen állításokra nem építetik a recenzióban.« Más részről a recenziókról is oly fogalmat ad s bírálataiban gyakorlatilag is annyi lelkiismeretességet, elmeelt, vitatkozó képességet, mélyre ható felfogást, precis előadó s összefoglaló képességet árul el, hogy a kritika úttörőinek keresésében nem kell Kölcsényig mennünk. A kritika úttörőjének bátran tarthatjuk Horvátot. Az alapos és felületes kritikáról méltató és gáncsoló szót ma sem hallunk, mely jobban a szög fejére ütne, mint Horvát eme szavai: »Úgy recenzeálni, hogy a tudomány előmenetelt ne nyerjen, szóvesztegetés. Kik ezt hiszik s a rövid *ítélet*, *jelentés*, *foglalatközlés* és az igazi recensio között *különbséget* tenni nem tudnak, soha vitatni nem fogják, hogy recenzeálni könnyű, de könyvet írni nehéz, soha a recenziókat *károsaknak* a literaturára nézve nem tartják.«¹⁾ Horvát, mint fönnebb említők, már »Néhány okok stb.« cz. munkájában adott magyar nyelven diplomatikai kísérletet. Most tárgyalt bírálatában pedig oly kísérlettel lépett fel hazai nyelvünkön a diplomatikában, melyet — miként Horvát Árpád tapasztalataiból is írja, — »a magyar diplomatika művelőjének nem szabad figyelmen kívül hagynia.«²⁾ Méltán állít-

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1819. XII. 99. l.

²⁾ Horvát Árpád, »Bevezetés a magyar oklevéltanba«, Budapest, 1880. 98. l.

V. ö. ugyanannak, »A dipl. írástan elemei«, »A dipl. kortan alapvonalai« cz. műveit.

hatta Toldi irodalomtörténetében, hogy Horvátnak ezen Schw. elleni bírálatával kezdődik tulajdonkép a magyar okmánytan.

XVI.

A nemzetek története kevés oly kort mutat fel, mely érdekesebb s tanulságosabb volna, mint az utolsó száz évi időszak. Európa népei szolidaritásban állnak, vagy igyekeznek abba lépni egymással. Az eszme, mely egyik nemzet keblében kivívta diadalát, egyebütt is követeli jogait. Az államfők szövetségre lépnek népeik érdekében. A szellem képviselői rendre sorakoznak a korszellem zászlajai alá. Így a korfejlés, a civilizáció haladása azon mértékben megy előbbre, a mily arányokban hullámzanak tovább az uralkodó eszmék áramlatai. Hozzánk valamivel későbbben jutnak a közszellem hullámzatának gyűrtői, hogy aztán rajtunk és általunk tovább terjedjen kelet felé.

Amaz átalakító szellem, mely a romanticizmus köntösében századunk elején egész Európát s képét korszakosan megváltoztatá, nálunk azon időben érezteté erősebb hatását, midőn Horvát a Tud. gyűjt. füzeteiben szorgalmasan védelmezte a nemzeti jussokat. Nem mondjuk, hogy ebben nyilatkozik az új szellem először hatásosabban. Meghagyjuk Kisfaludy K. érdemét s dicsőségét, hogy a romanticizmus első nagyobb képviselője hazánkban ő. De Horvát működése is összefüggésben áll az új irány terjedésével. Mint Európában egyebütt, nálunk is a politikai, társadalmi s magánéleti viszonyok konflációiból születik az új elv.

Ismerjük legalább főbb vonásokban hazánk általános képét századunk második és harmadik tizedének

érintkezési szakából. A politikai nyomás forrongásban tartja a kedélyeket. Országgyűlés helyett rendeletekkel kormányoznak, alkotmány helyett önkény uralkodik. A megyék institutiója, mint régen, ugyan sziklabástya gyanánt áll védelmünkre, de erőszakos kézzel belenyulnak szervezetébe. A tisztviselőket bábokká változtatják, kikkel kényőkre járatnak tánczot a hatalom vezetői. Élőkre német magyarokat állítanak, melléjük policziát s katonát a rendeletek végrehajtására. Az ellenszegülőket most is megleczkéztetik, mint a 90-es évek közepén. A külföldi összeköttetést gátolják, a hírlapi működést megbékozzák, jobban mint valaha. Csaplovics János, Bécsben élő hazánkfia, a spanyol inquizitíóval hasonlítja össze a cenzura fertelmeit; »Est res ad vomitum, írja Horvátnak 1820. aug. 16-án. Hungaros verberare admittunt, conquesturis os claudunt. Haec est Austriacorum per compita decantata justitia«¹⁾. A megyékben »ambulans« biztosok működnek, miként osztrák érzelműek a kabinetben. S nincs mód a kibontakozásra. A jobb érzelmű főnemesség visszavonul s közönybe süllyed, s mint Széchényi Ferencz reménytelenül száll sírjába. Avagy hazafiatlanná lesz, mint M. Terézia magyarjai. A köznemességet félrevezetik s vesztegetéssel veszik meg szavazatát a megyei gyűlésekre. Szemfényvesztéssel ámtíják a nemzetet, hogy elhiggye a fővárost látogató király szavait: totus mundus stultizat. Hiába fejezte ki a fejérvári püspök, Wurun, a magyarok reményét, hogy ő felsége ezentúl nem fog pátensekkel kormányozni. Még az 1822-iki egyházi zsinat sem kerülheti ki a kormánybiztos erőszakolását. Tudomány, vallás formalitásokra utalva, ipar és kereskedelem

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Csaplovics lev.

az adók és vámok számtalan nemével megnyomva, legfőlebb csak annyira előmozdítva; hogy a terhek elviselésére még képes legyen. A megyék hiába fordulnak Ferdinánd főherceghez, meghallgatást egyelőre még ő sem nyer; hiába biznak a köztisztelet- s szeretetnek örvendő nádorban, mikor őt is »Rákóczy«-nak csúfolják.

A kormányok e reakzionárius irányzata csak növelte a függetlenségi hajlamokat, érlelte a demokrácia eszmék diadalát. Mint spanyol, portugall, olasz, görög földön, Piemontban forradalmi mozgalmak keletkeztek, úgy hazánkban is egyre gyült a gyúanyag. S a mint Európában egyebütt, nálunk is az önkény idején erősbült a nemzeti érzelem, mely ha másként nem, egyelőre az irodalom és társas élet terén keresett kifejezést, erősítve a nemzet lankadó erejét a jövő küzdelmekre. Beranger, Lamartine, Viktor Hugo, de Musset, Walter Scott, Moore, Byron, Wordsworth, Lessing, Novalis, Bürger, a Schlegelek, Manzoni, Leopardi, Mickiewitz, Breton de los Herberos, Kisfaludy, Vörösmarty hasonló korok fiai. A mult dicsőségéhez fordul tekintetök a jelen sivár kódétól. A költő megfigyeli a népszellem sajátosságait s az egyszerűség s jellemzetesség bélyegével alkotja műveit. Néma borulattal csüng a multon, sejtelemmel a jövőn. A történetíró belemélyed a honszerzés dicsó tényeibe, hogy felmutassa a jogot, melyet az önkény kétségbe von, megingat. A hová a romanticizmus szelleme századunkban elhatott, nemzeti költészet és történetírás egyszerre élénk fejlődésnek indult. Nem csoda, a történet a költészet szülőanyja.

Ama lelkes csapatban, mely irodalmi téren kelt a nemzeti jogok védelmére s kik ekként mostoha időkben a romanticizmus első bajnokai voltak, nem utolsó helyen

áll Horvát István. Eddigi műveiből is láttuk, mint lelkesült hazája ügyeért, a nyelvért, nemzeti műveltségért, mely hazafias irányban művelte a tudományok különböző ágait. A huszas évek elején még mélyebbre hatolt, mintha csak a nemzeti régiségek dicsőségében el akart volna rejteznai a fonák jelen szomorú képe elől. 1820-tól kezdve összes erejét és idejét nemzetünk őstörténetének kutatására szentelte. Részben indító oka, részben előmozdítója volt ez irányú elmerülésének egy esetleges körülmény, mely aztán egész életére kihatással volt. Kriebel galicziai kormányzó ugyanis már 1815-ben egy nagyobb szabású világtörténet tervével foglalkozott, mely a többi közt hazánkra is kiterjesztendő lévén, források után látott. Így történt, hogy hazai történetünkre vonatkozó források s adatok megszerzésére József nádor úrhoz fordult. A nádor Horvátot szólította meg a feladat megoldására. Horvát ismerve készületlenségünket, a források hiányát, eleinte habozott. Később azonban maga is megbarátkozott az eszmével. Megígérte közreműködését. Véget nem ismerő bűvárlatokba bocsátkozott. Összeköttetésbe lépett Kriebellel. Mielőtt azonban valami eredmény létrejöhetett volna, nézeteltérés támadt közöttök s a közös vállalat terve dugába dült. Mindketten önállóan folytatták munkásságukat. Kriebel 1819-ben »Darstellung der Weltkunde« cím alatt adta ki művét Bécsben. Horvát pedig erélyesebben, mint valaha, látott hozzá a segédeszközök gyűjtéséhez. Nem lévén nagy céljához: a magyar nemzet eredetét, történeti szereplését s etnografiai viszonyait kritikailag feldolgozni, — megfelelő könyvtárak, s nem lévén közalap a szükséges készlet megszerzésére, Horvát saját költségén igyekezett összehordani a legtrikább s legszükségesebb anyagot, főleg a görög klas-

sikusokat ismertető írókat. »Ezereket költék azoknak megszerzésére, — írja a »Rajzolatok« 5. lapján — s rövid idő múlva szobámban állanak a legjobb vagy leg tudósabb kiadásokban.« »Mi eleinte szükség volt, az lépcsőnként szenvedéllyé vált; s végre nem volt könyv, mi a Horvátunk elméjét mindinkább elfoglaló tárgyra némi gyümölcsöt ne ígért volna.«¹⁾ Így ha családi értesülésből merített okon túlosnak találjuk is Mátray rajzát, melylyel Horvát súlyos anyagi viszonyait a huszas évek elejéről élénk állítja emlékbeszédében, mindazáltal kétségtelen, hogy ez időben gondok terhelték őt, ekkor már három gyermeknek is: Karolina, Mária és Árpádnak atyját, kinek e mellett rokonairól is kelle gondoskodnia. Sőt 1820-ban mintegy válaszüton áll. Le akar mondani hivatalairól, búcsut venni tudománytól, irodalomtól. Falusi gazda kíván lenni, eszménytől a valóhoz térni. A hazát ki nem ragadhatja süllyedéséből, házának kíván élni, családját boldogítani. A közviszonyokból eredő keserűséghez subjektív bántalmak is járulnak, melyekről csak sejtjük, hogy az országbírói szolgálatból eredtek. Fejérnek 1820. jún. 12-én kelt leveléből kitünik, hogy Horvát panaszos sorokat írt neki bajairól s kevés jutalmárról. »Pénzt, erőt, egészséget« áldozott a literatúráért, s csak lelkiismerete vigasztalja érte. Le akar mondani hivatalairól. Fejér iparkodik megnyugtatóni őt, tanácsolja, várjon még egy évig s addig »se custosi, se actuáriusi, se országbírói consiliáriusi« tisztéről le ne köszönjön. »Ezen állásában is gondot viselhet írja tovább — szülőire (?) fundusaira és házat is szerezhet. Ha kedve tellik benne, mihelyt pénzem jó vissza, segítni fogom,

¹⁾ Toldy F. »Irodalmi arcképek és szakaszok«. 62. l.

hogy árát mielőbb kifizethesse. Ha az isteni gondviselés kedvezőbb sorsba helyeztet, számot tarthat bővebben is barátságomra.«¹⁾ Pedig akkor Horvát már nem volt országbírói titoknok, mert e tisztet Mátray emlékbeszéde szerint 1809. febr. 18-tól 1820. jún. 1-ig vitte. E változás okát ugyan nem találjuk idézett helyen. De úgy látszik, nem önkényt mondott le állásáról. Némi világot vet a tényállásra Pap Ferencz, plenipotentiarus és táblabíróhoz 1820. okt. 3-án írt levele, melyben örömmel emlékszik vissza azon napokra, melyeket nála Sopronyban töltött s örül hazafias levelének, melyben munkáját kiemeli. »Nyughatatlanul várom ama helyheztetésemet, melyben ismét bővebben elmerülhetek a nemzeti tudományos tárgyakban. Ekkor tapasztalni fogja a Tekintetes úr, hogy szívem egészen a Tekintetes úré távollétemben is, s hogy szent előttem a Tek. úrra való visszaemlékezet. Talán nem sokára elfordul sorsom s ismét csendes lélekkel vihetem tollamat. Most a jövőendő aggodalmai egészen foglalva tartanak s a mindennapi kenyérre szükség ügyelnem némely gondatlanság miatt, melyet éppen azért éreztettek velem súlyosan, hogy írtam s éreztem a Hazáért. De hallgatok a kellemetlen tárgyról, mely könnyen kiragadhat az íróknak számokból.

Megeshetik nem sokára az is, hogy pozsonyi lakos leszek. Itt látszik egy remény nyilni számomra. Nem örömet hagynám félbe Literaturai pályámat, mert hizelkedés s ön vak szeretet nélkül hiszem, hogy messze juthattam volna s juthatnék, ha szabad és gondtalan lélekkel dolgozhatnám. Fájdalmas volt észrevennem, hogy épen azon Munkácskáért nyertem büntetést, melyet a

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Fejér lev.

Tek. úr sok érzékeny hazafiakkal együtt betsül, t. i. a gyökeres régi nemzetségekért.

Azonban kedvetlen állapotomban is vigasztalásul szolgál, hogy mások több nemzeti becsületérzessel bírnak, mint azok, kiknek *ex officio* a tudományokra ügyelnük kellene. Ez felfel emeli lelkemet s óhajtva óhajtattja velem, hogy a gondviselés őrizze a finomabb lelkűeket s ezek között a Tek. urat is ki él hal a haza dicsőségeért.« Az itt említett büntetés aligha lehetett más, mint az országbírói titoknokságtól való felmentés s a megrovás alig érhetette másért »a gyökeres nemzetségekről« írt munkáját, minthogy a magánjogi kérdéseket magyar nemzeti szellemben fogta fel s ily értelemben ajánlá a bírák figyelmébe is. Hogyan tekinthették volna érdemnek Ferencz kormányának tagjai a magyar hazafias felfogást épen 1820-ban! Ugyanez évben különben a primási könyvtár őrzete is felajánltatott Horvátnak. S ő nem idegenkedett szerzett keserű tapasztalatai után elvállalni ez állást. Egyes kifogások miatt azonban e szándékától is elállott. Meg kellett elégednie előbbi sorsával: az egyetemi jegyzőséggel s a Széchényi-könyvtár őrzésével. Anyagi viszonyai inkább rosszabbultak, mint javultak. Fejér több ízben figyelmezteti őt a huszas évek elején írt leveleiben, hogy költségeit szűkebb térre szorítsa, más felől biztatja, hogy szívesen segíti őt, ha rossz akarói előmenetelét nem akadályozzák. A huszas évek elején több ízben rászorult Horvát jóakarói segítségére is. Fejér mindamellett, hogy Horvát ez időben mindjobban félre vonult barátaitól s annak daczára, hogy Horvátot az ellene indított »vindiciák bujtogatójának« tüntették fel, nem egyszer enyhített sorsán kölcsönpénzével. 1822-diki levelében »ama csekély pénznek felküldését kéri«,

visszaküldve Horvát obligatióját. 1824. aug. 15-iki levelében így ír: »Vajha oly gondviselésem nyilanjék, hogy kedves háza népe iránt való aggodásodat tágihtatnám szívem szerént!«¹⁾ Ugyanez évi februárban nyugtató levelet mellékel leveléhez a küldött pénzről. Irja, hogy Horvát rokonai látogatták meg Szegszárdról, kiket szívesen fogadott s öcscsének megígérte, hogy Szegszárdon kinevezi tanítónak, ha »a praeparandiából megvizsgáltatja magát.« Mészáros József, székesfehérvári kanonok szintén segíti őt ez időben, ha nem is ajándékkal, de legalább pénzhittel. 1822. nov. 7-én írja Horvátnak, hogy 500 forintot küld Rader könyvárus utján, a másik 500-at jövő újévben s a harmadikat, mert most rossz finanzeziái vannak s más barátainak kell fizetnie pár ezret, majd később küldi meg. S midőn ezt is megküldte, nem kér tőle obligációt, csak pár sort arról, hogy a pénz vivője átadta az összeget. 1823-ban bizonyos Sadler József kölcsön adott 50 forintját kéri meg »lignis focalibus, aliisque rebus necessariis destitutus.« Évek multán ő kér viszont 25 frtot újévi expensákra. Ehhez járul, hogy a Kisfaludyakkal oly hosszan folytatott pöre eredmény nélkül végződött. 1824. febr. 10-én írja Fejér: »Tudósításodra szolgálhat az, hogy az öreg T. Kisfaludy Mihály betegeskedése miatt Pestre le nem mehet maga, hogy jó szerént megegyezzen; kemény szíve, mellyel önnön fiai iránt is viseltetik, meg nem engedi. Az ifjú Mihály atyjára ütött egészen.«²⁾ A kért fassio megsemmisítését ugyan megnyerte Horvát, de a jószágokat nem.³⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Fejér lev.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Fejér lev.

³⁾ Horvát Árpád szóbeli értesítése.

Mindezekkel szemben csekély hivatali jövedelme állott, mely nem hozhatott egyensúlyt szűkös anyagi helyzetébe. A 100 váltó forint, melyet a Marczibányi-intézet gyökeres régi nemzetségeinek ítelt, csak kitüntetés, nem segítség vala. Valamint az is, hogy 1823-ban ugyanezen intézet alapítványára ügyelő bizottság az elhunyt Miller Jakab kir. tanácsos s múzeumi igazgató személyviselőjévé választatott s nov. 1-étől kezdve a magyar királyi egyetemen az oklevél, nemzetségi ágazat, pecsét és czímertudomány helyettes tanítójának neveztetett ki, mely állását aztán élte fogytáig, tehát 23 éven át meg is tartotta.¹⁾ Ehhez járultak a rossz gazdasági viszonyok. Székesfehérvári némi ingatlanai, valamint pátkai szőlője alig jövedelmeztek valamicskét. Say István 1823. ápr. 22-én írja Székesfehérvárról, hogy földeit nem akarják árendába venni, értékek megcsappant. A mely földért 1817-ben 3—4 ezer frtot adtak, most alig ígérnek 1500-at. Így az árenda is leszállt. Bizonyos Tolnai János és Mészáros ígértek 40 frtot földjeiért; mindazáltal rajta lesz, hogy kiadja őket, mintha sajátjai volnának. A pátkai szőlő pinczáját később Fejér György vette ki s évenként 40 váltó forintot fizetett érte. Ez időben történt, hogy egy ismeretlen úr keresé fel Horvátot s tőle hosszabb irodalmi hallgatásáról tudakozódott. Horvát eléadá szorult helyzetét, hozzátéve, hogy »kinek feje fölött a házfedél lobbant fel, nem lehet kedve és ideje tudományos értekezések írásával foglalkozni.« Az ismeretlen távozott, de kevés vártatva visszatért s egy papircsomót adott át azon kéressel, hogy távozása előtt fel ne bontsa. Aztán újra eltávozott s Horvát 1000 frtot talált a cso-

¹⁾ Mátray »Emlékbeszéd H. I. felett«.

móban. E nemes lelkű jótevő Lapády József a Lázár-család écskai urodalmának meghatalmazottja volt.¹⁾

Mostoha viszonyai között, más részt a könyvgyűjtés és olvasás szenvedélyébe merülve s nagy történeti munkája alapját készítgetve 1825-ig ritkábban lépett fel az irodalom terén. Egyuttal nem törődve barátai ítéletével, nagykorú levelezéseit is szűkebbre szorította. E helyett inkább bizalmas barátokat keresett, kik előtt tartalék nélkül szólhatott magyar dolgokról s irodalmi terveiről. Az 1820—25-ig terjedő idő alatt alig találunk néhány adatot, mely Horvát s kortársai viszonyát illusztrálná. Legfelebb, hogy Oláh Zsuzsanna, Vály Nagy Ferencz, az Iliász fordítónak özvegye, hálakönyveket hullat Horvátnak nagylelkűségére, melylyel rajta s szegény árváin segíteni kíván, mint Kazinczyhoz írt levelében ígéri. Ifjú Vály Ferencz, elhunyt atyja némely kéziratának a Tud. Gyűjteménybe felvételét kéri Horváttól s hogy mondjon ítéletet atyja Iliászáról. Majláth János a magyar poezis historiájának kidolgozására ígért könyveket sürgöli 1820-ban. Következő évben Guzmics küld néhány költeményt bírálatára, kit már előbb a hazafias szerzetesek életének névtárba vételére buzdított. Együttal a pesti theologiai tanszék elnyerésére vonatkozó aspirációjáról tesz említést. Dessewffy József nyomtatott felszólításban egy nagyobb szabású irodalomtörténet írására kéri munkatársnak. Programmja a következő felfogásban pontosúl: »Szerénységünkől bizonyos lehet a Tekintetes úr. Óva, kény nélkül, kiméléssel és csak mintegy elhintve hordjuk elő ítéleteinket; jól érezvén, hogy könnyebb a mustrálgatás a teremtnél; hogy literaturánk mostani

¹⁾ Mátray »Emlékbeszéd H. I. felett.«

állításában inkább sarkantyúra szorulunk, mintsem ostorra és hogy ott is, a hol vesszőcskére lenne szükség: tanácsosabb legyinteni, mint vesszőzni.« Ugyanaz a tolerans, mindenkinek hajlongó kritika, mely önteltséget inkább, mint haladást eredményez. Egészen a Kazinczy »Patriarchalis módja«. Majd Kazinczy keresi fel egy-egy levéllel, melyek azonban nem jelentnek fontosabb mozzanatot. Az 1822-iki pozsonyi zsinatról Vass László, akkor a pesti egyetem theologiai karának dékánja, küld részletes tudósításokat. Vass László neve kevésbbé ismert a század elején tette buzduló írók sorában. Pedig egyike volt kora legképzettebb s tevékenyebb férfiainak. Előbb szombathely egyházmegyei pap, majd 1815-től kezdve a pesti egyetem tanára, dékánja, rektora, míg végre tanári pályáján szerzett érdemei jutalmául nagyváradi kanonokká neveztetett. Alaposan ismerte a klasszikus ó-kort és irodalmát, beutazta a művelt nyugatot. S szerzett ismereteit s tapasztalatait részint a tanszékről, részint számos értekezésében magyar hazafias szellemben tette gyümölcsözővé. Horvátot benső barátság kötötte Vasshoz, ki Horvát működése iránt nagy tisztelettel viseltetett, azt később anyagi támogatással is elősegítette. Így életfogytig tartó barátja volt Rezeta János is, ki előbb gróf Waldstein házában nevelősködött, később az egyetemen a német nyelv és paedagogia sublimior tanára volt s censori hivatalt is viselt. Ő is méltányolta Horvát törekvéseit, s iparkodott előmozdítani sikerét. Nemes gondolkozását s Horváthoz való meghitt viszonyát szépen jellemzi évszám nélkül, június 6-árúl kelt levele: »Kedves Barátom! Megigérted, hogy ma eljössz prédikációra és pedig feleségestől s gyermekestül együtt. A mi feleségedet és Árpádot illeti, azokról nem szólok:

hanem, hogy te magad a Lottival eljőjj, arra csakugyan kérlek. Szép és üdvösséges az barátom, ha leánykád valaha gyermekeinek mondhatja: Engemet az édes atyám vitt magával a prédikációra, a mit legelsőbbben hallottam.«¹⁾ Mintegy egymás családjának gondviselői a fő távollétében. Alig várják egymás tudósításait, bár előzékenységekben vetekednek. Egészen leplezetlenül tárják fel gondolataikat, vágyaikat egymás előtt. Rezeta egyik levelében olvassuk, hogy Horvát gyermekei egészen magukon kívül voltak örömlükben, mikor megértették távollévő atyjok leveléből kívánságát, hogy érte imádkozzanak. El is hitették vele, hogy naponként imádkoznak egészségeért s szerencsés visszatérteért. Ezeken kívül részt vett ugyan a pesti irodalmi mozgalmakban, de levelezéseit megszüntette. 1822-ben anyagi áldozattal s eszmével szolgált az Aurora alapítása ügyének. — Az is indítványa folytán lett határozattá, hogy a szerkesztéssel Kisfaludy Károlyt bízták meg barátai. Horvát szívesen csatlakozott az újabb írók irányához, pártolta a romantizmus elveit, mert bennök a nemzeti öntudat s dicsőség fejledezését látta. Ő más téren, mint a költők, ugyan e célra munkált. Mindazáltal hajthatatlan természet lévén, eredeti felfogását soha fel nem áldozta. Így történt, hogy az Aurora-kör működésével sem értett teljesen egyet, mint nem esküdött Kazinczy reformjára, Révai grammatikájára. Ridegsége mellett nem igen kerülhette ki az összeütközéseket, melyek később sűrűbbek s hevesebbek lévén, neki sok bajt s kedvetlen órát szereztek. Ez eset állt elő Vörösmarty, Bajza, Toldy s általán az újon alapított akadémiához való viszonyában. Legelsőbb-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Rezeta levélkéi.

ben pedig Kisfaludy Károly neheztelt meg egy Horvátnak tulajdonított megjegyzésért. A »Neue Folge des Conversations-Lexicon« (II. kötet. 1. rész, 728. lap.) című encyclopedikus műnek ugyanis Kisfaludy Sándor és Károlyról szóló ismertetésében ez olvasható: »Karl versenkte sich in die ungarische Vorwelt und in die Heroenzeit des Kampfes zwischen den heidnischen Götzen und dem Kranze, zwischen diesem und dem Islam der Mongolen und Türken, in welchem Streit Ungarn allerdings ein rauheres Gegenstück des romantischen kampfes in der pyrenaeischen Halbinsel darstellt, endlich in die Tage des inneren Bürgerkrieges, der nicht geringere tragische Stoffe darbietet als der Krieg der weissen und rothen Rosen. Mehre von Karl Kisfaludys vaterländischen Dramen sind auch ins Deutsche übersetzt, in Ungarn aber mit stürmischen Beifall aufgeführt worden. Hinsichtlich seiner Sprache, wird ihm von dem genialen Kritiker Stefan Horvát, Custos des pester Museums, gesuchte Neuerung und Alterthümlerey die beinahe alle Verständlichkeit unterbreche, nicht ganz ohne Grund vorgeworfen.«

Erre Kisfaludy a következő levelet írja Horvátnak: 1825. szept. 7-én Pestről:

Tisztelt Uram Barátom!

A Conversations-Lexiconhoz jutván kötelességemnek tartom Sándor és felőlem írt foglalatját közlenem annálinkább: minthogy Uram Bátyjamat is méltóképpen ilyen kedvezőleg érinti. A mi engemet illet, jól tudom: mily forrásból eredt s ki szórja tehetetlen mérget (nem tudom miért) ellenem. Én e német írónak, ugyan a német világ előtt megfelelek, s úgy hiszem: a nélkül,

hogy más szárnyára vagy alattomos útra szorulnék, ügyemet becsülettel védeni fogom.

Mivel Uram Bátyámnak, tán négy szem közt ejtett ítélete: *Gesuchte Neuerung und Alterthümlerei* ez által most közönséges lett, és ezen két vádat velem együtt tán mások sem értik el, azért kérem alázatosan, méltóztassék a vélekedését bővebben megmagyarázni, szeretném, legalább a jövőben ezen hibáktól óvhassam magamat. E kérésem teljesítését annál is inkább reménylem, mint-hogy *nem régiben Uram Bátyám maga bátorított a pálya folytatásra*, többször tapasztalván, mily kész hazafiui buzgósága tettel és tanácscsal segíteni az iparkodót.

A külföld vakon hisz ily egy-két oda vetett szónak; ezt békén tűröm, mert érzek erőt magamban, ennek megczáfolására, de azt sajnálom, hogy nemes férfiú nevével akarják a pilingért érdemesíteni, melyet tán messze vagyok a tökéletességtől, mégsem érdemeltem meg.

Maradok

őszinte tisztelője

Kisfaludy Károly.

Nem találtam nyomát, de nem is hiszem, hogy Horvát egyszer netán elejtett nézetét visszavonta, vagy Kisfaludy ezen kérését teljesítette volna. Hasonló inczidensek azonban csak fokozták az idegenkedést, mely Horvát s az Aurora-kör közé férközött, míg a következő évtized kezdetén nyílt polemiában tört ki.

Hasonló melegséggel kezdődött Toldyval kötött ismeretsége, melyet sok elismeréssel s hálával adózva közöl ez utóbbi, Horvátról írt arczképében. Ép ez időszakra esik az ismerkedés is, mely utóbb szintén hidegségben végződött. »1821-ik év nyarának egyik napján, — írja

Toldy ¹⁾ — a déleesti órákban szokásom szerint bekocogtatván az elfelejthetetlen Virág Benedekhez, őt egy, harmincz és negyven év közt levő, vállas, testes, kis, de eleven szemű férfiú társaságában leltem. Egy röplappal ajándékozott meg, melynek czíme: »Emlékeztető verszet Delinger Jánoshoz«; s midőn megköszöném, az idegenre mutatva: »ennek az úrnak köszönd, mondá, ez adta reá a költséget«; s engem neki mint igyekező ifjút s a magyar irodalomnak buzgó barátját mutatott be. Az előttem ismeretlen úr, kit én Delingernek véltem, a legjobb ajánlásra, melyet nyerhettem, jóságos nyájassággal tekintett reám, s néhány kérdés után: hová való legyek, magyarok-e szüleim stb., atyai hangon biztatott: fordulnék meg nála is koronként, szívesen fog látni, s igyekezetimben, ha kell, elő is segíteni. Csak mikor elment, merém kérdezni a házi gazdától: ki legyen ez az úr? s örömöm határtalan volt, midőn megtudám, hogy az, ki nemcsak elfogadni, de studiumaimban pártolni is igérkezett, nem más, mint a budapesti tudós kör egyik legkitünőbb férfja, Horvát István, volt.

Nem mult két nap, s én egy délután megjelentem nála. Hogy az első látogatás szinte estig huzódott el, nem ügyetlenségemnek, de az ő beszédes részvételének következménye volt. Valóságos exament tartott velem, s egész multam, jelenem, hajlamaim s tudományos készségem voltak a beszélgetés tárgyai; s ha nekem úgy látszott, hogy kedvét megnyertem, egyszersmind meggyőződtem a felől, hogy ha belőlem a tudomány terén egykor hasznos ember leszen, sokat, igen sokat e férfiú rámp hatásának fogok köszönni. Soha sem tanultam egy

¹⁾ Toldy Irod. arcképek és szakaszok 54—55. l.

pár óra alatt annyit, mint e napon; csak most állt előttem tisztán az irodalom hivatása, s mit addig ösztönszerűleg, azt e percz óta eszmélve szerettem; de bár, aprólékos dolgozataim voltak már, s magam az írói pályára eltökélve, e tökéletemet beszédei inkább meg-ingatták, mint megszilárdították. Átláttam, hogy a képes-ségnek még semmi jelei abban, mit addig tettem, ellen-ben tanulandóim összege végtelen. Nyugtalan napjaim következtek, láttam, hogy a mit tudok, nem ér semmit, s hogy a tanulást máskép és más eszközökkel kell intéz-nem. Látogatásim sűrűbbek lettek; ő nem buzdított, de minden szava tanulság volt, mely hosszasan utánzengett emlékezetemben. Önismeretre, tájékozódásra törekedtem s hogy világos lett előttem lassankint: mit akarjak, és hogyan? neki, főleg neki köszönhetem. Ha ezekhez még bevallom azt is, hogy utóbb buzdítóm is lett, hogy, midőn első nagyobb munkámon dolgoztam, tanácssal, ismere-teivel, eszközökkel gyámolított mindaddig, míg szeretetét tőlem egy szerencsétlen félreértés meg nem vonta; s ha hozzá teszem azt, hogy ily áldást terjesztve hatott ő mindazokra, kik bizodalommal, ragaszkodással és fogé-konysággal közelítették hozzá: nemcsak hatásának egyik nem megvetendő tanujelét fogja az olvasó ezekben látni, hanem azt is, miszerint én örömmel ismerem el hála-tartozásomat, s hogy, ha a kép, melyet őszintén kívánok vázolni, árnyékoldalakat is mutatand fel, kezemet nem a jótettek feledése, hanem az igazság elutasíthatlan köve-telése intézik.«

S ki ne ismerné a gyönyörű méltatást, melylyel Gyulai Pál kitünteti őt, midőn Horvátnak Vörösmartyra gyakorolt hatását rajzolja? Mily igazságtalanok, kik csak őstörténeti tévedéseire gondolva, Horvát érdemeit észre

nem veszik! Mint feledik sokan, hogy az irodalom nemzetiesb irányát, történetírásban a kútfők utáni dolgozást ő jelölte ki kortársainak! Kazinczy hozzá képest lanya magyar volt. Mint gyűlölte az idegent, hogyan éleszté a félénkek kedvét, a bátrabbak tüzét! S ha e mellett uralkodó, parancsoló jellem volt, mint ragadta el környezetét, ha magyar történelem, nyelv- s nemzetiségről beszélt s mily lelkesedést tudott kelteni tanítványaiban, kik rajongó szeretettel vették körül!

»Vörösmartyra nem csekély hatást tön Horvát, már akkor is, midőn még nem ismerte. Az 1822-iki Aurorában egy Árpád Pannonhegyen című költőies történelmi rajza jelent meg rézmetszet kíséretében. Vörösmarty Zalán Futásába átvett egyet-mást e rajzból, sőt a párz dualismust, Zoroaster Ormuzdját és Arimánját is, melyet itt Horvát, Cornides nyomán, a magyarok ősvallásával kapcsolatba hozott, szintén innen kölcsönözte, Ormuzdot Székely Hadúrjával helyettesítvén. Horvát történelmi munkáit is szorgalommal olvasta. »Horvát rendkívüli ember, munkái is azok — írja Zádornak 1825. decz. 1-én. Nem vagy hát finnus és a nagyszájú Schlözerek, Schwartnerek hallgathatnak.« Nemcsak Horvát tudománya, hanem egyénisége is hatott reá. Kedvelte benne azt a nemzeti szilaj önérzetet, magyaros módot, mely Horvát egész lényén előmlött, egész addig, hogy gyermekeit is ősmagyar nevekre kereszteltette. Horvátnak kedvencz könyve volt Zalán Futása s belőle vett jeligét Rajzolatok című munkájához. A költő iránti rokonszenvet átvitte az emberre is és mindig kitűnő szívességgel fogadta házában Vörösmartyt. Későn szokott fölkelni s ágyában reggelizett. Ilyenkor jött Vörösmarty legtöbbször hozzá. Szokása szerint elfeledte leültetni, de

annál nagyobb lelkesüléssel beszélt neki a régi magyar nyelv emlékeiről s az őstörténelemről. Vörösmartyban Horvát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek. E történelmi álmódosásokból átvett és alakított minden olyast, mi képzelmére hatott s egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna.«

Utóbb Vörösmartyt is szemközt találjuk Horváttal, nemcsak a tudomány s az újabb elvek, hanem a gúny fegyvereivel is felvértezve.

Horvátot azonban sem a többség rokonszenve, s ünneplő dicsérete, sem számosak ellenszenve s gúnyolódása el nem tántoríták kitűzött céljától. Évről évre mélyebben merült tanulmányaiba. Neki elég volt, hogy a hazának dolgozik s nem kívánt többet, mint hogy a fenséges nádor figyelemmel s helyeslő buzditással kísérje működését. Bizonyosan mélyen megilleték lelkét az egymást érő alkotmánycsorbitások, az 1821—22-ki önkényű rendeletek. De nincs nyoma, hogy mással agitált volna ellenök, mint hogy kereste a forrásokat, melyekből nemzetünknek nemcsak való jogait, hanem a föld összes népei közti elsőségét bebizonyíthatja. Hazánk életét, fejlődését a világ teremtésétől koráig kútforrásként kimutatni: volt a feladat, melyre vállalkozott. Nagyobb feladat kétségkívül, mint melyre bizakodás nélkül vállalkozni lehet. De Horvátot túlzóvá tette a közvélemény s a nemzet bántalmazása. 1820-tól kezdve élte végeig e nagy célhoz gyűjté az eszközöket, adatokat a nélkül, hogy rendszeresebb egészet összeállíthatott volna belőlük. Az első, mit e nemben mintegy bevezetésképen nyújtott, az 1825-ben megjelent »Rajzolatok«. Ettől kezdve számos hasonló hibás alapú és irányú művet tett közzé, melyek őstörténetünkre

nézve számos zavart terjesztettek el, vagy legalább kevés elfogadhatót tartalmaztak.

De mielőtt azokra térnénk, lássuk azon pár dolgozatát, melyek a huszas évek elején tőle mellesleg megjelentek. 1820-ban a Marczibányi-díjak azon évi fényes kiosztását írta meg, melyet önállóan s a Tud. Gyűjt. 1820. VI. kötetében is közölt. Az ünnepi kiosztás lefolyását fentebb ismertettük; itt az értekezés érdemére nézve csak annyit jegyzünk meg, hogy az nem egyéb közönséges referádánál, melyet ma reporter végez a napilap számára. Mindazáltal az egészen gond és hazafias hév huzódik végig, mi nem ritkán hiányzik a mai relációkból. Nem érdemel valami különösebb méltatást az egész, de tiszteletet igen ama törekvés, hogy a haza ügyében felmutatott buzgóságot s e buzgóság képviselőit az utókorral megismertetni szükségesnek tartá. Mintha érezte volna, hogy jön idő, mely érdeklődni fog a nemzeti kultúra úttörőinek küzdelme iránt, s mely a Marczibányi-intézet iparkodását az akademikus törekvések kezdetének nézi.

Ugyanazon Tud. Gyűjteménybe (1820. VI.) újabb juttalom tételeket tűz ki, igaz hogy Miller Jakab múzeumi igazgató nevével, de Horvát nem mulasztja el megjegyezni »Igyekezetei«-ben: »írta Horvát István, nem pedig Miller Jakab«.

A figyelemnek nem megvetendő jele, hogy József nádor 1820. szept. 10-én Horváttal irat üdvözlő és buzdító levelet br. Podmaniczky Józsefnek, ki a franciaországi levéltárakban hosszabb időn át kutatván, magyar történeti munkát írt s azt a nemz. múzeumnak ajánlá. Az ékes latinsággal fogalmazott levél, mely egyúttal élénk világot vet a nádor és Horvát közös magyar érzel-

meire, a Tud. Gyűjtemény 1820-ik évi XI. kötetében olvasható.

A Tud. Gyűjt. 1821. I. kötetében »Az év régi kezdetéről Magyarorszáiban« cím alatt értekezik. A mű Helwig (Zeitrechnung zu Erörterung der Daten in Urkunden für Deutschland. Wien, 1787. fol. pag. 61—73) ellen van intézve, kiről különben szintén méltányosan elismeri, hogy »nagy fáradsággal igyekezett meghatározni az év kezdetét különbféle országokban és városokban s figyelme, a miért neki köszönettel tartozunk, hazánkra is különösen kiterjedett«. Helwig ugyanis ezeket állítja idézett művében: »In Hungarn pflegte man das Jahr im eilften Jahrhunderte, das ist von Könige Stephan am 25. März oder Incarnazion anzufangen«. Majd pedig azt tanítja, hogy 1259-től kezdve decz. 25-ével kezdődött az év hazánkban. Horvát Árpád¹⁾ e nehézséget s az ezt eloszlatni kívánó értekezés érdemét ekként adja elé: Horvát István szerint »Helwiget az incarnatio szónak hibás értelmezése tévesztette meg, — Horvát István szavai ezek: »Helwig azért ragaszkodik Magyarországra nézve Martius 25-dikéhez, mivel a Magyar Országi leg-régiebb Óklevelek Annus Incarnationist emlegetnek, az Incarnatio Domini pedig Martius 25-dikére esik, mellyen a Keresztyén Hívek az Üdvöztő Testesülését tisztelik. Hogy a leg-régibb Magyar Óklevelekben Annus Incarnationis Dominicae, vagy Domini jó elő, az nem szenved semmi kétséget, valamint az sem: hogy a későbbi Annus Domini kifejezés az Óklevelekben tsak az előbbinek rövidítése« Eddig Horvát I.; — a hiba tehát abban van, hogy a márczius 25-ödiki évkezdést, mely nálunk

¹⁾ A diplomatikai kortan alapvonalai. Bpest, 1884. 80—81. l.

igen-igen ritkán fordul elő, — hogy ezt Helwig a magyar diplomatika első-századaira nézve általánosította. Horvát István az idézett értekezésében egy igen érdekes példát hoz fel a márczius 25-ödiki évkezdésre, melyben t. i. a pécsváradi konvent januárius 29-edikén kelt levelében a »Festum Exaltationis S. Crucis«-t azaz szept. 14-edikét követő hétfőn történt dolgokról, mint »hoc anno« történteokról beszél; ámde utána veti Horvát István »azonban egy oklevél tsak Ésrevételt, nem pedig Rendszabást adhat a Diplomatikában«: ő tehát nem állott Helwig részére, csak figyelmeztetni akart Schwartner ellenében arra, hogy a márczius 25-ödiki évkezdésre is található nálunk czáfolhatatlan példa, amiről pedig Schwartner mélyen hallgat!»

Még azon évi II. kötetben Krüchten József után a hazai művészekről emlékezik meg. »Hogy atyáink sem voltak *érzéketlenek* a szép mesterségek iránt, annak gyönyörű tanui az *udvari képművészek*. Már előbb, mint sem Mátyás királyunk bőkezűségében a szépség művészeit bővelkedve részesítette, a *régi magyar királyok* tartottak *udvari képművészeket* s azokat *birtokokkal* is megajándékozták, a mivel most talán egy képművész sem dicsekedhetik«. Így kezdi. Azután felhossa okait, melyekből kitűnik, hogy Róbert és Zsigmond királynak voltak udv. képművészek. Kovachichot idézi, ki Kolozsvári Tamásról tesz említést. Nem azért hozzuk fel a rövidke értesítést, mintha rendkívüli fontosságot tulajdonítanánk neki. A képen azonban az apró vonások is hozzá járulhatnak az ábrázolt alak bővebb ismeretéhez. Azért említjük fel mi is, mi Horvátot vezette hasonlók összegyűjtésében: »Ébren-dezzünk s ne hagyjuk most annak *emlékezetét* kiveszni, a mit a dülő idő hatalma szűken hagyott számunkra!«

Kevéssel alább pár könyvet ismertet röviden. Legfontosabb benne a lelkes felhívás, melylyel Nagy Ferencz latin verseit ajánlja a hazafiak pártfogásába, hogy ezáltal, miként fenebb is érintők, az elhunyt özvegyén segítsen. Idézzük a helyet, mert Horvát nemes lelkének egy szép bizonyosságát találjuk benne. S idézzük azokra való tekintettel, kik nagy alakokat töredékes adatokból, mint Horvátot etymologiai ábrándjából, szoktak megítélni. Mi a tudóst, és író-t nem választjuk el az embertől. De szóljon ő maga: »E munkák azon nagy érdemű és bő tudományú hazafinak verseit foglalják magukban, kinek a nemzet a *magyar Iliászt* köszöni. Vétenénk a boldogult férfiú hamvai, vétenénk a magyar nemzet éles belátása ellen, ha Nagy Ferencz költeményeit magasztalni segitnők, azt mégis nem lehet elhallgatnunk, hogy csak e munka elkelésétől függ az Iliásznak *kijövele*, míg más pénzbeli elősegítői nem találkoznak, Nagy Ferenczünknek szánakodásra méltó állapotban maradt özvegyének. De vélhetjük-e, hogy a magyar Iliászt hazánkban csak a *tehetetlenek* becsülnék? Hallgatni kell a *vallásbeli felekezetnek*, ha a nemzeti közdicsőség ügye jó kérdésbe, s nem is hihetjük, hogy annak munkája hajótörést szenvedhesen, ki, feledve házi népét, egész életét a hazai literatúrának áldozta.« Ily lelkes s a mai reklámhajhásztól őszinteségével egészen elütő felszólításra méltán »hullathatott hálakönyveket az özvegy.«

A Tud. Gyűjt. 1821. III. kötetében »Veszprém vára nevérol« című dolgozatát olvassuk. Miként a cím is elárulja, »Veszprém« szó etymonját s a vár elnevezésének eredetét keresi benne. Czáfolja Bonfini-t, ki a név eredetét Weissbrunnra viszi vissza. De joggal kérdi Horvát, hol a bizonyíték, hogy Veszprémet németek ala-

píták? Hisz ez esetben is a magyar inkább Fehérkút-várnak fordította volna a német nevet. A köznép nem ismer hasonló használatot. »Gyermekes etymologiai csatlódás« az is, mely »Veszsz el Prém, Veszett Prém álma-
dozásokból« magyarázza a szót. Valószínűbbet mond Róka János, a veszprémi püspökség történetének írója is, ki egy névtelen külföldi följegyzése után állítja, hogy Adelvinus Orcabu-nál felszentelte a szent Mihály tiszteletére emelt templomot Heziló birtokában. A vár aztán Hezilóról Wezilburgnak neveztetett volna. De itt is helyesen kiált fel Horvát: »Mennyi még a Veszprém és Wezilburg között is a különбözés!« Kimutatja, hogy Orcabu (másutt Ortahu) helyet Karinthiában kell keresni s a templom előbb épült, mint a vár. Horvát azon példából indulva, hogy Németországban a megyék grófjaikról vették nevüket, következteti, hogy hasonló szokás a középkorban nálunk is divatban volt, Később is az egyes helységeket gyakran uraikról, még pedig keresztnevökről nevezték el. És nem természetesebb-e a helyeknek uraikról vagy birtokosaikról neveket adni, mint holmi összefüggésben nem álló haszontalanságokról? Ez eset áll Veszprém vára nevével is, mely Boleszláv lengyel királynak Beszprém nevű fiától eredhetett, »kinek Judith Geiza vezér leánya és szent István testvére, volt édes anyja s a ki üldöztetvén atyjától és testvérétől mindaddig Magyarországon tartózkodott, míg szent István közbenjárására Konrád német szászár ötödik lengyel királylyá nem tette.« Kedvez e felfogásnak az is, hogy a köznép Veszprémet ma is Beszprémnek mondja. Állítását Ditmár merzeburgi püspök s a hildesheimi annalisok rácsapó helyeire alapítja. Bőven kifejti ezekből Beszprém viszonytagságos életét, ki hazánkban rokoni összeköttetésénél

fogva is főispáni hivatalt viselhetett. A szent király és herceg halála után azonban »az asszonyi politika« őt is kitolta hazánkból, mint ki ép rokonságánál fogva trónigényeket támaszthatott volna. Azért mert Anonymus Beszprém várát már Árpáddal elfoglaltatja, nem ingadozik magyarázatában. Hisz Anonymus a vezér nemzetségét sem ismerte.« Már Horvát itt megjegyzi, mit csak a legújabb kritikai vizsgálat mutatott ki: *Nem lehetetlen, ugymond, hogy tollába a maga kora szokását folytatta.* Irt Anonymus, mint tudott, vagy hajdan tudhatott.« A Beszprém szó jelentését illetőleg s hogy állítólag már Szvatopluk lakott Veszprém várában, Hepidannus krónikájának s prágai Cosmas történetének egybevetésével áll elő, ki annak Preszpemo cseh hercegét Brecislaus (Wracislaus) cseh fejedelemnek nevezi. S így Beszprém vára nem más, mint Brecisburg, Bressburg, mi egyszers-mint Pozsonynak is egykori német neve volt, de feledésbe ment. Tehát ha Szvatopluk vagy Marót Kézai szerint Beszprémbe lakott, ez alatt Pozsonyt kell érteni, mely valamikor Nagy-Morvaországba tartozott. A Pozsony név először szent István 1001-iki oklevelében említetik, a mi a Várad regestrum H. 4. oldala szerint Pöson Archipraecótól, vagyis az O. 4. oldalon említett Pozmanus keresztnévtől származik.

Feladatunk körét túlhaladná ha e mű érdemébe bővebben belebocsátkoznánk. Eredményül csak azt jegyezzük meg, hogy értelmesebb s alaposabban megokolt magyarázatot ma sem birunk a kérdésben forgó tárgyról. Pesty Frigyes »Magyarország helységei geográfiai, történeti s nyelvészeti szempontból« cz. munkájában Veszprémet, hazánknak e tekintetekben egyik legnevezetesebb városát, nem olvassuk. De ahhoz sem csatlakozunk, mit

Salamon Ferencz állít Budapest monografiájában: »A leg-ritkább eset, hogy a helységek s még a legnevezetesebb városok is nagy emberekről vagy emlékezetes eseményekről nyerjék nevüket.«¹⁾ Ha az utóbbira kevesebb példát találunk is s Anonymusnak »Esküllő«, »Szerencs«, »Munkács« stb. alkotásai nem felelnek is meg a valóságnak, arra a régebbi s újabb időben hazánkban úgy, mint külföldön elég példát találunk, hogy a helységek nevüket uroktól vették, sőt napjainkban épen káros jelenség a helyeknek személyek nevére való tömjénező keresztelése. Sígy semmi ok sem forog fenn, mért Horvát magyarázatát visszautasítani kellene, mindaddig, míg az általa idézett kútfők nem csálnak. Hasonló értekezésekben sok elme-élt, ügyes alakítást, s széleskörű tudományt árul el írónk és egy-egy mozaikot nyújt hazánk képének tisztább ismeretéhez. Nem mulaszthatjuk felemlíteni, hogy e dolgozatot a veszprémi káptalan tagjaihoz intézi tisztelete jeléül. A bevezető sorokban ugyanis remek szavakkal ecseteli a magyar papság s főleg a veszprémi káptalan vallási és hazafias érdemeit. Álljon itt izelítőül: »Közvallástétel, főtisztelendő egyházi férfiak! szerteszét a magyar hazában, hogy ti mindnyájan és egyenkint méltók vagytok azon méltóságra, melyet a kegyes fejedelemtől számos érdemek jutalmául nyertetek. Nem irigylí senki a világiak közül szent czélokra fordíttatott jövedelmeiteket s úgy látszik, mintha az egyházi birtokoknak ellenségeik is igazságos tiszteletben tartanák jótéteményeiteket. A mi tisztességes s barátságos élelmetektől megmarad, sokféle úton kiáradni szokott a szegénység boldogságára. Majd a kisebb értékű munkás-

¹⁾ Salamon I. »Budapest története« II. k. 56. l.

társaitokat súlyos aggódásoktól megmentitek; majd a falusi iskolákat, hogy a szükséges ismeretek a köznép között is elterjedjenek, jobb karba iktatjátok; majd nagy számmal az ügyefogyott ifjúságból a hazának derék polgárokat neveltek; majd az ínségben kínlódókat irgalmas kezekkel ápolgatjátok. Míg ti mély titokban, mint nagy lelkekhez illik, az emberiség javára ily nemesen fáradoztok; míg a mit jobb kezetek nyújt, azt a balkéz nálatok nem tudja: addig a megihletődött szívek áldással, köszönettel, hálával nyilván hirdetik ellenetekre is szelid adakozástokat s hír-vadászástok nélkül is olyan magasztalásokat támasztanak rólatok, milyeneket a mostani *kétes* időkben nyerni nem utolsó jutalom, nem alávaló dicsőség.« Majd kiemeli a nemzeti nyelv s tudományok iránti buzgóságukat, mely a »zsoltárokat a tanulással bölcsen egybekapcsolta.« S így méltó tagjai azon káptalannak, melyre a XIII. századi veszprémi főiskola bízva volt. Láthatjuk ezekből, hogy Horvát mindent a haza és igazság szempontjából fogott fel. Ha hibázott néha, túlbuzgalmából folyt; igen sokszor azonban mindkettő ügyének fontos szolgálatot tett.

Még ez évben »Jutalom feleletek a magyar nyelvről a magyar nemzeti múzeum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire, I. II. k.« cz. művet adta ki Horvát Trattner intézetében, melynek első kötetében P. Horváth Ádám »A magyar nyelv dialektusairól« s gr. Teleki József híres pályamunkája, melyben a mérsékelt neologia mellett foglal állást: »A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szóilásmódok által,« második kötetében pedig ugyanannak »Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja«, Kolmár József »Próbatétel a magyar helyesírás filosofiájára,« Georch Illés »A magyar helyesírás főrendszabásairól« és Gáti István »Elmélkedés a

magyar dialektusról, lexiconról és helyesírásról» című munkáikat tette közzé.

1822-ben »Árpád Pannonia hegyén« cz. regényes rajzot adta Kisfaludy Aurorájában.

A Tud. Gyűjt 1822. II. kötetében Reseta János evangeliumos könyvről emlékezik meg pár szóval, majd a IV. és XII. kötetben ismét a magyar nemz. múzeum jutalomkérdéseit hirdeti ki a Marczibányi díjra Miller Ferd. neve alatt. A kérdések aktuális érdekűek. Ép így 1824. IX. kötetében, csak hogy itt már saját neve alatt s túlnyomóan történeti kérdéseket ad fel.

»Igyekezetei«-ben még ily című munkáját olvasuk 1823-ból: Monumentum longe doctissimo Christoforo Rösler, alteri Hungarie Mabillonis, dum in arte diplomatica, quae originem, progressum, incrementa eruditius disceptationibus debet, acri judicio IX. kal. Septemb. MDCCCXXIII. Jani templum primus in orbe clusit, lubens merito posuit Stephanus Horvát, Bibl. Szech. Regn. Custos. Pestini. 1823. fol.

1825-ben pedig 256 lapon a Miller Ferdinándtól összeírt múzeumi katalógust is (ritkaságok régiségekről) Kubinyi Péternek ajánlva kiadta.

Tudvalevő, hogy a »Rajzolatok a magyar nemzet legrégiebb történeteiből« cz. munkáját is ez évben tette közzé. A mű Kulcsár lapja mellett ívenként jött ki s Horvát hat évi elmélyedésének első gyümölcset, de későbbi hibájának is kezdetét jelöli. Mottója, melyet Manilius Astronomiájából vesz:

Nec se cognoscunt terrae vertentibus annis,
Exutam variant faciem per secula gentes.

A másikat Vörösmarty »Zalán futása« I. énekéből veszi:

Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok, az élet
Elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája; — de engem
Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja.

A művet Ürményiné Komjáthy Annának, mint második édes anyjának, »forró hála érzésének« és foghatatlan tiszteletének örök emlékezetéül ajánlá meleg sorok kíséretében, melyeket fentebb nem azért idéztem, hogy könyvem vastagabb legyen, hanem mert minden szava jellemző Horvát nemes gondolkodása, s úrnője iránti viszonyára nézve.

Nem ismerhetnők meg teljesen tudásunk alakját, ha e munkával: eredetével, tartalmával, irányával bővebben nem foglalkoznánk. Abból indul ki, hogy »ha erősektől születnek a test és lélek természeti rendszabásai szerint az erősek, a nagy tetteket végbevivő unokáknak nem lehetett pásztoroktól, halászoktól s holmi gubás emberektől eredniök.« »Gyakran eszembe forgatám a szelid tollú és velős ítéletű Spittler, úgy nemkülönben a magyar nemzet iránt keménykedő, azonban a magakorában igen nagy tudományú Schlözernek ítéleteiket is. Amaz nem talált példát az egész világ történeteiben a magyarokon kívül, hogy nemzet a durvaság alsó grádicsától a csinosodásnak oly fő polezára lépett volna, mint a magyarok nem sokára Magyarországba jöttek után fölemelkedtek. Emez nem győzte számtalanszor csodálkozni s megmagyarázhatatlannak jelenteni, hogy oly iszonyú pusztítások és oly számtalan külső és belső háborúk után is a magyar nemzet az ő fenmaradását, polgári alkotmányának megőrzetésével együtt a mi korunkig eszközteni tudta.« Mindezek arra birták, hogy nemzetünk történetét ne várja idegenektől, hanem törekedjünk mi magunk tisztára állítani. Ehhez járult Révai tanítása a

nyelvmaradványokra nézve. Ezért gyűjté szorgosan a nyelvi adatokat s mintegy 350 történeti kútfőt, 300,000 oklevelet átolvasott. Majd Kriebel törekvése is ösztönzé őt, úgy a nádor buzdítása s Széchenyi Ferencz elismerése. Igen, de hol a görög kútfők ismerete, ki nem tud görögül? Fáradságosan csak fordításait is összegyűjté. »Olvastam és ismét éjet nappallá téve olvastam.« Majd a szentírás és hermenevtikára került a sor. »Igy támadott a magyar nemzetnek egy szoros értelemben vett kritika históriája«, melyet ő Ábrahámtól egész Árpádig átvezet a szent és klasszikus írókon keresztül. »Vadaknak s talán őrülségeknek is látszhatnak előadásaim, mivel szokatlanok« (6. l.). Mily szép lett volna, ha művét Karolina Augusta koronázására befejezhette volna! De gátolták hivatalai. Igy a felséges ünnep emlékezetinek csak kised művét szentelheti. A magyarok, kunok, jászok, lőfejük, palóczok, pártusok hajdan mind egy nyelvű népek voltak, tagadhatatlan maradékai a szittyáknak. Nem igaz tehát, hogy e név a régiségben bizonytalan jelentésű (7. l.). Adja e nemzeteknek etymológiáját. A magyarok azért neveztetek így, mert mag-eresztők, szántóvetők voltak. A régi írók szerint a »legnagyobb csinosodással birtak« s dialektikus változással Muger, Moger, Mager, Mogar, Magiar, Macar, Mochar, Mocher, Mazar, Mazer, Maxer, Macaun, Macron, Macris, Mazaka, Marega, Masex, Mazaeus, Masyx stb. alakban hivattak. A jászokat ijjaiktól nevezték Ijészeknek. A székel Marchiot (végőrt) jelent, a római nép tőlük tanulta a hadizenés módját (8—9), a palóczok prédálástól vették nevöket. »A partus szittyák, mivel hazájokat elhagyván Sesostris egyiptomi királylyal Assyriába vagyis Cappadóciába költöztek, exuleseknek, azaz pártusoknak hivattak« (10. l.). Mindezen szittyáknak köznevök volt

a Turcus szó, s azonfelül volt geográfiai nevek is. »A szittyák Khamiták voltak és azért Afrika lakosai Mózes szerint, kinél hitelesebb bizonytságot nem gondolhatni.« A nyelvzavarodás a pyramisok építésénél kitört lázadás volt, nem Babel tornyának története (12. l.). Napimádók voltak s Titán nevek is volt. »Csak ott lehet gigansokat találni, hol magyarok, kunok, jászok stb. laktak.« (13.) Egyiptomra veszedelmesek lévén, elfoglalák Syriát s ott a Gergataeus (Magyar), Chananeus (Kun), Hamorraeus (Jász), Jeb-Uzaeus (Uzus), Kheteus (palóc) stb. tartományt alapíták. Ezalatt a partus Szittyák termékeny Arábiába vonulnak s itt megvetik alapját: Agra, Egra azaz Magyarvárnak (15. l.). S mivel e rész Soba, Saba Arabiának is hivatik, lakói is Saba Magyaroknak, Sabinus-, Sabaeusoknak neveztettek el. Kikel Schlözer ellen, ki a philisteusok-, hetiták- s ammonitákat kizárja a világ történetéből, holott ezek magyarok voltak (19. l.). S ez így tart lapról lapra. Mi vezeti e kusza gondolkodás fonalát? Horvát a szittyákat tartja valamennyi nemzet ősének. E név jelentése pedig nem általános, bizonytalan, mert a magyarok tőlük vették eredetöket. Most már minden nevet és népet, mi a szent könyvek és klasszikusok lapjain található, ő a szittya nemzetre vitt vissza, mintha mindenütt ez szerepelne különböző nevek alatt. Ez ábrándos feltevés mellett aztán minden, még a legelütőbb névben is magyar, illetőleg szittya elemeket sejtett. »A mi a magyar nyelvben egyez a zsidóval, azt innen kell megfejteni. Tőlünk csúszott által inkább a zsidó nyelvbe a magyarság, nem pedig a zsidóból a magyarságba a megegyezés« (18. l.), írja. »Pözsög a szentírás mindenféle régi magyar nevektől és régi magyar írásmódtól. Ti éjjel-nappal szentírást olvasó rokonaim, hogyan

nem vettétek ezeket észre a sok század alatt!» folytatja ugyanott (19. l.). Az egyiptomi mumiákon található feliratokat szittyá-betűknek nézi a székelv szentmiklósi felirattal egybevetve s térdet hajtva leborul a mennyei gondviselés előtt, hogy ezt neki engedte megérteni (22. l.). A görögök jász nótákra tánczoltak (24. l.) Az Aboriginesek, azaz Latinusok esinosabb szomszédaiktól bevették vallásokat, elfogadták az üstökös magyar törvényt, örökös vagyont, pór törvényt, karokat, rendeket, partus süveget, udvari szolgálakat, szóval az egész magyar szervezetet. »Felöltötték úgyis magyar eredetű feleségeik (a sabimák) a gyönyörű magyar öltözetet« (26. l.). »Az Argonauták története magyar háború: de az valósággal az Illiás tárgya is, melyet Homeros a jászok között készített. Illusvár (Helenopolis, Ilium) lehetett a csata piacza« (26. l.). »Nagy Sándor nem ütközött meg soha a nélkül, hogy a magyarok és jászok egyenesen a maga corpusában oldalánál nem voltak volna.« Homerosz Od. VII. 206. versét így fordítja:

Καὶ Ἄγρια Φύλα Γίγαντων

azaz:

Agrestes gentes gigantum

azaz:

A magyar óriás nemzetségek.

Lisabont magyarok alapíták (29. l.). A spanyol nyelv hasonlít a magyar nyelvhez, mert a hangkövetés (hatszor, nem hatszer) mindkettőben megvan. A világ nem is álmodik arról, »hogy a római, spanyol és angol törvények a szittyai magyarnak édes testvérei« (32. l.). A hun nemzet nem más, mint a Kín, a mint Ptolomaeus csakugyan Chunok-, Kunokról ír. Atilla a magyar nemzet kebelében született, ezt Horvát »hiteles ököknél fogva állíthatja.«

»Az egyenetlenség oly megrögzött szokásuk volt a szittyáknak, hogy római klasszikusok még Tanais vizöket is Tanais Discors névvel illeték« (36. l.). Hercules Saxsanus üstökös magyar Herculest jelent (40. l.). A kunhalmok hunok sirhalmai s a Hunengrüberek szittyá — óriás szittyá — temetőhelyek (42. l.). »Hát azt nem tanuljuk-e Saxo Grammaticus fontos soraiból, hogy a meggyőzetett Kúnok Lapponiába és Estoniába is általtétettek? Innend lehet megfejtetni azokat, a mik a lapplandi, finnlandi, esthlandi nyelvekben egyeznek a magyar nyelvvel, nem pedig azt következtetni, a mint hiába kiáltozott Schlözer és utána sok majom magyar, hogy a magyarok finnus nemzetségből eredtek« (43. l.). Sürgeti a dialektusok tanulását, főleg a palóczét, melyen a halotti beszéd is szerinte írva van. »A palócz nyelv az értelmességnek nyelve, a magyar a kellemes hangzaté«, azért a palócz és kún nyelvben Mager-(esztó) alakban van meg a magyar szó. »A Kunhalmok és pyramisok építői nem voltak-e jó mechanikusok?« (28. l.). Horatius L. III. 24. ódájából megismerhetjük a magyar szittyákat, adóktól ment földelket, ugaraikat, a magyar móringot, melyet nem a nő nyujt a férjnek római szokás szerint, hanem a férj ad a nőnek, a házasságtörés büntetését, a halált stb. (59. l.) A párducz bőr a magyar és pártus vállnak közös ékesége (68. l.). »Tanulni kellene a magyar nyelvet azoknak is, kik tudatlanul ujítanak; azoknak is, kik tanítják (bár úgy volna!) a nemzeti nyelvet (76. l.). Atyáink csak akkor mentek rablókalandokra, ha mint szövetségesek meghívatlak, vagy torlani kívántak (80. l.). »Én igen természetesen találom, hogy a Várhelyen, Erdélyben, nemrég kiásott mozaiktáblán Priamusnak fűzött topánya, feszes nadrágja, dolmánya, mentéje és frigyes partus süvege

vagyon« (87. l.). A régi népnevekkel íme mathematikai műveletet végzi:

I.

Philistaeus = Exul, Emigrans.

Philistaea = Exulum Terra, Emigrantium Terra.

II.

Pelasgus = Exul, Emigrans.

Pelasgia = Exulum Terra, Emigrantium Terra.

III.

Parthus = Exul, Emigrans.

Parthia = Exulum Terra, Emigrantium Terra.

Vajjon nem szabad-e, nem kell-e tehát azt is állítanunk, hogy

I.

Philistaeus = Parthus.

Philistaea = Parthia.

II.

Pelasgus = Parthus.

Pelasgia = Parthia.

III.

Parthus = Philistaeus.

Parthia = Philistaea.

IV.

Parthus = Pelasgus.

Parthia = Pelasgia.

Azaz:

Parthus = Pelasgus = Philistaeus.

Parthia = Pelasgia = Philistaea.

Befejezésül jelen hazai viszonyainkat ismerteti s elmaradottságunkat a külfölddel szemben. Hiányzanak nálunk a kellő készülétek. Nem tanulják a régi s keleti nyelveket, a kútfők nincsenek összegyűjtve, nem tesznek

utazásokat, s ilyenekre nem visznek magukkal szaktudósokat, nincsenek könyvtáraink, »a régi okleveleket sok helyen a vak félelem előítélete száz meg száz záruk alatt őrizi.« stb. »Kisebb testamentomának« nevezi e művet, hogy a nagyobbat elkészítheti-e, nem tudja. Minden bizalmát a nádorba helyezi. A nagyobb testamentom nem készült el soha. Nehéz volna megmondani, Horvátnak-é vagy a nemzetnek szerencséjére.

A »Rajzolatok« egészben véve elhibázott mű s egyúttal jelzője a téves iránynak, melybe ez időtől kezdve Horvát történeti vizsgálódása tért. Horvát egyéb érdemei azonban megérdemlik, hogy e művel foglalkozva tárgyi-
lagosak legyünk iránta. Ismernünk kell a helyet, melyet e mű s a hasonlóak egymást érő sorozata történetirodalmunkban elfoglal. Ismernünk kell a niveau-t, melyen történetírásunk az időben állott s az arányt, melyben a külföldi irányokkal volt.

A romantikai mozgalmakban fellendült költői és történeti irodalom elütő jellege végelemzésben nem egyéb, mint reactio XIV. Lajos arany százada ellen. Az emberek megunták a klasszikus utánzatokat, képzeleti tárgyakat, helyeket, allegorikus alakokat, s a forma egyhangú kimérttségét. Életet kívántak látni a világban úgy, mint az irodalomban. A bókolás, udvarlás émelygő kora lejárt. A nemzeti s egyéni szellem újra követeli jogait. Az átalakulás először Angolországban mutatkozik. Az angol különben is legerősebben ellenállt az etiquette-kor irodalmi sallangjának, legnehezebben vette fel s legelőbb leveté a livrét. Most azonban az ellenkező véglet kap lábra. A túlfinomult élet, társadalom, irodalom helyébe a túltermészeti lép. Sokkal előbb mint Rousseau megjelen a francia irodalom láthatárán, már az ő szelleme lengi

át az angol költői s tudományos, főleg történeti műveket. Ez ugyan még nem épen befejezett haladás, csak átmenet a haladásra. A túltermészetesség ép úgy retrográd fejlődés, mint a mesterkéeltség. Macpherson, Goldsmith, Young érzelgős művei ép oly távol járnak a igazságtól, mint Pope kiszabott költeményei. De azért még sem bírják lerázni a klassz. iskola porát. Hume, Robertson, Gibbon csiszoltan, szónokiasan írnak, kerülnek a nyersséget, de mégsem fogják fel a való embert. Mintha képzeletökből merítenék a történet tényeit. Őszintén írnak, s mégis sokszor távol járnak az igazságtól. Ch. G. Fox már bíráló álláspontot foglal el a tényekkel szemben, s a történet adatait saját politikai elveivel, vágyaival szövi által. James Mackintosh nem annyira az események folyására, mint inkább arra törekszik, hogy a politikai képen kívül a társadalmi s műveltségi mozzanatokot is bölcsészeti szempontból bemutassa. Hallam politikai felfogást visz be a történetbe, miáltal korunk történeti methodusát kijeleli. Így lépnek fel aztán a nagy történetírók: Macaulay, Carlyle, Froude.

Még nagyobb élénkséget mutat a franczia történetírás mezeje. Montesquieu az első, kinek neve Bossuet után haladást jelez a történetírás terén. Első, ki erősebben érezteti a franczia szellemet, de úgy hogy a jelen igazi vonásait sem törli el Liviusként, ki a nagyítást megengedi a hazai történetírónak. Első, ki római történetében mélyen hat a kor szellemébe, iparkodik kútfőkből alaposan kiismerni az erényeket, bűnöket egyaránt. Voltaire korszakot alkotott »XII. Károly története« című művével. »Ebben a történelem úgy jelenik meg, — írja Nisard — ahogy az újkor szelleme követeli, az okmányokkal bizonyított valóság, — s a hol ezek hiányzanak,

a valószínűség mezében.«¹⁾ Előbb a tárgyra, az igazság felderítésére gondol, aztán az előadásra, az alakra; tehát egészen megfordítva cselekszik, mint a régiek tettek. Bossuetnek szónokiasan kell szólnia, ha a legszárazabb történeti tényről van is szó és kenetesen, ha Róma bűneit kell is megrónia. S ha nincs adata, képzeletéből pótolja a hiányokat. Voltaire csak azt fogadja el, mit bizonyítékok támogatnak. Sőt a kútfőket is kiselejtezi, azokat tartva meg csupán, melyek megállják a kritika szigorát. A Livius-féle szép idézeteket kerüli, igazságtalannak ítélvén, olyant mondani valakivel, mit tényleg nem mondott. E mellett választékos stilben van írva, miért Napoleon regénynek tartá e művet. S ha megjegyzései nem emelkednek is Tacitus és Macchiavelli szellemvilágába, eszmék nélkül nem szükölködnek. Innen azután csak egy lépés van, melylyel Thierry, Mignet, Guizot neveihez érünk. a modern történetírás alapvetőihez. Thierry a régiek elbeszélő művészetéhez még a bölcselmi elemet is csatolja, mivel a régiek nem bírtak. Az idők szellemét szívja magába s ahhoz képest csoportosítja a tényeket és eszméket logikai kapcsolatba. A mit igaznak ismer, azt megérzi s a mit az adatok nem nyújtanak, kitalálja. Mint Carlyle, ő is bizonyos ihletből (insight) meríti gondolatait. Mignet »benső szerves összefüggésben adja elő a tényeket . . . egyszerű, átlátszó nyelven, összhangzatos alkotásban, a melyet csak francia írók tudnak ily tökélyvel létesíteni, ép úgy történeti műveikben, mint regényben és drámában, rövid essayben vagy akár hírlapi cikkben. A mennyiben Mignet az eseményekre vonatkozólag észrevételeket tesz, az elbeszéléshez reflexiókat

¹⁾ Nisard i. m. IV. 76. l.

fűz, vagy tények fölött kritikát gyakorol: fiatalsága daczára mindig mérsékelt és finom.«¹⁾ S míg mások raisonnírozó, okoskodó történetírók, Guizot leíró is, nem csak megmagyarázza az alkotmányos harczt, de le is írja.²⁾

Idáig fejlődött az angol és franczia történetírás akkor, mikor a »Rajzolatok« s Horvát későbbi hibás művei megjelentek. Mily óriási távolság a tökéletességre törekvés útján! A hátramaradás egyik oka abban keresendő, hogy írónk nem annyira említett minták után indultak, mint inkább a német historikusokat tartották szemek előtt, kiknek részint követése, részint ostromlása folytán irodalmunk ez ága meglehetősen egyoldalúsággal fejlődött.

Csengery Antal híven jellemezte a német történetírást Saint-René Taillandier szavaival. A németeknek a szó igazi értelmét véve, alig vannak jelesebb történetíróik a legrégibb kortól kezdve, egész az újabb időkg. A középkorban latin krónikásaik voltak, kik közömbös szárazsággal jegyzék fel az egykorú eseményeket. E többnyire szerzetes krónikások művei távol álltak tours-i Gergely, Villani, Villehardouin érdekes előadásától. A renaissance sem vitte sokkal előbbre a német történetírást, mikor a francziáknak volt Compyne-jök, az olaszoknak Macchiavellijök. Az örökös adatgyűjtésben fáradnak, a helyett, hogy a csoportosítást, az előadás művészetét, hangját megkísérlenék. A következő századok sem mutathatnak fel tökéletesebb művet, még azon nagy szellemi mozgalomról sem, mely kebeléből indult ki: a reformációról. Oly sok apró részre darabolva s annyi alakulásnak alávetve még a nemzeti közérzés sem vehetett érezhető irányt

¹⁾ Trefort Ágoston: »Újabb emlékebeszédek és tanulmányok«. 1887. 51. l.

²⁾ U. o. 105. l.

a történeti művekben. »Az első nagy történeti mű, mely a német birodalomban megjelent, egy bölcselelő hittudós műve. Herder munkáját értem. Azonban ez sem história, csak elmélkedés a fölött, csak bevezetés a történet bölcselméhez.«¹⁾ A mult század végén s azon időben, mikor Horvát történeti műveit adta, a német történetírás terén: Schlözer, Fischer, Meiner, Bayer, Büsching, Gatterer, Spittler művei voltak népszerűek. Vizsgálódásuk köre általában vagy az egész világtörténetre kiterjedt, vagy pedáns részletezésre, minúciák összehalmozására irányult. Innen amabban pontatlanságuk, emebben szellemtelenségök. Csak lassan s nem a külföldi minták tanulmányozása nélkül emelkedett a német történetírás azon pontra, melyen Ranke tudományával, részrehajlatlanságával s előadása művészetével megjelenik.

A magyar történetírás a krónikaíróktól kezdve legújabb időkgig erősen érezte a német befolyást. Tárgyat és alakot sok esetben tőlük kölcsönöztek íróink. Ujabban Bél Mátyással, Prayval, Katonával tett nagyobb lépést előre. Bél okleveleket sürget a történet alapjául. »Vajha valahára megnyílnának előttünk a fukar levéltárak!«²⁾ Pray a khronológiára fektet súlyt, miáltal az előbb összekevert vagy szétdarabolt események közé rendet hoz s az előbbieknél pontosabban megvizsgálja a források hitelességét. Katona nagy szorgalommal s részletesen gyűjti össze az adatokat óriási terjedelmű munkájában. Prayt nem egy helyt megigazítja, a források körét tágitja, de hiányzik nála az éles áttekintés, a kor szellemébe pillantás adománya. Nagy érdemeik mellett is azonban e művek latinul levén írva, a nép tömegére nem hathattak.

¹⁾ Csengery Antal összegyűjtött munkái. 1884. III. k. 169. l.

²⁾ Flegler Sándor »A magyar történetírás történelme.« 148. l.

Nemsokára elérkezett a népszerűsítés szüksége és ideje. Elősegíté ezt a külföld példája. 1730-ban »An universal history« cz. mű indul meg angol nyelven, melyet nemsokára a nagy halléi világtörténet követ. Sőt Magyarországnak is akad történetírója a németeknél Gebhardi személyében. Ily előzmények után lép fel Szekér Joachim magyar nyelven írt történeteivel. A nagy közönségnek szól ben-
nők s főleg a nőket tartja szemei előtt s így művei nem annyira önálló kutatás, mint inkább ügyes rendezés, sima előadás s elődeinek magyar nyelvéhez képest tiszta stílja által sorakozik a haladás képviselői közé. Kulcsár, e lázas tevékenységű magyarunk, a történet körét iparkodik tágítani, s vele hazafias tüzet gyújtani. Mellette Budai Ezsaiás, Göttingen hallgatója s klasszikus műveltségű írónk végez érdemes munkát. Történetébe új mozzanatokot vesz fel, melyeket keresetlen egyszerűséggel ad elő, folyton hivatkozva forrásaira. Stílusát, mely merev, darabos, egyenetlen, mint láttuk, már Horvát is megróttá. Időközben a francia eszmék bejárták Európát s hadat izentek a multnak, a hagyománynak, vallásnak, nemzetiségnek, miként a politikai cél hozta magával. Ez áramlat ellen a múlt jogok s a nemzeti érzés hangsúlyozása vált szükségessé. Miként Müller Jánosnál a svájci szövetséges államok történetét a hazafiság lelkes hangja hatja át, úgy Virág Benedek szintoly erős nemzeti érzéssel írta magyar századait. E mellett a kútfőket sem hanyagolja el, ítéletében tárgyilagos s adatait a stil és nyelv hajlékonyságával és nemességével is igyekszik érdekes olvasmánynnyá olvasztani. Feszler és Engel hasonló szellemben írják német nyelvű történeteiket.

Ezen forrásokra építő, tudós készületségű s hazafias történetírás legerélyesebb művelője Horvát. A »Rajzola-

tok» ezen áramlat s német befolyás alatt keletkezett. A múltat és hazafiságot kellett védelmezni. E védelemről tanuskodik a mű minden sora. Azonfelül számosan hazai íróink közül is német művek után indultak, melyekben sok jóhíszemű, sok roszakaratú és hazánkat kisebbítő ráfogás volt. Ezzel szemben is védeni kellett a nemzeti becsületet. E védelem sokszor daczos ostrommá lett, mint a Rajzolatok is igazolja. Az író nem tudta megőrizni Thukydidesz nyugodtságát, mely egyedül képesíti az írótt higgadt ítélethezásra, kerek kompozícióra s művészi előadásra. A makacs védelem bizonyos agyarkodás hangját önti el a művön, adatok végtelenségével kérkedik, hogy bizonyítsa a közmondás igazságát: ki sokat markol, keveset szorít. Az ázsiai magyarság megvesztegeti igazságszeretetét s eltörli a történeti érzéket. Ezért megy a bibliába magyarokért s a négy égtáj felé kalandozva, mindenütt feltalálja bölcsojőket. Ovidius szerepét teljesíti inkább művében, midőn metamorphozison hajtja át a világtörténet sok alakját, s elfelejti, hogy Tacitust kellene követnie, ki a jövő időknék írt. Valóban egy munkája sincs Horvátnak, mely oly kevésbé szólna a jövőnek, mint a Rajzolatok s egyéb az őstörténetre vonatkozó művei. Korában ugyan nagy hatást keltett, ha egyébért nem is, mert tüntetni lehetett vele az idegen írók s a reakzionárius kormány ellen. De mihelyt változott a politikai helyzet, a nemzet kivívta jogait, érdeke ép úgy megszűnt, mint lejárt az Árpádiászok divata. Jó volt a kor lelkesítésére, a közszellem megtermékenyítésére, de mihelyt megtette kötelességét, nem egyébre való lett, mint hogy pihenjen az ódon könyvek polczán. Mindamellert, hogy Flegler ¹⁾

¹⁾ Flegler S. i. m. 200—203. l.

egész komikai előadással vonja ki a Rajzolatok tartalmát, mutatja, hogy nem korához, hanem korunkhoz képest mérlegeli Horvát működését. Igaz, ez utóbbi szempont sem hagyható figyelmen kívül, mint sokan teszik, kik minden selejtes könyvet approbálnak, mihelyt hibáit a korviszonyokból kimagyarázhatják. De az elsőt, a mű megjelenésének idejét tekintetbe nem venni, hibásabb felfogásra utal s kevesebb eredményre vezet. Így Flegler is ebben foglalja össze a mű bírálatát: »Csaknem lehetetlen volt ily tartalomnál távol tartani a tréfát és iróniát; de megkísértem visszatérni a dolog komoly oldalára. Ily rikitóan, mint itt, egyetlen más művében sem kereste Horvát a színeket; azonban mind magokon viselik az ő szabályozatlan, járatlan utakon járó szellemének bélyegét.«¹⁾ Alaposabban hasonlítja még jobbaknak elismert műveit is »faragatlan építő kövekhez«, melyek rendetlenül vannak összehányva, de hogy »feltűnő volna bennök a kritikai és következetes bűvárlás hiánya«, csak részben igaz. Már föntebb megjegyeztük, hogy éppen kritikai vizsgálataival keltett figyelmet, sőt félelmet sokaknál, s hogy bűvárlatai következetesen a haza dicsőségének vitatására irányultak. S ha igaz, hogy voltak, kik Horvát tévedéseit nevetség tárgyává tették már korában is (ezt is csak később), úgy áll az is, miben Toldy és Horváth Mihály, a józan Szalay és az éles eszű Eötvös egyhangúlag megegyeznek, hogy t. i. Horvát irataiban »gyakran meglepő világos nézetekkel és megjegyzésekkel találkozunk, melyek ritkán tartalmazzák ugyan azt, a mit be akar velök bizonyítani, de más oldalról tekintve a dolgokat, sokképen megvilágítják és belső kapcsolatba hozzák.«²⁾

¹⁾ Flegler S. i. m. 203—204. l.

²⁾ U. o. 205. l.

A műnek alig van érdeme, hibája is csak egy van: az, hogy az egész egy nagy hiba. Tartalma valótlan, módszere ferde. A világ minden népe magyar volt, vagy legalább voltak köztök a magyarok ősei. Rengeteg gondolat, melyért nem ok nélkül védekezik az örültség vádja ellen. S a kútfők végtelen árja! Ha előbb kényelmesebben írták a történetet, Horvát citátumai valóban eszünkbe juttatják a közmondást: hogy a sok a jóból is megárt. De nem annyira téves állításai miatt gáncsoljuk őt, mint azért, hogy lehetetlen cél elérésére vállalkozott. Vajjon Macaulay nem lett volna kénytelen khimerákat rajzolni, ha az angol nemzet történetét Homeros idejétől kezdte volna? Horvát legnagyobb tévedése, hogy tehetségét s idejét enormis feladat megoldására fordította. Mintegy az elme és emberiség végességével akar dacolni. Hogyan tekinthetne vissza biztosan az emberi szem évezredek homályába, mikor századok szövedékét sem képes sokszor megérteni! De hogy ily meddő tárgyra adta erejét, annak is van magyarázata a korszellemben. »A költészetben a nemzeti elem volt az uralkodó; az süté bélyegét az egész korra — a történet, a tudomány így lett szintén nemzeti tárgyban, fölfogásban egyaránt; s így lett költői is: ábrándos, fantasztikus«, mondja Bánóczy.¹⁾ A történet még nem tudja magát emancipálni a dicsekedéstől, mely az előbbi költészetben is otthonos. Nem is maga volt Horvát nyelvészkedő történetíró. Gévay, Jászay, Beregszászi egyben-másban rokonai. Mások is indultak utána, kisebb tehetségek, de hogy Szalay, Horváth Mihály, Teleki hasonló állításokat elfogadtak volna semmi nyoma munká-

¹⁾ Bánóczy I. »A magyar romanticizmus«, akad. székfoglaló 1882. 15. l. V. ö. u. ö. Kisfaludy Kár. életrajza.

ikban. Ellenkezőleg az őshazafiúság, mely az egész művön átleng, ébresztőleg hatott a kortársakra. Ma is jól esik olvasnunk, mi talán legjobb helye a Rajzolatoknak: »Atyáink nem valának durvák és vademberek, mint a háború súlyaitól panaszokra fakadó, vagy őket nem is igen esmérő néhány régi írók festették. Ha utóbb a Tudomány Kedvelésben itt vagy amott hidegebbek lettek, azt az örökös hadakozások, melyeket nem csak saját Hazájok védelméért, hanem Olasz Ország és Német Ország Bátorságáért is folytattak a hajdan nagy hatalmú Török Nemzettel, okozták. Annnyival mindazonáltal nagyot hibáztak már Eleink, hogy az idegen Latiumi Nyelvet kelletténél többre betsülték, s még akkor sem eszméledtek fel botlásokból, midőn más Nemzetek, által látván tévedéseket, józanabb utra térni kezdetek. És ez okozta azt is, hogy a Külföldieknek soha sem volt édesgető okok a Magyar-Nyelv tanulásra adni magokat. A mely Nemzetnek nintsenek saját nyelvén Monumentumai, az keveset, vagy semmit sem érdekli a Tudósokat. Forr Europa mindenfelé az Arabs, a Persa, a Tatár, a Sanskrit nyelv tanulástól, s mindenfelé Könyvnyomtató műhelyeket állít ezen nyelveknek, melyekből az emberi Nemzet Történetei fénysugarakat várhatnak. Ellenben ki fogja ezeredek mulva, ha Nemzetünket valamely szerentsétlenség (a mitől menszen az Isteni Gondviselés bennünket) érni találná, elhinni, hogy mi Magyarok voltunk egykor, ha Pénzeinket, ha Törvényeinket, ha Könyveinket kezében forgatja? Betsülni akármely idegen nyelvet illőség: megkülönböztetni más idegen nyelvek felett a Nemzeti Nyelvet szoros kötelesség.«¹⁾

¹⁾ Horvát István »Rajzolatok« 1825. 130—131. l.

XVII.

A Rajzolatok megjelenése után Horvát ismét előjött rejtekéből. Így lehet ugyanis nevezni az elvonultságot, mely alatt hibákkal teli művének írására fordítá idejét. Ez idő alatt barátai közül is többen visszavonultak tőle, vagy szemrehányásokkal illeték őt. De Horvát mindezzel nem törődött. Meggyőződése szerint magasabb célnak szolgált, a mit nem is lehetett elvitatni tőle. Csakhogy helytelen eszközt használt célja elérésére. Végre öt évi hallgatás után újra megszólalt Kazinczynak, ki különben ez idő alatt is több ízben fölkereste leveleivel, miként láttuk, 1824-ben »Erdélyi levelei«-re kérte megjegyzéseit. A levél oly érdekes, hogy, bár Zsilinszky is közölte, itt helyén látjuk újra ismertetni.¹⁾ »Öt évi néma hallgatásomat — írja Horvát — egyedül nagylelkűséged, mely néma hallgatásomat is tisztelé, tudta megtörni.

Mért hallgattam, s mért nem feleltem se Neked, se másoknak, sem a Hazának és nemzeti litteraturának? az nem ide való.

Nagy, felette nagy áldozatomba került megszólalásom. Megtettem éretted, noha a mit én egyszer felteszek, attól a mennykőhullások sem tudnak egyhamar elmozdítani.

Azonban ha nem írtam is, nem mondhatom, hogy ily hosszú idő alatt nem dolgoztam. Ezt tennem, a haza szeretete nem engedé. Dolgoztam tehát, sőt igen sokat és fontosat dolgoztam. Képzeld magadnak egy Pragmatica

¹⁾ Zsilinszky M. »Horvát István« 1884. 28. s köv. l. Idézem a kis füzetet, mely különben ugyanez évben megjelent »Horvát István életrajza« című dolgozatnak számos helyét idézet nélkül írja ki.

magyar Históriát Ábrahám korától kezdve Árpád magyar vezérig, minden zsidó, görög, római, arabs és egyéb középszászadi írókból. Ha ezt képzelted, noha ezt csak képzelní is nehéz, elhiszed, hogy valóban nagyot akartam dolgozni. Nem bánt még eddig, hála a kegyes természetnek, semmi örülés, nem indult meg agyam kereke, következsésképen elhiheted eszem józanságát: és én hideg vérrel, a kritikus főhöz illő hideg vérrel, újra mondom s írom örömdre, sőt magyar büszkeségedre, hogy én magyar Pragmatika Históriát készítettem az Ábrahám előtti időktől fogva Árpád magyar vezérig. A história ugyan nem mathesis; mindazáltal a fides historica is majdnem annyi, ha megüti a kritika legszorosabb szabásait, mint a mathesis, és én Caesar és Nero létét, vagy inkább voltát, szinte úgy hiszem, mint azt, hogy kétszer kétfő valóban négyet téssen. Hiszem, hogy soraimat olvastodban elakadsz. Ezen nem csodálkozom, de felteszem egyszersmind elakadásodat abban megnyugodni, hogy eddig hiú képekkel sohasem kecsegtettem hazám tudósait, hogy becsülete-met mindenkor főkincsemnek tartottam. E munkám leszzen koronája minden igyekezetemnek. Ezért fog emlegetni nevemről még a legutolsó magyar is.

Nevelem elakadásodat, ha azt írom, hogy utolsó ajándékod által ezen épülethez nekem néhány igen derék faragott köveket küldöttél. A debreczeni magyar legendák is egypár oszlopot tesznek alkotmányomban, s azért kétszeresen köszönöm drága és felette becses ajándékodat. Nem küldhettél volna nagyobb kincset számomra, mert ámbár Sinai eredeti leveleit Cornideshez e kéziratról bírom, és Cornides jegyzeteit belőlök még 1803-dikban lemásoltam számomra, sőt azt a keveset is, a mit rólok Veszprémi úr Biographia Medicorum Hungariae mondott,

használtam: mégis egészen más vala magát az egész kéziratot használni, a mit egyenesen forró barátságodnak köszönök . . . A XIV. századi magyar Biblia után Te nyújtád kezembe annak újabb bizonyosságát, hogy Dávid király a Jászokkal több ízben hadakat viselt, hogy a Magyar még a XVI-ik század kezdetén Mag-ernak széltében hivatott és iratott.

Boldog emlékezetű Kovachich, kit nemcsak mint igen nagy érdemű barátomat szerettem, hanem mint másod atyámat tiszteltem is, és a ki még életének hetvennegyedik évében is meg nem állhatta, hogy hetenkint hozzám legalább kétszer a budai várból gyalog által nem jött volna, midőn Magyarország gyökeres Nemzetségeiről értekező könyvemet végig olvasta, nyakamba borulva és össze meg összecsókolva mondá: »Barátom; a vállaimra hágott és láttatta velem, mint lehet és kell a silány hazai krónikáknak hitelt és tekintetet szerezni.« Mint amott, úgy bántam emitt is a silány Legendákkal, a hazai ringyongy maradványokkal. Munkámban Moses a mi első Magyar Historiographusunk az egyiptomi Manethonnal; Homerus az erdélyi Adprobata és Compilatával; Herodotus Sylvester Jánossal. Plato, Virgilius, Ovidius, Seneca, Lucanus Luitpranddal és Ottó Frisingensissel; Hieronymus Kadlubkóval és Radeviscussal; Abulfeda Anonymussal, Sz.-Margit Biographiájával, Sz.-Domokos magyar életével a debreczeni magyar Legendával és a Liber Conformitatum Christi cum S. Francisco különben igen balgatag könyvvel szakadatlan erősségű lánczot tészem, noha egyenkint teljeseek némely tárgyaikra nézve sűrű homálylyal. Úgy vélem, hogy a Chaosból rendes világosságot hoztam ki nemzetünk dicsőségére, melyet már Sesostris korában az egyiptomi pyramisok hegyére függesz-

tettem. Láthatod tehát, nagyérdemű és tudományú barátom, hogy hallgatásomat, noha ez egészen más okból eredett, csak a súlyos munkám miatt is nekem vétkűl nem tulajdoníthatod. Mind ezeket, ha élek, két év múlva nyomtatás alá ereszthetem rendes foglalkozásaim mellett is. Ha azoktól felmentenének, talán egy év lefolyta után is. Most nyakrafőre a materialékat irom össze, a mit ha elvégzek, maga a kidolgozás három vagy négy hónap alatt könnyen végbe megyen. Bevezetésül fog szolgálni e munkába: »Theoria Condendae Historiae Pragmaticae veteris.«

És mindezeket egyenesen a haza szeretve tisztelt felsőges Náadorispánjának, a mi nagylelkű Józsefünknek illik forró hálával köszönnünk. Ha e nemzetünk kegyes Jótevője Kriebel óriási plánumát pártfogása alá nem vette, s engemet a nélkül, hogy ezt valaha kértem, munkája segédelmére egyenesen ki nem nevezett volna, úgy az ezerektől fogva zavarodásba dült tárgyak talán soha sem jöttek volna tiszta fényességbe. Tiszteltem már akkor e Főherczeget, midőn az országgyűlésében Árpád vérét ereiben buzogni mondván, a magyar nemzet regenerációjáról beszélett s igaznak tartottam a tiszteletreméltó Desőfi József gróf sorait: »Hazánk Geniusa kit arra megkére, hogy ne légy ezentúl kores nemzet vezére.« De midőn kegyes gondoskodásait napról-napra közelébb kezdtem esmérni, már akkor határtalan vala eránta hálám, és semmi terhes munkát a hála kijelentése miatt súlyosnak nem tartottam. Örömmel öltem, úgy szólván a munkával, olvasással és éjjelezéssel magamat, csakhogy olyast mondhassek, a mi neki bizonyosan kedvét találhatja. Hol állanánk, nagyérdemű Barátom! ha ezelőtt csak két századdal is már egy Ferenczünk és egy Józse-

fünk volt volna!! Ébredjünk, de tántoríthatatlan hívség Paisa alatt, nemzetünk dicsőségének felemelésére. — Rólunk mondja Lucanus: »Gens unica mundi est, de qua Caesareis possim gaudere triumphis. Rólunk írja Thukydides: »Nam huic Scytharum potentiae non modo gentes, quae sunt in Europa, aequari nequeunt; verum etiam earum, quae in Asia sunt, nulla, gente genti opposita, Scythis universis, si concordēs inter se fuerint, resistere valet.« Mégis mivé lettünk az újabb időkben! Atyáinkról, a világ csudáiról, holmi alacsony vadász és pásztor képek csuszamodván lelkünkbe, mi valóban törpék, elhittük Bayernek, Fischernek és Schlözernek, hogy a becsületes szittya név bizonytalan, és barbarussal egyet jelentő nevezet. Magunk dolgozni s fáradni restelvén, vagy nem is bátorkodván, idegenektől vártuk nemzetünk eredetének felvilágosíttatását!!

Mellesleg oklevelekből a 108 magyar nemzetségeket, a mit önmagam sem reménylettem, rendre feltaláltam és így patriarchalis állapotunkat, melyet Európába tudtomra egy nemzet sem tud úgy előállítani, mint mi, szépen meghatároztam. Sőt ezenkívül háromszáz Magyarországot illető kéziratokat is öszveszedegtettem a mohácsi veszedelemig. Mindezek, ha nem említeném is, tudod, milyen huzamos és baromi munkát kívántak, s nem hagyának időt haszontalan irkafirkálásokra. Pedig még ezen kívül is, hány eredeti levelet másoltam le, hány diplomatikai és törvényes tárgyakat felvilágosítottam, melyekről a magyar szinte úgy nem gondolkodott, mint azt soha nem űzte-fűzte, noha mindennapi gyűléseinkben a kifejezés, kik legyenek nálunk a Statusok és kik tegyék az Ordineket! Vélted volna-é, hogy nálunk a nemtelenek is mindenkor, egyikét epochát kivéven a Repraesentativum

Systema gyakorlásban részt vettek? Sok hever, valóban, újra mondom, sok hever lelkemben. Bár egy véletlen halál (mert nekünk erre is vissza kell emlékeznünk) mind ezeket a sírba ne vigye!

De nem szólok többet saját munkáimról, nehogy különben nagy türelemmel visszaéljek . . . »Virággal szólva: élni siess!«

E levél méltán beillik a Rajzolatok bevezetésének. Ugyanoly tévedések, ugyanaz a dicsekvő hang benne, mint őstörténeti vizsgálataiban. Jellemző az is, hogy mindezt Kazinczynak írja, kiben mintegy nézeteinek osztozóját tekint. A Rajzolatokat következő sorok kíséretében küldi meg, neki 1825. deczember 29-én: »Sietek, nagyérdemű Férfiú! e kised munkával kedveskedni, mely a napokban hagyta el a sajtót. Mit foglal magában? czíme hirdeti, s ten magad, ha azt olvasni fogod, legjobban által látni fogod, hogy ez csak igen rövid Rajzolata egy más nagyobb munkámnak a magyar nemzet történeteiről. Újat találsz benne, a mit mostanig nem olvastál. De örökös sorsunk legyen-e, hogy mi előbbre ne menjünk? Mertem én is, s talán okosan, vagy okoknál fogva mertem.

Nagy örömömre, nagy gyönyörűségemre szolgál, hogy Te e könyvecskét olvashatod. Ha egykori szíves Barátom és tanítóm Trenka Mihály olvashatta volna, nem adnám a fél világért. Olvasni fogja a Pétsi prépost is. Mint örvendek szerencsémén, hogy Ti olvashatjátok!

Ha léssen az a haszna e kis munkának, hogy a magyar nemzet számtalan előítéleteit letérsi régi őseiről, nem veszen el azon *hatvan ezer* forint, melyet bizonyosan reája költöttem. Olyan megnyugvással költöttem én e munkára, milyent alig képzelhetsz magadnak. Az utóbbi *öt esztendő alatt készebb valék éhséget, szomjúságot és*

ruha szükét szenvedni, mint benne odább meg odább nem menni. Áldozatok nélkül csak proletariusok vagy capitale censusok lehetünk.« —

Kazinczy erre részint csodálattal, részint némi aggodalommal válaszolt, világos bizonyságaul, hogy Horvátot nagyrabecsülte, hazafiságát ő, a kozmopolitikus hajlamu író, tisztelte, de nem követte történeti kutatásaiban a végletekig, miként Horvát sem fogadta el minden tanát Kazinczynak. Szerepök egymás támogatása volt oly időben, mikor egy újabb, erőteljes nemzedék őket túlszárnyalta. 1826. április 18-iki levelében ekként veszi a megküldött művet: »Fogadd szives köszönetemet a levéllel együtt jött ajándékért s barátságodnak elkeveltyítő újabb bizonyosságáért. Mely Herculesi munkát tevél itt édes barátom! S mint ragyog a maga nagy dicsőségében mind erőd, mind tudományod, mind szent hazafiuságod! Én, ha valaki, érzem, csodáalom nagyságodat, ámbár követni a végigláthatatlan tengeren, a századoknak, ezredeknek ezen lelket elrémitő, elszédítő homályába alig merek.« ¹⁾

Kazinczyn kívül még számosan keresték fel a Rajzolatok szerzőjét, hogy szerintök bámulatra méltó művéért üdvözlőjkék. Ezek közül nem hiányozhatott Horvát Endre, ki különben ekkort szintén visszavonult s Árpád megéneklésébe merült el. Csaplovics 1826. márczius 31-én ezeket írja: »Portentum revera es Tu! Totus libellus tuus demonstrat monstrosam plane diligentiam tuam. Aedes structurus volas ex uno farathro in aliud, lapides querendo; et defatigas iam solum spectatorem enormi volatu, ne dum ut Te aliquis sequi possit.« ²⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Kaz. lev.

²⁾ U. o. Csaplovics lev.

Horvát gr. Dessewffy Józsefnek is megküldé művét, mire az imígy válaszolt 1826. február 25-én: »Nagy örömmel revém nagy tudományú munkáját, mely sok olvasásnak és sok gondolkozásnak következése. Boldogok, kiknek helyheztetésök könnyíti efféle foglalatosságait; kik az ilyenekre elkészülhettek — kiket a természet elkészített, hogy hazánk hasznát és dicsőségét az írói pályán gyarapithassák. Nobis miratoribus admirationis solatium relictum est.
Ne szünjön meg a Tekintetes úr tudománya által hazánk javát és dicsőségét előmozdítani, engem pedig egy kevésbé szeretni.« ¹⁾

Guzmicsnak is megküldte Rajzolatait. A tudós ben-
cze, bár azonnal felismerte Horvát túlzásait, méltányolta szorgalmát és fáradtságos kutatásait. »Ha nem áll is az ő állítása, — úgymond Szederhez 1826. január 14-én írt levelében — sokat használhat történetíróinknak; legalább megnyitja szemeiket Anonymuson felebb is pillantani.« ²⁾
Ép ily tartózkodó elismeréssel válaszol magának a szerzőnek is 1826. február 21-én kelt levelében: »Én csekélyebb historikus vagyok ugyan, sem hogy Rajzolataidról méltóképen ítélhessek; de azt minden hízkeledés nélkül vallhatom, hogy nagyobb tudománynyal, mélyebb behatással, finomabb combinatióval írt történetet nem olvastam. A mi sarkállításod igazságát illeti, azt gondolom, hogy ha az nem épen kézzel tapintható is (hol találunk ilyent a legrégibb dolgokra nézve?), olyan mégis, a mit több hypothesiseknek ellenek s felettek állíthatni.« ³⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Kaz. lev.

²⁾ Zoltványi L. Irén »Guzmics Izidor életrajza.« 1884. 162. l.

³⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Guzmics lev.

Horvát Guzmicscsal nem ez alkalommal ismerkedett meg. Már a Tud. Gyűjt. 1817. IV. kötetében a benczések névtárát ismertetve Horvát nyílt kérdést tesz fel, miért s mióta írják magukat a pannonhegyi benedictinusok »Congregationis Cassinensis, alias S. Justinae de Padua« czímmel? A kérdésre Guzmics felelt ugyanaz évi folyam VI. kötetében: »E válasza és a benczés névtáraknak ez időn túl évről-évre való megküldése szolgált alkalmul a Horváttal való barátság megkötésére. Minden fontosabb belügyére nézve kikéri Horvát István tanácsát; ez utóbbi pedig egyre jobban megkedveli az igénytelen szerzetest, kinek keblét az övéhez hasonló, erős hazafiúi érzés dobogtatja.« ¹⁾ Maga Guzmics megvallja Kazinczyhoz írt levelében, hogy műveinek kiadására Horvát buzdítá őt. »Annyira félénk valék, hogy magamtól megindulni nem fognék. De ő elhitette velem, hogy késni vagy csak szerzetem tekintetéből is nem szabad.« ²⁾ Guzmicsnak »Árpád Pannonia hegyén« cz. színművéhez Horvát hason című regényes elbeszélése szolgáltatott tárgyat. Ugyanaz a hang, szellem, Horvát párz dualizmusa uralkodik a drámában is, sőt Guzmics egyes részeket is átvett; Pannonhegyének rajzát egészen Horvát leírása után adja a harmadik felvonásban. Viszont a Rajzolatok megjelenésekor költeménynyel üdvözlí a szerzót a költő, kiemelve Horvát hazafias érdemeit. Guzmics egyik levele szerint Horvát Endre Széchenyit akarta felkérni, hogy Árpádja kiadását illetőleg emeljen szót a főúrnaknál. 1829-ben pedig arra kéri Horvát Istvánt, hogy Kazinczy »Szent hajdan gyöngyei« munkájának gyűjtsön barátokat. »Érdemes ő

¹⁾ Zoltványi i. m. 161. l.

²⁾ U. o. 160. l.

ebéli kedvezésre, és most reá is szorult a sok gyermekű atya.«¹⁾ Egy parányi adat Kazinczy életéhez, egy vonás a három kiváló férfiú viszonyának jellemzésére.

A dicsérők mellett akadtak ócsárlók is. Endlicher István egyik levelében zokon veszi, hogy Horvát ellene a Hasznos mulatságok-ban kikelt, mintha a magyarok eredetéről írt munkáját ő recenseálta volna kedvezőtlenül. Bár tiltakozik e vád ellen, meghajol Horvát illetékes volta előtt.²⁾ Kazinczy 1830. nov. 8-án ezeket írja hozzá: »A mit recensióban akartam vala mondani, epistolában adom elő. Halld kezdetét:

»Valót jövendölt Iliumnak a
Királyi szüz; — hiszen szemét neki
Isten nyitá meg — s nem talált hívőkre.
Valókat hirdetsz itt te is nekünk;
Mert a koporsók vak setéti közt
Lépésidet csak Isten hordhatá el,
És mégis a mindentudók csoportja
Oh a mindentudók, a józanok!
Tompán koholt meséidet kaczagják.«

Itt a legnevezetesebb paradoxumaidat kellene felhordanom.« Meg akarja mutatni, miben botránkoztak meg leginkább s ez »leczke lenne a szemteleneknek, a kik mást vádolnak, nem lévén elég tudományok megérteni a vádlottak okait.« Kéri, közölje vele a főbb botránkoztató pontokat, mint pl. hogy Skóczyában honn volt a magyar, de vagy két három helyet.³⁾ Ezekből látjuk, hogy Horvát botlásait közmegrovás kísérte; látjuk egyúttal, mily erélyesen kel Kazinczy barátja védelmére, holott irataiban ritkán

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Guzmics lev.

²⁾ U. o. Endlicher lev.

³⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Kazinczy lev.

hagyja el őt a higgadt ítélet, sima kifejezés. Egymásban találták védelmüket azok ellen, kik megértve a korszellemet az ő irányokat s elveiket ekkor már túlszárnyalták.

Fejér Györgyhez való viszonya is, mely egykor oly benső s oly jótékony volt, most már csak külsőségekre szorítkozott. Az ingerlések, ócsárlások sok surlódásra adhattak alkalmat, még ha Horvát nem lett volna is oly érzékeny kedélyű. Fejér ez időben már csak annyiban érintkezik vele, a mennyiben Horvát pátkai pinczáját a szokott 40 frton bérbe veszi, viszont a neki megfizetett törvényes kamatról nyugtatót ad s Codex diplomaticusához egyes okleveleket kér a Széchenyi könyvtárból. Még azt is alig reméli megkaphatni. 1829. szept. 18-án ezeket írja Horvátnak: »Kérem, ha megtaláltam is bántani, a mire szándékom soha sem volt, ne boszulja meg magát literaturánk kárával s engem ne fakaszszon a késő unokáknál s oly helyen is, hol nem kívánná, szép kéréssem megvetésével panaszra.« ¹⁾ Hogy Horvát a kért okleveleket kiadta, Fejér későbbi leveleiből kitűnik.

Míg ekként az irodalmi és tudományos világban munkálatai élénk vita tárgyát képezik, magán életében kevés változást találunk. Legfőlebb, hogy 1825-ben főnöke, Ürményi József, nyugalomba vonul külügyminiszteri ranggal s ugyanazon évben elhal, helyt adva Cziráky Antalnak, kivel Horvát szintén sűrű érintkezésbe jön. Ettől fogva Füstér Ferencz, váli tiszttartó, összes számvetései s gazdasági jelentései is hozzá jönnek 1830-ig, mikor fenkelt lelkű úrnője, Komjáthy Anna is elköltözött az élők sorából. Családja ismét két taggal szaporodik, Bélával, ki kisdedségében elhal s Gyulával, ki 1827-ben szü-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Károlyi lev. és 1426. II. köt.

letett s Horvát ötödik és utolsó gyermeke volt. Anyagi helyzete így nem igen javult, jóllehet birtokain és fizetésein kívül irodalmi munkássága is hozott némi jövedelmet. Károlyi István könyvnyomtató levélkéi szerint ugyanis Horvát egy félív dolgozatért 6 frt pengő pénzt kapott. Így 1829-ben a 11 ívnyi Jászokért 132 frtot, 1830. a Tud. Gyűjt. VII., VIII., IX. kötetébe írt 11¹/₂ ívért 138 frtot, 1831-ben a Deutschokért 60 pengő forintot, 1828-ban a »Portugáliai Henrik« 4¹/₂ ívért 54-et.¹⁾ Székesfejérvári birtokára vonatkozólag következő adatokat találjuk terjedelmes levelezésében. 1826. máj. 5-én jelenti Gazdag Róza, hogy a Horváttól reábizott földeket a hagyott áron senki ki nem vette.²⁾ Nánhegyeseli Zuber Imre, az Ürményiek administratora, 1827. febr. 27. ugyane földekről értesíti őt, hogy soványak lévén, 40 frtért kivenni nem akarják, de egy évre azért bármi áron kiadja, hogy munkálva legyenek s a taraczk belőlük kiirtassék. Ugyanő 1830. decz. 27-én már azt írhatja, hogy a pénzverő völgyi földeket évi 40 frtért kivették Prekob János, Gazdag József és Varga Mihály három évre, de mivel meg is akarják trágyázni, engedje Horvát, hogy hat évre szóljon a bérlet. Majd több éven át arról tudósítja, hogy székesfejérvári házáat említett Gazdag Róza kibérelte évi 300 váltó forintért. Ugyanő 1828-ban megküldi neki a sorshúzó czédulát, mely szerint ujabban szerzett két hold földje classisba osztatott. A jegyzék így szól: »8-ik Dűlő. Nro 547. 548. Fizet esztendőnként vál. ced. 2 frt 20 kr.« Hasonlag mellékli Horvát István portióczéduláját, melynek alakja és tartalma következő:

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Károlyi lev. és 1426. II. köt.

²⁾ U. o. 1426. II. köt.

P. Nro 421.

Horvát István úr
fog fizetni az 1827/8. katonai
Esztendőre

(Fertály esztendőnként adójából egy negyed
részt) Úgymint :

1047. Class. 5-tae Házi ölek 8 43⁴/₈.

3 Hold Földtől 39

2 Kaszás Réttől 30

4 Kaszás Sár-Réte Réttől Cl. 2-ae 52

Hold Kukoritza földtől

Class kerti ölektől

Kapás Szőlőtől

Class Profiótól

Ökörtől

Lótól

Tehéntől

Fiataltól

Sörtéstől

Kazántól

Király-Adóra 15

Auctio ...

10

2

59⁴/₈.

11⁶/₈.

Somma ...

13

11²/₈

Fizetett	fl.	kr.
828-dik 17-ik nov.	13	11 ² / ₈
Iblaky		
Pénztk		

N. N. Bíró,

Polgármester és Tanács

Székes-Fehérvárott.¹⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Zuber lev.

A birtokok kiadásáról, melyekre e kimutatás vonatkozik, még 1837-ből is megtaláljuk a jelentéseket, sőt holtáig élvezte azok hasznát, mert ugyancsak ez ingatlanok a városi levéltárban található osztálylevél szerint, holta után, Gyula fia örökségébe mentek által.

Ekként ha nem is volt jövedelmi források nélkül Horvát, anyagi viszonyaiba egyelőre még sem tudott kellő súlyegyent létre hozni. Részint a dicséretektől tüzelve, részint a gúnyolódásoktól izgatva fokozott mértékben folytatta történeti s etymologiai vizsgálatait. Folytatta egyúttal a források, könyvek gyűjtését, melyek bevételének nagy részét elnyelték. Ő azonban mindezzel nem törődött. Inkább szűkölködött, mint hogy a haza s maga igazát hagyja. A közügynek élt, nem a maga boldogítására. 1826—30-ig művei egyrészt a Tud. Gyűjt. hasábjain, más részt a Hasznos Mulatságok, Muzárium, Élet és Litteratura számaiban, egyesek külön is lenyomatva jelentek meg.

Így a Tud. Gyűjt. 1826. III. kötetében Katanchich Péter, kapisztrán r. szerzetes, a pesti főiskolán a régiség és pénztudomány tanára és könyvtár-őr rövid életét s munkáinak jegyzékét adja.

1827-ben »Az üdnap szóról« értekezik a Hasznos mulatságokban (II. félév 6. sz.).

Irja, hogy az *üdnap* szót a régi nyelvmaradványokból kell megfejteni. Ezek szerint volt egy *üdü* ige *sanc-tificare* jelentéssel. Az *üdnap* megvan a XVI. századi kéziratokban s könyvekben, mint Páriz Pápai szótárában is. Az *ünnap* vagy *innep* szókat »tunya kimondás szülte«. Mellőzve a Czuczor-Fogarasi nagy szótárt, ugyane csapáson indul legújabb nyelvtörténeti szótárunk¹⁾ s

¹⁾ Szarvas-Simonyi »Magyar Nyelvtörténeti Szótár«, III. 894. lap.

Budenz is, ki összehasonlító szótárában ezeket írja: »*Az id-nep*, üd-nep(nap)-beli *id* v. *üd* magában nyilván ezt jelenti: »*sacer, sanctus* (heilig)«; a tőle való denominativum *idle-* v. *üdle-* tkp. sanctificare, heiligen v. heilighalten.«¹⁾

Ugyan e félévi folyamat 7. és 9. számában »Ungarus és Magyar szó jelentését« fejtegeti, illetve pár naiv etymológiát czáfol.

Az őstörténeti kérdésbe s erőszakos magyarkodásába mind jobban belemerül. Erről gondolkozik, olvas, írja műveit, erről beszél s bizalmas leveleibe is belevegyíti. 1827. jan. 27-én írja Villax zirczi apátnak: »Én, mióta egymást nem láttuk, temérdek sokat dolgoztam, s a többi között azon soha sem képzelt győződésre tettem szert, hogy *a Mindenható Isten az első emberben Magyarat alkotott*. Ne véld, midőn ezeket olvasod, eszem tévedését. Istennek ezernyi ezer hála: ez még ép és helyesen okoskodik, szoros kritika szerint ítél. Tíz esztendő alatt, vagy mulva, úgy vélem, egész Európa hinni fogja e felette paradoxumnak tetszhető igazságot; mi pedig, ha eléggé tudjuk becsülni magunkat, Mózesnek oszlopot fogunk hálából állítani. Olyan igaz Ádám atyánk magyar volta, mint az, hogy Trója, Karthagó, vagy Numantzia hajdan valóban város volt. Megfoghatatlan, Édes Ferdinándom, az isteni gondviselés! Midőn nekünk monumentumaink épen nincsenek, akkor a más nemzetek íróik tartottak mindent fel számunkra. Minket, hitesd el magaddal, a Teremtő valami nevezetes változás felé vezet. Érezem ezt minden lépten-nyomon munkálkodásom alatt, s azért elgondolván, hogy világi létemre s előkészületek

¹⁾ Budenz J. »Magyar-ugor összehasonlító szótár«, 807. l. V. ö. Simonyi Zs. »A magyar nyelv«, 1889. II. 102. l.

nélkül bukom többnyire az ilyen elavult igazságok felfedezésére, gyakran felkiáltok bámulásomban: Vere potens est Dominus e lapidibus educere filios Abrahae!¹⁾

A 8. számban pedig Endlicher Istvánnak a ravennai filisteusokról tett ellenvetésével foglalkozik.

A Tud. Gyűjt. 1828. I. kötetében Kollár János »Ableitung und Erklärung des National-Namens *Magyar* 1827« cz. művét bírálja.²⁾ »Egy nemzethez mély tisztelettel és okosan illik szólani«, azért nevét csak alapos készséggel lehet magyarázni. Merő költeményre, önkényű etymológiára nem szabad építeni. Hisz ezt Schlözer is csak ott engedi meg, hol a szószármaztatásnak a tartomány fekvése, tulajdona is kedvez, míg Klaproth csak akkor, ha az kétségtelenül be is bizonyítható. Még is hibázott ő is, mikor a magyart *Kőépület* nemzetnek, az *Uigurt* Aluttéj nemzetnek értelmezte. Horvát szerint »csak ott kell és lehet szószármaztatással élni, hol a történeti kútfők magok mind azokat egész hitelességgel magokban foglalják, a mik valamely szószármaztatás megállapítására a kemény és legszorosabb kritika által kívántathatnak.« »Nintsen, nem is lehet história *a priori*, hanem a történet tudományában mindennek hiteles, vagy legalább hihető tanubizonyyságon kell épülni«, Kollár szerint azonban a nemzeti neveket a »Cosmopolitismusnak szabad, magas, ébredt sastecken-tetével kell tekinteni, nem az önszeretetű Nemzetiségnek vakondok szemű pislogásaival.« Egyéb sem kellett a szittyá magyarnak, hogy értelmezéseit »puszta üres hangoknak« nyilvánítsa. Utasítja Kollárt Mózeshez, kinél »nincsen a világnak régiebb és hitelesebb történetírója«. Kollár nevet-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Villax lev.

²⁾ A folyóiratot ekkor Vörösmarty M. szerkesztette.

séges etymológiája különben következő metamorphosist tüntet fel. A »magyar« szó lényegét M R betűk teszik, melyek világosságot, fényt, dicsőséget jelentenek. Az M R-ből lett:

M	a	R		
M	á	R		
M	a	a	R	
M	a	h	a	R
M	a	g	a	R
M	a	gy	a	R.

Valóban oly naiv és kényelmes leszámaztatás, hogy még Horvátnak sem került nagy erőfeszítésbe czáfolása, ki pedig szintén csodákat mívelt az etymologia varázsvesszejével. Alapos okokkal veti vissza a nevetséges magyarázatot, majd midőn azt kell hallania Kollártól, hogy »a magyar épen annyi, mint sláv és tót«, abba hagyja az egészet, mert kár volna rá »a papirost vesztegetni s visszaélni az olvasó béketűrésével.« Nem a nagy tudományért vagy elmésségért érdemel említést a recenzió. Nem sok kíváncsít, hogy hasonló fonák állításokat visszautasítsunk. De újabb bizonyítékát találjuk benne Horvát szlávgyűlöletének s megismerhetjük belőle az etymológiára vonatkozó mérsékelt elvét. Csak az a csodálatos, hogy midőn az elmélet felállításában oly közel járt az igazsághoz, gyakorlatban ő maga annyira eltért az elmélettől.

A Tud. Gyűjt. 1828. II. kötetében »Egykét szó az elsőszülött magyar királyfi régi jussairól« című dolgozata áll, melyben V. István királynak egy 1271-iki okleveléből tartózkodva ugyan, de azt következteti, hogy hazánkban az elsőszülött királyfiak bizonyos jogokat élveztek. Nézete szerint V. István is, mint koronázott ifjabb király, azért lázadt fel atyja ellen, mert az az

elsőszülött herczeg élelmére rendelt jószágokat megvonta tőle. A hivatolt hely így szól: »Cum nos olim necessitate compulsi contra dominum Regem carissimum patrem nostrum ius Donatus, a primogenitoribus nostris regum primogenitis institutum, requirere voluissemus iusticia mediante idem dominus Rex propter hoc indignacionis materiam concipiens contra nos exercitum regni sui convocavit.« A tárgy érdemére vonatkozólag Horváth Mihály ugyan e véleményben van. Szerinte István azért kelt fel, mert Horvát- és Dalmátország birtokától, mely mint elsőszülött ifjabb királyt illeté, megfosztá s helyébe Erdélyt adá. István az Ottokárral kötött béke folytán még Stajerszágtól is elesvén, a sójvédelem felét követeelte, melyet meg is kapott.¹⁾ Idézi egyúttal ez oklevelet is Fejér Codex diplomaticusából (V. 1. 103. l.), melyet azonban Fejér csak 1829-ben adott ki, miután Horvát István már ismertette. Megigazítja Szalay helyét (VII. könyv. 76. l.), hogy e viszály oka a szülőknek Béla másodszülötthöz való nagyobb vonzalma lett volna. Katona nem ismeri ez oklevelet, de előadásából az érthető, hogy ha nem is az első szülöttnek, de István herczegnek jogai voltak atyjával szemben.²⁾ Csak ott esik Horvát István újra túlzásba, hol állítja, hogy az orosz nemzet magyar vagy inkább palócz nyelvet beszélő nemzet volt.

Alább két könyvvizsgálatot ad. Egyiket Czech János művéről, »Győr vármegye főispánjairól«, melylyel szerző recensens szerint dicséretesen gróf Zichy Ferraris Ferencz győri főispánnak beiktatási ünnepén kedveskedett. Helyesli, hogy Czech a vármegyéék eredetét Szt. Istvánig felviszi, de hogy Győr neve a tót gór (domb)

¹⁾ Horváth Mihály »Magyarország történelme« I. k. 430—431. l.

²⁾ Katona Hist. Crit. Hung. VI. 359.

szóból eredne, nem fogadja el. Horvát Szt. Gerinustól származtatja. Örvend, hogy Czech hasznos munkát végzett. »Piszmogva századok mulva sem tehetünk előmeneteleket«. Egyes hiányaira figyelmeztet, melyeket szerző Katonából kijavíthatott volna. »Meglehet azonban, — jegyzi meg erre is — hogy minekutána ezelőtt a magyar gondatlanság a dicső Katonának munkáit, mint Bélnek, Schwandtnernak, Praynak, Gánótzinak, Kollernek tudós és nagy kincsű munkáikat, Makulaturákra fordíttatni kényszerítette, a mi buzgó szerzőnk Katonának Historia Criticáját már meg nem szerezhette drága pénzen is magának.« A hibás közt itt is van jó vagy legalább jellemző és ébresztő hang.

Másik ismertetése Karamsin orosz író történetének német fordításáról szól, melynek címe: »Geschichte des russischen Reiches, 1820.« Böven kiemeli benne Sándor czár nagylelkűségét, melylyel az orosz történet íróját elhalmozza. »Nem ily példája és tanúsága-e e történet annak, hogy a nemzeteket egyedül atyáskodó fejedelmek emelhetik, lelkesíthetik és boldogíthatják?« Mivel az eredeti munkát s számos fordításait meg nem veheté, megvallja, »hogy vigyázvában szokott valamely előtte nem elég tökéletesen ismeretes tárgyról itélni, mint sem ilyen nagy kiterjedésű munka megbíráltatásához merne kezdeni«. De annyit állíthat, hogy az előbbi munkákhoz képest haladást jelez; tüzetes bírálatot azonban született orosz írótól vár. De a Rurik előtti korra nézve magát is hivatottnak tartja, mert ezzel sokat foglalkozott. Ki is mondja, hogy az oroszok egykor nem svédek voltak, mint Schlözer után Karamsin is tanítja, hanem történetők felvihető egész Mózesig, kinél Idumaeus név alatt szerepelnek. Mint látható, itt is abban hibáz, hogy ő

tényeket állít az őstörténet homályából, melyet mai korunk világa sem űzhet el. Mindenesetre elbizakodás, mi azonban más alakban sokszor kisebb tudósoknál is nyilatkozik.

»Hazai és külföldi tudósítások« 1828. I. 27. számában meleg hangú necrológot közöl ez újság alapítójának s 22 éven át derék szerkesztőjének, Kulcsár Istvának elhunytáról, ajánlva özvegyét és egyetlen fiát a nemzet pártfogásába. A necrológot szóról szóra hozta a Tud. Gyűjt. 1828. IV. kötete is.

Kulcsár lapjának folytatásáért özvegye, Perger Anna folyamodott. »Kérelmét Komárommegye is pártolásra ajánlotta, mondván, hogy Kovács Tamás jogtudor, Lencsés József, a keszthelyi Georgicum volt tanára és Horvát István fogják támogatni.«¹⁾ Az engedélyt egy év múlva meg is nyerte az özvegy. Addig is Horvát sűrűn adta dolgozatait a »Haz. és Külf. Tud.« melléklapjában, a »Hasznos Mulatságok«-ban. A »Hasznos Mulatságok« mindazáltal nem emeli Horvát értékét, valamint hogy az ő dolgozatai sem igen sok fényt árasztanak számaira. Szépirodalmi lapjaink előpóstája volt, mint a Tud. Gyűjt. melléklapja. Azért minden több volt hasábjain, mint szépirodalmi. Quodlibetből állt, mint a külföldi hasonló irányú vállalatok is. Olvasói inkább hasznot vártak tőle, mint a szép élvezetét. »Közölt latin ódákat, melyekkel a papnövéndékek főpásztorukat üdvözölték s utána szólt a burgonyáról és dohányról, melyek az egész földön elterjedtek és még tovább fognak terjedni. Ezt valami javasasszony figyelmeztetése követte: A tyúkok pipje ellen.«²⁾ Azért kielégítette olvasóit, s ha maradandó

¹⁾ Ferenczy József i. m. 117. l.

²⁾ Ferenczy József i. m. 169. l.

műveket nem mutathat fel, mégis terjesztett műveltséget s nevelt olvasó közönséget oly írók műveivel, kik oktatni és gyönyörködtetni is tudtak. Kulcsár halála után Horvátnak nagy befolyása volt a lap vezetésére. Az olvasók hozzá fordultak felvilágosításért, az írók tőle kérik dolgozataik felvételét s az előfizetők neki küldik az ujságpénzt.

A »Hasznos Mulatságok«-ban kiválóan etymologiai értekezéseket nyújt. Így az 1828. I. 31—36 számokban »Az *atya* és *anya* szavak más nyelvekben« cz. dolgozata foglaltatik. Azon kezdi, mily szükséges lenne egy tökéletes magyar szótár, melyben az egyes szóknál azoknak más nyelvvel egyezését is meg kellene említeni. »Nem azért, hogy nemzeti nyelvünket minden nyelvből kölcsönözzük, mint tudósaink mostanig tenni szokták, hanem inkább azért, hogy azt láthassa a tudós világ, hová szakadtak el a felette régi törzsök magyar nyelvnek szavai.« Azután 87 különböző nyelvből adja az *atya* és *anya* szók jelentését, melyek több kevesebb hangrokonságot tüntetnek fel. A mi különbség van, azt részint dialektikus változásra, részint hibás kírásra viszi vissza. Főforrásait: Adelung és Julius v. Klaproth művei képezik. Gyűjteményét leginkább azért készíté, »hogy elnémuljanak azon béketűrésekkel visszaélő újabb írók, kik velünk egy sereg szavakat a szláv nyelvekből érett tudomány nélkül kölcsönöztetnek; azon magyar írók pedig, kik állításaikból eltévedtek, kijózanodjanak.« Mit szólt volna Horvát, ha a Magyar Nyelvőrök szószármaztatásait ismerte volna! Felfogására s módszerére jellemző másik oka, »hogy nemzeti magyar nyelvünkről ezután felségesebben tanuljunk gondolkodni, mintsem mostanig gondolkodtunk. Ha a kritika rendszabásait egészen kielégítő okokkal megbizonyíthatni, *hogy Mózes a teremtés*

könyvében egyenesen a magyar nemzet eredetét írja le; ha magából a teremtés könyvéből egynéhány magyar szavat elő lehet állítani hitelesen és kielégítőleg; ha hiteles történeti kútfőkből meg lehet bizonyítani, hogy a magyar nemzetnek némely ágai ott mindenütt laktak, hol ma is magyar nyelvvel egyező szavak fen vagynak: ugyan nem természetesebb-e a magyar nyelvből által szállítani más nyelvekbe az ilyen egyező szavakat, mintsem ringy-rongy darabokká tenni a világ leges-legelső és legrégiebb nyelvét?« Mindezeket, úgy képzei, hogy »nem bohó képzelődésből, hanem igen fontos okoknál fogva mondja.« Horvát azonban csalódott a hitében. Ő túlságos magyar hevében előbb állítá fel a tételt, melyet patriotizmusa sugallt, mint megkérdezte a tényeket. Hol van az a nyelv, melyet szűznek, vagy elsőnek, vagy legrégibbnek lehetne állítani? Azonkívül hibás alapon áll, mikor a hangok egyezéséből közös eredetre következtet, de mert hasonlításokat tesz, elismeri, hogy maga a nemzeti nyelv nem elégséges minden tüneményének megmagyarázására.

A 38-ik számban ugyanily modorban és források után értekezik »A *balta* magyar szó más nyelvekben« czímmel. Különösen Leschka István ellen kel ki, a ki a *balta* és *szekertze* szót tótnak állítá, s reméli, hogy a tótok ki is fogják törölni a *balta* szót Leschka szótárából.

A 40-ik számban »A scótiái régi magyarok« cz. dolgozatának lényege, hogy Büsching és Gatterer szerint a skótok különféle nemzetek s ezek közt magyarok keverékei is. Igaz, hogy ez utalás még nem valóság, de Horvát reméli, hogy a görög és angol kútfők ez állításra is »képesek napfényt eresztetni.« Figyelemre méltó, hogy Büsching és Gatterer érdemeit és pedig nem ok nélkül szép szavakkal emeli ki. Természetes, mert ábránd-

jának némi bizonyítékát találja bennök. De ha magyartalanra bukkan nálok, azonnal kikel ellenök.

»A *szakáll* magyar szó más nyelvekben«, miről a 41-ik számban értekezik, arról szól, hogy »a szakálviselés hajdan magyar nemzeti szokás volt.« Ezt »tudván, méltó arra is figyelmeztetni, hogy a *szakáll* szó sok nyelvekben feltaláltatik.« Itt aztán ismét felhoz 33 ázsiai nyelvet, melyekben e fogalom szava hangrokonságot tüntet fel. Hiú dolgozat, mely semmi reális eredményt nem ad.

A következő szám »Britannusok Baranya vármegegyében II. András magyar király uralkodása alatt« című közleményét hozza. Címe magában foglalja tartalmát. A tárgy érdemére nézve többet nem tudunk meg az átolvasás után sem. De szépen megemlékezik Istvánfi Miklós történetíróról, ki először közli II. András oklevelét, melyben Nádash-i britannusokról tétetik említés. A francia, olasz, spanyol főpapság példáját állítja hazai egyházfőink elé, mint kik »kötelességöknek tartották felvilágosítani a nemzeti históriát.« Horvát azon nézetben van, hogy a régi brittek egykor kivándoroltak s akkor jöttek közölök hazánkba is. De bár most már nyomuk veszett, ebből még nem következik a tény valótansága. »Ma a Tanais és Volga mellékén lámpással sem találhatni Kunokat, de nem volt-e azért nagy Kúnország a XII. és XIII. századokban a Tanais és Volga mellékén?« A kérdés tisztázását máskorra tartja fenn, mint sok más kérdést, de melyek közül csak igen keveset sikerült neki világosan felderíteni.

A 43-ik számban közölt »A *rozs* magyar szó más nyelvekben« című értekezése találóan illusztrálja Horvát téves nyelvhasonlítási irányát, chauvinismusát s tót-gyűlöletét. »A *rozs* magyar szó — így kezd — azon gabna

faj neve, melyet a németek Rocken vagy Roggen néven esmérnek. Minekutána, a mit hitelesen meg lehet bizonyítani, egyenesen a magyar nemzet első atyjának adatott a Mindenható Teremtőtől Mózes szerint (Gen. III. 17., 18., 19., 23.) az a parancsolat, hogy *földet műveljen*, kérdésen kívül a *rozs* faj korán ismeretébe jutott a magyar nemzetnek, ettől pedig utóbb a más nemzetekhez is által ment.« Itt 46 nyelvből hoz fel hasonló hangzású szókat, melyek rozst jelentenek. Aztán befejezésül hozzá adja: »Midőn már ennyi *rozs* szavat olvastunk, mulatva fogjuk a boldogult Leschka Istvánnak ime sorait olvasni: Rozs, ros, secale, Roggen, Korn, est purum Slavicum rož, bohemi et moravis rež, illyris raž, russis rož, id est: Rozs. — Ez a tudós férfiú úgy beszélt, mintha a magyar és tót nemzeteken kívül a világon semmi más nemzetet nem ismert volna. Hintsünk sírhalmára szánakodást!« Utolsó szavait ma Horvátra kellene alkalmaznunk, ha nem tudnók, hogy korábban másként alig ha lehetett szólni, s hogy midőn nyelvünk elvesztésétől kellett félni, jó hatással volt elsőségének és méltóságának védelme. Hasonló magyarázatokkal Horvát nem vitte előbbre a tudományt, de használt a nemzetiség ügyének, erősíté a hazafias buzgalmat.

Ép ily irányú »A *kék* magyar szó más nyelvekben« című dolgozata, melyet a 48-ik számban olvasunk.

A 49-ik számban már helyesen mutatja ki Eichhorn tévedését, ki (Geschichte der Litteratur von ihren Anfang bis auf die neuesten Zeiten. Göttingen, 1805. 8. I. B. s. 861., 864.) állítja, hogy »a névtelen montfauconi barát hagyott maga után tanúságos leveleket a magyarokról és slávokról.« Ily levelek egyáltalán nem léteznek, s Horvát szerint Eichhorn a montfauconi barátot Theotmár salzburgi érsekkel téveszté össze.

»A *korbáts* magyar szó más nyelvekben« (50. sz.) állítja, hogy ő csak akkor hiszi el, »hogy a magyarok és a világnak három nevezetesebb részei a tótoktól kölesünözték a *korbáts* szavat, ha a tótok hitelesen meghatározzák azon időpontot, melyen a világnak három részei, tudniillik Európa, Ázsia és Afrika a tót nép *korbátsa* alatt, mint szolgák (a sclávokat szokták »*korbáttsal*«) fenytékben tartani a régiek«) nyögtek.«

A 45. szám következő czímű történeti közleményét hozza: »Jazygesek, azaz Jászok Angoly országban. Ajándékul a ditsó Jász nemzetnek.« Dio Cassius egy helyére támaszkodva vitatja, hogy Marcus Aurelius császár egy ízben ötezernél több jazygest küldött Britanniába. E *jazygesek* alatt pedig, kiket törvényeink philistaeusoknak is neveznek, *jászokat* kell értenünk. Már pedig a szentírás és egyházírók a toxotákat (jászokat) mauroknak hívják. Ebből kiindulva a mórok, azaz jászok angolországi lakóhelyét West-Morlandban kell keresnünk. Horvát ezen értekezésében is a szláv írók ellen harcol, kik Kaprinait, Prayt s másokat is tévedésbe ejtve, mind a sarmatákat, mind a jazygeseket szláv eredetűeknek tartják. Nem tulajdonítunk fontosságot Horvát ezen cikkekcskéjének, de felemlítjük, hogy Salamon Ferencz szintén felhasználja Dio Cassius idézett helyét. A különbség csak az, hogy Horvát biztosra veszi a »jazyges« *jász* jelentését, Salamon pedig tartózkodik értelmének pontosabb meghatározásától s csak jegyzet alakjában érinti, hogy »Zeuss *Die Deutschen* című munkájában perzsa-méd származásuaknak tartja általán a scythákat s köztük a sarmát jazygokat.« Kérzik azonban, hogy ő is jászokra ismer a Duna és Tisza közt lakott lovas jazygokban.¹⁾

¹⁾ Salamon F. »A római hódítás Magyarországon«. Budapesti Szemle, 1877.

A »Hasznos Mulatságok« 1828. II. 2—6. számaiban »A régi hunnuszok igazi néven Kunok voltak« című dolgozatát tette közzé. E tételt 25 történetíró tekin-
télyével támogatja, közben-közben ellátogatva Chanaán földére is, hogy állítását bebizonyítsa. Minthogy azonban »az Ujságleveleket a sokféleség leginkább ajánlja«, nem terjeszkedik ki minden bizonyítékra, az okmány úgy hozza magával, »hogy az ilyenek fűszerszám gyanánt közöltes-
senek.« Mivel e tétel a tudománynak ma is vitás kérdése, nem foglalunk el határozott állást, bár hajlandók vol-
nánk Vámbéryhez csatlakozni, ki Horváttal egy véle-
ményben van. »Mindenek előtt azt véljük, hogy a magyar *kun*, melyen Kumania tatár népét értik, szóról-szóra azonos a Hun vagy Khunnal.«¹⁾

»Henrik portugáliai Grófról, mint magyar Király-
fról.« Ily című dolgozatot ajánl Horvát Lapádi József barátjának a Tud. Gyűjtemény 1828. III. 3—70. lap-
jain. Tartalma következő: Henrik 1089-ben VI. Alfonz, castiliai király, segítségére Spanyolországba ment, kinek Theresia nevű leányát nőül vevén, portugalliai gróffá, majd I. Alfonz néven Portugallia királyává lett. Camoens tanúsága szerint e Henrik valamely magyar király másod-
szülött fia lehetett.²⁾ De »senki sem szokott a történeti

¹⁾ Vámbéry Ármin »A Magyarok eredete«, 1882. 43. l. V. ö. u. o. 112. l.

²⁾ A hivatolt hely Greguss Gy. Luziáda-fordításában a III. ének 25-ik szakasza :

»Ez alkalommal (szól a monda) nyerte
Szerény határát Portugalliának
Egy bajnok: Emre volt ez, a levente,
Másodszülött fia magyar királynak;
S Alfonz király elannyira kegyelte,
Hogy ime, még a kedves daliának
Lányát Teréziát hitvesül ajánlja;
S a nő s a tartomány Emrére szálla.«

tudományon kegyetlenebb sebeket ejteni, mint a költők, művészek és a szép elmék.« Francia s német források szerint e Henrik a burgundi hercegektől származott, kik pedig Capet Hugótól vették eredetöket. Horvát azonban legfelebb csak annyit lát igazoltnak, hogy a burgundi házból való, mely esetben Péter magyar királlyal állna összefüggésben. Majd idézi azon spanyol és portugall írókat, kik Henrik burgundi, konstantinápolyi vagy limburgi származásáról szólnak. Végül felhozza azok helyeit, kik neki magyar királyi vérséget tulajdonítanak, jelesen, hogy Rajmund toulousei gróf nővére és valamely magyar király fia volt, mely esetben igaza volt Camoensnek. Henrik 1112-ben 67 éves korában halt meg s így 1045-ben született. Mivel többi királyaink genealogiai adatai világosak, csak I. Gézától származhatott, kinek első neje ismeretlen eredetű. A kérdéses Henrik e szerint Kálmán és Álmos közé igtatandó, mint másodszülött. Már szent László idejében élénk összeköttetés volt Magyar- és Franciaország között. Avval végzi, hogy, ha e kérdés egy angol főnemest érdekelne, az megjárna Spanyol-, Franciaországot, Portugalliát, de mi ezt még nem tehetjük. Ő csak a figyelmet akarta felhívni rá.

E munkálatra Fejér György felelt a Tud. Gyűjtemény 1828. évi IV. kötetében *y* név alatt.¹⁾ Hozzá szól a kérdéshez, hogy a külföldi írók chauvinismusról ne vádolhassanak bennünket. Duchesne-re támaszkodva azt hiszi, hogy Henrik portugalliai gróf Capet Hugo unokájának, Róbert burgundi hercegnek a fia. Alfonz, Castilia s Asturi királya, ugyanis I. Fülöp francia királytól kért

¹⁾ V. ö. Színnyei József »Magyar írók élete« Fejér György.

segélyt a mórok ellen, nem Magyarországból. I. Géza neje Cornides és Katona szerint a görög császári házból való volt. Hogy miért említik Henriket pannoniainak s magyar király fiának a spanyol és portugall szerzők, arra a legnaivabb okolással felel. Végül, ha 1045-ben született, nem lehetett Géza fia, valamint arra sincs nyom, hogy valamely magyar királyfi akkor Spanyolországba költözött volna.

Horvát nem hagyta válasz nélkül *y* úr véleményét s viszonvászára a Tud. Gyűjtemény az évi VIII. kötetének ismét 96. lapját foglalta le. Állítólag ötvennél több hazafi ösztönzésére fogott a czáfolatba. Helyesírási igazításokon kezdi, hogy Portugallia egy *l*-lel irandó, mert semmi köze Galliával, valamint Camoens neve sem Camoens. Nem is nemzeti méltóságot, hanem történeti igazságot keres műveiben. Az *év* helyett hiába ír Révaival ellentétben *esztendő*-t *y* úr. Ő (Horvát) ismeri a közvéleményt, mely Henriket burgundi herczegsarjnak tartja, de ép ezt akarta megtámadni. »Nem vagyunk mi magyarok arra kárhoztatva, hogy örökkéig vak követők és kiírók legyünk a tudomány körében.« A portugall írók Henriket másod-, nem negyedszülöttnek állítják. Ő csak azt vizsgálta, nincs-é igazok azon portugall íróknak, kik Henriknek magyar eredetet tulajdonítanak. I. Gézának görög házból való nejét illetőleg Prayra hivatkozik, ki Synadenét Géza második nejéül említi, míg az elsőről mint ismeretlenről emlékezik. De sem Pray, sem Cornides, sem Katona ki nem merítették ezt a kérdést. *Y* úr Gézát halála után házassítja össze Synadenével. Említett hazai történetírók Skylitzes kérdéses helyét, *κραται Οὐγγαριας*, a mi magyar herceget jelent, összetévesztik a kiadótól margóra jegyzett *κραλης Ου.*, — Krali Hungariae, — azaz magyar királylyal. A Kálmántól üldözött Álmos

pedig nem Byzantiumba menekült, hanem először Passauba, majd Lengyelországba s ismét Passauba. A görög fővárosban csak a szent földre átutaztában volt. Itteni fogsága pedig már II. István idejére esik. »Féllábon állva historiát írni, vagy historiáról itélni nem szabad.« Gézának Kálmánon s Almoson kívül más figyermékeket is ad a Bécsi Képes Krónika. Újlag erősíti, hogy szt. László a somogyvári francia kolostort épügy alapítá a toulousei grófok szt.-egyedi kolostorának mintájára, mint III. Béla a ciszterciát a clairvaux-i után akkor, mikor a francia uralkodóházzal rokoni kötelékbe lépett.

Fejér sem hallgatott el, s újra felelt a Tud. Gyűjtemény következő kötetében. Gúnyra fogja a dolgot. Vagy hallgatnia kellene, mint Schwartner tette, de ez megvetés jele; vagy megczáfolnia Horvátot, mint a bécsiek tettek a »Rajzolatok«-kal. De nem akar véteni a folyóirat törvénye ellen, azért csak röviden ad a mondottakhoz egyet-mást olyat, a mi még érintve nem volt. Így az újabb francia és német írók mitsem tudnak Henrik magyar eredetéről. Újra hangsúlyozza az egykorú Fleury-i krónikás állítását, hogy Henrik Róbert burgundi fejedelem fia volt. Ez után indulnak a londoni, párizsi tudós társaságok s német írók is.

Pauler Gyula imént megjelent Árpádok történetében, Szkylitzesz után, szintén Prayval tart, hogy Szünadenc Géza második neje volt. »Ő tehát csak — úgy mond — az a magyar »*χαλινς*« — sic! — a bonni kiadásban, mert Horváth István abból, hogy »*χαλινς*« állna, sok mindenfélét következtetett.¹⁾ Gézának első nejeről hallgat, de írja, hogy ez időben már a francia

¹⁾ Pauler Gyula »A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.« 1883. I. köt. 563. l.

befolyás kap lábra. Hivatkozik Wertner Mór különleges munkájára, mely ugyan behatóan, de mégsem kielégítőleg foglalkozik Henrik gróf származásával. Ismerteti a múlt században e kérdéstről folyt vitákat. Kivonatban adja Horvát értekezésének vázlatát, gondosan mellőzve a spanyol és portugall kútfőket, melyekre pedig ő leginkább támaszkodik. Majd következő csattanós összefoglalással fejezi be vizsgálódásait: »Miótan Horvát Zultan és Mercuriusban Gézának ifjabb fiait csak úgy messziről sejti, arra szorítkozunk, hogy Henriknek Árpádházi származásáról szóló merész nézeteit röviden, de velősen megczáfoljuk:

1. Elvitázhatatlan dolog manapság, hogy Henrik, az első portugál gróf (sz. 1060. kör., † 1114. máj. 1-én), a burgundi Henrik herceg († 1066. jan. 27.) fia, a francia Kapetingok sarja s hogy anyja Szibilla a Franche-Comté grófjának, I. Rajnaldnak leánya.

2. Gézának toulousei (illetőleg sz. egyedi) nejéről szóló vélekedése szintén minden alap nélküli dolog, mert toulousei Pontius († 1060/1.) grófnak csak egyetlen egy leányát ismerjük, Almodis-t, ki melgueili Péter grófhhoz ment férjhez. Fivére, sz. egyedi Rajmond csak 1041 körül született (l. fent). Horvát különben nyíltan megvallja, hogy a toulousei hercegnőről mitsem tud mondani, de I. Béla, I. Géza és Kálmán születési éveit vagy életkorukat, a melyben meghaltak, sem ismeri.« ¹⁾

Wertnernek e czáfolata »rövid«-nek nem hosszú, s tán »velős«-nek sem egészen velőtlen. De pusztá velőcsont nélkül nem sokat nyom a latban épúgy, mint merő állítások alapok, kútforrások bemutatása nélkül sem

¹⁾ Dr. Wertner Mór »Az Árpádok családi története«, 1892. 178—180. l.

sokat érnek a történettudományban. Hogy Horvát valamit csak sejtett, abból még nem következik annak alaptalansága; hogy a burgundi herczegnek csak egy leányát ismerjük, az még nem annyi, hogy nem is volt neki több, s ha Horvát nyíltan megvallja, hogy egyes dolgokról mitsem tud, az még nem jelenti, mintha azok egyáltalán nem léteznének. Horvát sok csodabogarat állított, védelmezett történeti munkáiban, de a szóban forgó tárgyra nézve el kell ismernünk, hogy az a tudománynak még ma is nyílt kérdése, s így ha Horvát mellé nem állunk is vakon, mindazáltal a tőle gyakran emlegetett »eszélősség« vádjával sem illethetjük őt említett dolgozatáért mindaddig, míg kétségtelenül bebizonyítva nem lesz, ki volt az a Henrik, kit a spanyol s portugall írók a magyar királyi házzal összefüggésbe hoznak.

1828-ban adta ki »A magyarokról, mint Agarenusokról« című művét, mely a Tud. Gyűjt. ez évi XII. kötetében is megjelent. Dolgozatát Forgó György pestmegyei főorvosnak ajánlja. Kezdi a biblián, szt. atyákon és klasszikusokon, kiknél az Agarenus név előjön. Azt fejtegeti, mi adhatott okot, hogy a német írók a magyarokat egyenesen »Agarenusoknak nevezik«. Közli ez állítások helyeit. »Ha élne a szép szorgalmú Fischer János Eberhard; ha élne a kegyetlen kritikájú Schlözer August Lajos: azt kiáltaná tele torokkal e két nevezetes férfiú, hogy az Agarenus név határozatlan jelentésű név, mint a Scythia, Turcus és Ungarus nevezet. Minden napkeleti nemzetet, melyet az írók nem ismertek (mondanak ők) Agarenusoknak neveztek tudatlanságból a régi írók« (10. l.). Azonban a magyarok nem vaktában neveztetnek Agarenusoknak. Az Agarenus szót Magyarokkal és földmívelő jelentéssel hozza összeköttetésbe. Ikkar a zsidó-

ban = agricola. Agria = Eger = magyar vár. Az egész 24 lapra terjedő mű ábrándos hypothesis alapján áll.

»A *kaján* magyar szóról a teremtés könyvében« cz. értekezését a Muzáron s Élet és Litteratura 1829-iki számaiban tette közzé, de külön kiadásban is megjelent, következő jóváhagyással: Admittitur ad typum. Sign. Pestini 3-tia Martii 1829. Iván. Dertsik m. p. Metr. Eccles. Strig. Canonicus, Gremialis Exc. Consilii Libror. Censor. A mű Szemere Krisztina, Szemere Pál hitvese, hamvainak van szentelve. A 30 lapra terjedő fejtegetés tartalma ez: Mózes a teremtés könyvében, miként általa idézett görög és latin írók mutatják, bizonyosan a magyar nemzet teremtését írta le. Ádám és gyermekei magyarok voltak. Több magyar szó van a teremtés könyvében. Ilyen a Kain név is. Kajin vagy birtokot vagy sírást jelent némelyek szerint; de ez állítások egyike sem fogadható el. Ő a zsidó *kinah*-ból származtatja, mely irigységet jelent s így magyar szó, minthogy Kaján »Ábel testvérét irigységből ölte meg.« Az egész értelmezés légből kapott s hogy nincs több tudományos értéke, mint a Rajzolatok és társainak, első tekintetre megtetszik.

Ugyanez évben adja a jászokról első értekezését »A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról« czímmel a Tud. Gyűjt. VII—IX. köteteiben, ajánlva Ürményi Maximiliánnak, mint kegyes jótevőjének. Előadja, hogy 7 nemzetből állott mindig a magyar nép: magyar, kún, jász, palóc, lófejű, úz és vál nemzetségből. Bizonyítja a 7-es számot Const. Porphyrogenitus tanuságával is. Említi a jászok mai szervezetét, hogy a *jász* nevet különböző nemzetek különféleképp írják, hogy összefüggésben van a *gyász* szóval; hogy jász nemzet lakott Meotis körül, sőt még Kis-Ázsiában is; hogy Plinius és Ptole-

maeus emlékeznek róluk. Bizonyítja, hogy a diplomákban jazyges és philistaeus egy. Horváth Péterrel szemben állítja, hogy a jász nemzet soha sem volt tót, sem más nemzet mint jász. Azt mondja, hogy a *jász* név Magyarországon mindig sagittarius értelemmel birt, hogy a jászok maurus vagy mór nevet is viseltek. Karamsin orosz történetíró állítását, hogy a moldvai Jassy nem is jászoktól ered, czáfolja, de megbocsátja neki a hibát; »mi magunk is alig vettük figyelemre a jász nemzetet, holott láthatjuk, hogy a jász nép ősei már több ezered óta laktak Magyar-, Erdély- és Moldvaországban. A mai moldvai magyarok leginkább ezen jászoknak maradékaik, meg a kunokéi és azon magyarokéi, kik Zsigmond király alatt hazánkból Moldvába költöztek. Más nemzetek nagy gondal tanítják régi viszontagságaikat: Ébredjünk fel már egyszer mi is és nemzeti éltünket örökítsük nemzeti történeteinkben!« (34. l.). Vizsgálja, hogy a jász nemzet szláv eredetű-e? Szerinte nem. »Mind a két jász osztály híres nemzet volt Európában Nagy Sándor macedoniai király uralkodásakor.« Ptolomaeus szerint a Duna és Tisza között laktak, Sarmatia és Dacia szomszédságában. Ammianus Marcellinus ír a Martis melléki jászokról. Tagadja, hogy a Gothusok is német nemzet valának. A jászok eredete tulajdonkép a parthusokhoz vezet vissza. Honnan eredt tehát, hogy a jászokat szlávoknak tartják? »Tudtunkra a fenéketlen közvélemény leginkább Gatterer János Kristóf és Schlözer Augusztus Lajos híres német íróknak tekintetükön épül, de magának a tekintetnek fenék okai oly gyengék, sőt mondhatni gyávák, hogy azok a kritika bírói széke előtt legkisebb figyelmet sem érdemlenek« (59. l.). »Gatterer és Schlözer voltak a mult századnak leghíresebb történet mesterei: innen származott,

hogy véleményeiket gyakran vakon is követte a munkát kerülő és kútfőkkel élni restelő sokaság. Távol legyen tőlünk az, mintha mi tagadni akarnók e két német tudós valószínű érdemeit; inkább nyilván valljuk: hogy Gatterert mi hamvaiban is érzékenyen tiszteljük ott, hol a tudomány határait nevelte és terjesztette; hogy Schlözernek sok helyeken megismérjük köszönettel éles belátásait. Ellenben gyarló ember abban előttünk Gatterer is, a miben eltévedett; Schlözerben pedig a szertelen önkényt, az ellenmondás gyűlöletét, a szembetűnő részrehajlást és a megvásárolható meggyőződést, a miről saját fia is biográfiájában észre sem véve festi, soha becsülni nem tudtuk« (66. l.). Stanislaus Sarnicius lengyel íróval is polemizál e tárgyban. — »Egyébaránt tegyük le azon előítéletet, hogy ezek haszontalan szómagyarázatok. Ilyenekkel teljes a régi história. Ha ezekre nem ügyelünk, száz meg száz értetlen nevek fognak zűrzavar módra előttünk haszonvetetlennül állani. Csak attól őrizkedjünk, hogy az önkényt vigyázton vigyázva kerüljük. Nem szabad másként nemzeti nevet magyarázni, mint úgy, ha maga a történet tudomány s ennek leghitelesebb kútfői elégséges hitelt és meggyőződést szülhetve fentartották valamely nemzeti Név jelentését, s ha azt századról századra világosíthatják, újabb meg újabb talpkövek« (94. l.). »Gondoskodva bővítsük a história tudományt, s majd sebes lépésekkel elő menni fogunk. Magunk szemével lássunk s majd nem leszünk zérusok a tudomány körében!« (95. l.). »A régi jászok (mert a maiakról itten nintsen szó), ha még ötvenszer eszünk tébolyodásával vádol is a régi szászok miatt báró Hormayr bennünket, a kútfők szerint soha német nyelvű Néppé nem tétethetnek. Ezt a különben szorgalmas, de sokat fontolatlanul író és a kútfőkre nem mindenkor

elég híven ügyelő tudós férfiat, ki hozzánk a nélkül, hogy mi előbb neki levelünkkel alkatmatlankodtunk volna, hízelkedve szokott irdogálni és a ki egykor maga kért bennünket tévedése kijelentetésükre, minekutána eszünk épségét a birodalom fő városában kétségbe hozta, magunk megérőltetése nélkül érdeme szerint könnyen megleczkéztethettük volna, ha helyheztetését szoros kötelességünk szerint tiszteletben nem tartottuk volna. Hatalom szavak által a tudomány országa gyarapodni nem szokott, sem az a hiú vélemény, hogy a magyarok az ázsiai kalmuk hordáktól eredtek, e tudós férfiú kedvéért meg nem valósodhatik» (110. l.). Vitatja Funke-val szemben, hogy a jász népek nem voltak görög nyelvű nemzet, még Ovidiusból is citál. »A magyarok, mióta a keresztyén hitet elfogadták, minden csinosodásukat és kifejlésüket a római nyelv segedelme által nyerték» (134. l.). Mondja, hogy a palócz nyelvet az ország legnagyobb része nevetségesnek tartja, azért csaknem kiveszett. »Oh vajha annyira mehetne a palócz nyelv tudományos és geográfiai esmérete a IX. század lefolyása után, hogy írásban és nyomtatott könyvekben olvashatnók már egyszer környülállásosan, különösen hol és miképen beszélnek még most is magyarul nevetségesen országunk lakosi! Maga a történet-tudomány is megérdemlené, hogy e kiveszésnek indult és anyiszor méltatlannl kigunyoltatott régi dialectus nagy gonddal megesmértetnék» (139. l.). Szeder Fábián bencze volt az első, »ki a palócz nyelv színét egész beszédben velünk megesmértette s a legfontosabb történeti tárgyat tréfának nem vette.« Ép ily dialectus lehetett a jász nyelv is. Otrokosi Parte I. pag. 19., 65., 350. helyeire hivatkozik e tekintetben. »Holmi mendemondák a tudomány országában semmit sem nyomnak. Hiteles tanúk

és hiteles emberi tekintetek teszik a történet-tudomány talpkövét, nem az Önkény vagy banyás állítgatások«. (145. l.). Oláh Miklós azt tartja, hogy a jász és székely dialektus. »Ha vagyon oka minden nemzetnek az ő régi okleveleit napfényre eresztenei, bizonyosan a magyar nemzetnek legtöbb, legfontosabb oka vagyon.« »Ne késünk ébredni mi magyarok, midőn egész tudós Európa előmenni sietten siet!« (150. l.). »Ha valaki, mi bizonyosan utáljuk az üres szómagyarázatokat, mint történeti méltatlanságokat és azért intünk is, de kérünk is másokat, hogy az emberi észnek efféle gyáva betegségeire ne vete-medjenek« (163 l.). »Abban soha sem kerestük vagy találtuk örömröket, hogy az egész világot magyarrá tegyük« (171. l.).

E tárgy folytatását a Tud. Gyűjtemény 1830-iki VII—IX. kötetében találjuk ily cím alatt: »II. Értekezés. A jászokról, mint Toxotákról, Jónokról, Pannonokról, Pelasgusokról, Paeonokról és Hellenekről.« Művét különben a pesti főiskola budai beiktatásának ötvenedik évére tanítványi halálából maradandó emlékezetül szenteli. Bevezetésül megjegyzi, hogy egészen új dolgot állít; de nem az a való, mi holmi kézikönyvekben található, hanem mit forrásokból megbizonyítani lehet. A fölvetett kérdésben minden a *jász* szó jelentésétől függ. Ezt ő következőkép fejtegeti. Szokása volt a régi kornak, hogy a nemzetneveket saját nyelvére fordította minden nemzet s nem nevezte az eredeti, hanem ezen fordított néven. Erre fölös példákat idéz. Hiába kiáltja bosszankodva Schlözer: »Weg also mit solchen etymologischen Kindereien.« »A mit Schlözer talán az nap féllábon fölkelve, kiabált, azt más helyen csakugyan maga is korlátok közé szorítja« (8—9. l.). Valamint tisztán szónyomozásból nem lehet történetet írni, úgy

e nélkül a történettudomány el nem lehet. Mindazáltal csak akkor lehet a szónyomozással élni, ha annak a hiteles történeti kútfőkben is talpköve van (11). A magyar *i*, *ih*, *ij* és *iv* = arcus = Bogen szót a görögök τόξον-
nak nevezték, a *nyilazót* vagyis *jászt* tehát τοξότης szó-
val jelölték meg. Ezen alap nélküli következtetésből kiin-
dulva a klasszikusok valamennyi nyilazóit jászoknak tartja.
Mint hogy a régi Jazyx nemzet ügyes nyilazókat mutat
fel, ezek is jászok voltak; Nagy Sándor szövetségesei
nyilazó Scyták voltak (16—22). Voltak nyilazók s így
jászok Illur országban úgy, mint Krétában s ez utób-
biak Cureteseknek neveztettek (26). Ezekről már Sopho-
nias is megemlékezett cap. 2. v. 5. (37). Gaza = Jász
vagy Gyászváros s a philisteusok jászok voltak (39).
Maga a Curetes szó is üstökösöket jelent Strabo szerint
(41, 42). Ezen tudattalannak látszó zavarban mintegy
váratlan azon öntudatosság, melylyel kijelenti az író, hogy
ő itt nem mindenféle nyilazókról beszél, kik az ókor-
ban éltek s mint a seregek részei szolgáltak, hanem
csak azokról, kik mint nemzet a jászokat tevék ki. Igéri,
hogy a *scythia* szó sem levén bizonytalan jelentésű, majd
azt is megfejtí; ezuttal csak annyit, hogy a ma is fennálló
Vas nép-nek görögre fordított neve (47, 48). A görögben
egy fogalomnak több szava is van. Így τοξος = ü, ma
ῖος. Most aztán ahol ῖος- vagy ῖων-t talál a klasszikusoknál,
azokat is mind iász-oknak tartja (49. s köv.). Ezt főleg
a VIII. kötetben fejtegeti. Egy Gyulafehérvárott talált
feliratos kövön Priamost magyar öltözetben látja térdelni
a mezítelen Achilles előtt: »Gucsmában, sárga dolmányban,
fesztes vörös nadrágban, kékszinű előlfűzött topánkában
s nyakából hátra csüggő sötétzöld színű prémetlen menté-
ben« (15). »De mit keressük mindenfelé és messze fekvő

tartományokban az ioneseket, azaz: iászokat, midőn egyenesen Magyarországból is találhatunk Joniát és így ioneseket, azaz iászokat is?« (27). Moezia — Mezia szerint Méziász ország (32). Jon = iász = jazyx. Jászok laktak Palestinában is. Jezus főpap Josephus Flavius szerint Jásonnak nevezte magát. (36. l.). Issus város = Jász város (39). A régiek *gyászt* *διὰς*-nak írhattak (50). Így hát minden *dias*-féle szóban jász rejlik, nem véve ki *Διὰς* (*Ζεὺς* gen.) és *Θεὸς*-t sem. A IX kötetben vizsgálja, kik a legrégiebbek mindez ionesek között. Egész a pelasgusokig felviszi eredetöket.

Azonban legyen elég. Ezekből is láthatjuk Horvát meddő fáradságának irányát s állításainak tartatatlanságát. A *posse ad esse* következtet mindenütt. Mert a régiek egyes nemzetek nevét saját nyelvökre fordítják, tehát a *τοῦτο* szóban is bizonyosan a jász = ijjász nép neve lappang. A hanghasonlat, mely ugyan szintén erőltetett sokszor ez értekezésben, megvesztegeté Horvát józan ítéletét. Nem mentjük hibáit, melyek kétségtelenül visszavetették a nyelv- és történettudományt. De irányát megérthetjük Horvát jelleme s az idők szelleméből. Horvát a nemzeti eszme harczosa volt egész életén át; a kor, melyben hasonló aberrációkra téveszté magyarsága, nehéz küzdelmek kora. Az alább következőkből még jobban ki fog tűnni, miként fenyegette nyelvünket s vele nemzetiségünket a szláv elemek hatalmilag is támogatott túlkapása. Hogyan engedhetne volna Horvát, hogy Schlözer, Gatterer, Horváth Péter, Leschka elmélete érvényesüljön! Van-e abban gáncsolandó vagy érthetetlen, hogy ily körülmények közt Horvát túlzásba is esve tagadta a szláv atyafiságot? Vajjon micsoda lelkesültséget szívott volna magába az

ifjúság, honnan merítették volna erőt a viharos országgyűlésre gyűlt honatyák, ha a magyar nyelv és irodalom tanárának ajkairól s a magyar történet oly tekintélyes művelőjének könyveiből azt hallják, hogy a magyar és nyelve e hazában alárendelt s szláv eredetre vihető vissza? Az akkori időkben nem lehetett hasznosan foglalkozni nyelvünk idegen elemeivel, sem kijelelni azt az igazi helyet, melyet nemzetünk az európai politikai s kultúrtörténetben elfoglalt. Hiszen Széchenyi támadásoknak tette ki magát, s végre teljesen elveszté népszerűségét, mert megmutatá elmaradottságunkat s a külföldet állítá fel példaképül. Csak az gerjesztett bizalmat és lelkesedést, mi a magyar nemzet elsőségét hirdeté az ellenséges elvekkel szemben, miként Petőfi is éneklé: Járjatok be minden földet stb. Horvát akként szolgálta ez eszmét, hogy a magyar ősi multját állítá kortársai elé hypotheziseinek ködében. Ma, midőn elvonult a vész, a nyelvtudomány s történetnyomozás higgadtabban keresheti az igazság útját. De bármennyire mutogatja a szak tudós tételeit, gyakran még ma is kétkedve fogadja a közvélemény. Ha nem adunk is igazat Arany Jánosnak, de megszívlelhetjük pár rögtönzését a hátrahagyott iratai I. kötetében (422. l.):

»Kisütik, hogy a magyar nyelv
Nincs, nem is lesz, nem is volt;
A mi uj van benne, mind rossz,
A mi régi, az meg tót.«

S vajjon nincs-e okunk ma is többször feljajdulnunk panszláv üzelmek hallatára? A hazaüti tűznek mindig lobogni kell. Horvát ezt a tüzet éleszté hibás műveivel is. S ha a tudomány ellen elkövetett hibáit nem menti jóakarata, működését egyoldalúlag megítélni, vastag téve-

dés. Tekintsük meg az érem mindkét lapját, mielőtt ítéletet hozunk. Ki nem hunyja be szemeit, Horvát ezen művében is talál helyesen mondott elveket s gerjesztő gondolatokat.

Ekkép folyt Horvát élete a huszas években. Mos-toha viszonyokkal küzdve, dicséret és ócsárlás hangjai közt a magyar ősnemzet multjába merülve munkálkodik a haza jövő nagyságának létrehozásán. Ez által sorakozik ő Kisfaludy, Vörösmarty, Széchenyi mellé a tudomány mezején. Így lesz a reformkorszak kiváló alakjává, a tudományos romanticizmus úttörőjévé. A tisztult felfogás ugyan még nincs meg műveiben, szélsőségekben mozog, valamint a költészet harmoniáját is későbbi kor teremti meg. De oly rakoncátlan hazafiúi erő buzog bennök, mely korunkig meghatározza a történeti előadás hangját. Magyar történeti mű erős hazafiúi szín nélkül nem képzelhető. Oly sok oldalról kell féltelnünk Árpádtól ránk maradt örökünket, nemzeti kincseinket, hogy soha túlzók nem lehetünk a vigyázatban és védelemben. Horvát buzgósága többet használt, mint ártott a nemzeti ügynek.

XVIII.

A 30-as évekkel hazánk történetének egyik legmozgalmasabb szakához jutunk. A reformkorszak egymás után termi gyümölcseit, melyek magvát még a mult század végének felbuzdulása s századunk elejének kitartó törekvése vetette el s érlelte rohamos kifejletre. Az öntudatra ébredt nemzetiség hangosan követeli jogait. A multba visszatekintve s benne érdemeit megismerve, méltó helyet kíván foglalni a művelt nemzetek között. Egyéniségét iparkodik érvényesíteni, mint a többi kultur-

állam. Első lépés az alkotmány nemzeti jellegének megszilárdítására. Aztán jön a kor szelleméhez idomulás törekvése. Önállóság demokratizai alapon a végcél, melyre tart a nemzeti tendenzia. Előbb a létért küzdött, melyen a szabadság harcát megvívhatja. 25-ben e jogos tért megnyerte országgyűléseiben. Most nemzeti szabadságáért, s mi e fenséges cél megvalósítására vezethet, száll ki viharos országgyűlésein. Protesztál a sérelmekért, melyekkel hosszú időn át illetetett a nemzeti érzület. Összes erejét megfeszíti, hogy széttörje a bilincseket, melyek évtizedeken át reánehazultak. Hivatkozik multjára s a korszellemre, mely követeli a lidércnyomás megszüntetését. Bécs és Pozsony küzdelme a nagyszerű harc, melyet a lengyel nemzet szomorú árnya is éleszt.

Horvát átélte a harcot, ha nem is Mars fegyverével vagy parlamenti szerepléssel, de Minerva pajzsát ügyesen forgatá mindvégig. A reformkorszak nem utolsó diadalát képezi, s hosszas várakozás és sürgetés teljesültét fejezi ki: egy magyar tudós társaság alapítása. Az ige Széchenyi szavaira testet öltött. Az akadémia 1825-ben megfogalmazott. Továbbfejlesztését országos bizottság intézé, melyben Horvát egyike volt az elsőnek. Működését akkori tudományosságunk kiválóbbjai vállalták magukra, kiknek sorában szívesen üdvözlőnk Horvátot, ha bizonyos okok félrevonulásra nem indítják őt. Ez okok felderítése feladatunkba vág.

A tud. akadémia alakulásának történetét bőven és híven előadva olvassuk évkönyveinek 1833-ki első kötetében. Fölösleges volna ismételnünk az ott elmondottakat, valamint kevés az, mit érdemlegesen hozzáadhatunk. Legfőlebb azt említhetjük fel, hogy megalakulása a nyelv és nyelvtudomány ügyére nézve döntő

befolyású volt, íróinkat s tudósainkat Pesten az ország szívében központosítá s hogy alakulására nézve különféle felfogás uralkodott. Az akadémia mind a nyelvtudományi, mind az újtási harcokat megszüntette, midőn bizonyos elveket elfogadva s tekintélyben erősödve irányadó szerepet kezdett játszani. Valósult benne Kármán eszméje, Révai, Bessenyei törekvése, a Kazinczy-triász, erdélyi nyelvművelő társaság, az Aurora-kör igyekezete, mely mind jobban Pest felé vonta az erőket. A megalakult akadémia rendtartásának 40. §-a így szól: »A gyűlések helye Pest városa.« Sok időbe telett, míg Pest az országgyűlések városától, Pozsonytól, a nemzeti szereplés elsőségét elragadhatá. Bajza, Szemere »Élet és Litteratura«-jának előfizetési felhívására válaszolva még 1826. szept. 22-ikén is így ír: »Elkövettem mindent, a mit jónak és célravezetőnek ítélteték, még pedig színletlen készséggel: hogy törekedésemnek annyi sikere nem leve, mennyit én hittel reménylék s mennyit oly helytől, mint jelenen Pozsony — az ország középpontja — méltán várni lehetett vala, senki nálam inkábbára nem fájlalja. De ismeretes, — fájdalom elég jól — miként áll nálunk a könyvkommercium, miként az olvasás szeretete magyarjaink közt mind quantitative, mind qualitative.«¹⁾ Guzmics pedig még 1827-ben is arról panaszskodik, hogy íróink között hiányzik az összetartás. »A mult héten voltak nálunk — írja június 3-án Szemerének — Vörösmarty, Fenyéri, sok szépet tudtak ezek nekem rólad és Kölcseyről mondani. — Sajnálom azonban, hogy pesti íróink szorossabban összeolvadva nincsenek: Kicsiny ez a mi publicumunk; azért nagyobb összefüggést óhajtanék benne.

¹⁾ Szemeretár IX. k. XV. db.

De a szíveken erőszakot tenni nem lehet.« ¹⁾ Az akadémia szorosabban egyesíté s az új középontba gyűjté tudományunk s irodalmunk képviselőit.

A mi a felfogást illeti, melyet egyesek a felállítandó társaságról tápláltak, erre nézve igen nagy eltérés található jeleseink gondolkodásában. Mellőzve egyebek nézetét, Teleki László 1806-iki esdekléseiben a magyar nyelv művelésére óhajtja, »ha némely értelmesebb magyarjaink társaságban egybeállanak, és egy tökéletes magyar (Lexicont) szótárt készítenének.« ²⁾ Verseghy Ferencz egy, valószínűleg a kormány részére készített »Alázatos vélemény«-ében szintén a nyelvművelés s nevelés, oktatás céljából indul ki. Szerinte: »A Tudós Társaságnak egyetlen tárgya a nyelvművelés, célja pedig a nemzeti kulturának elősegítése. A nyelv tudniillik eszköze lévén az oktatásnak, tagadhatatlan: hogy mennél alkalmasabb a nyelv a szép és hasznos mesterségeknek és tudományoknak másokkal való közlésére, annál könnyebben és bizonyosabban előmozdíthatja a kulturát is azoknál, a kik azt értik.« »Az országlásnak jussaihoz tartozik, a nemzeti charactert dajkálni, oltalmazni, tökéletesíteni, és ha a környüállások kívánják, változtatni is. Mivel pedig ez kiváltkép a nevelés és nyilvánvaló oktatás által vitédik végbe, az ő jussaihoz tartozik az oskoláknak elintézése is. A Tudós társaságnak tehát mindenkép rossz volna, a nyilvánvaló oktatásnak systemájával akarmiképen ellenkezni; sőt fő kötelességének nézem, hogy ama célokat, melyeket az országlás az oskolák által elérni kíván, egész erejéből ügyelje.« Alább a részletekre térve a tudós társaság feladatává teszi: 1. egy magyar grammatika

¹⁾ Szemeretár IX. k. LXXVI. a) db.

²⁾ Teleki L. »Esdeklései« 156. l.

2. egy lexicon írását, egészen az ő ismert nyelvészeti szempontjából indulva ki; 3. jó fordítások eszközölését. Majd a társaság tagjairól szólva, azok számát hatra szabja s minthogy Pesten az idő szerint legalább ezer forint szükséges a megélhetésre, kívánja, hogy ennyi fizetést kapjanak s még vagy 300 forint honoráriumban részesüljenek. Alapot erre akként vél teremthetni, ha az országlás meghagyná a hatóságoknak, megyéknek, könyvtáraknak, konventeknek, főpapoknak, iskoláknak stb., hogy az írt művekből legalább egy-egy példányt vegyenek. Mellette a tehetősbekeket adakozásra kellene szólítani, s az ekként begyűlt összeg arányában a tagok számát s anyagi erejét is emelni. Ha másfél százczet együtt lenne, a társaság megkezdhetné munkásságát. Végül hozzáadja: »Mivel mindennapi szomorú tapasztalásunkból tudjuk, hogy ama pártosság, mely hazánkban a religiónak különféleségből támad, még a legártatlanabb tárgyakra is kiterjed, a micsodás a litteratura: kénytelen vagyok azt javasolni, hogy a társaság tagjainak fele, vagy legalább harmad része, úgy szinte a Prézéseknek is egyike mindenkor protestáns legyen, és hogy ez azon alkalmatossággal, mikor a hazától a társaságnak felállítására segítség fog kéretni, a hazának tudtára is adasson. E nélkül nem sok segítséget és a társaság munkáinak nem nagy terjedést várhatunk.«¹⁾

Maga az első nagy alapító is oly intézet felállítására ajánlja nagyszerű adományát, »mely a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosinknak magyarokká neveltetését.«²⁾

Dessewffy József ép gyanakvólag fogadja az első

¹⁾ »Alázatos Vélemény egy magyar tudós társaságnak organizációjáról«, Versegghyana a zirczi apátsági levéltárban.

²⁾ A magyar tud. társ. évkönyvei. I. k. 1833. 48. l.

mozgalmakat.¹⁾ A magyarnak előbb még más teendője van. Előbb alapot kell teremteni, közönséget nevelni a tudományok magasabb vívmányainak befogadására. Az épületet alapijából kell felemelni, nem megfordítva. Maga az elv ellen ugyan nem lehet kifogást tennünk, de alkalmazása helytelen. Az idő megérkezett, melyben az eszme megfogamzhatott. Mutatja a következés. Azonban halljuk őt. »Kár, hogy Döbrentein kívül jelesebb tudós, nem alázta meg magát ide a dietára, holott a magyar nyelvről és *akadémiáról* van a szó. Szép tüzet ütött ki, ezen országgyűlése. Adja Isten, hogy sok világosságot elszórjon és sok tartós melegséget terjesszen.

Tartok tőle, nehogy a magyar akadémia sok pénzt megemésszen, melyet jobban szeretnék magyarabb köznevelésre fordítani még most, mivel az olvasókat és nem az írókat kellene szaporítani. Én az ország német és tót részeit együtt véve, nyolcz magyar plánta oskolákat állítanék, melyekben született magyar ifjak köteleztetnének tótul és németül tanulni, hogy az első oskolában a tót és német fiúkat a magyar nyelvre oktathatnánk — és így osztán a második esztendőben már magyar nyelven ugyanazon fiúkat, mind a deák nyelvre, mind az egyéb tanulandó tárgyakra taníthatnák, és így mindig tovább felfelé. Mert az akadémia palota, nem pedig ház, — nem kell pedig palotákkal a közművelődést kezdeni vagy folytatni, — a paloták a közművelődést befejezik. De mi magyarok ritkán alkalmaztatjuk az eszközöket a célhoz — jobb szeretünk szökni, mint haladni, és azért fáradunk el, még minek előtte a pálya céljához érhattünk. Ez vala majd mindig és majd mindenben nyavalyánk,

¹⁾ M. N. M.' Com. ep. 1425. Qu. L. Dessewffy lev. 1826. febr. 25.

vagy pedig csak látszani akarunk előmenni vagy a mel-
lékes czélok elhajlitanak bennünket a fő czélytól.«

Cziráky Antal, országbíró, Kerékgyártó szerint el-
lenzé az akadémiát, mint ki Széchenyi hazafias törek-
véseivel nem rokonszenvezett, azt hozván fel 1827-ben
az akadémia ellen, hogy »ha a magyar nyelvet nagyon
kiműveljük, elhanyagoljuk a latint.«¹⁾ Ez állítás magában
hordja ítéletét. Mindazáltal nem hallgathatjuk el, hogy
ugyancsak Cziráky 3000 frt adománynyal szerepel az
akadémia alapítói között.²⁾

Később a már megalapított akadémiára s működé-
sére nézve is megoszlottak a nézetek. Döbrentei 1832.
febr. 20-án így ír Kölcseynek: »Hidd meg, hogy a tár-
saságnak szelid emberségű tónust kell adnunk, különben
befolyása bajokba vezet. Sokat hallok nagyobb társasá-
gokban megfordultamkor erről. Olyanoknak akarom tilé-
seinket, hogy azokba szívesen vágyjunk. Így a lélek hatal-
masb. Megszakadás, összefűvás, a mi most megvan, régi
bűnünket, a magyar egyenetlenkedést, köztünk is pusztítóvá teszi. Rosszul nevelte a csapodár Kazinczy fel-
tömjénezett ifjait.«³⁾

Bajza, Vörösmarty pedig eleinte épen rosszul érez-
ték magukat a társaság egyenetlenségei között. Kez-
detben csekély lehetett mind az érdeklődés, melylyel a
nemzet a társaság működését kísérte, mind a hatás,
melyet a közönségre gyakorolhatott. Lassan-lassan vett
csak irányt s láthatott erélyesebb munkához. Pulszky
Ferencz írja, hogy mind Vörösmarty, mind Bajza szidták
az akadémiát (1835—36-ban), »mely egészen megkövesült,

¹⁾ Kerékgyártó Árpád »Magyarország emléklapjai«, 1882. 99. l.

²⁾ »A magy. tud. társaság évkönyvei«, I. k. 1833. 53. l.

³⁾ Szemeretár, XII. k. VI. db.

szerintök csak a heti üléseken lehet néha a papok és mánások szövetsége ellen győzni.«¹⁾

Sőt Bajza egyenesen kijelenti Kölcsényhez írtában, hogy nem tartja valami nagy megtiszteltetésnek az akadémiai tagságot, mert a társaság szelleme akadályozza az erők kifejtését s kivüle több szolgálatot tehetne hazájának s a tudománynak. »Hogyan ütöttek ki a tagválasztások, — írja 1832. ápr. 20-án — az újságokból alkalmasint tudja, barátom uram. Nem esdeklettem rendes, sőt nem még csak levelező tagságért sem, ezt őszintén mondhatom, mert úgy hittem s még most sem hiszek másként, hogy az akadémián kívül többet fogok használni a literatúrának, mint benne. Abban büszkélkednem lehetne, hogy oly társaságban választattam taggá, hol 26—28 voksoló közt mintegy 13-nak mindennapi kívánsága az volt, hogy akárki más, csak én ne választassam s ellenére minden cselek és fondorlatoknak s boszujokra nem-barátimnak a választás mégis az én részemre ütött ki. — A győzelem méltatlan ellenségeken egy kis örömmel van mindig egybekötve. Egyébiránt nem szerez sok gyönyörűséget és ha kevélység gyanuja s a valóban nemes lelkű alapító (gr. Sz.) megbántása nélkül tenni lehetne, akármely pillanatban kész volnék a resignatióra. Jövedelmeim csekélyek, a mim van, fejjel és kézzel szerzem és így az akadémiától jövődre reménylendő fizetés rám férne: de inkább kívánnék szabad szegénységben élni, mint lélekorlátoló függésben. — Nagy gyűlések óta benn vagyok minden ülésben s nem látok egyebet lethargiánál s mondhatom, minden tekintetben oly idegenen érzem magamat ezen körben, hogy — nyíltan szólva — óhajtanék mene-

¹⁾ Pulszky Ferencz »Életem és korom«, 1880. 104. l.

kedni. Engedjen meg barátom uram, hogy ily kedvetlenítő gyónást teszek: de a dolog rám nézve nincs más-képen s bizodalommal szólhatni, kit mind szíve, mind lelke miatt, melegséggel tiszttelek, nagy megnyugtatósomra szolgál.« Ugyan erre megy ki az, mit 1832. jún. 20-án ír Kölcseynek. Számos, a két kritikus viszonyát s Bajza egyéniségét jellemző megjegyzés után áttér az akadémia működésére. Amazok szerint nem az fáj Bajzának, hogy Kölcsey keményen ítelt Auróriája felől, hanem, hogy oly véleményben áll előtte, ki kemény ítéletet tűrni nem tud. Kijelenti, hogy ő szigorúan szeret ítélni s ezt kívánja maga részére is. »Azok a kímélgetések sem az író-t nem tanítják, sem az olvasót nem figyelmeztetik semmi jóra és igazra.« Az akadémiára nézve pedig maga is megvallja, hogy tespedés uralkodik benne. Evvel egyszersmind magát czáfolja, midőn később szenvedélyesen fordul Horvát ellen ugyanazon hibák ostromozása miatt, melyeket magán nyilatkozataiban ő is megengedett: »Ha heti üléseinket látná barátom uram, — ugymond — összecsapná kezeit apró nyavalgásainkon. Megjegyzem itt azt is, hogy Döbrentei azon sarok, melyen a társaság nehéz súlya megfordul. Tonust a Tudománytár nem fog adhatni. Sokkal szegényebb leszen, mint hogy ilyes valamit eszközölhessen. Fő baj az, hogy a társaság lethargiában szenved, s ezen lethargia s hideg indifferentizmus lassankint mindenikünk-re, kik itt vagyunk, elragad. Én legalább Schedellel és Vörösmartyval együtt benne vagyok. Vörösmarty valóságos Pegasus im Joche, az ügy irtóztató kárára.«¹⁾

Ezek után lássuk, mi része volt Horvátnak az aka-

¹⁾ Szemere-tár XII. k. XXIV. db.

démia alapításában s mily álláspontot foglalt el később. Azon országos választottságban, melyet József nádor az 1825—27-iki országgyűlés XI. cikkelye értelmében 1827. nov. 30-án 22 tudós- és íróból alakított meg, Horvát István nevét is ott találjuk. E bizottság 1828. márcz. 11-én kezdte meg működését gr. Teleki József elnöklete alatt, ki a jegyzői toll vezetésével Horvát Istvánt tisztelte meg. A bizottság folytatta munkálkodását s Horvát derekasan vivé tisztjét, 1830-ban megkezdődtek a választások. Horvátot a történettudományba választották Petrovics Fridrikkel s Kazinczy Ferencz és Kis János vidékiekkel. Horvátnak azonban nem alaptalan reményei voltak, hogy a titoknoki állást is, mint az előkészítő bizottság jegyzője, elnyerheti. Ez állásra azonban Széchenyi ismert pártfogásával Döbrentei választatott meg. Így várakozásában csalódva, Horvát a megválasztást nem fogadta el s ezt következő sorokban hozta az akadémia tudomására: Méltóságos Gróf, Elölülő és Főispán Úr, kegyes Jóakaróm! Mély tisztelettel vettem Méltóságodnak a folyó esztendei Januárus 30-dikán hozzám bocsátott hivatalos levelét, melyben tudtomra adni méltóztatott, hogy a felállítandó Magyar Tudós Társaság tagjává kineveztettem. E tudósítás által valamint egyfelül igen érzékeny hála támadott keblemben Méltóságod és a Nagyméltóságú Igazgató Tanács eránt, s azért fő és első szent kötelességnek tekintem legbuzgóbb köszönetemet bényujtani: Úgy másfelől kénytelen vagyok azt kinyilatkoztatni, hogy az előttem igen nagy becsben tartott bizodalomnak részemről meg nem felelhetek, minthogy helybezeitem fölötte nyomós okokból a nekem szánt jeles megkülönböztetést elfogadni nem engedik. Az léssen egyébbbaránt az Akadémia fényes körén kívül is leg-

nagyobb örööm, legédesebb gyönyörűségem, ha a Magyar Akadémiának férfias törekvései által virágozni láthatom nemzetemet; ha magam is homályom közepettén időről-időre olyasmit napfényre bocsáthatok, a mi által a magyar haza tudományos dicsősége nevedkedhetik. Ki többire tapasztalt kegyelmeibe zárt különös tisztelettel maradok Méltóságodnak Pesten Februárius 3-ikán 1831. alázatos szolgája Horvát István, m. p. a Széch. Orsz. könyvtár őrzője.¹⁾

Később újból megválasztatott, de ismét visszautasítá a kitüntetést. Mondjuk, hogy hiúságból eredő érzékenykedés volt Horváttól az ismételt visszavonulás. De tekintetbe kell vennünk, hogy ő az időben már nagy tekintélyű tudós volt, mikor egyes szakmára még alkalmas egyént sem találtak s Kazinczyt is a történeti osztályba sorozták be. Azonkívül a tagok közt egyenetlenség uralkodott, mi kezdetben bizalmatlanságot szült sokakban. Vitáival s makacs őstörténeti elveivel is sokaknak ellenében állt s példáját mások is ha nem követték, követni szándékoztak, sőt e lépés többeknél helyeslésre is talált. Így Kisfaludy Sándor 1835. febr. 24-én írja egyebek közt Horvátnak: »Én a tudós társaságtól egészen megakartam válni sok okokra nézve. Most hogy uram öcsém és Sztrókay barátunk tagjaivá lettek, még halasztom, ha kevés ideig is.«²⁾ Gály Péter levelei szerint a bécsiek részint büszkeségnek tarták, részint helyeslék, hogy Horvát nem vállalta el az akadémiai tagságot, mint ki az egyetemén két kathedrát foglal el. Hozzá adja saját nézetét, hogy az »akadémia nem méltó a nevére«, mivel csak a nyelvviművelésére szorítkozik működése s így a kik már

¹⁾ A magy. tud. társ. évkönyvei, I. k. 1833. 64—65. l.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Qu. L. XVI. k.

bizonyos tudománynyal rendelkeznek, a társaságba be nem léphetnek. Az egyetemen tudományt tanítani több, mint az akadémiában nyelvészkedni.¹⁾ Mindezekhez még egy világosító adatot olvasunk Munkácsy »Rajzolatok«-jában 1838. negyedik évi első felének 15-ik számában, mely Alföldi 24. aláírással ily című értekezést közöl »Észrevételek a m. f. é. Figyelmező 22., 23. és 24. számában dr. Schedel Ferencz által Jósika Miklós: »Utolsó Báthori« című regényére írt bírálatra.« Szerző előadja benne, hogy a tudomány nélküli részrehajló kritikus csak boszankodást szül, melytől még Vörösmarty, Bajza, bármily tiszteletben legyenek is, sem mentheti meg őket.« — Nálunk, bocsánat a figyelmeztető őszinte nyilatkozásának, — írja — minden rosztaltat, mire Bajza, Schedel és párthiveik — *nem* a magyar akadémia, a tudákosság bélyegét nyomák: ellenben minden jónak, alaposnak s majdnem tökéletesnek kürtöltetik, a mi tőlük vagy párthiveiktől származik.« Így Csató »A fiatal házások«-ját kidicsérték; de ha más írta volna, milyen gúnykaczajt üt »a triumvirátus kritikája.« Ez a részrehajlás okozá egyebek mellett, »hogy a Magyarhonszerte tisztelt tudós Horvát István, kit országgyűlésünk, az egész haza nevében jutalomra érdemesített, még az előtti években, — Szeder Fábián pedig a m. t. társaság utolsó nagy gyűlésekor, az akadémiától nyert okleveleiket, annak köszönettel visszaküldvén, megszüntek tagjai lenni.« Hasonló esetek méltán aggodalmat okoznak honi literatúránk barátainál! Mert félhetni, hogy utoljára a jelesb írók általában vonakodni fognak tagjaivá lenni a m. akadémiának.«

¹⁾ U. o. Gály lev.

Nem tulajdonítunk e torzszalkodásnak oly fontos-
ságot, hogy akár egyik, akár másik félre kedvezőtlen
következtetéseket vonjunk le. A kiforrás ideje volt ez.
Ma is vannak, kik nem óhajtnak az akadémia kebelébe
jutni, kiknek azért tudományosságuk kétségen kívüli.
A kezdet kezdetén több surlódásra volt ok és alkalom,
míg az új intézet biztos utat tört a kultúra tág mezején.

Végül, hogy tudósunkat saját szavaival jellemez-
zük, nem mulaszthatjuk el ide mellékelni Horvátnak az
akadémia felállítására s szervezetére vonatkozó meg-
jegyzéseit, ha nem vagyunk is azon helyzetben, hogy a
vanatkozást is idézhethnők. E megjegyzések a m. nem.
múzeum kéziratárában 765. fol. Hung. »Észrevételek
(Mancum)« jel és cím alatt találhatók s szóról szóra
ezek: P. 14-a. Nem vagyok abban a véleményben teljes-
séggel, hogy a rendes tagok Pesten kívül lakjanak: mint-
hogy igazi tudós számos és tökéletes könyvek nélkül nem
lehet. — Ezeket vajjon magával fogja-e kivinni a mezei
rendes társ? Nemde sokszor a legtüzesebb munka alatt
szükség a vigyázó bölcsnek könyvet fölütnie, és ha e
jelen nem volna, tanácsos volna-e a munkát félbe szakasz-
tani, vagy a felgyuladott lelket, mely minden nagyra leg-
alkalmasabb—elszenderedésbe, s nyugalomba bocsátani?

P. 15. §. 9. Nagy előre látást mutat a szerzőben, hogy
csupa hazafi lélekből akarja fűzetés nélkül összevorrasz-
tani a rendes tagokat: de félek, hogy ezen áldozattal
gátot vet a czélelésnek. Sok nagy reményességű tudóst
meg kellene ekképen vetni a választásban, mivel majd-
nem közönséges igazság: hogy a szoros értelemben vete-
tett magyar tudós sereg szegény és nyomorult állapotban
él. Ez a rész csupa hazafiúi búzgósággal jól nem lak-
hatik, pedig az éh gyomor vajmi nehezen szülhet bámu-

lásra méltó elme szüleményeket. A tudós szerző gondolkodása szerint a gazdagság és tehetőség, érdem volna a rendes tagi rangra: pedig a gazdagság többnyire vagy ellensége — vagy többször barátja szokott lenni — s nem szülője a dolgosságnak és nagy elmésségnek. — És nem a tehetetlenség vagyis inkább a pénzzsűke — mely a legnagyobb tehetetlenség — volt-e oka az eddig való kis rövid és kurta pálya futásunknak? Tudósaink hazafiságból szolgáltak ugyan: de vagy keveset; vagy nem annyit, a mennyivel — ha pénzzel birtak volna — szolgálni iparkodtak volna. A szerző szép reménye tehát igen illendő, dicsőségre érdemes és szép biztatás: de mind e mellett — mivel igen idealis — kevés hasznot szülhető annál is inkább: mivel a *nagy czélra* szolgáló könyveket — melyek ha a széptudományokat, philosofhiát, technológiát, chemiát, s. a. t. tekintjük, Pesten a főiskola könyvtárában igen ritkán, a nemzetiben pedig soha nem találhatnának, drága pénzen kénteleníttetnének a tagok meghozatni és összevesszerezni. — A kis társaságoknak tagaikról — melyek csak kicsinyt is dolgoztak — emlékezetet sem lehet tenni és ha igazat akarunk szólani: Nem tartottak volna-e azok is tovább, ha a Máriaképe el nem fogyott volna s nem lett volna-e nagyobb és hasznosabb, a mit készítettek volna? Végre ki hagyja el ingyen olyan szolgálatát, mely előbb haszonnal járt? Ki szolgálhat két urat — ha előbbi hivatalát el nem hagyja — illendőképen, és csorbulás nélkül? A tagoknak — ha tagok — és ugyan rendesek, egészen a hazának kell élniek.

P. 58. §. 40. Soha sem remélhetjük mostani állapotban: hogy a m. tudós társaság olyan grammatikát készíthessen, melyen bátran megnyugodhatnánk. Inkább

zavarodás eredne és hiba terjesztés az ily munkából, minthogy sokan inkább engednének a tekéntetnek — bár az hibás volna is — mint sem okoskodásnak. Láttuk a Debreczeni silány grammatikának — e pedig tudós társaság szüleménye volt — rossz következményeit. Szokjunk inkább a gondolkodáshoz, s a mi tehetségeinket iparkodjunk minnen magunk használni. Sokat lehetne itten a mostani környül állásokból e tárgyról szólni. — — — A Lexicont is bajos társaságtól várni: egy ember itten majdnem hasznosabban dolgozhatik.

P. 65. §. 45. Hogy a magyar tudós társaság tagai Assessorokká neveztessenek, azt igen is illendőnek tartom úgy, ha munkálkodások által magoknak dicső hírt szereztek: de hogy a Magyar Tudós Társaságnak tagaiból a vármegyéknek főtiszteik váljanak, azt kívánni nem akarnám. Mert a ki hasznos a tudományok körül: mi szükség azt egészen más Horizonra küldeni, vagy tanácsos-e az általtétel által haszon támasztását meggátolni? Nem mindenre való mindenik hazafi, s akkor legboldogabb a köztársaság, ha mindegyik tagát oda helyezteti, a hová való s a hol leghaszonvehetőbb. Az, ki életét a tudományoknak szenteli, maradjon ezek mellett s adassék neki becsületes rang és élelem, bizonyosan megelégedve fog végső óráig a hazának szolgálni, vagy ha már nem szolgálhat, megszűnik szolgálhatni a vármegyénél is.

P. 68. §. 48. Nagyobb világosságba köllött volna helyeztetni e §-nak befejeztetését. Ugyanis miért ne mondhatnók mi egyesesen nagyainknak: titeket nagylelkűségetekért áldva emlegetnek azon német örökös tartományok, melyekben emberségetek és dicső felebaráti szeretetek a had sulyait és inséges maradványait megkeve-

sította. Vajjon ti leendetek-e azok, kik megfelelkezvén arról, hogy a hazát mindenek előtt köll szeretni, saját nemzeteteknek boldogságát az idegenekénél kevesebbnek tartjátok? Ugy halhatatlan csak a nagylelkűség, ha rend és a szükséges sor megtartatik a nemes cselekedetekben: e nélkül kicsinynyé válik a különben nagy művelkedet is. — — A szerző móda szerint a finom ébresztő szer mellett a figyelem alva suhanhat el.

P. 78. §. 57. A mi hasznok itten egyenesen nyelvünkre nézve egy nagy. tudós társaság felállításából váratnak, azok igen kétségesek: minthogy azok vagy ellenkező kárrá válhatnak nyelvünkre nézve, vagy még épen azok — czivakodásokat szülvén a mindenben szabadságot méltán kereső elmékben — oszlathatnák el végképen a társaság lételét. — Másképen is minden nagyot a tudományokban inkább egy nagy férfiú tehetségei szültenek a história köztanítása és a tapasztalás szerint: mintsem az össze sereglett tudós társaságok, melyek csak akkor szültek valami felségeset, ha némely nagy ész neve helyett a társaság nevét igtatta könyve címlapjára számos mellék okaiból. — Azért mivel kívánja nemzetünknek nagyobb része a tudós társaságot, legyen meg: minthogy gyalázat volna, ha egy nemzet kívánságának — mely a közjával megegyezhet — az országlás gátot vetni akarna. Már csak az is, hogy az elmék és a tagok meg nem tagok versenyos pályafutásnak erednének a tudós társaságnak elrendeltetése által, sok hasznost teremtene literaturánknak. — És ez a főpont előttem, melyből a tudós összveszövetkezést literaturánknak gyarapodására alkalmatosnak tartom. Különben ha a tudós társaság a magyart, ki nem mindenkor szeret önnön-maga gondolkodni — csak tekintetre, észnyugodalomra,

és mástkövetésre akarja vezetni: óhajtom, hogy nemzetem kebelében e buzdító szer soha lábra ne álljon. Éljen kiki hazafitársaim közül saját eszével, és azt a mit mások kitalálnak, csak a szoros megvizsgálás után ítélje követésre méltónak!!

Nem állíthatni, hogy ez eszmékben nincsenek egészes gondolatok. Ha néhol túloz, vagy öntelten szól, mellette nemes resignációval rendeli alá véleményét a közhaza akaratának. Sok ily magyart nemzetünknek minden időben!

Ha az akadémiába nem lépett is Horvát, ugyanakkor egy más kitüntetés érte őt, melyet nem kevésbbé értékesíthetett a közhaszonra. 1830. máj. 1-én, a nélkül, hogy folyamodott volna, a magyar kir. tud. egyetemen a magyar nyelv és irodalom, valamint tollvezetés helyettes, 1837. márcz. 14-től kezdve pedig holtáig rendes tanárává neveztetett ki, mi által teljesült Révainak 23 évvel előbb nyilvánított óhajtása, hogy a magyar nyelv tanaszékén Horvát legyen utóda. Tanári működésének méltatását alábbra hagyva, itt csak azt említjük fel, hogy ilykép sokasult elfoglaltsága mellett is folytatta írói működését.

1831-ben »A Deutschok Mózustól Tacitusig« cz. munkáját hozza a Tud. Gyűjtemény VI. kötete (24—102. l.). A józanabb német tudósok is bevallják, hogy őstörténetökről keveset tudnak. Ő a »deutsch« *német* nevét iparkodik megmagyarázni. Első kérdés, mely népek használják e szót »német«. Első sorban a magyar, Kézaitól kezdve; aztán a görög (*νέμετος*), szláv (orosz: *nje-mez*), a török (neméc), arabs, egyiptusi. A németeket mai hazájokba Franciaországon keresztül Spanyolországból vezeti, hol is hasonló hangzású városnevet s pénz-

felírást talál. Lucanus s Strabo Galliában *Nemetum* fővárosról emlékeznek, mit Casaubonus is gyanít. Ez a mai Nismes lett volna, ott talált feliratok szerint is. Julius Caesar Commentárjai Gallia Belgicában *Nemetes* népről tesznek említést, mint mely együtt harczolt a germánokkal. *Nemetes* Pliniusnál s Tacitusnál is találhatók, mely utóbbi egyenesen germánoknak nevezi őket; Ptolomaeus pedig egy városukat nevezi meg. Létezett *Nemetum* város, melynek romjain kelt életre Spira. Majd Britanniába »evez« át tudósunk s ott is fedez fel régibb németeket, mint maguk a deutschok gondolták. Schlözer szerint a varégek földén is lettek volna németek, de Horvát tagadja ezt. Nem lehet hát fentartani sok német tudós, köztük Schlözer állítását, hogy a tótok minden népet, melynek nyelvét nem értették, *nemetznek*, azaz néma népnek nevezték.

De mi összefüggése van Jul. Caesar s Tacitus *Nemetes*-einek a magyar »német« szóval? A magyarok mai hazájokba jöttök előtt is lehettek németek szomszédságában s voltak is Spanyol-, Francia-, Angolországban más nevezetek alatt. Ingatag alapra építve állítja, hogy a germánok nem Ázsia-, hanem Afrikából jöttek át Spanyolországba. Feltűnő, hogy a »deutschnak« megfelelő idegen nyelvű szavak legnagyobbbrészt *némát* jelentenek s a magyar »néma« is közel áll a »német« szóhoz. *Deutsch* gyökere Adelung szerint *deut(-en)*=jeladó nép. Ptolomaeus szól *nimak* vagy *mimak* népről, a mi a magyar *mímelni*-, *majmolni*-val lehet rokon. Magyar őseink eredetileg Afrikában laktak a németek szomszédságában, de ezek kiűzték őket. Ekkor kétfelé válva, részök Spanyolországba ment a németekkel, részök pedig Ázsiába. Ezek után a »német« etymonja ilyforma.

Német gyökere *ném*, mely valamikor ige is volt, név is, épen mint *madarász*. *Ném*-ből lett *néma*, mint *pof*-ból *pofa*. *Ném* műveltető alakja *német*, azaz *mutum agit*. Mindezt sok dicsekedés közt adja elő írónk, utána vetve: »Tüskék, a miket itt előadtunk, de ezeket a Magyar Nyelv Történeteiből vettük, és ezeken is által kellett ugranunk.« Németekről Mózes is beszél. Tudvalevő, hogy a zsidó névelő *ha*, úgy mint az arabs *al*. E névelők a későbbi tudósoknál egészen összeforrnak főnevekkel, Al-Koran, Al-Kairo, Ha-Chittim. A szentírás *Anam* nemzetet is említ. »Pedig a Szent Írás a mostani história félvilágosíttatására nézve is legdrágább, leghitelesebb és leghasznavehetőbb kútfő, mellyel bír mostanig az emberi nemzet.« Ez *Anam*-ban, vagy mint ugyanezt szt. Hyppolit *Eném*-nek írja, *a*, *e* a névelő, egyébként *német* lappang benne, valamint az alexandriai görög fordításban is (ainemettiim). »Ki visít innend igen is a német név.« *Anam*, *eném* összefügg az új arabs *namsa*-, *nemsiah*-val is, mi szintén *németet* jelent. Mózes szerint a németek is Mazartól, azaz Magyartól eredtek. Az utolsó kalapácsütés, hogy a mondottak alapján nem tót eredetű a *német* szó, mintha a tótok németek közé kerülve folyton tótul beszéltek, a németek pedig köztük egyszerre elnémultak volna. Végzavaiban Mészáros József, székesfejérvári kanonoknak, kinek művét ajánlta, erényeit magasztalja.

Horvát szokása szerint ez értekezését is az idézetek özönével árasztja el. Tudományos értéke a dolgozatnak alig van, legalább abban nincs, minek czéljából írta, hogy t. i. a *német* szót megfejtse. Megjegyezzük különben, hogy tételeit maga sem állítja fel apodictice, csak sejdítésképen. Nem tudjuk, azóta foglalkozott-e valaki a kérdéses szó megfejtésével, de gondoljuk, hogy

az bárkinek nagy feladat lenne. Utóvégre lehetetlenség nincs abban, hogy a *német* szó a klasszikus írók *nemetes*-eivel összefüggésben áll; de hogy mily úton jutott a magyar szókincsbe, annak kétségbevonhatlan kimutatására tán senki sem vállalkoznék. Ép az volt Horvát egyik főhibája, hogy lehetetlenségek bebizonyítására vesztegette idejét, tehetségét. De az ő gondolkodásának kulcsát megtaláljuk a korviszonyokban s szlávgyűlöletében. Hogy a *német* szót elhódítsa a tót szótártól, Mózes tekintélyére támaszkodva képes a németeket Magyartól származtatni. Pedig legközelebb álló felfogás lehet, hogy Magyarországra beköltöző őseink az itt lakó szlávoktól vették át e szót. Ingó talpra vetett szófejtéseiért, melyekhez hasonlót különben korunk tudósainál is fölös számmal találunk, csak akkor lehetne agyonütni Horvát egyéb érdemeit, ha a nyelvtudomány az ő korában már magasabb színvonalon állt volna. De azt látjuk, hogy a sokkal későbbi keletű Czuczor-Fogarasi szótár még mindig nagyon erősen felhasználja a Horvát-féle etymologiai tőkét.

A Tud. Gyűjt. 1832. III. kötetében ismerteti Fleischer Henrik s Ebert Frigyes munkáit, melyekben a drezdai kir. s illetőleg a wolfenbütteli hercegi könyvtárak orientaliáit teszik közzé. Horvát rövid kivonatban nyújtja azon helyeket, melyek hazai történetünkre s az ozman vagy otsmán népre vonatkoznak. Mint könyvtár-őr s mint magyar író végez evvel hasznos munkát oly időben, midőn szerinte számosan voltak oly magyar beduinusok, kik a régiségről hallani sem akartak s mégis tudósoknak szerettek volna láttatni.

XIX.

1833-ban magának a folyóiratnak szerkesztését is átvállalja s folytatja négy éven át előfizetőinek megelégedésére. Mindazáltal nem mondhatjuk épen túzólnak Ferenczy bírálatát, melylyel a Tud. Gyűjt. ez idei szerkesztését jellemzi. »Uj, de még egyoldalúbb irányba terelte, — írja ¹⁾ — később Horvát István, midőn 1833-ban ő vette át a szerkesztését. Száraz történelmi tanulmányokkal tölte meg a füzeteket, és saját költségére készült oklevéltani illusztrációkkal látta el. Nem csak szerkesztője volt a vállalatnak, hanem írója és javítoka is, ki csaknem minden idejét és erejét ráfordította. Egész füzeteket jórészt maga töltött meg, sőt egész évfolyamok majdnem saját dolgozataiból kerültek ki. Négy évig vitte fáradhatatlanul a szerkesztés nehéz — nem mondjuk sok gonddal járó — munkáját, mert soha aggodnia nem kellett, hogy dolgozatokban megszorul, hisz ha volt is egyéb közlendője, mellőzte saját dolgozatai mellett. A változatosságra épen semmi gondot nem fordított, egymást váltották fel benne saját téves történelmi és nyelvészeti fejtegetései.«

Soha folyóirat oly egyhangú, oly szűkkörű nem volt, mint a Tudományos Gyűjtemény Horvát István szerkesztésében. »Csak a vak szerencse tartotta meg — mondja a Kritikai Lapok — e folyóiratot csodátokonyan a végképi elhanyaglástól.« »Pedig a kritikai szellem itt-ott felszólalt már s a közlés fejlesztésére volt némi hatással, de a nemzet, mely az ősök diadalmának ábrándjaiban oly szívesen elmerült, nem vette észre, vagy

¹⁾ Ferenczy József i. m. 142—143. l.

csak lassan jutott annak tudatára, hogy legnagyobb múlttal bíró tudományos folyóirata elmaradt a kortól s a helyett, hogy előre törekednék, visszafelé megy, a helyett, hogy emelkednék, folyton süllyed.« Legfőlebb azt adjuk hozzá a bírálathoz, hogy a folyóirat szelleme s programja lényeges változáson nem ment keresztül s legfő hibája volt a változatosság hiánya; az egyes füzetekhez mellékelt oklevélmásolatok azonban igenis értékes és hasznos közlemények voltak. Továbbá a »Kritikai Lapok,« mint érdekelt fél, megjegyzései körületekintéssel fogadandók. A folyóirat ily szerkesztésben valóban untató és egyoldalú volt, de másrészt az alkotmányos jogok harczának idején hazafias, sokszor túlzó közleményei alkalmasak voltak a nemzeti lelkesedés ébrentartására. S ez nem közönyös oly időben, midőn a censura minden téren hadat indít a hazafias törekvések nyilatkozatának. Jellemzők a sorok, melyek kíséretében Gegő Elek 1834. aug. 23-án egyházi beszédeknek nyolcz példányát küldi a Széchenyi-könyvtárnak: »Kisded az egész, — írja — mert a censura — talán azért, mivel barát adta elő? — a legszentebb igazságokat is megkeresztéz. Nehéz és gyászos kereszt! mely alatt . . . némán nyög az igazság.« A lapot különben így is sokan kedvezően fogadták. Vizer István egész elogiumot csatol az 1833. VI. füzethez. Kisfaludy Sándor csak azért praenumerál rá, mert Horvát szerkeszti. Midőn ő megvált a szerkesztéstől, a kiadó csakhamar újra felkéri, hogy írjon néhány cikket, melyek által érdeklődést remél teremteni a folyóiratnak. Guzmics sokat várt Horváltól, mint szerkesztőtől, »de éppen ezt a várakozást látám kijátszatva, — írja 1834. júl. 21-én. — mikor töled magadtól oly dolgokat olvastam, melyeket alig véltem a te figyelmedre méltóknak,

kevesebbé tolladra. — Jól emlékezem szép ígéretedre, melynél fogva oppoziciót gondolál képzeni a tud. Társaság ellen, még pedig kétféle: megelőzve hasznos tanácsaiddal és követve szükséges bírálatokkal. Ennél fogva én Téged, igen tisztelt Barátom! kilépted után még inkább társnak tartalak, semmintha megmaradtál volna. De én tőled fontosb oppoziciót vártam: vártam, mert ígérted, a megelőző szükséges leczkéket, még mielőtt a Társaság iratait közre bocsátná, vártam a má megjelentekre komoly bírálatot. Te ezek helyett a szegény titoknakot ostorozod holmi csekélységekért; s az orthografiában elmellőzött *e*-hang ítéleted szerint igen szükséges különböztetését az írásban is fedded.«¹⁾

Lássuk azonban, micsoda főbb művei láttak napvilágot ez években a folyóirat hasábjain.

Az 1833-ki évfolyam I. kötetében Flavius Vespasianus római császár diplomáját közli könyomatu facsimilében. Meghatározza benne a diploma fogalmát, teljesebben, mint Schwartner. Előadja, miként került napfényre Flavius diplomája a Veszprém vármegyei Sikátor községben 1832-ben s jutott a nemz. múzeum birtokába. Meghatározza a diploma keltét, írását, ismerteti tárgyát. Teszi mindezt annyi készültséggel, oly biztos ítéllettel, hogy a diplomatika jelen álláspontján sem hagyhatja figyelmen kívül Horvátnak e dolgozatát.²⁾

Ugyanitt az *év* szó jogosultságát védelmezi *esztendő* mellett. Mivel Molnár és Páriz Pápai az *év*-et szótárukból kihagyták, a Mondolat-írók pedig, mint neolog alkotást kigúnyolták, sokan korcsnak tekintették az *év* magyar

¹⁾ M. N. M. Com. ep. I425. Qu. L. x.

²⁾ V. ö. Horvát Árpád: Bevezetés a magyar oklevéltanba, 4. lap.

szót. Horvát a régiségből vett több példával kimutatja az *év* magyar eredetét s folytonos használatát. A mit a Mondolat írója »elmés és elmétlen levélkéiben« felhoz, arra nem vesztegeti a szót. Budenz összehasonlító szótára s a Nyelvtörténeti szótár Horvátnak adnak igazat.

A II. kötetben »I. Mátyás magyar király 1486-iki törvényének három régi nyomtatványairól« értekezik, előadva, hogy már Mátyás király gondoskodott a törvényeknek írásba foglalásáról. A czímbe nevezett országgyűlés ugyanis rendszeres törvénykönyvet dolgozott ki, melyet Mátyás mint »pro lege et jure scripto« érvényes munkát erősített meg. Régebben ennek csak a bécsi cs. kir. titkos levéltárban őrizett egy példányát ismerték »ordo judiciarius« név alatt. Horvát szerint, ki Kovachich tekintélyére támaszkodik, már Mátyás kinyomtatta e törvénykönyvet s ennek három nyomtatványát ismerteti az értekezés. Ha tekintetbe vesszük, hogy bibliografiai ismereteink az időben nagyon fogyatékosak voltak, Horvát igyekezetéről dicsérettel emlékezhetünk meg.

Alább Révai Miklós magyar irodalomtörténeti kísérletét közli, egy pár, az író s viszonyainkat találóan jellemző megjegyzés kíséretében.

Majd »A *tekéletes* magyar szóról« adja elő etymologiai felfogását. Szerinte a *tekéletes* gyökere *tek(e)*, mely a perfectió fogalmát híven előtűnteti, nem pedig a *tök* vagy *tőke*, melyekben nem látszik meg a jelentés eleme. Hogy *tekéletes* monoton volna, nem hiszi, mert benne háromféle *e* hang van, mely különbségről a tud. társaság helyesírása mit sem tud. S hogy elméletét megmentse, még Varjas János csupa *e* hangból álló verseit sem találja oly »mekegőnek és fülsértőnek,« mintha csupa *ö* hanggal volnának írva.

E nézetét azonban nem csak jelesebb írók nem oszták, de barátai sem fogadják el, jöllehet Horvát egész életén át makacsul ragaszkodott hozzá, mint egyéb szélsőelvihez, írván: tekéletes, szova, tekéntet, esmér, néki (= némely), ősz, (= ősz), késéret, éránt, óklevél stb. Guzmics e tárgyra vonatkozólag így ír 1833. júl. 21-iki levelében: »A mi *tekéletes*-edet illeti, nem bánom, bármi gyökérből származtatod; legyen az *tőke*, *tők* vagy *teke*, nekem az efféle vélt etymologizálás soha sem tesz sem eleget, sem s még kevésbbé gátot, hogy az írásban ne merjem a szebb hangzatot követni.«¹⁾

Mint hogy Horvát az értekezés végén az újabb írói iskolát is gúnyosan érinté, állítva, hogy kicsinységeken ő fen nem akad s »még a nyakaszégett *tökély* szótól sem ijed vissza,« mert hisz az új írók »oly nagy tudományuk, hogy a magyar nyelv utól nem éri mély bölcsességiüket« s mivel egyáltalán ez időben Horvát sűrűen szórta csípős és mérges megjegyzéseit az Aurora-kör s akadémia tagjai ellen: ezek sem hagyták ügyöket s erőteljes, néha túlzó támadásokat intéztek ellene. E harcok egymás után mutatták ki Horvát tévedéseit s fokenként csökkenték írói hatását. A *tekéletes* etymologia ellen Vörösmarty vette fel a keztyűt Bíró Pál név alatt a Kritikai Lapok 1832-iki III. füzetében. Helyesen mondja, hogy mert a *tekéletes* H. bizonyítása szerint nem rossz, még nem következik a *tökéletes* helytelensége. S végre is mindkettőnek gyökere a *tek(e)* és *tők* rokonjelentésű, mert ez utóbbi is gömbölyű. S ha *tők*filkóban ostobaságot jelent, mit szólna H., ha valamely barátját tekefilkónak vagy tekefejűnek hínák. *Tökéletes* divatban van,

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Qu. L. x.

míg *tekéletes* elavult. Ép oly helytelen tehát ezt használni, mint *kerem*-et írni *köröm* helyett, feltéve, hogy egyik sem rossz. Hogy pedig H. a tudós társaságot leczkéli az *e* hangért, jobb volna, ha sokan előbb gondolkodnának, mint fejöket csóválják. Mindezt friss dialektikával, szellemes gúnnyal s nem hibázva adja Vörösmarty, jóllehet kiinduló pontja, t. i. a *tökély* szó védelmezése, nála sem szerencsésebb, mint H. elemzése.

E kérdéssel kapcsolatban Vörösmarty védelmezi az *év* szót is Horvát *esztendője* ellenében. Horvát szerint ugyanis az *év* csak jövőre állhat *esztendő* helyett, mert az *endő* képzőben jövő értelem rejlik. Vörösmarty kikel Horvát ellen azért is, mert oly hangon végzi e kérdésben szavait, mintha utána már semmi oknak helye nem volna. Nevetségesse teszi az akadémia elleni csipdeséseit is, melyek őt oly színbe állítják, mint ha a milliomos ásóval, kapával keresné kenyerét. Az akadémia ugyan sokat nem tett még, nem is tehetett, hisz működése kezdetén áll. A haza tudósait azonban közös célra egyesíté, kivéve, »kiket érdemeik tetemes volta nem engedett ily kis társaságban megmaradniok.« Hasonló viták Horvátra vereséggel végződtek s ha túloztak is néha, de sok igazat mondtak meg neki. Ő sem maradt adós. De végre is kitünt, hogy nem csak a tudós társasággal, de a tudományos haladással is szemközt s egyedül áll.

Még e kötetben Horvát két könyvismertetést ad: Podhraczký József magyar krónikájáról és Dobson jézuitának Londonban kijött »oratores attici«-jéről. Amabban kiemeli az író kiváló érdemeit s Ocskay Antal püspöknek nagylelkűségét, ki a mű kinyomtatását elősegítette. A mű a mohácsi vész okaival foglalkozván, Horvát saját véleményével egyező mutatóványokat közöl belőle, egye-

bek közt enyhítve Podhraczkynak Martinusiusról hozott ítéletét. Emennek hasznosságát emeli ki, mint mely a polgári ékesszólás virágzatát elősegítheti hazánkban. Becsénél és olcsóságánál fogva is ajánlja a művet különösen a közkönyvtárak részére.

Alább »S. Latinorum. civiv. Albensium« köriratu pecsétet ismertet s Vörösmarty »Virág emléke« versében e sort igazítja meg: »Sirja fölött régen kis fakereszte bedőlt« olykép, hogy Virágnak Reseta János állíttatott 3 láb magas vörösmárvány keresztet. Majd a tud. társaság igazgatósági ülését registrálja fulánkos megjegyzésekkel, miket csak azért említünk fel, hogy lássuk, miként volt Horvát maga is oka, hogy az újabb írók reá zúduljanak.

Az ez évi III. kötetben ismét oklevelet s könyvismertetések közöl, míg a IV-ben Kisfaludy Sándor munkái ismertetésének külön czikket szentel. Helyesen fölérzi Kisfaludy szellemét, műveinek fontosságát és hatását. Jól mondja, hogy a régebbi klasszikus költők inkább csak az iskolai tudósokat érdekelhették. »Ellenben a magyar nemzet nagyobb részébe, az olvasást kedvelő nemességbe, ifjúságba, asszonyságokba és kisasszonyokba nem igen hathattak be, egy idegen s már ki is veszett nemzet izlése s gondolkodása levén e verseknek fő és megkülönböztető bilyegük.« Mi más Kisfaludy, ki műveivel áthatja az egész nemzetet! Majd kiemelve pályája dicsőségét, énekeinek hevét, a nyelv ujságát s hazafiságát, állítja hogy »valamennyi magyar író nemzeti emelkedésünkre nézve« nem tett annyit, mind Kisfaludy. Kissé túlzó elragadtatással van írva ez ismertetés, de hogy a romanticizmus erejét s súlyát felismeré benne Horvát, azt tagadni nem lehet. Kérdés, hogy nem volt-e helyesebb e szempontból Horvát

felfogása, mint Kölcsey klasszikai törvényeken alapult kritikája.

Ugyanott még Schedellel vitatkozik a magyar nyelvnek Csehországban keletéről s bizonyos magyar felirat évszámáról, úgy a magyar nemz. múzeum gyarapodásáról, a kijött új könyvekről, s Enderby-tartomány felfedezéséről értesít.

Azon évi V. kötet élén »Az arany rózsáról« értekezik, melyet t. i. a római pápa Laetare-vasárnap megszentelni s valamely ker. fejedelemnek küldeni szokott. Bőven adja e szertartás keletkezésének történetét s jelképi magyarázatát. A rózsza pirossága ugyanis Krisztus vérének pirosságát s illata dicső feltámadását jelenti. Ily rózsát 1831-ben XVI. Gergely pápa Mária Anna Karolina Pia ifjabb királynénak küldött. Gr. Cziráky Mária, országbírónénak ajánlva mellékli a rózsza gyönyörű rajzát, melyet Miskovits M. metszett 1833-ban. Értekezését különben azon reményben nyújtja nemzetének, hogy szívesen fogadják azok, »kik a keresztény hitet apróbb és nagyobb szertartásaiban egyaránt illetleg becsülik.« Vele nemes és fenkelt gondolkodásának s sokoldalú történeti ismeretének tanujelét adja.

Ugyanitt Kresznerics »Magyar szótár«-át ismerteti. Abból indul ki, mennyire hiányzik irodalmunkban egy tökéletes magyar szótár. Majd Teleki József után, ki D'Alembertől kölcsönzi nézetét, írja, hogy egy jó szótárnak ki kell terjeszkednie a nyelv gyermeksége, előmenetele, virágzása és megromlása idejére. Majd részletesen élőadja, mit várhatunk egy tökéletes szótár írójától. Bármily csekély helyünk a beható tárgyalásra, nem mulasztathatjuk el felhozni a főbb pontokat, már csak azért sem, mert Horvát eszméi, kíváncsiak csak napjainkban való-

sultak meg a történeti szótár életre kelésében. Horvát kívánja, hogy az író használja fel az oklevelekben található anyagot. »Mesebeszéd t. i. azt még 1833-dikban is védeni, hogy a magyar nyelv *szüz nyelv, melynek semmi más nyelvvel nincsen megegyezése.*« Utal az oroszok összehasonlító szótárára. Szükséges továbbá tekintetbe venni a régi kéziratokat, miként a németek teszik ezt. Ezekből sok anyagot lehetne meríteni, »s esztelen-ség volna azt, a mi egykor tagadhatatlanul a mienk volt, óság színe alatt elveszíteni, vagy számkivetésbe küldeni csak azért, mivel nyomorék szótárainkban egykor az ilyen szó föl nem jegyeztetett.« Majd mivel *nyelvünk nagyobb előmenetele a reformációval kezdődik, a régi könyveket mind fel kellene kutatni s azokból a nyelvnek »egész belső történeteit«, »a nyelv természetének alkotmányát«* kifürkészni. Ez azonban felülmúl egyes emberi erőt. Hát még a virágzás ideje II. József uralkodása alatt! S a megromlás *»az éretlen ítéletű neologusoknál (mert a nyelvcsinosításból az okos és józan neológiát kizárni nem lehet)!*« Ezek után felemlítve, hogy Kresznerics mily kevés előzményt talált, méltó elismeréssel halmozza el művét, sajnálva, hogy halála miatt forrásairól számot nem adhatott. Szerző »mindent megtett, a mit tenni hatalmában volt«. Legfőbb érdeme a proverbiumok felhordásában van. Az újabb írók közül is a jobbakat szemelte ki s azokat is körültekintéssel használta, a mint kell. »A legujabbakra pedig gyanuval is szabad és méltán vigyázni, minthogy *alig találni annak még csak nyomát is, hogy valamelyik nemzet nyelvét oly vakmerően és szentelenül bitangolták volna, mint a magyar nyelv az újabb időkben bitangoltatott majd az újítás, majd a nyelvmívelés, majd az aesthesis, majd a külföldi rab-*

szolgai gondolkozás színe és ürügye alatt«. Ezekben nagy vigyázattal élt Kresznerics. Gyökérnyomozása nem mindig sikerült, a ragasztékok vizsgálatában pedig nem múlja felül Révait, valamint az összehasonlításban sem mindig szerencsés. Jellemző módon, maga Horvát tanítja itt a szerzőt, hogy *kasza* (Sichel) nem más mint a szláv *kosa*. Végül így foglalja össze méltatását: »De mind e mellett is Kresznerics érdemei nagyok, számosak és halhatatlanok. Még most szótára nélkül, semmi tudós magyar el nem lehet; a tökéletes szótárkészítő pedig, használván törekedéseit, nem egyszer fog iránta háláérzésre fakadni«.

Szinte szokatlan, hogy ki egyes kérdésekben kirívó valótlanságok útvesztőjébe tévedt, az általános elvek kijelelésében oly világos felfogást és tapintatos methodust árul el. Jól esik ma is olvasnunk, hogy Horvát már a mű megjelenése idején oly birálatot mondott, mi ma is megállja helyét, s hogy a mit korunk érlelt meg a kivitelre, ő annak már akkor hirdette erős meggyőződéssel szükséges voltát.

Egy nagy terjedelmű s tévedésekkel telt könyv vizsgálatát olvassuk a Tud. Gyűjtemény 1833. VI. füzetétől kezdve ugyanez és a következő évfolyam valamennyi számában. A recenseált mű címe: »Die Magyaren Sprache in ihren Grundzügen beleuchtet von P. Wien« és »A' magyar nyelvnek fényre botosított ágozati; németül írt munkáját magyarázván P. Bétsben«. Horvát dicséri szerzőt, hogy magas méltóságában is hasznos szolgálatot kíván tenni a magyar nemzetnek. Bevallott célja, hogy a magyar nyelv finomságát valamennyi nyelv fölött kimutassa. De ez nagy feladat. Hisz minden nép ragaszkodik saját nyelvéhez. Avval pedig, hogy a magyar nem-

zetet scytha eredetre viszi vissza, a Schlözereket nem nyeri meg ügyének. Előre is megjegyzi, hogy a sok zavar miatt szerző igyekezetéből aligha fognak »illatos rózsák teremni«. Műve hézagos és hibás. Szerinte a magyarnak dialektusai nincsenek. Hát a palócz? De hisz a tőle többször idézett Sajnovics is szól a magyar nyelv tájdivatáról; úgy Timon és Otrókotsi F. F. Azután ott van az ormánsági, göcsej szójárás, melyek H. szerint szinte palóczok. Ilyen a bisseus (besenyő), vagyis patzinita (pecsenyeg) nyelv, mely a comanus nyelvvel egyező. Schlözer a palócz és kún nyelvet összekeveri. Azután a comanus nemzet- és nyelvre vonatkozó véleményeket ismerteti. A comanusok, azaz kúnok nem egyek a tatárokkal s így az úgynevezett kún-szentmiklósi tatár Miatyánk tulajdonkép kún Miatyánk. A kazarovoltaképpen kúnok, mert kún=fejedelem, császár; Herodot s a latin írók ugyanis a scythákról, kik a kúnok ősei, úgy írnak mint királyi nemzetről. *Fejedelem* pedig arabsul *kazár*. Bátran kimondja, hogy a bisseusok és kúnok magyar nyelven beszéltek. A kúnok pedig nem mások mint a hunnokok utódai.

A jászokat a kúnoktól külön nemzetségnek s a hét magyar népség egyikének tartja az 1834-ki Tud. Gyűjt. évnýtő füzetében. A jászok Jasones, Jazyges, Philistaei. Metanastae néven kerülnek elő s hazai és külföldi íróink megkülönböztetik őket. A jászok nyelve nem más, mint a régi és mostani palócz dialektus. Ozáfolja Schlözert. Büschinget. kik Ranzanus után azt tanították, hogy a székelyek nyelvöket elfeledték s a kún nyelvet megtanulva, koresosodás útján lettek magyarokká. Fejtegeti a *székely* (latárór) szó jelentését s hogy hazánkban több helyen laknak székelyek (siculusok). A székely különböző

nevét sorolja fel, mint lófejű székely. Eredetileg lovas nép volt, s vallásos és igazságszerető. A székely nyelv szintén dialektusa a magyarnak. Palócz nemzet ma ugyan nincs, de volt egykor. Azonban »gyáva embernek« lehetne tartani, ki a palócz nyelvről nem hallott volna. Szívesen elhiszi Schlözernek, hogy a palócz valamikor világtörténeti nép volt, csak hogy ő a kúnokkal összezavarta őket. Panaszkodik, hogy a palócz nép lakóhelyét s nyelvét még kevésbbé ismerik, s csak Szeder Fábián buzgólkodik e kérdésekben. A *palócz* név fejtegetése után a gétákra tér, kik scythák voltak, a dákokkal azonosak. Őshazájukat a massagéták földjén találja fel; beszél gótokról, palóczokról, basch- (azaz: vas-) kurdokról, patzinitákról, kiket végre mind a scythá, azaz magyar nemzetbe olvaszt be. Tovább fűzve szójátékait a palóczokat syrusok- és arameusoknak, a kúnokat khananeusoknak tartja. A mi *kún*-hoz hasonló hangzású szó van, az mind összefügg vele. Trachonitis, Samo-chonitis, Chanaán neki mind Kúnország (I. Pralip.). Kanah várost »nemzeti kún« néven találja fel. A mi Chasor-hoz hasonló szó van a szentírásban (Azor, Chaszer, Cesarea etc.), az is mind kúnt jelent. Phoeniciában, Numidiában, Egyiptomban, Palesztinában is talál királyi vagy császári (basilikos) jelzős népeket, tehát azok is mind kúnok vagyis hunnokok voltak. Hispania Tarraconensis szintén chananiakat, azaz kúnokat illet. Spanyolország *Iberia* neve Magyarországot jelent. Palóczok, kúnok, magyarok voltak a parthusok s Palesztinában volt vas, azaz scythá nemzet is. A szentírás cheteusait gétáknak mondja. Beszél »kóstolólul a vizözön előtti magyar dolgokról«.

Végül összegezve a mondottakat, hosszú kitérése okául egyebek közt azt hozza fel, hogy más alkalommal

rövid recenziójáért »eszeveszettség gyanujába« esett a birodalmi fővárosban. De meg a szerző is csipkedve írt vizsgálatáról s mivel ő (Horvát) hallatlan dolgokat ad elő, melyek »a történettudományra Európában sugárt vetnek«. A tárgyat, történeti oldalának fejtegetése után, nyelvészeti szempontból veszi elő. Javítgatja a szerző inkorrekt kifejezéseit, néha érdemleg is hozzá szól a tárgyhoz. Így a *nak, nek, ban, ben*, rag s hangvonzat törvényeit a Halotti beszéd s Révai rendszere alapján értelmezi. Befejezésül élteti a szerzőt, ki ha sokat hibázott, jót is nyújtott munkájában.

A szerző Piringer Mihály, cs. kir. udv. tanácsos Bécsben, be nem várhatva Horvát alaktalan etymologizálásának végét, ellenbirálatot írt az 1833. VI—X. kötetekben megjelentekre. Válaszát, melyet a bécsi M. Kurir melléklapja, a Sokféle 1833. 97—98. sz. hozott, Horvát a Tud. Gyűjtemény 1834. XII. kötetébe is beigtatta. Piringer tiltakozik az ellen, mintha ő a magyar nyelv tökéletességét vitatná; ő csak a magyarnak idegen nyelvek közt megőrzött eredeti fejlődését, vegyületlenségét akarta kimutatni. A magyarban nincs diphtongus s azért szaporábban beszél. Minden szótagban van magánhangzó, nem mint a tót nyelvben, nemi megkülönböztetést pedig nem ismer. A névszókat erővel teljesen ejti ki, bővelkedik egytagú szókban, a számnevek is többnyire egytagúak. Személyragozása eredeti s elütő a többi nyelvekétől. A gyökérszavakhoz ragokat tesz. Az igék hajtogatása is könnyebb, mint más nyelvekben. Szókincse gazdag volt, mielőtt nyugati nyelvekkel érintkezett s magából fejlődött és épségben fennmaradt. Mivel a magyar nyelvnek nem tökéletességét védelmezte, elismeri, hogy fejlettebb nyelvek is vannak. Az nem tartozik a dologra, hogy a kül-

föld magyar munkák iránt nem érdeklődik. Horvát történeti lezármaztatásai zavarosak és senki sem fogja elhinni, a hogy római, spanyol és angol törvények a szityyai magyarok édes gyermekei. A kún nyelvet illetőleg »vesződjék vele, a kinek tetszik: keresse fel homok országban« (Cumania) azt a »királyi nemzetet« (kún), melyről Schlözer nem tudott semmit. Hogy a palóczok magyar vérből valók, épugy tagadja, mint a cigányokról. A csekély különbséget, mely egyes vidékek kiejtése közt van, dialektusnak tartani nem lehet. Sajnovics nyíltan mondja, hogy a magyarban dialektus nincs. Nem tudja, Horvát mikor fogy ki a recenzióból, de ha életben marad, megfelel rá.

Nincs hibák nélkül ez ellenbíráló. Így nehéz volna kimutatni, hogy nyelvünk, egyéb nyugatiakkal összehasonlítva, egytagú szóokban bővelkedik, vagy hogy nyelvjárásaink közt oly csekély különbség volna, mit a nyelvtudósnak mellőznie lehetne. De általán a szög fejére üt, midőn Horvát kalandos nyelv- és nemzetszármaztatásait nevetség tárgyává teszi. Viszont Horvátnak érdeme, hogy eme hibákkal teli művében is az idegen s nem kevésbbé ábrándos theoriák ellen küzd s először vet a nyelvjárások fontosságára mélyebb tekintetet.

A Tud. Gyűjtemény 1833. VI—VII. kötetében különböző források után 284 egyező magyar és török szót közöl, miből könnyen a két nyelv rokonságára lehetne következtetni. Ámde a nyelvrokonságot nem a hanganyag egyezése, hanem a nyelv szerkezete dönti el: a név-, ige- és személyragozás, szóképzés. Ez pedig mind a magyarban, mind a törökben különböző. Az egyezések részben onnan érthetők, hogy a török hódítás idején egyes szokat kölcsönösen átvettek, részben hogy valamikor

Ázsiában is közel laktak egymáshoz. Fischer, Schlözer, Pray, Gyarmathy, Parrot s egyéb írókkal szemben állítja, hogy a magyar s török nyelv közt rokonság nincsen, épúgy mint nem rokon a szlávval nyelvünk, jóllehet számos példa van az egyezésre.

Említett folyóiratnak ugyanezen 1833. és 1834-ki évfolyamait Horvát 26 oklevél-másolattal gazdagította. E téren teljes elismerés illeti fáradozásait, a mennyiben ez oklevél-hasonmások mind az írás, mind a tartalom, szóval bármi néven nevezendő külső és belső momentum tekintetében sokkal változatosabbak, mint a nagyszebeni 27 dbból álló gyűjtemény.¹⁾

Ugyancsak 1833-ban a Rothkrepf Gábor szerkesztette »Regélő« hozza Horvát egy latin értekezésének fordítását, melyet maga a szerkesztő végzett. Címe »A Nádorispán és Országbiró Hitveseinek innepies foglalatosságaik a' Magyar Királynék koronázásakor«. A XVI. századtól kezdve felmutatja azon nyomokat, melyek arra utalnak, hogy királynéink koronázásánál az udvarhölgyek is bizonyos szertartást végeztek. Különöbben leírja, hogy III. Ferdinánd, I. Lipót, III. Károly, I. Ferencz királyok nejeinek koronázásán a nádor és országbiró nejei micsoda tisztet töltöttek be. Így őket illeti a jog, hogy a templomba érkező királynét a sekrestyében a magyar nép nevében fogadják; a koronázási szertartás alatt mozdulataiban kísérik; egyébként oldalán foglalnak helyet; az arany emlékpénzt arany tányéron a nádorné nyújtja által; koronázás után a nádorné, országbiróné s főudvarmesterné kísérik udvarába a királynét; a koro-

¹⁾ V. ö. Horvát Árpád »A diplomatikai írástan alapvonalai«, 1883. 10. l.

názási ebéden a Felségek első ivása s a harmadik üdvölvés után elhagyják a királyi asztalt; nádorispánné nem létében az országbiróné teljesíté tisztét. Horvát figyelme mindarra kiterjedt, a miben honalkotástól az udvari etiquette-ig magyar vonást látott s így kétségtelenül erősíté a nemzeti geniust. Aktuális tények bizonyítják, hogy e genius erősítése még napjainkban is érdemes igyekezet.

»A Magyar Nyelv régi Maradványairól« cz. művében, melynek részei folytatólagosan a Tud. Gyűjtemény 1835/36-ki évfolyamaiban találhatók, sok becses adatot és helyes elvet hangoztat. Révai főérdemét abba helyezi, »hogy nem egyedül a mostani nyelvszokást vizsgálta, hanem a régi ősi nyelvet is az előtte ismeretes magyar régiségekből nagy gondnal tanulta.« Ő is azért teszi közzé a régiségre vonatkozó ismereteit. Mellőzzük az általa közölt codexek egyenkint való elsorolását azon megjegyzéssel, hogy a codexirodalommal foglalkozó ma is haszonnal olvashatja Horvát eme közleményeit. Csak azt emeljük ki, hogy Révai után ő volt az első, ki nyelvünk régiségét abban a gondban részesíté, mely azokat nyelvtudományi szempontból joggal megilleti.

A Tud. Gyűjteményben Horvátnak még számos kisebb értekezése, recensiója, jelentése olvasható, melyek közt vannak tévesek, naivok, de vannak hasznavehetők, lelkes, ébresztő gondolatokat, találó megjegyzéseket magukban zárók is. Így egyikben, hogy miért találnak ritkábban későbbi régi pénzeket, mint szt. István, Péter, Sámuel, András magyar királyok pénzeit, azt adja magyarázatul, mert ez utóbbiakból sokat találtak Tétényben.¹⁾

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1834. I.

»Magyarország régi pólyás czimeréről« szoltában Werbőczy és Schwartner ellenében azt vitatja, hogy országunk czimerének négy mezője eredetileg nem a Duna, Tisza, Száva, Dráva vidékét jelenté. III. Béla, Imre, II. Endre alatt ugyanis a mezőkbe oroszlánok voltak vésve, mi a bátorság és erő symboluma.¹⁾

Gabelentz mandsu grammatikáját, mely 46 magyar szót is felvesz összehasonlításra, azért ismerteti, hogy figyelmet keltsen a kérdés iránt s mert a külföldi mozgalmakat, főleg ha minket magyarokat illetnek, ismerünk kötelesség.²⁾

Ismerteti az almanach szó eredetéről uralkodó véleményt.³⁾

A Tudós Társaság második közülésének tárgyait hirdetve, dőlt betűkkel ezeket írja: »Magyar köntösben megjelenőknek nyitva a terem, más hallgatók számára a karzat, hol asszonyságoknak külön van hely.«⁴⁾

Érdekes, mint gondolkodik a classica litteraturáról. Fickernek e tárgyra vonatkozó művét ismertetve, így kezd szólni: »Mint a földet holmi gyomtól és gízgasztól a gondos művelés tisztítja meg s termékenyebbé teszi: úgy a serdülő ifjúság esztét a vad tévedésektől s fenéktelen gondolkodástól a classicus írókkal hosszabb ideig folytatott társalkodás leginkább megőrizheti.« Mivel pedig újabban minden európai nemzet ép a classica litteratura kedvelése folytán lépett a déli pont felé, így ezt nekünk sem szabad elhanyagolnunk.⁵⁾

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1833. XII.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1833. V.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1833. X.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Tud. Gyűjt. 1835. V.

Petrarca német fordítását hirdetve óhajtja, vajha mielőbb magyar fordítót nyerne az édes szavu olasz költő. »Terhes — igen terhes — lenne e munka: de általa sokat nyerne a magyar nyelvnek hajlékonysága. Más részről a dicső költőnek érzékeny versei sok szavu, de kevés érzékű és elmésségű verselőinknek szinte alkalmas utmutatást nyújthatnának.«¹⁾

Novák Dániel művészet-történetét dicsérettel halmozza el, lelkesedve egy művész-akadémia felállításáért, mely azonban segédeszközeink hiányában akkor még lehetetlen volt. Addig is óhajtja, hogy ifjaink akár köz-költségen, akár egyesek áldozatából külföldön képezzék magukat.²⁾

I. Ferencz magyar királynak ajánlva ismerteti szt. István oklevelét a pannonhalmi szt. Benedek-rend kiváltságaira vonatkozólag. Nagy tudománynyal magyarázza a kételyeket, melyek ez oklevél körül felmerültek s czáfolja azokat, kik hitelességét tagadták. A dolgozat ma is számot tesz diplomatikai tudományunk terén.³⁾

Ugyanitt egy számtant ismertetve, főként azon örvend, hogy a benne folyó magyar nyelv tiszta s »ment az ujitási viszketeg nyavalyájától« s hogy ez idegen »mesterszókka« élni mer. »Kiküszöbölni olyan tudományos szavakat, melyeket alkalmas nemzeti nevezetekkel fölcserélni nem lehet, az eszelősséggel határos.«

Lassennak a perzsa ékírásról írt munkáját nagy elismeréssel emeli ki, mint mely a hétféle magyar nép történetére is világot vethet.⁴⁾

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1835. IX.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1835. XI.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1836. I.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1836. X.

Horvát 1836 végén megvált a Tudományos Gyűjteménytől, miután négy éven át ismert hazafias szellemű, de mégis egyoldalú irányban szerkesztette. A folyóirat később szerkesztő nélkül Károlyi kiadásában 1841-ig állt fenn. Ez idő alatt is találkozunk Horvát névével egyes kötetekben, leginkább könyvismertetéseket adva; de eredetit is, mint minő a Janus Pannonius kiadásairól szóló cikke az 1838. I. kötetben. Elődei hiányait akarja benne szorgalmasan, de száraz előadással kiegészíteni. Sőt a kiadó felszólítja őt a közreműködésre, hogy a már-már haldokló lap új életet nyerjen. Horvát engedett is a felszólításnak, de azért a Tud. Gyűjtemény hajója nem sokára elsüllyedt.

Szerkesztősége alatt s a Tud. Gyűjt. lapjain közöltetett ábrándos nyomozásai közben mindinkább kifejlődtek történeti rögeszméi, melyek őt szöges ellentétbe állíták kortársaival, a haladás embereivel s nem egy polemiát zúdítottak fejére. Elmaradottsága annál szembe-tünőbb lett, minél jobban jogosulttá vált a kritikai harc, melyet Kölcsey után Bajza s az akkori tudós társaság tagjai a maradiság, elfogult ítéletek, hagyományos állítások tekintélye ellen indítottak. Horvát álláspontja tarthatatlannak bizonyult. Miként F. Nagy Pál, nagy eszmékért harczolt ő is, de nem vette észre, hogy az idő nagyot változott. A tökéletesedés további lépcsője nem lehet többé az egész világ magyarrá változtatása. Tömjén helyett inkább önismeretre kellett szólni a nemzetet, mint Széchenyi hangoztatá. Tetszelgés helyett inkább ismerjük meg mulasztásainkat s gyengéinket s azokon okulva iparkodjunk reformokat hozni létre. Mint Nagy Pál, úgy Horvát is elvesztette vonzó erejét, midőn a kor túlszárnyalta őt.

E fordulat Horvátra nézve annál kedvetlenebb volt, minél jobban megszokta évtizedeken át, hogy szava irányadó súlyu volt; a magyarságot illető kérdéseket ő intézte el. Jellemének természettől makacs szívóssága így bizonyos uralgó hajlammá erősbült. Midőn a támadások e gyengéjét sem kimélték, sőt célul tűzték ki, midőn okok és érvek mellett a szatira, gúny nyilaival is ostronlák elveit, Horvát kínos helyzetbe került. Egy ideig szenvedélyesen küzdött, mi közben nem mindig tudta megőrizni önuralmát. Majd visszavonult, még zárkózottabb lett, mint előbb s csak legbizalmasabb barátaival közölte nézeteit.

De lássunk pár konkrét esetet. Szegvári (Fejér Gy.) a Krit. Lapok VI. füzetében »Szt. István magyar király Salamon nevééről« cím alatt egy példával világosítja, »mint gyönyörködnek némely írók abban, ha magok körül tudós gőzt támaszthatnak.« A példa tárgya Rumy Károly dicsérete, melylyel Horvátot elhalmozza azért, mert a Tud. Gy. 1833. VII. kötetében Horvát szt. Istvánnak *Salamon* névére idéz egy helyet, mely »minden magyar író figyelmét kikerülte.« Szegvári kimutatja, hogy már Cornides ismerte azt s így az egész Salamon név feletti zajgást nem tartja egyébnek, mint »egy kis bibliografusi hetvenkedés«-nek. Horvát a T. Gy. 1836. VI. füzetében válaszol a »szemtelen és undok koholmányok«-ra, s ha sikerül is egynémiben kifejtteni igazát, a tárgy érdemére nézve semmi maradandót nem nyújt. Másrészt pedig elárulta a hatást, melyet reá ironikus megjegyzések tehetnek.

Még élesebb összeütközésre adott alkalmat az Aurora-zsebkönyv ügye 1834-ben. A vita Aurora-per név alatt ismeretes s fontosabb mozzanatai a Tud. Gyűjt.

1834. II. füzetében, mely önállóan is megjelent Aurora-per czímen s Bajza Krit. Lapjainak V. és összegyűjtött munkái V. kötetében olvashatók.

A polemiára okot szolgáltatott, hogy Trattner-Károlyi 1834-ben Szemere szerkesztése mellett tovább folytatta Kisfaludy Auroráját. De ugyanezt Bajza Kisfaludy halála után író társaival együtt átvette s 1831, 32, 33-ban tényleg szerkeszté is Trattner-Károlyi kiadásában; az 1834-ik évre azonban Kiliánnal adatta ki. Ez évben tehát két Aurora volt, melyek mindegyike Kisfaludy almanachjának folytatása kívánt lenni. Bajza is. Károlyi is tulajdonának tartotta az Aurorát s egyik a másik zsebkönyvét Pseudo-Aurorának, személyét pedig jusrablónak, bitorlónak bélyegzé. A mocskolódások egymást érték, midőn a közönség tájékozása végett végre Horvát kísérlé meg a vitás kérdés tisztázását. Ő ugyanis, a mellett hogy Károlyitól, mint a Tud. Gyűjt. kiadójától, Bajza szernit 3000 forint szerkesztői díjat élvezett, másképen is hivatottnak érzé magát az igazság felderítésére. Abból indult ki, hogy ő részt vett az 1822-iki Aurora alapításában. Ez érdeme kétségbevonhatatlan. Bánóczy eléggé feltünteti Kisfaludy életrajzában. Hisz ő volt, ki pénzalapot teremtett a vállalat megindítására s maga is 150 frtot ajánlott fel. De nem Kisfaludyt tartá az almanach tulajdonosának, hanem Forgót, Kulcsárt s magát, mint kik a vállalat alaptőkéjét összehozák s gondozák. Kisfaludy 1824-ben tényleg birtokába kívánta venni e zsebkönyvet, mire nézve oly kötelezést adott a bizottságnak, hogy az előlegezett 3000 v. frtot három év alatt kifizeti. S ha nem tenné, ez összeg ősi birtokaira betáblázható legyen. De csak 1000 frtot fizetett ki s a még fenmaradt 2000 frt birtokaira be is tábláztatott.

S így holta napjáig nem lehetett az Aurora birtokosa. Ezért, ha még élteben Bajzának szánta is azt, a neki szánás még nem átadás, annál kevésbbé, mert a miye valakinek nincs, azt nem is adhatja senkinek. A bizottság (Kulcsár halála után Forgó és Horvát), Kisfaludy halála után látva, hogy a 2000 frt, bár betábláztatott, aligha térül meg, örömmel vette, hogy Trattner-Károlyi az Aurora kiadását tovább is magára vállalta s egyelőre Bajzával, 1834-től kezdve pedig Szemerével szerkesztette. Ez a dolog anyagi fele.

Evvel szembe Bajza sem tudott döntő érvet felállítani, bármily ügyes dialektikával, logikai fejtegetésekkel s találó gúnynyal felelt meg válaszában. Az adósság tényleg le nem fizettetett, melyhez az egyezség érvénye kötve volt, bár igaza van, hogy azért nem ő, hanem a Kisfaludy massája felelős. De már az gyenge védelem, hogy ő az Aurora kiadásával senkinek sem árt, hogy ő tényleg behelyezte magát birtokába (Macht geht vor Recht!) s hogy jóhiszeműleg tette.¹⁾ Annál figyelemre méltóbb, mit a kérdés szellemi részére nézve mond. »Minden elmeszülemény eredetileg azé, kinek szelleme által létrehozott. Ez, gondolnám, axioma, mely a természet törvényében alapszik és senki józan által kérdésbe nem fog vétetni.«²⁾ Ez az újkor szava, az írói tulajdonjog fogalmának első formulázása nálunk. Gyulai is e pontra nézve emeli ki Bajza e polemiájának fontosságát. Itt Bajza jogalapon áll. Csakhogy jogát, az írói jogot, akkor még nem védte pontosan körülírt törvény. Magánegyezmény tárgya volt e jog. Bajza a jogérzetből, korunk felfogásából indult ki, Horvát a fennálló viszo-

¹⁾ Bajza összegyűjtött munkái, V. k. 160. l.

²⁾ U. o. 165. l.

nyokat tekintette. Az Aurorát Trattner-Károlyi is, Bajza is folytathatta a nélkül, hogy jogsértésről lehetett volna panaszkodni. S nevezhette egyik a másik művét Pseudo-Aurorának a nélkül, hogy »törvény előtt« bármelyiknek is igaza lett volna. Más kérdés, vajjon írói tisztesség szempontjából helyeselhető-e oly czímet választani egy vállalatához, melyen mások teszik közzé szellemi termékeiket! A vállalatot pedig nem a kiadó teszi, hanem a szellemi munkások. E szempontból határozottan Bajzának volt igaza, mert Auroráját ugyanazon írók támogatták, kikkel együtt ő írt Kisfaludy almanachjába.

A dolog érdemén kívül Horvátra nézve még sujtóbb volt azon ironikus hang, a kicsinylő csipkedés, melylyel Bajza tudományos tévedéseit s önteltségét ostromozza helyenkint. »Ha valakinek, Horvát Istvánnak irataiból tetszik ki ilyenén (halhatatlanságról) álmodozás valamennyi íróink között legjobban, mintha neki a halhatatlanságra már kizáró privilegiuma volna.« Majd más helyt említi, hogy Horvát már előbb is neheztelt rá, mert »Virág Benedek elméssége felett bátor volt az ő (Horvát) kegyes engedelme nélkül elmondani nézetét.« A Biró Pál, Nyirkálló Ödön cikkeire, »melyek Horvát infallibilitását hozták kérdésbe«, ez »békaegérharczczal« felelt. Alább: »Horvát, mint tudjuk, sokat szokott állítani s jóval többet, mint a mennyit megmutatni tud.«

Az Aurora-perből Bajza győzedelmesen emelkedett ki. A Kritikai Lapok érdeme a haladás munkájában elvitázhatatlan. Mindazáltal nem lehet mondani, hogy mindenkor hű maradt volna szavaihoz, melyekkel Kölcseyt közreműködésre felkérte, hogy t. i. a kritikában »a szabad, őszinte, részrehajlatlan ítéletnek kell uralkodnia; néha élesnek és csipősnek is, de soha illetlennek,

soha durvának.«¹⁾ S bár sok dicsérettel kéri a kritika úttörőjét, hogy az első szám vezércikkét írja meg a kritika mibenlétéről, hasznáról, az első füzetben Bajzának kellett ismételnie szavait: »Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan és igazságos.«²⁾ Sajátságos, hogy ez időben Bajzától nagyon eltérően gondolkozott az, ki a nemzet nagy énekesét megítélni merész volt. Szemeréhez 1832. aug. 3. levelében írja: »Kritikázás, mint mi magyarokul azt gyakoroljuk, sem író, sem olvasó jóra nem vezet.« Félreértéseket, czivódásokat, uralkodni-akarást szül. »Én ugyan feltettem magamban, mostantól fogva minden pört kerülni. Nem a Gotsched és Lessing kora ez, hol a zavarból szép jövődjö keljen ki Kritika nekünk nem való. Kés gyermek kezében; mivel vagy maga vágja meg magát, vagy máson ejt gondatlanul sebet.«³⁾

Innen van, hogy az Aurora-perre vonatkozólag is különfélekép gondolkoztak. Kölcsény aggodalommal néz a két Aurora s a belőlük támadható pör elé. Különben pedig épúgy gondolkodik, mint mai felfogás szerint ítélnünk a polemiáról. 1833. ápr. 1-én írja Szemerének:

Az Aurora nem privilegiumos folyóírás; és így azt hiszem Aurora nevű almanakot akárkinek is szabad kiadni, mint gyermekét a cs. kir. Felség nevére is akárki kereszteltetheti. E szerint sem azt nem értem, miért tartja Trattner-Károlyi magáénak az almanak nevet; sem azt nem miért fenyegetődzik Bajza sajátja mellett harczra kelni. Ha egy Aurora helyett kettő jönne ki, az veszedelmes nem lenne; de ha névbirtok felett ismét valami

¹⁾ Szemeretár X. k. CIII. db. 1830. okt. 21.

²⁾ Krit. Lap. 1831. I. VII. l.

³⁾ Szemeretár XII. k. XXVIII.

csúf pör támadna, oly pör t. i., miben te is beszőve lennél, azt fájlalnám. Különben a dolognak csak színével lévén ismeretes, egyebet sem szólanom, sem gondolnom nem szabad«. ¹⁾)

Ellenkezőleg Bártfay egészen Bajza, nem »a hazafiság örve alatt faggyasodó typografus« részére áll. Elégedjék ez meg Petrózával s két emeletes házával s ne akarja elhitetni a közönséggel, hogy ő az Aurórát Kisfaludytól fassione perrenali megvette. Ha azután almanachot, akár Aurora cím alatt, ad ki, ez a közönségre csak örvendetes lehet. ²⁾)

Balogh Sámuel üdvözli Szemerét Bajza elleni fellépéseért, ki már Horvát Istvántól sem nyughatik. Kit pedig minden igaz szívű magyar szeret és becsül. Szemere maga hivatást vélt teljesíteni »a cifraságos időnek fészepőfdagürszelleme miatt«!

Szemere Bertalan szintén elismeréssel szól bátyja Aurorájáról, s Bajza modorában bizonyos elbizakodást s szerénytelenséget lát. S ha érdemei vannak, úgy csak Kölcsey pályáján lehetnek, bár könnyű volna a parallélakat Kölcseyből kijelelni. Kritikai sikereit szópompának, ügyességnek tartja, magát Bajzát nem csak Herder, de Kölcseyhez és Toldihoz sem hasonlíthatja. ⁴⁾)

A kedvező és kevezőtlen gondolkozás vagy ítéletnyilvánítás legkevésbbé sem tartá vissza Bajzát, hogy »a bálványozás szobrait tovább is ne döntögessse«. S ez irányú működésében kiváló előszeretettel foglalkozott Horvát alakjával. Nem tagadhatni, hogy kitűnően meg-

¹⁾ U. o. 13. k. XXIV. db.

²⁾ U. o. 13. XXXV. Bártfay lev. Kölcseyhez 1832. ápril 24.

³⁾ Szemeretár 13. XL. Szemere Kölcseyhez.

⁴⁾ U. o. 13. LIII. db.

ismerte az ő erős és gyenge oldalait. A Krit. Lapok V—VI. füzete szinte kizárólag Horvát czáfolásának van szentelve.

Így az V. füzet »Horvát István és a tudós társaság« című cikke azért leczkérteti írónkat, hogy az akadémiát uton-utfélen, irataiban előadásaiban sértegeti. Előre elítéli a szerkesztendő szótárt, s hogy az akadémia a régi nyelvmaradványok gyűjtése helyett külföldi színműveket fordíttat. Tárgyilagos ítéletet mondva —e— cikkíró Horvát túlzásai ellen kel ki, bár más részt ennek megjegyzései nem mindig váltak a tud. társaság kárára. Utána Bajza »Levelek« cím alatt a barátjától gúnyos védelembe vett Horvátot ostorozza, kitől a közönség egyre idegenedik. De szerinte ennek ő maga az oka. Előbb meghunnyászkodtak előtte, de korunk nem ismer Herkuleseket, feltétlen nagyságokat. Osipdesi Schwartner elleni vitáját, megrójjá »mindent elárasztó citátumait«, melyek főerejét teszik. Ebben senki őt túl nem szárnyalja. Csak az a baj, hogy logikája, érvelése gyenge. Pedig nem az a fő, mi, hanem mért és hogyan történt, nem hogy milyen himzetű volt szt. István palástja, hanem micsoda szellemben uralkodott. Hogy Kain magyar volt-e vagy zsidó, mellékes, de hogy a történet magistra vitae legyen, erre kell törekedni. Kár, hogy Horvát óriási ismereteit az életre gyümölcsözővé nem teszi. Szatirizálja modorát, hogy igen sokat ír »figyelemgerjesztésül«. Legmetszőbb, hogy Horvát elméskedő kritikáját teszi gúny tárgyává. »Látod, barátom, mily csodák történnek a világban, a csigák tánczolnak, a halak énekelnek, Horvát István pedig elméskedik«! A cikk nagyon sokat, helyesen s éles szatirával mond, s igen alkalmas volt Horvát nimbuszának eloszlatására.

Bajza polemikus iratai közt azonban egy sincs, mely értelemben, eszmékben, ironikus ötletekben, finom célzásokba burkolt vágásokban gazdagabb volna, mint »Emlékeztető Horvát István számára« a Krit. Lapok V. füzetében. Valóban Horvát hibáit senki sem figyelte meg jobban, senki nem rőttá meg bátrabban és igazabban, mint Bajza e vitáiratában. Természetes, hogy a gúny nagyításairól sem mond le. Többek közt kéri Horvátot, hogy többször is elmélkedjék, mint a Tud. Gyűjt. VIII. füzetében tevő, Nyirkálló és Biró közleményeire, melyekért őt korholja. Ép elméskedése által lesz nevetség tárgya. Magát óriásnak képzelő tudósnak nevezi, ki molylikasztotta öreg codexekkel harczol. Megemlékezik róla, mint a história Góliáthjáról; elismeri, hogy sok jeleset tett, mert oly tehetségekkel, mint az övé, jeleseket nem tenni nem is lehetett. De leginkább töredékeket, nagy ígéreteket, tudományos fenyegetőzéseket nyújtott. A Rajzolatok hypothesisek etymologikó-historikus codexe nem más, mint ígérek tára. Folyton éheztetni olvasóit, kiknek meg kell elégedniök holmi száraz falatokkal. Ptolomaeus gályájához hasonlítja őt, mely temérdek felszerelése mellett nehéz járású s arra való volt, hogy mint rendkívüli csoda a nép által bámultassék. Arany hegyeket ígér, de vakondtúrásokat ad. Mindazáltal ha egyebet nem, azt megtanulhatni tőle, mint nem kellene a historiában regélni. Hogy folyton támadja az akadémiát, azért teszi, mert minden lemondása daczára is szeretne tagja lenni, ha nem tartaná titánnak magát s a társaságot dióhéjnak. Az új iskolát is hiába támadja, a haladás fenn nem tartóztatható. Horvát 20—30 évvel előbbi elveket hirdet. Elért s rothadásnak indult tudósnak tartja, még ha bebizonyítja vala azt is, hogy Ádám magyarul beszélt. Sze-

mére veti több helyt nyilatkozó elbizottságát s hiuságát is. Inkább hasznos és óriási ismereteit értékesítené, mint hogy a hypothesisek tengerén csolnakáz. Végül felsorolja czímeit, melyeket Horvát valóban pontosan ki szokott rakni művei homlokán.

Jellemzetességéért s azért is hoztuk fel Bajza ez írását, mert Horvát botlásainak feltüntetésére találóbb szavakat alig idézhetnénk. Itt összes tévedései s szögletes modora élénk világításban áll előttünk. Horvát valóban többet képzelt maga felől, mint műveinek értéke megengedi, történeti módszere hibás volt, többet ígért mint adott s bizonyos uralkodói tónusban nyújtá műveit. Igaz, hogy Bajza mindezt nem a legszelidebb szavakkal fejezi ki, azonban túlzásait eléggé megmagyarázza, sőt menti a vitatkozás heve.

A Krit. Lapok VI. kötete is hoz még kemény antikritikát Horvát ellen azért, mert ez a Tud. Gyűjt. 1834. XII. füzetében gáncsolja az akadémiát, hogy a nagy jutalmat Kisfaludy Sándor és Vörösmarty közt megosztá. Horvát megjegyzései egészen subjectiv jellegűek, melyek semmi nagyobb sértést nem foglalnak magukban; sőt abban általánosan igazat mond, hogy az akadémiának hallgatni kell a »nagyobbik akadémiára, azaz a nemzetre is«. Ma hallgatással mellőznének hasonló felszólalást. De az akkori érzékeny kritika hevesen s nem sikertelenül utasítja vissza a vádat. A replika hangján azonban jobban az tetszik meg, hogy Bajzáéknak még mindig igen sok mondani valójuk volt Horvát István túlzásainak kimutatására.

Horvátnak az akadémiával szemben elfoglalt álláspontjából s szerkesztősége idején kifejtett működéséből következő eredmény tűnik ki. A nemzet s a tudományos

és írói világ nagy elismeréssel viseltetett érdemei iránt; ezért iparkodott a tudós társaság tagjai közé számítani. Horvát azonban nem fogadta el a megtiszteltetést, s evvel elárulta sértett hiuságát s túlságos önbecsérzetét. Magára maradva mind jobban elmaradt a korszellemtől, meggyökerezett félszeg történeti vizsgálódása mellett, botlásai egyre sűrűbben s világosabban napfényre derültek. Így a reakció nem maradhatott el oly időben, melynek törekvéseit élénk kritikai szellem lengte át.

XX.

Horvát tudományos pályájától, vitáitól, műveitől forduljunk életének más oldalához. Micsoda újabb mozzanatok merülnek fel magán viszonyaiban? mily újabb összeköttetésekben állt kortársaival? Hogyan működött tanári pályáján? Miként fordult feléje az 1832—36-iki országgyűlés figyelme?

Az óriási áldozatok, melyeket tudós késztetének megszerzésére hozott, jövedelmének jó részét megemészték. A családi gondokat kétségkívül nem egyszer súlyosan érezte a szerető férj, a feláldozó atya. Mindazáltal nagyobb rázkódások nem zavarták meg a családi élet örömei s bajai közti egyensúlyt. Érték csapások, megpróbáltatások, de férfiasan viselte azokat, s megmenté a családi lét nyugalalmát, a békétűrés vigaszát. Anyját ekkor már s pedig véletlen baleset következtében elveszté. Hűn szerető neje 1834-ben szintén elhunyt. Ellenben Árpád szorgalmasan tanult a székesfehérvári cisztercita konviktusban, s példás viselete-, jeles tehetségével s szorgalmával kiérdemelte tanárai szeretetét. Szabó Krizosz-

tom igazgató, Mórocz Kálmán tanára nem egyszer fejezték ki ezt az atyának írt levelökben, egyuttal köszönetet mondva a figyelemért, melylyel Horvát fáradozásait jutalmazá. Egerben lakó Gilányi Mihály, Szepessy Anna férje, fiának »jurátusi éveire asztalt« adott a 30-as évek elején. Ugyanez időben (1836—37) Reguly Antalnak a zirczi apát pártfogása mellett (évi 200 pforintért) hajlékot ad otthonában. Bábaságot tanult Anna nővére alkalmazást keres Fejérmegye hatóságainál. Gyakran keresik jótéményét, kik arra vannak utalva, hogy mások irgalmából tartás fenn életöket. Bizonyos Lencsés Antal-, Mészáros Mátyástól számos esdő levél található levelezései között. a mi azt engedi következtetni, hogy sohasem bocsátá el őket segedelem, vigasz nélkül.

Viszont őt sem hagyták el a nemesebb lelkek, a haza oltárán áldozó Maecenások. Májer József, kivel oly szoros és benső barátságban, oly tüzes hazafisággal folytatott s egymást képző levelezésben állt a század elején, ekkor már a székesfejérvári káptalan tagja volt. 1832-ben újra felkeresi Horvátot levelével, dicsekszik benne nem annyira azzal, hogy őrkánanokká lett, hanem hogy székét magyar beszéddel foglalá el, mi »a káptalanoknál első példa«. Árpád fia részére pedig 50 ezüst forintot ajánl fölévenkint, nevelésének előmozdítására minden kitelhető gondját igéri. Ugyanez ajándékát a következő évben is megadja, a Tud. Gyűjteményre 20 vfrttal előfizet, 1834-ben pedig »a szorgalmatos, szerény és magát tetszető viseletű« Árpádnak az évi segély öregbítését igéri, ha a bölcséleti tudományok tanulója lesz.¹⁾ Kétségkívül beváltotta ígértét. Ürményi Maximilián már 1829-től kezdve évi 100

¹⁾ M. N. M. Com. Ep. 1425. Q. L. Májer Józ. lev. XX

pforintot ajánl oly feltétel alatt, »ut res inter nos arcana maneant.« ¹⁾

Anyagi gondjainak csökkentésére s tudományos törekvéseinek emelésére vált Villax Ferdinánddal, a Zircz, Pilis és Pásztó egyesült apátságok apátjával kötött tartós, és zavartalan barátsága is. E viszony eredete korábbi keltű. Fentebb említettük, hogy Horvát összeköttetésben állott korának lelkesebb magyarjaival. A nehéz viszonyok daczára is számosan voltak ilyenek az egyházi rend kebelében. S nem kevesen a szerzetes rendek soraiban. Többen voltak barátai a Szt. Benedek-, ciszterczi és Szt. Ferencz-rendiek közül. Nem egyszer fordult meg Pannonhalmán, Zirczen s a székesfejérvári ciszterczi kolostorban. A kiválóbb egyéneket csakhamar felismerte s iparkodott megnyerni szebb célra törő barátságukat. Villaxszal kötött barátsága is bizonynyal korábbi, mint hogy 1827-ben levelezésük megindul. De az sem lehetetlen, hogy az országbíró magas háza szülte viszonyukat. 1826-ban, tehát apáti székbe igtatása évén Urményiné Komjáthy Annához írt levelében mély hálával emlékezik meg e fenkölt lelkű nő kegyességéről, mely nagyban eszközölte, hogy »felemeltetésének akadályai« elháríttassanak.²⁾ Később is számos nyom utal arra, hogy a zirczi apát szívesen látott vendég volt a váli kastélyban, viszont iparkodott kedveskedni a kastély úrnőjének. Ez a körülmény is lehetett ismeretségek, majd barátságuk kezdete. Villax finom ízlése s nem mindennapi szelleme felismerte s tisztelettel méltányolta Horvát tehetségét, buzgalmát s írói és tudós hírét. S Horvát szeretettel páros tiszteletet érzett oly férfú iránt, ki a rábízott testületet erély-

¹⁾ U. o. Ürményi Max. lev.

²⁾ U. o. Villax levele.

lyel s a haladás és korszellem követelményeihez mért buzgósággal iparkodott célja felé vezérteni. S ily férfit volt Villax, ki e mellett nagylelkűségét nem egyszer rendje körén kívül is dicsérettel érezteté. Mellőzve a törekvést s eredményeket, melyekkel a rendnek anyagi viszonyait súlyos idők s csapásos évek megpróbáltatásai közt is rendezte, a rend erkölcsi reputációja s szellemi niveaujának emelésére minden eszközt megragadott. Irányadó körökben mindig méltósággal és sikeresen helyettesíté a rábízott testületet. Előkelő körök szívesen látott tagja, a zirczi anyakolostor magas vendégek, a szellemi és vagyoni arisztokraczia kedves találkozó helye volt. Az akkori hiányos tanítási s képzési rendszer mellett is iparkodott készült tanárokkal ellátni egri, pécsi, székesfejérvári intézeteit. A fiatal jelölteket Bécsbe, Pestre, Szent-Keresztre rendelte tanulmányaik végzésére. Éles szeme felismerte egyes növendékeinek jobb tehetségét s hajlamát, törekedett azt kifejteni, munkakedvét és erejét fokozni. Horvát kezére szolgált a nemes lelkű főpapnak törekvéseiben. Viszont ez is gyakran érezteté vele kegyét, enyhítgeté sorsa mostohaágát. Így fejlődött ki köztük az a benső és őszinte rokonérzés és nagyrabecsülés, hogy Villax »testvérül« kívánja vele megosztani javait s Horvát háza népével imádkozik az Ég urához jóléteért.

1831-ben Ihász Györgyöt utasítja hozzá Villax, midőn a pécsi lyceumba rendeli tanárnak. »Hozzád, — írja — mint barátomhoz, mint szerzetem barátjához, mint hazánk edes nyelvének tökéletes ismerőjéhez, első tanítójához utasítom, hogy megismertesd vele szép hivatalának körét, azon utat, mely nyelvünk virágzására, tökéletesezésére, terjedésére vezet, hogy követvén azon utat, melyet fáradhatatlan munkásságod által nyelvünk csinosodásán

munkálkodva tettél, — magának, szerzetemnek hírt s dicsőséget szerezhessen, s szép tehetségeit egészen hivatásának szentelje. Azért kérlek, szerezd meg nékie mind azon könyveket, melyek nélkül célját el nem érheti s engedd meg nékie, hogy kétséges esetekben hozzád folyamodhasson tanácsodért, útmutatásodért.«¹⁾ Ihász a következő év októberében a filozófiai kar idősbje, dékánja s Horvát előtt valóban derekasan meg is felelt a magyar grammatika és hist. literariából.²⁾ Mondanunk is felesleges, hogy Ihász később a rend kötelekeiből kilépve az egri egyházmegyébe ment által s Ihász Gábor név alatt írta maig használatos nyelvtani munkáit.

Ugyan így ismerteti meg vele a szerzet jeles tudományú tagját, Török Istvánt. Levéllel küldi hozzá, melyben ajánlja őt, mint ki »kedveli a tudományokat s nagy szorgalommal műveli az Istentől nyert szép tehetségeit.« »Használd, kérlek, ezen első összejövetelt, — írja — buzdító szavak boldog következésű leszen reá, szerzetemre«.³⁾

1836-ban kéri tanácsát, miként volna kiadható Mangin Károly szerzetese munkája, melyben a világrendek történetét írta meg, »mert még az ilyesekre költeni áldozatba kerül.«⁴⁾ Mangin egy következő évi levelében, mint olaszfalusi plébános, már köszönetét is nyilvánítja Horvátnak a kiadás körüli eljárásért. Mivel azonban az előszónak egyes helyeit Reseta censor kifogásolta, azt újból átdolgozva ismét Horvátnak küldi, hogy ha szükséges lenne még, módosítson rajta tetszése szerint.⁵⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Villax lev.

²⁾ Horvát 1832. okt. 15. lev. a zirczi levéltárban.

³⁾ M. N. M. Com. ep. Villax lev. 1834. jan. 25.

⁴⁾ U. O. 1836. aug. 8. lev

⁵⁾ U. O. Mangin Kár. lev.

De Villax sem maradt adós a tett szolgálatokért. Árpád a fejezvári konviktusban nevelődött. Az atyát több ízben gyámolítá segítségével, 1836. aug. 8-án pedig 1000 frtot küldött neki, biztosítva őt, hogy gondjainak kevesítése élte legforróbb óhajta. ¹⁾

Horvátnak a zirczi levéltárban levő hét darab eredeti leveléből több érdekes vonás tűnik elő, melyek az ő, ép ez idei, gondolkozását s életviszonyait élénken illusztrálják. Így Villaxnak meleg soraira, melyekben érdemeit kiemeli, ez a többek közt ekkép válaszol 1827. márcz 6-iki levelében: »A mit rólam barátságos szived kiöntött, az inkább jóságodon, mintsem valami érdememen épül. Minden a mit tettem, az, hogy mintegy hatvanötezeret könyvekre kiadtam. Más ilyen summa pénzen inkább házat vett volna. Én pedig könyveim mellett sokszor pénz nélkül vagyok, vagy más szükségét látok. Isten neki! szándékom jó és magos; igyekezetem hasznos, ha a régiséget tekinted. Nem sokára arra jutok, hogy kridát kell hirdetnem. De akkor majd titeket, barátaimat, veszlek requisitio alá, Taval és az idén közel öt ezer forintot adtam szükséges könyvekre s ezen summának következése az, hogy Ádám, kinek igazi neve IULIA, magyar volt. Látod, mennyibe kerül, Édes barátom, a tanulás.« ²⁾

Többször megemlítők Horvát jellemzésére azon vas-szorgalmat, lázas tevékenységet, melylyel éjt napot egybeolvasztva dolgozott, ha valamely szerinte fontos tárgyra szegezte őt tudományos szenvedélye. Villaxhoz írt leveléből tudjuk, hogy 1830-ban, midőn jászokról szóló művét adta, két hónap alatt szobájából háromszornál többször ki sem lépett. Nagytáznak vehetnők e mondatát, ha utána nem

¹⁾ Com. ep. Villax lev.

²⁾ Horvát lev. a zirczi levéltárban.

vetné a túlfeszítés következményét, hogy megbetegedett, se ülni, se járni nem tudván, a munkát félbeszakítania kellett. Már-már papra volt szüksége, s minthogy Villax iránt nagy bizalommal volt, mint ki ismerte őt, magához akarta kérni Pozsonyból. »Elő is vettem sok izben tollamat, írja 1830. decz. 28-án, s írni akarék hozzád — de a Grand Inquisitor, kit veled egy házban lakottnak mondának, mindenkor visszajesztett. Félttem, minthogy az ilyen embereknek igen hatalmas szaglásuk van, hogy valahogy levelem szagát nálad megérzi s majd tégedet is, ámbár ártatlant, vallástalannak fog tartani s reád fogja mennydörgegni: Mit? Még meg is ajándékozta az úr őtet? Nem tudja-e, mit mond a szentírás: Ne Ave quidem dixeris Haeretico.« Majd az Üdvöztőhöz hasonlítja, ki elhagyja kilenczvenkilencz juhát, hogy a századik eltévedtet megmentse.¹⁾ Horvát határt nem ismerő tevékenységének, az ő és barátja nemes gondolkodásának ép úgy tanúi e sorok, mint a mennyire magyarázzák, hogy a kémkedés-, a magyar szellem üldözőitől még mindig nem lehetének biztosságban a hazafisag bajuokai. S Horvát e korban volt haereticus, azaz a hazafiság apostola.

Megjegyezhetjük, hogy az akadémia első támogatóinak névsorában Villax egymagában képviseli az egyházi rendet. Magasabbra néző szelleme a magyar nemzeti múzeumról sem feledkezett meg. 200 császári arany ajándék ma is ritkábban telik fukar nagyjainktól. Abban az időben kétségkívül számot tevő áldozat a haza oltárán. Villaxnak a nádorhoz intézett levele így hangzik: »Serenissime etc. etc. — Dudum est quod Sacer Religiosus Ordo Cisterciensis, moderationi meae clementer

¹⁾ Horvát lev. a zirczi levéltárban.

concreditus, altas Serenitatis V. C. R. Intentiones, ad suppeditanda Genti Hungaræ amplissima Culture Nationalis adminicula tendentes, profundissimo veneratur cultu, gratiosissimoque recolit animo.

Atque isthic certe gratus animus me, ordinemque meum nunc, dum emtæ Jaukovichianæ prædivitis literariæ et antiquariæ Collectionis fama fidedigne ad nos recentissime pertigit, in id ultro stimulavit, ut ad soccollandas altas Serenitatis V. C. R. Intentiones, nunquam interituro Patriæ emolumento hac etiam vice sacratas, 200, idest ducentos aureos præter et ultra Ratam, ordinem nostrum nefors e Comitiali Repartitione suo tempore mansuram, in parata Cassæ Regnicolari mox ac illico inferre parati simus.

Dum proinde humillimis exoro precibus, ut Serenitas V. C. R. hanc oblationem nostram benigne suscipere dignetur animo, una altis gratiis et benignitati memet, fratresque meos religiosos devoveo, et profundissima cum veneratione emorior Serenitatis V. C. R. Zirczii 6-a Decembris 1832. humillimus Servus et Capellanus Ferdinandus Villax m. p. de Zircz, Pilis et Pásztó Abbas.«¹⁾ Nem is késik Horvát örvendő lélekkel magasztalni barátja nagylelkűségét.

»Paleta ur, — így kezdi 1833. ápr. 19-iki levelét — a folyó április hónap 11-dikén által adta nemes ajándékok fejében a 200, azaz két száz császári aranyat a magyar nemzeti múzeum számára. Megleptél fölöttebb nagylelkűséggel és okosságoddal. Ha ezer pengő forintot ajánlottál volna, nem tett volna bőkezűséged oly nagy lármát, mint a KÉT SZÁZ ARANY! — Néhány óra

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1823. III.

mulva tüstént magam általvittem az ország pénztárába ajándékokat s mi bánulás volt ott is a Kétszáz Aranyon!« — »Tiéd tehát, és a kormányod alatt élő cisztercita szerzeté az a dicsőség, hogy elsőik igyekeztetek a magyar nemzetnek megszerezni a becsülhetetlen értékű Jankovich Gyűjteményt. Ennek valóban jobban örvendek, mintsem ha egy nagy birodalmat nyertem volna önmagam számára. Most folynak azon veszedelmes idők, melyekben az egyházi rendnek igen bölcs okossággal meg kell mutatni, hogy a papok és szerzetesek nem HERÉK a köztársaságban. — — Tüstént irtam Posonba a Nádor udvarába e pénztételről. — Volt ott is, tudom bizonyosan öröm, a kétszáz aranyon! Én nem győzőm csudálni okosságodat. Ujságba nem tettem a dolgot, mert a Tudományos Gyűjteményben magam akarok róla első szólni. Innen majd elterjed a tárgy szerteszét mindenfelé a hazában. — Negyed napra úgy is tele volt vele Buda is, Pest is. — Egy nagy ur előmbe jöve kérdeze: Hallotta-e az ur Villax nagylelkű tettét? — Bezeg ez ám a derék Apátúr! De ő két lovon jár s nem haton, mint Dréta. — Eszembe juttatták e szavak mondásodat: Én Pistám! úgy kezdem dolgomat, mint szegény, s úgy végzem, mint gazdag apát ur!«¹⁾

Horvát ez idei házi viszonyait élénken megvilágítja 1836. aug. 22-én Villaxhoz intézett levele, melyben egyebek közt így szól: »Reguli Antalt édes örömetst magamhoz veszem s Árpád mellett a hid utczában adok neki különös szállást, délre négy, estvére pedig három tál ételt s fölöstökömöt kávéból és zsemlyéből, mosást és paraszt leány szolgálatot, — mert én inast nem tartok.

¹⁾ Horvát lev. a zirczi levéltárban.

Azonban csak úgy teszem és ígérem ezt, ha tud tűrni és szenvedni velem. Nálam most asszony a háznál nincsen; a gazdasszonyokkal pedig és pesti szakácsnékkal ezer a baj. Nem egyszer a nagy költség mellett is — melyet én az illendőségig kémélni soha sem szoktam. konog a hasam s a gyermekeimé: mert nem jól főzött ételeket adnak bé. Iyenkor, mivel itt a hibát fölfödni sem igen szabad, türöm olajjal győzőm s egy pár tojással segítek a dolgon.¹⁾ Ha tehát, újra mondom, kész ilyenkor tűrni, nekem legkisebb nehézségem sincsen a békafogadásban. Nem képzelhetitek ti falusiak és mezővárosiak, mi fölötte bajos itten, hol minden tizennégy nap az esztendő kitelik, jó cselédre szert tenni. Gondold meg tehát vele együtt, mi legyen tenni való. Én, mondom a pénzt soha sem fogom kémélni, de ha az haszontalanul adatik ki jó szándékom mellett is, arról nem tehetek. Ilyen bajoknál fogva nem egyszer már vendégfogadóból akartam ételt hozatni, a mi szinte ezer meg ezer galibával jár s különben is házi népem asszony cseléd nélkül el nem lehet. Nekem is vagyon tehát világi létemre is szükségem a patientiára, vagyis baráttánczra.«²⁾

Ezen és hasonló bizalmas nyilatkozataiban megtaláljuk Horvát házi életének, anyagi viszonyainak képét. Ő nem kimélte a pénzt. Ifju kora óta szívesen költött tudós készletek megszerzésére, melyeket kutatásaihoz szükségseknek hitt. S ebből érthető, hogy kridáról beszél, holott tetemes évi jövedelemmel rendelkezik. Egyetemi tanár, könyvtárőr, író, szerkesztő, élvezi barátai jótékonyágát, s azonfelül ott van fejérvári háza, Pénzes völgyi földjei,

¹⁾ Egy Fejérvárott imént elhalt úrhölgy állítása szerint Horvát kedvelt étele volt a tojás rántotta.

²⁾ Horvát lev. a zirczi levéltárban.

melyeket Zuber Imre még mindig 40 frtéért ad haszonbérbe. Ezen kívül még Tabajdon is voltak földjei, rétjei, melyek Eröss Benjamin szerint igen kapósak.¹⁾ E birtokát hat évi bérbe adással kezelte. Még hozzá a pátkai szőlő, melynek pinczéjét Fejér György bérelte ki. Mindez természetesen nem lehetett elég, ha tudjuk, hogy ő ezeket áldozott könyvek vásárlására.

Az érintett viták által elkeserítve mind szűkebbre vonja magán körét is. Reseta, Vass László, Walther László (a Károlyi család titkára) most is meghitt barátai. Ilyenkül említi Weszerlénét, Lappauernét s bizonyos Dercsiket is. A politikai ügyekbe nem avatkozik. Ez összefügg jellemével. Horvát a mult embere, s a 30-as évek törekvései a jövő szebb képét tükrözik vissza. Mindazáltal az országgyűlés eseményeiről pontos tudomást szerez magának. Főleg Farkas György (a Czirákyak titkára) értesíti őt terjedelmes leveleiben a dolgok folyásáról.

A 30-as évektől kezdve írói összeköttetései is lazulnak. A régebbiek ritkán keresik fel őt, az ifjabb nemzedék pedig inkább fordul a triumviratus tekintélyéhez. De Kazinczy még 1830-ban is megküldi »Szent hajdan Gyöngyei« munkáját Horvát Árpádnak. E műve árából reméli egyuttal, hogy az atyjának adós 200 frtot, melylyel őt nagy bajból ragadá ki, visszafizeti. Meg is bizta Bártfayt, hogy mihelyt annyi pénz foly be, melyből ez adóssága kitelik, a fizetést eszközölje.²⁾

Szabó István, a magyar Homérosz, 1836. írt levelében melegen emlékszik meg a barátságról, melyben vele 17 év óta van s »görög virágok« könyvecskéjét küldi viszonzásul azért, hogy Horvát egy értekezését ajánlással vette

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Eröss lev.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Kazinczy lev. 1830. jún. 29.

fel a T. Gyűjteménybe. Más helyen Horvát buzdító leveléről tesz említést, »mely a szívnek, észnek és hazafiságnak remekei közé tartozik.« Példája, szavai őt is ragadják ama koszorús pálya felé, melyet Horvát dicsőséggel megfutott.¹⁾

Brassai Sámuel, veterán tudósunk, 1833-ban örömét fejezi ki, hogy a T. Gy. szerkesztését Horvát vette át, mi szerinte a tudomány előmenetelének s terjedésének hathatós eszközölője lesz. Ha csak részben teljesült is e jóslat, mutatja, hogy Horvát működéséhez igen nagy reményeket fűztek.²⁾

Podhradszky József más oldalról fogja fel a dolgot, 1836-ban adatokért fordul hozzá, majd »elréműl azon, hogy Horvát a T. Gy. szerkesztésétől megválni szándékozik. Előre látja, hogy ez esetben, ha fennmaradna is a folyóirat, protestáns kézre kerülne; kéri tehát a közjó és a kath. hit érdemére, hogy szándékától elálljon, miért közbenjár a főpapoknál, kéri a gondviselést, »hogy távoztassa el a keserű poharat s indítsa meg azokat, kik ezt elháríthatják«.³⁾

Pulszky Ferencz 1834-ben Pozsonyból keresi fel levelében őt, mint legmélyebb historikusunkat és arkheológusunkat.⁴⁾

A Jankovich-féle régiséggyűjtemény átvételére 1832-ben Horvátot nevezte ki a nádor, országos ellenőrnek pedig Fáy Andrást. Fáy ez alkalomból kifolyólag nagy elismeréssel nyilatkozik Horvát roppant olvasottságáról s történeti ismereteiről, bár magában sajnálkozott téve-

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Szabó István lev.

²⁾ U. o. Brassai S. lev.

³⁾ U. o. Podhradszky József lev.

⁴⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Pulszky Ferencz lev.

désein. Jegyzőkönyvi feljegyzései szerint »Horvát komolyan állította, mikép szent Pál magyar volt, a szamaritai asszony palócz, a siciliaiak székeltek, a parthusok, kik később maurusoknak is neveztetnek, kúnok voltak, és így Lucanus sokat beszél a magyarokról, miért is Lucanust 16-szor átolvasta. Egyszer meg Teleki József gróf ebédjénél, melyen Horvát is jelen volt, Széchenyi István legutóbb Angliában tett útjáról beszélgetvén, azt mondá, hogy ő Angliában oly jól érezte magát, mintha itthon lett volna. Tudja-e Nagysád, mi ennek az oka? kérdé tőle Horvát mosolyogva. — Nem biz' én, felel meglepetve Széchenyi. — Mert az angolok valóságos magyarok, mondá Horvát; az angol és magyar nemzet egy eredetűek. Széchenyit természetesen még jobban meglepte e felelet, s Horvát távozta után sajnálkozva mondá, hogy a jeles férfinak rögeszméje van. Horvát ezt megtudta, s nem hogy kigyógyult volna abból, hanem még jobban nehezelt Széchenyire, ki őt már előbb az akadémiai titkárságnál is mellőzte.«¹⁾ E kis adoma, míg némi világot vet három jelesünk egymáshoz való viszonyára, más részt nincs túlzás nélkül, midőn Horvátnak lakoma közben humorosan tett magyarkesztő megjegyzését mintegy pathologiai jellegű rögeszmének tünteti fel.

Ez időben a kritikus Kölcey sem igen lelkesül Horvát iránt, bár előbb gyakran dicsérőleg emlékezik Kazinczyhoz, Szemeréhez, Vitkovicshez intézett leveleiben. Sőt Szemeréhez írt egyik levele nagyon kedvezőtlen színben tünteti fel hősünket. 1838. febr. 14-én írja neki, a triászra visszaemlékezve, hogy »Horvát és Vitkovics lélekben soha szoros kapcsolatot velem nem formáltak . . .

¹⁾ Badics Ferencz »Fáy András életrajza«, 1890. 264—266. l.

Engem egyik sem értett soha. Horvát a maga fenségében nem is gondolkozott oda, ha bennem van-e valami érteni méltó? De benned, édes Palim, a találkozás első pillanatától kezdve rokon keblet találtam; s én jól emlékezem, miképen mindjárt előszer mi értettük egymást; mi fonákságokat láttunk ama kettőben; és barátságunk szövetének megerősödése után a Triász még csak névben élt; de mi ketten attól különböző, névre nem szoruló egészet alkotánk. Literatori hitünk, viseletünk s mindenünk az övéktől lényegesen különbözött. H... mindinkább tudós professor úr, V... mindinkább tek. fiscalis úr lón. A pénz szent szerelme (sacra fames) volt, a miben ketten testvéresen egyeztek; de úgy, hogy azt egymástól is testvéresen elvették volna.«¹⁾ Megengedjük, hogy Kölcsey, mint költő, a triász tagjai közül legtöbb vonzalommal volt Szemere iránt, kiben legerősb költői ér lakozott, de hogy Vitkovicsot, különösen pedig Horvátot kapzsóság, pénzsovár hajlamok vádjával illessük, arra életöknek, műveik-, levelezéseiknek tanulmányozása bennünket fel nem jogosít. Kölcsey ekként nemcsak kritikai műveiben, de mint erkölcsbíró is, az elfogultságtól nem ment szigorúsággal ítelt.

Azon körülmény, hogy Horvát Kisfaludy Sándor levéltárának számos régiségét közölte a Tud. Gyűjteményben, alkalmat szolgáltatott, hogy Himfy szerzője is elmondja hozzá viseltető érzelmeit egy, 1833. június 14-én írt levelében. Ismeretségek különben korábbi. Már Fejér György írja 1818-ban Horvátnak, hogy Kisfaludy S. nagyra becsüli őt. Ugyanekkor a Marczibányi ünnepélyek

¹⁾ Kölcsey F. minden munkái. Franklin-társulat kiad. 1887. IX. k. 471—472. l.

közelebb hozták őket s Kisfaludy nyert jutalmát is Horvát dáma-kalendáriumára ajánlái. A jó viszony és bizalom ez időben sem csökkent, miként mutatják érdekes és jellemző sorai.¹⁾

Különösen tisztelt, drága kedves Uram Öcsém!

Meglepett engem Uram Öcsémnek szivessége és barátsága, melynél fogva azon részbe metszett régi oklevelet Roland Nádorét, nekem ajánlani és cz által engem a nemzet előtt megbecsülni méltóztatott; — meglepett engem Himfymnek és utolsó Regémnek Uram Öcsém által írt kedvező bírálata is. Távol vagyok attól, hogy én ezt tulajdon és valóságos érdememnek rovássára metszhetném, hanem tulajdonítom kedves Uram Öcsém lelkes hazafiságának és jószívűségének, melynél fogva hazafiúi törekedésemet érdeménél feljebb méltatja. Vegye Uram Öcsém forró köszönetemet szivességéért, barátságáért! — Az új magyar világ nehezen fog megelégedni az én munkáimmal és Uram Öcsémnek arról írt bírálatával, azon okból, mivel, mint Gróf Cziráky mondja, minket minden paraszt ember és asszony is megérthet, a ki magyar; az új magyarokat pedig még a magyar tanultak sem. Én míg élek, megmaradok írásom módjánál; és örülni fogok, ha hazámnak minden fia és leánya könnyen meg fog érteni. Én az ujítókat nem kárhoztatom, mert csakugyan némely jó és elfogadtatható szó kerüle már szó-gyűjteményeinkből. Csak azt nem hagyhatom helyben, hogy ők hátramaradóknak tartják, sőt gúnyolják azokat, kik velek kezét fogva, hanyathomlok nem sietnek. — utóbb talán ki a magyar nyelv tulajdon természetéből; legalább bizonyosan ki keleti tulajdonából és természetéből oly

¹⁾ U o. XVI. Kisfaludy 8. lev.

nyugotiba, mely talán örökké az idegenség bélyegét fogná viselni.

A mostani Tudományos Gyűjteménynek szerkezetével, irányával, a mennyire ezt vidékünkben tapasztalhatam, igen meg vannak elégedve az olvasók. Különösen érdeklik őket a magyar régiségnek és régi okleveleknek közlése. Ezen ítéletet közgyűlésünk alkalmával hallottam oly férfiaktól, kiknek ítéletök legnyomósbnak tartható. Az egész műveltebb magyar közönség meg lévén velem együtt arról győződve, hogy Uram Öcsém nem csak első, hanem egyetlen egy diplomatikus a magyar nemzetnek, következésképpen sok még homályban rejtőző régiségről csak Uram Öcsém adhatna némely világosítást, minden oldalról azon közkívánat jelentgeti magát: Vajha a Banderiumokról közölne Horváth István némely értekezéseket a Tud. Gyűjt-ben! — A régi okleveleket el ne hagyja Uram Öcsém. János öcsémnél, mint tudva van, most is mintegy ötven darab van Uram Öcsém szolgálatjára. Ha Pestre megyek, innen hazul is viszek ismét egynehányat magammal. Sok ideig csak e kis levéltárunk is elegendő érdekes régi oklevelekkel szolgálhat Uram Öcsémnek.

Legujabb Regénimmel én most pórul jártam. Először írtam *Miczbánt*. Csak mikormár kész volt, akkor vevém észre, hogy egy Asszonyinak a közönség előtt két gyermeket szülni, nem aesthetikai rajzolat; és félre tetém. Azután írtam *Balassa Bálintot*. Ez is már majd végére jutott, midőn észrevevém, hogy az ő panaszsa *a kalap, a csalma és gucsma* ellen *a kalap* kritikáját nem fogná kiállani. Ezt is félre kellett tennem. Most írom nyakra-főre *Szigligetet*. Ezt a censura nem fogja bánni: mert csak Szerelem és Diadal. *Balassa Bálintot* azonban ki fogom gyalulni, ha lehet, úgy hogy a censura engedelmes legyen. Talán egy

belefont mesés vadság ezt végre fogja vihetni. Balassa Bálint Énekét, mely miatt hazájából ki kelle bujdosnia. noha mint mondják, nyomtatva van, sohasem olvashattam. Ha esmeri Uram Öcsém, méltóztassék azt velem barátságosan közleni. Regéimben én magam írtam helyette egyet, amely azonban fülánkosabb és mérgesebb, mint az eredeti lehetett.

Egyébaránt szivemből jó egészséget, jó kedvet, vídamságot kívánván, magamat tapasztalt becses szivességebe és barátságába ajánlom és igaz tisztelettel vagyok

Kedves Uram Öcsémnek alázatos szolgája
Sümeghen, Június 14-én 1833.

Kisfaludy Sándor.

Annál mérgesebben hangzik a kifakadás, melylyel Fejér György 1836-ban Horvátra, egykori jó barátjára, förmed. A félreértések, surlódások végre megérlelték az anyagot kitörésre. Fejér sorait nem melőzhetjük el, mert bennök jellemző van írójokra, a már fentebb is érintett polemiákra, Horvát szerkesztőségére nézve. A levél szóról-szóra így hangzik:

T. T. Redactor Ur!

Az Ur engem dühében megtámadott: én nem vagyok *Szegvári*, én a Kritikai lapokhoz nem írok; ezt jól tudta s hogy az Ur álképeskedjék a négy * alatt, nem is álmodtam: a becsületes tudós ki meri tenni a nevét igazsága védelmére.

Az Ur nem csak megbántott engem vaktában, meg is *sértett*, kisszebbitvén Codex diplomaticusomat, a mi a kérdéses perhez nem is tartozott s evvel czégrezte alávaló karakterét.

Tudja meg, hogy *tüstént* feleltem dühödésére; mert

minek is mondjam másnak magával nem birhatását; maga mondása: »Furor arma ministret« mindjárt felelete elején. S felelek is mig csak karom birhatom; ha *Henrik* pere lesz is belőle: melyre az Ur mindeddig felelettel adós.

Az Ur a *Tudományos Gyűjtemény redactiójával* visszaél despotizmusára. Én az Ur zsarnok bérességének (1200 frt ezüstben) szolgálja nem leszek. Mind a négy darabomat küldje tüstént vissza; ne merészelje magánál tartani.

Mig csak a Tudományos Gyűjtemény Despotizmusa alatt nyög, én számára nem irok. Maradjon az Ur magának, csikorgassa ellenem fogait, nem bánom. Tesz az üdő róla.

Pesten Aug. 10-én 1836.

Fejér György,
prépost.¹⁾

Ez indulatos fellépés után, valamint hogy Fejér 1837-ben kiadott dissertatióiban Horvát ábrándos nyelv- és történetnyomozását ostromozta, a jó barátok közti bizalom helyét rideg udvariasság foglalta el. Fejér Codexét szerkesztve, később is rá volt utalva, hogy a Széchenyi könyvtár őrével érintkezzék. Horvát sem kerülhette ki, hogy az egyetemi könyvtár igazgatójával dolga ne legyen. Érintkezésök azonban hivatalos, hideg volt. De hogy Fejér túllépett a mérséklet határán, egyebeken kívül abból is kitűnt, hogy később figyelmet tanúsított Horvát iránt. Így utolsó levele tanúsága szerint 1840. ápr. 4-én Horvát volt az első, kinek kész munkáját »bemutatni bántorkodott«. »Vegye azt azon szíveséggel, — írja — melylyel erántam egykor viseltetett.«²⁾

¹⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Fejér lev.

²⁾ M. N. M. Com. ep. 1425. Q. L. Fejér György lev.

Két körülmény volt a 30-as évek közepén, mely Horvát magán viszonyainak rendezésére s tekintélyének előmozdítására is nagy befolyású. Egyik Forgó György, megyei főorvos végintézete, másik az 1832—36. országgyűlésen megszavazott évi segélypénz. Forgó György századunk elején társas életünk lelkes alakja s a közműveltség buzgó terjesztője, hazafias vállalatok pártolója 1834. szept. 24-én kelt végrendeletében Horvát történeti nagy munkájának kiadására 5000 frtot hagy. Erről a rendelkezés végrehajtója, Markos Mihály értesíti Horvátot, közölve a végintézet idevágó pontját, mely Markos levelei közt a nemz. múzeumban van s ekképen hangzik:

»12-szer. Semmi sem fekszik jobban szivemen, mint azon óhajítás, hogy Tettes és tudós Horvát István Urnak a magyarok eredetökről kiadott Rajzolatait egész kiterjedésű és tökéletes munkában kidolgozva láthassa, mind a haza, mind a külföld. Nagy lévén a feladás, elszánást és áldozatot kíván, annál fogva ezen dicső pálya eszközeire, vagyis a cél létesítésére ötezer—5000 vfrtot úgy hagyok, hogy az egyedül kinyomtatására adassék ki. — Kérve kérem a tisztelt barátomat, hogy ezen utolsó óhajításomat buzdításnak vévén, nagy érdekű munkáját prézs alá bocsájtani ne késsék. Meglévén egyszer kezdve a dolog, a lelkes igyekezetet a gondviselés majdan elősegíti, s az általam ajánlott kisdéd segítség ennek egy részét a világ elibe hozza, mely a szerző tulajona maradván úgy is az abból bejövő pénz a prézs többi költségét részenként fedezve, valaha az egésznek életet adhat és sok hazafi keblet várt örömmel lep meg.«

Az országos segély ügyével Kis Ferencz és Farkas György levelei foglalkoznak s élénk világot vetnek azon érdeklődésre, melylyel ama nevezetes országgyűlés rendei,

s legkiválóbb szónokai a kérdést vitatták. Kötünk ezekből, hogy Horvátot a diéta nem jelölte ki Magyarországnak historiografusává, mely szót csak Bernáth emlité beszédében, ő is csak »per indirectum.« Horvát az évi 2000 frt segélyt, részint szerzett érdemeinek elismeréseül kapta, részint hogy házi gondjaitól felmentve hivatalos munkáin kívül ideje legyen tudományos munkásságát folytatni. E pontokat emeli ki azon jelentés, melyet a kerületi kiküldöttség a Ludovica akadémiának, a múzeum és felkelési concurrentionalis fundus állapotjáról tett.¹⁾ Különben az ügy tárgyalását következőleg adja elő Kossuth Lajos az »Országgyűlési Tudósítások«-ban: ¹⁾ »E tárgy Jan. 30-án fordult elő *Palóczy és Fekete* előülések alatt tartatott kerületi ülésben. — A museum tárgyról a Nádor hivatalos jelentése következtében jelentést tevő kerületi küldöttség jelentése többek között így szól: »A nemzeti múzeum intézetének hivatalait az azokkal összekötött csekély fizetés mellett, felette nehéz megkivántatott tudományos készülékekkel ellátott férfiakkal betölteni; s ha ilyek találtnak is, nem lehet tőlük kívánni, hogy midőn az élet szükségével küzdeni kénytelenek, minden idejököt e hivatalbeli tudományos foglalatosságaiknak szenteljék. Azonban az intézet pénztárának jelen állapota, a fizetések általános javítását meg nem engedvén, ideiglenesen egyebet nem tehetni, mint a Nádor hivatalos tudósítása szerint is, a Múzeum hivatalaira oly személyeket rendelni, kik más hivatalt is viselvén, ettől is fizetést húznak.

»Ez alkalommal azonban, nem lehetett a kiküldött választmánynak *Horvát Istvánról*, a Széchenyi országos

¹⁾ L. Kiss Ferencz levelei közt. M. N. M. Com. ép. 1425. Q. L. XV.

¹⁾ U. o. és Orsz. Tud. 1836. febr. 6. 321. szám.

könyvtár őrjéről, meg nem emlékezni, ki a tudományok, de kivált a nemzeti nyelv, história és diplomatica körében szerzett jeles érdemei által nem csak a haza, de a külföld figyelmét is magára vonta. Valóban ezen hazai tudóst, mind tetemes áldozatok közt folytatott eddigi sikeres fáradozásai, mind pedig roppant esméretei használatából, a honi literaturára áradható dísz és haszon érdemesítik, hogy oly állapotba helyeztessék, melyben a nyomasztó házi gondoktól felmentve, hivatalos foglalatosságain kívül közérdekű tudományos munkálatit folytatni s bevégezni ideje legyen. — Mely tekintetből a válaszmány óhajtaná, hogy *Horvát Istvánnak* egyedül és egyenesen személyére, mint a Széchenyi országos könyvtár őrjének, még ezen az országgyűlésen, az eddiginél nagyobb, elegendő és tisztességes fizetés rendeltessék.«

K. 1) *Horváth* távol volt ugyan attól, hogy ezen tudós hazánkfiának érdemeit illetőleg ne méltánylaná, vagy a Múzeumra nézve felfedezett rendetlenségeket s visszaéléseket, csak távolról is neki tulajdonítaná, annyi mindazáltal igaz, hogy azon hibák léteznek és miután hazánk több érdemes tudós férfiakkal dicsekedhetik, kik szintén a tudományok s különösen a nemzeti nyelvnek művelése s terjesztése körül hasznosan fáradoztak, azoknak hátrátételével egyet különösen kiemelni bajosnak itél. — Említé többek közt *Márton Professort*, kit nem a nemzeti bizodalom, hanem ön szive érzete ösztönzött arra, hogy egész életét honi nyelvünknek szentelné s mégis oly inséggel kelletik küzdenie, hogy gyermekeit az emberi könyörület kezeire bízni, maga pedig csaknem éhséget tűrni kénytelen. Azért mégis nemzeti jutalmat vagy segédelmet nem

9) Kocsi Horváth, Veszprém követe. Szerző.

kapott. A szónok kívánja, hogy a választmány javallata a küldők értesítéséig függőben maradjon.

Rudics oly bokrosoknak itéli *Horvát István* tudós hazánkfia érdemeit, hogy azokat szavakkal eléggé magasztalni, vagy érdemei koszorújába új boglárt fűzhetni, magát képesnek nem tartja. Tudjuk, mikép a mohos régiségekben ritka tudományyal, fáradhatatlan munkássággal s minden kitelhető önáldozattal búvárkodva, a magyar nemzet eredetéről oly munkát készített, melyhez hasonlót Európa nem mutat. 30,000 diplomát olvasott, 10,000-et maga lemásolt, s mindezt a házi gondok nyomasztó súlyai között, a legszigorúbb helyzetetésben. — Megemlíté, miként a magyarok eredetéről készített roppant munkáját, melynek az ő saját gondviselése alatt ki nem adatni, kipótolhatatlan kár volna, a nemzet maiglan sem volt még eléggé lelkes napfényre juttatni, s e részben méltán kell egy már hamvadó hazánkfának, Forgó Doctornak emlékezetére pirulnunk, ki a nemzet által illő figyelemre nem méltatott czél elősegítésére — fáradsággal gyűjtött vagyonából 5000 pengő forintot rendele. — Mind e célnak, mind pedig a szólló követ által szokott ékes ajku beszéddel magasztalt tudományos érdemeknek tekintetéből, a küldöttség javaslatát teljes lélekkel pártolja.

Beőthy helyeslé Bács követének szavait. A nemzetnek emelkedése elválaszthatatlan kapcsolatban áll históriája kifejtésével, abban találja fel a nagy tettekre ösztönző nemzeti példák varázs erejét, s abban a nemzeti méltóságnak, nemzeti érzésnek, mely nélkül nemzet sem lehet, élesztő tüztét, s abban a közboldogság fejleményét gátló okok böles intéseit. — És innen van, hogy a mívelt nemzetek históriájok kifejtésére mindig különös figyelemmel valának, s ápoló, segítő, könnyítő, jutalmazó kezeket nyújtottak

azon férfiaknak, kik e részbeni munkálkodásokkal a jövőnek életére, a multnak emlékével ösvényt világítottak. Még a míveltség első küszöbén álló orosz nemzet hozománya is 50,000 rubel jutalommal ajándékozá meg azt, a ki históriájának rejtelmében sikerrel buvárkodott. S csak mi maradjunk-e hátra más nemzetek megett, mi ne nyújtunk segédkezet érdemes tudósunknak, hogy munkás életét gond nélkül szentelhesse a tudományoknak, melyekből nemzetünkre nem kevesebb dísz, mint haszon háramlík? — Figyelmezteté a RR-et, hogy Horvát István eddigi munkálkodásának legfőbb gyümölcse, köztudomás szerint, a Bács követe által megemlített munkában áll, mely ha szoros házi gondjai miatt, még az ő életében önmaga által sajtó alá nem kerül, úgyszólván használatlanul vesznek el egy egész munkás életet kívánó roppant előmunkálatai. — A küldöttség javaslatát szintén elfogadja.

Deák hasonlókép kifejtégeté mindazt, mivel tartozik a nemzet tudósainak, kik a tudomány, nemzetiség és felvilágosodás ösvényén, díszre, boldogságra vezérlik a népeket; mind pedig különösen *Horvát István* érdemeit; megemlité, mikép a nemzeti nyelv, s nemzetiség ügyében halhatatlan Révaynk után nálánál több érdemekkel senki sem dicsekedhetik. Miként jelenleg a pesti tudományos egyetemben két cathedrát, a magyar nyelvet és diplomaticát, ritka tudománnyal, s pirulás közben legyen említve, mint supplens tanít. Actuariusus az Universitasnak, a Széchenyi könyvtár őrije, sok egyes munkákkal is kénytelen foglalatatoskodni, s mind azért, hogy az éjből is nappalt téve, magát s háza népét táplálhassa. — Ennyi temérdek foglalatosság, ennyi gondok között, lehetetlen, hogy roppant esméreteit akként gyümölcsöztesse maradandólag hazánkunk, mint ezt kevesebb elfoglaltatás között

tehetné. Itt tehát az ő jutalmazásával, melyben érdemeinek elismerése legfőbb rész, kettős cél lesz elérve. Egyik, hogy a nemzet meg teszi, a mivel tudósainak ön java tekintetéből is, és másoknak serkentő például tartozik; másik, hogy Horvát István-nak mód nyújtatik, különböző foglalatosságai közül a terhesektől megválni; ezáltal más tudós hazánkfiainak is magok alkalmazására utat nyitni s nemzet hasznára, nemzetisége kifejtésére szánt munkálódásait nagyobb haszonnal folytatni.

Ily értelemben szóllottak még: *Bezerédy*, a ki úgy vélekedett, hogy ha nemzetünk az élő museumokat, a maga tudósait ápolásra nem méltatja, akkor hasztalan gyűjti holt museum falai közé a ritkaság kincseit. Fájdalmas ugyan, hogy minden tudósainkat nem jutalmazhatjuk, de innen korántsem következik, hogy egyet se jutalmazzunk, s a legérdemesbek egyikére nézve ajánlkozó alkalmat elveszünk. Így *Hertelendy Miksa*, így *Fáy*, ki elégnék tartá Horvát István érdemeire nézve annyit említeni, hogy méltán széket ülhet Európa leghiresebb historicusaival. Egyébiránt a módokról szóllva, melyekkel a tudományokat előmozdítanunk kellene, megemlíti, miként ha oligarcháink csak egy ujjnyival keskenyebbre szabnák cselédek paszomántjait, a megkimélt pénzből elég értékünk volna egy két nemzeti tudóst minden esztendőn megjutalmazni. És midőn tapasztaljuk, miként másutt a fejedelmek temérek sommát költenek, hogy a históriák az ő érdekekben irassanak, igen méltónak, sőt szükségesnek tartaná, ha a nemzet hacsak 50,000 frtot is ajánlana tőkéül, egy nemzeti historiographus fizetésének megalapítására.

Szluha úgy vélekedett, hogy Horvát István fizetésének felemelése végett semmi újabb ajánlásra nincs szükség, mert a Jankovich gyűjteményének egész ára 125,000

frtban megajánlva, 58,000 frt pedig a Museumi pénztárából már előre kifizetve lévén, a fenmaradandó somnából ezen dotatió bőven kitelik. Egyébaránt nem gondolja, hogy a paszomántos cselédű oligarchákat a tudományok iránt hidegségről vádolni lehetne; mert hiszen a tudós társaságot nagy részben csak az ő nagylelkűségöknek köszönhetjük. De a szónok úgy vélekedett, hogy mindenek között a tudós társaságnak lett volna leginkább kötelessége Horvát István érdemeit méltatni s jutalmazni, s mivel ezt nem tette, alkalmasint több homály háramlik reá, mint a paszomántos urakra. — Ezt némi helyeslés látszatván követni, Fáy felelt, hogy a tudós társaság csak pálya munkát jutalmazhat, ilyet *Horvát István* nem irt, rendes tagnak pedig elválasztaték, de bokros foglalatosságai miatt ezen megtiszteltetést el nem fogadta.

Miután még *Beniczky és Kricske*, a választmány javaslata mellett, ellene senki s némileg vonakodólag csak maga Aczél¹⁾ szólottak, a felkiáltásokhoz képest Palóczy mint elnök jelenté, hogy Horvát Istvánnak érdemei jutalmául, csupán személyére, évenként 2000 forint jutalom rendeltetik.

Aczél kívánta hozzátéetni, hogy az universitásbeli cathedráról lemondjon. — Ezt, s annak nem csak kötelező kitételét, de csak feltevőleges kimondását is Zarka ellenzé, mert nem szeretné megfosztani a hazát azon szolgálattól, melyet a diplomaticában különös jártosságának köszönhetünk. — Így szólott *Eötvös* is. A felajánlott vitalitiumot csupán és tisztán érdeme jutalmául adadni kíván-

¹⁾ Ezt hibásan jegyzé fel magának Kossuth, mert Aczél csak a Fáy által kimondott 3000-tól vonakodott, a közfelkiáltással megállapított 2000 frt-hoz ő is önkényt szívesen csatolván véleményét.

ván s Európa közepében élő nemzetünknek elmaradását nagy részben annak tulajdonítván, hogy tudósait illőleg becsülni még nem tanulta meg, s a tudós nevet némileg gúnynévnek tekinté. — *Bernáth* aként akará kifejeztetni a végzést, hogy *Horvát Istvánnak* történelmi tudománya s kibeszélhetetlen fáradsággal szerzett gyűjteménye tudva lévén a nemzet előtt, azért adja neki a pótlékot, hogy házi gondjainak sulyaiból kibontakozva, ezen tudományát a legfőbb tökélyre emelhesse. — És nem kételkedik a szónok, hogy a minő szükséges volt ez, oly hatással lesz reá nézve annak kimondása, hogy a magyar nemzet *Horvát Istvánt* nemzeti historiographusának elesméri.

A cathedrálról lemondás elmellőzése s az ajánlott érdemdíjnak semmi feltételhez nem kötése végzésnek jelentetett.«

E segély a mily áldás, ép oly fénypont *Horvát* életében. Világos bizonyítéka, hogy érdemei, hazafias buzgó-sága, művei mélyen vésődtek a nemzet emlékébe. Szelleméből lelkesedést vehetett az országgyűlés messze kiható feladatának megoldására. Bármily hibákba esett tudományos munkálkodásai közt, a hazafias szempont mindig uralkodott rajtok, s a közvélemény megértette, méltányolta s jutalmazni kívánta. A hiba azért hiba maradt s *Bajza* nem tett helytelenül, mikor kimutatta *Horvát* tévedéseit.

A kritikai szellem azonban még nem hatotta át a köztényezőket, sőt számos ellenmondással találkozott. Ez az oka, hogy éppen akkor, midőn a *Krit. Lapok* *Horvát* botlásait világosan kimutatta, a törvényhozás segélydíjat szavaz neki. Részben nem vette észre *Horvát* fogyatkozásait, részben elenyészőknek tartotta ezeket azon bokros érdemek mellett, melyek őt hosszas közpályáján ékesíték.

Horvát iparkodott kiérdemelni az országos jutalmat,

kifejezni háláját a nemzet bizalma- s nagylelkűségeért. Anyagi gondoktól könnyebülve lázas tevékenységgel folytatta munkásságát. Rendszeres művet ugyan nem adhatott. Az ígért teljes munka Magyarország történetéről végkép elmaradt. A történetírás nem vesztett vele. Egyes kérdéseket azonban terjedelmesen fejtegetett. Így írt a patzinákokról. E csonka műnek főbb gondolatai ezek:

I. Állítás. Volt Patzinák nevű hatalmas nemzet. Ennek nevét az idegen népek sokféleképen irták le. A magyarok a patzinák nemzetet szomorú történetekből ismerték.

Bizonyítások. Feleslegesnek tartja felhozni mind a görög írókat 834—1197. Összegyűjté ezeket Stritter Ján. Gotthilf. De a nyugoti írók közül idézi Cedrenust.

A Patzinák nemzet nevét sokféleképen irták, és pedig: Begenac, Patzinakitae, Pecenaci, Pecenari, Pecenati, Pecenatici, Pecinei, Pecinigi, Peczenizie, Pedenei, Pedinei, Petinegi, Petinei, Petschenaegi, Petschenaere, Petzinák. mintegy negyvenféle nevet hoz fel, melyek mindegyikét források özönével bizonyítja. Mindezek arra irányulnak, hogy a patzinák nép Scythia, közelebbről török eredetű nép, mely a magyarral rokonságban és szomszédságban élt. Eleinte a Kaspi tenger északi részén, majd Thrácia- s Oláhországba költözött. Utóbb Illyriába s Pannoniába jött s itt Sopron, Pozsony megyékben lakott, melynek némely írónál Gallia volt a neve. Másképp Galaták voltak, ép mint Galliában és Spanyolországban, hova Kis-Ázsiából jöttek. A gallok, kelták szintén Scythia eredetűek. Szent Pál hozzájuk írta levelét. Fő, hogy a patzinák nemzet nem oláh, még kevésbbé germán eredetű s nem beszélt tótul vagy germánul, hanem a magyarral rokon nyelvet. Hogy később idegen földre is került, érthető az akkori viszonyokból.

A magyarok a P. nemzetet szomorú történetekből is ismerték. Krónikáink nagy dicsőséggel vezetik őseinket át a Kárpátokon, mintha csak átsétáltak volna ide. Azt sem tudják, hogy előbb Moldvában, Bessarábiában s Oláhországban laktak, hová őshazájokból a patzinák nép szorította. A német írók ellenben megfutamtítják Árpádot, ki lélekszakadva fut előlük Budáig. Sem egyik tudatlansága, sem a másik gyalázkodása figyelmet nem érdemel. Előadja tehát H. I. »a történeti valóságnak hódolva« a magyar nemzet idejövetelét, leginkább Constantinus Porphy. császárra támaszkodva, ki bár elismeri, hogy a magyarok kétszer kiűzettek a patzinákoktól, de e balesetek mégsem voltak oly csúfosak és gyalázatosak, mint Schlözer festette.

II. Állítás. A P. nemzetet több görög író legszorosabb értelemben scythia népnek nevezte. A Patzinákok nem voltak oláhok.

Cedrenus. Scylitzes János, Cinnamus, Dio Cassius s mások helyeit idézi, melyek a Patzinákok scythia eredetéről szólnak.

A másakra nézve Nicetas helyeit említi, hol a scythia (H. I. szerint Patzinák) nemzet úgy említették, mint az oláh nemzet szövetségese.

III. Állítás. A leghitelesebb arabs írók a Patzinák nemzetet török néppé teszik. Hammer József (Gesch. des osmanischen Reiches. Pest, 1827.) azt írja, hogy a görög írók nem ismervén a népeket, minden népet, melyet ők nem ismertek, törököknek, azaz barbaroknak neveztek, mint a régi görögök és rómaiak scytháknak. Ez ellenében kimutatja H. I., hogy a magyarokat valóban törököknek hívták, de nem míveletlenségük miatt. Const. Porph. levélcíme: ad archontes Turcarum. Dukas Mihály a ker.

Gyésának, Turcia kralesének (szövetségesének) nem barbarusának, küld koronát. Szép megtiszteltetés lett volna! A régi írók a magyarokat törököknek hitták, s igen helyesen, mert ez fordítása a parthus népnek, mely illik a magyar nyelvű népekre. Azután idézi Abu-Dalf és Jakut helyeit, hol Patzinákok is törököknek hívatnak.

IV. Állítás. A Patzinák, más néven scytha és török nemzet, magyar nyelvű nép volt.

Comnena Anna említi, hogy a Patzinák és cumanus nép egy nyelvű, mit Stritter János is elfogad. Horvát L. mivel bebizonyítja egykor, hogy a kún és magyar dialektus szerint külön nyelv csak, állíthatná, hogy a Patzinák és magyar egy nyelvű nép. De nem teszi, hanem újabb kútfőkből bizonyít. »Üres s önkényes véleményekkel teljes köz-eladás szerint a történettudomány: Itt az idő, hogy lerázván magunkról a port, tisztábban kezdjünk gondolkozni a régi történeti tárgyakról.« Bizonyítja görög és orosz forrásokból, hogy a kúnok, bulgárok mind scythák voltak. Elfogadja, hogy a russusok is scythák voltak. Ezeket a magyarországi ruthénekkal veti egybe. Árpáddal sok orosz hazánkba költözött. Lucanus szerint az alánok is scythák. A scytha népek nyelve csak dialektusokban különbözött. Prokópius góth nyelvét palócznak veszi. Egy nyelvet beszéltek a Patzinákok és magyarok, abból is kitűnik, hogy mindkettőt törököknek is hívják. A Basch-kurdok (vas-kurdok, vas-haramok) is hívatnak magyaroknak. A basch-kurd etymonja Horvát szerint: Bessorum Latrunculi; már pedig Bessus = patzinák, azaz scytha; a cardus v. curdus = latrunculus = palócz. »Hát nem magyar nyelv-e a tiszteletre és közfigyelemre méltó palócz nyelv? Int az idő, hogy kerüljük ezentúl a szűkleléséget s ne véljük többé, hogy rövid és silány hazai kró-

nikáinkon kívül nincsen a magyar históriának hiteles és tiszta forrása; ne véljük, hogy az áldásban élendő Prayok, Katonák, Engelek, Fecslerek a magyar históriáról már minden mondhatót elmondottak; ne véljük, hogy eszelősek, bolondok, tébolyodottak mind azok, kik okosan előbbre haladni vágyván, keresztül törni iparkodnak a régi tudatlanságnak sánczain. A fecsegő tudatlan gyerköczeknek és üres fejű buta véneknek mondjuk ezentúl — ha rekettségöket hallatják — azt, a mit a lebilincseltetett Prometheusban Oceanussal mondat igen bölcsen Aeschylus: »Sine me hoc morbo laborare, quandoquidem utilissimum est, bene volentem insanire videri.« A gyávaságnak legmagosabb fokán áll az, a ki arról ítél, a miről életének egész folyta alatt soha nem gondolkodott.« Horvát szerint a Seldchuk, vagyis a napkeleti törökök is magyar nyelvű nép voltak, hivatkozva Cinnamus, Stritter és Du Fresne tekintélyére. A napkeleti törökök Cedrenus szerint kúnok voltak. Zonaras és Mirchond chazarok, azaz kunoknak állítja a Seldchukokat. Tovább fűzi etymologizálását. A napkeleti seldchuk törökök másként parthusoknak is hivattak, mint a napnyugotiak vagyis magyarok is. — A »modus ottine« cz. X. századi latin énekben a magyarok 1-szer ungarius, 5-ször parthus néven neveztetnek. Idézi Justinusnak és Reginónak csaknem szórul-szóra egyező előadásait, kiknek elseje parthus, utóbbika magyar népről beszél. Következésképp mind a nyugati, mind a keleti törökök a parthus nép maradványai; egyszersmind pedig Justinus és Theophilactus szerint scythák is. *Turca* csak fordítása a parthus szónak, mely egyenlő a magyar pártossal (lat. exul.). Ennek igazolására Seunclavius Jánost és Prayt (*Annales Veteres Hunnorum etc. Vindobonae 1757.*) idézi. Hogy a persa Turc (latro)-ból származnék,

vagy hogy a török név földművelőt vagy pásztort jelentene, »a történettudomány legkevésbé sem ápolgatja.« Utoljára, hogy a napkeleti = seldchuk és napnyugati török = magyar és a parthus nemzetség egy töről ered, Horvát István e három nép hadi taktikájának egyezéséből bizonyítja, mit Virgilius, Propertius, Horatius, Ovidius, Lucius Annaeus, Seneca, M. Annaeus Lucanus műveiből vett idézetekkel vél igazolhatónak, melyek azonban leginkább parthusokra vonatkoznak.

E mű 1839-ben jelent meg. Nyomatása a 208-ik lappal abban maradt s példányai, 10-nek kivételével, Pestnek 1849-ben történt bombáztatása alkalmából elégték.¹⁾ Az egyetemi könyvtár példányának irott címlapján olvasható: Horvát István kiadatlan munkája a patcinákokról (a vas nemzetről), 1—13 ív. 1839. Pest, Károlyi bet. Több nem nyomtatott.

E munka is zavaros, mint Horvát egyéb, őstörténetre vonatkozó műve. Merészsége látszólagos vagy ellenmondó állításokra vezeti őt. Strabóval, Tacitus Herodot, Plutarchossal ép oly bátran bizonyít, mint közlebbi források tekintélyével. A stil, idézeteinek halmozásától élvezhetetlen. Az elvek kitűzésében itt is szerencsésebb, mint alkalmazásokban. Az etymológiával itt is könnyedén bánik. Bár Szabó Károly czáfolata sem nyújt pozitív tényt,²⁾ mégis a scytha, patzinák (azaz bessenyők) nemzet vas-ra keresztelése önkényű feltevés. Horvát idézetei ennek igazságát, vagy hihetőségét be nem láttatják velünk. Annál figyelemre méltóbb azonban, mit a tárgyra nézve ad. Történeti előadásunk, Horváth Mihály elbeszélése hasonló értelemben nyújtja a honfoglalás megfelelő

¹⁾ Kerékgyártó Á.: Magyarország emléklapjai, 1882. 298. l.

²⁾ Szabó K.: Kisebb történelmi munkái, 1873. 187. l.

részeit. A vándorlásra vonatkozó fejezet igen használható rész. A sok képtelen állítás mellett tehát ebben is van néhány adat, melyet érdemes tekintetbe venni az őskor kutatójának.

Ennél többet ér Horvátországról írt munkája, mely élte végén sokat helyrehozott azon hibákból, melyeket egyéb műveiben elkövetett. A mű címe: »Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil. Leipzig 1844.« Az 1843-iki országgyűlésen egybegyűlt honatyáknak hálás emlékül ajánlva.

Előszavában a fordító előadja, hogy Horvátot e horvát kérdés tisztázására az 1843-iki országgyűlés néhány követe szólítja fel. Horvát meg is felelt a felhívásnak s művét kériratban a gyűlés rendelkezésére bocsátá, majd pedig a közóhajnak engedve, németre fordíttatta, hogy a félreismerő s röpiratokban sértegető külföld is kellőleg tájékozva legyen.

Röviden ím e tanokat hirdeti. Horvátországot szót. László magyar király elfoglalta s nem szerződésre lépett vele. Így Croatia Magyarország egy részévé lett. A források mindenütt hódítást, megigázást, beolvasztást említenek. Vissza pedig a királynénak annyira nem adta, hogy távozzása után Álmos alkirályt rendelte igazgatására. Sőt Zvojnimit is, ki László nővérét birta nőül, csak bánnak, nem királynak nevezik a horvát források. A magyar királyok előbb is vittek segítséget a bánnak, Sőt szót. István és I. Béla a Dráva és Száva közti részt már tényleg bírták. Szt. László Croatiát megyékre osztotta, melyek élén többé nem zsupánok, hanem főispánok álltak. A földbirtokot pedig szintén hívei közt felosztá, miért is nem egy mai horvát családról lehet kimutatni, hogy magyar szár-

mazású. Végül Zágrábban püspökséget állított. E rendszer ugyan nem tetszett a horvátoknak, de szt. László alatt elfojtották elégedetlenségüket. Hanem már Kálmán idejében fellobbant a lázadás tüze, mignem ő ujból leigázta (subjugavit) az országot. Ne mondják a horvátok azt se, hogy Árpád tán az ő földjükön alapítá a hont. A dalmát partvidék s a Dráva-Szávaköz volt akkor is a horvát terület. Árpád Szvatopluk ellen jött a frank Arnulf segítségére s a mily kalandokat vittek véghez a vezérek alatt egész Európában, avval szemben a horvátoknak is meg kellett hajolniok. Szent Istvánnak birnia kellett már az országot, amennyiben Goriczából való jobbágyokról van emlékezés s hogy Imre herczeg dux Slavoniae czímet viselt. Valószínű, hogy Salámon király alatt függetleníté magát rövid időre, midőn szt. László végleg megigázá. Hiába állítják a horvátok, hogy Kálmán király 1102-ben velök szövetséget kötött. A kútfők mindenütt meghódításról beszélnek. A horvátoktól kürtölt Pacta conventák nem egyebek, mint Kálmántól nagylelkűségből adott engedmények. De hazugság állítani, hogy ezekben adómentességet is nyertek volna, sőt Kálmán állandó adót rótt a nemzetre. Hogy 120 lovast tartoztak volna veszély idején a király seregébe állítani, az a horvát nemzetre is megalázó csekély szám, a magyar seregnek pedig mi szüksége sincs rá. Ez is mutatja, hogy a Pacta conventák forrása egy tudatlan fej lehetett. Nagy Lajos idején újra kezdték felemelni fejüket, de csak azért, hogy újra igába dőljenek. Mindezek után, miket dalmát és horvát forrásokból merít, kérdi, ki kételkedhetik még abban, hogy Croatia a magyar királyságnak fegyverrel meghódított része. De ha ezek nem szólnának is, elég az, hogy a magyar törvény századokon át úgy beszél Dalmát- és

Horvátországról, mint: *Partes Hungariae subjectae*. Számos idézet mellett, Verbőczyre hivatkozik (1486. Art. 73. Tripart. Part. I, Tit. 13.). Mivel Horvátország csak Salamon és I. Ferencz királyaink alatt volt rövid időre független országunktól, tehát abba bekebelezettnek, részének tekinthető. A 34. §-ban itt is egy kis etymologiai csolnakázást enged meg magának, állítva, hogy a dalmát tenger azért nevezetett el *ioni* öbölnek, mert *ion* egyenlő jász névvel, az illurok (*advena*, *exul*, *Metanasta*) párthusok valának; *Illuria* magyar elemekből áll. *Ill* (illan, fugit) és *Ur* (*rex*). A horvátoknak hazánk törvényeihez való viszonyára szintén Verbőczyt idézi, hogy t. i. ámbár egyes privilegiumokat élveznek saját belügyeik rendezését illetőleg, mégis Magyarországra nézve érvényes intézkedési joguk nincs. »Nullamque statuendi habent facultatem«. ¹⁾ A későbbi 1681., 1687., 1715-iki törvények e pontot legkevésbé sem gyengíték. Azért légvárakról álmodoznak a horvátok, midőn *Pacta conventa*ikat emlegetik. Mi a magyar nyelv körüli vitákat illeti, nagy tudatlanság volna azt egyedül az illyrizmusnak tulajdonítani. Az 1790-iki országgyűlés horvát rendei első nehézség gyanánt azt hozták fel, hogy Magyarország nyolcz századon át a latint használta fogalmazási nyelvül. Ez merő tévedés. A *lingua diplomatica* ugyan latin, mint egész Európában a középkor folyamán, de a köznyelv magyar volt. Ezt számos idézettel bizonyítja. Végül felsorolja azon nagy hazafiak neveit, kik mint Verancsics, Draskovich György, Istvánffy, Zrinyiek, Patachich, eredetileg horvát származásuk, de jó magyar hazafiak voltak s magukat a közműveltség s magyar irodalom terén is kitüntették. Áltá-

¹⁾ Verbőczy Trip. Partis III. Tit. 2. §. 2.

lában, miután az első horvát lázadások elcsillapultak, századokon át testvéri egyetértés uralkodott a két nemzet között s a horvát főurak közül számosan emelkedtek hazánkban főhivatalokra. Befejezésül felhozza, hogy az illyrizmust sokan külső bujtotatásnak tulajdonítják. De ő a lipcsei győzelem főszközlőjéről nemesebb érzést, az osztrák kormányról nagyobb erőt s tekintélyt feltételez, hogysen a monarkhia egy tartományát koczkára tegye, főleg napjainkban, midőn az ellenőrzés oly nagy az európai nemzetek közt. Horvát az az idei illyrizmust néhány túlzó rövidlátó horvát író művének tartja. Ezeknek a fejében egy nagy szláv birodalom alapításának terve fő. Egy varsói lengyel még róla (Horvátról) is egész komolyan be akarta bizonyítani, hogy lengyel, valamint az egész magyar nemzet is az. S így jobban teszik, ha a szláv nép millióival egy fő alatt egyesülnek. Ily badarságok hallatára örömet fejezi ki, hogy a lengyelt szobájában meg nem ütötte a guta. Hadd dicsekedjenek azonban, hisz ez nemzeti vonása a szláv nemzetnek. A régi írónál található Alazones, Euchatae, Italioetae elnevezések ugyanis mind kérkedőt jelentenek.

Ez érdemes munkának utolsó pontját bőven, de már ismert etymologiai ábrándokkal fejtegeti »A szlavinokról azaz kérkededőkről« című munkájában, mely szintén 1844-ben jelent meg, Kubini Péter pártfogójának ajánlva.

A szlavin név keltét ebben Jornandessel a Kr. u. VI. század elejére teszi. A szlávok ős hazája általában Besarabia, Moldva- és Oláhország, s így nevetséges Kollár János állítása, hogy a szlávok Magyarország őslakói, s mulattatóbb, hogy Árpáddal vegyest jöttek be »s egyesülvén magyar statust alapítottak«. A szlávok nevüket majd *slava* = *dicsőség*, majd *slowó* = *szó* tőtől szár-

maztatják, mely szerint szláv annyi volna, mint dicsőség. A *szlávínok* név egyenesen *slavus*ból ered, a mi rab-szolgát jelent. *Croatia*, *croata* (*croada*, *corvada*, *corvatae*, *curvatae*) szóra vihető vissza, mi a középkorban robotmunkát jelentett a francziáknál. S a horvátoknak nincs okuk arra, hogy történetökkel dicsekedjenek, mely inkább elnyomatást, mint fényt mutat fel. A szlavin írók adataiból is kitűnik, hogy a szlávok, ha veszedelemben forogtak, nagyon is alázasak voltak. Magyarország határa a vezérek alatt *Aquileja* szomszédságánál végződött. *Dalmatia*, *Croatia* stb. már *Zsigmond* alatt 1433-ban Magyarországgal egy testet képező országoknak neveztetnek. A régi *Pannonia* *Németország* felé egész az *Ens* vizéig kiterjedt. Ujabb horvát írók főleg azért nem akarják elhinni őseinktől való meghódíttatásukat, mert *Constantinus Porph.* nagynak festi hadi erejüket, a honfoglalókat pedig *Schwartner* után gyáva csoportnak tartják a horvátok. A honfoglalók vitézségét s katonai fenytékét *parthus* = török fajbeliségét számos idézettel bizonyítja, a *Schlözer* és *Schwartner* védte finn atyafiságot pedig czáfolja. Védi a névtelen jegyző által közölt alapszerződés hitelességét. A magyarok nem voltak nomádok, azaz kóborlók vagy pásztorok, mint *Schwartner* állítja, hanem földmivelők, milyeneknek *Szwatopluk* is tartotta őket. A *kazár kánnak* sem voltak alávetve, mint *Schlözer* tanítja. A *bulgároktól* felingerelt *patzinatiták* előtt (*besnyők*) is óvatosságból vonult *Árpád* vissza magyar serege felé. Harmadik ok, miért tagadják a horvátok meghódíttatásukat, hogy a magyar maroknyi (egy milliónyi) nép volt beköltözésekor. *Schlözer* 50 ezerre teszi a fegyverviselők számát, *Horvát Kézaira* támaszkodva 210 ezret vesz fel. Az *augsburgi szerencsétlenség* korlá-

tozta; de meg nem semmisítő erejüket. Az 1538-iki nagyváradai békekötés szerint a horvátok az osztrák ház alá hódoltak. Eldődeink mindig kegyesen és emberségesen bántak a horvátokkal. Igaz, hogy a parasztlázadáskor magyarral együtt ők is szigoruan bünhődtek. Da a Tripartitum a magyar nemességgel hasonló jogegyenlőséget biztosított nekik. Később a *partes subjectae* helyett *adnexae* kifejezés használtatott s így hálátlanság Kollár János kiáltozása, ki egy Kamecsatkától Párisig terjedő szlavin országról álmodozik, »hol nem csak tót kanálison fognak folyni a tudományok, hanem a tót viselet, szokások és ének divattá fognak alakulni«. (137. l.) Magára a *szlavin* etymológiájára nézve helyest és helytelent egybevetve azon eredményre jut, hogy *slava* = gloria, s *szlavin* = gloriosus. De *gloria* és *gloriosus*, *dicsőség* mellett, *dicsékvő* és *dicsékvő* jelentést is megenged. Aztán így okoskodik: kérkedő nevű nemzet Alazon, Auchata, Aucheta, Eucheta, Italiota görög szavakkal jeleltetik a történettudományban. Bő szótári kivonattal igyekszik ezt bizonyítani. Most már Kollárral szemben kútfői alapján azt vitatja, hogy e népek lakóhelyei mind szláv területre utalnak. Az arabs írók chaluboknak híják a szláv népet, Chalab pedig az arabs nyelvben annyi mint ostentator mendax, Chaleb a zsidóban szinte kérkedőt jelent.

A mű végére még egy »igazítás« van téve »Toldalék a kérkedő nép történeteihöz« czimmel, melyet Kollár János írt Horvátnak »Über Croatien stb.« műve ellen. Ebben főleg azon ütközik meg az író, hogy Horvát a kérkedést szláv nemzeti tulajdonságnak tartja. Számos helyet idéz, melyekkel azt iparkodik megerősíteni, hogy a szlavin elnevezés *celebres*, *honorati*, *gloriosi* s hasonló értelmet jelent.

Horvátnak a horvát kérdést illető két műve akkor látott napvilágot, mikor a szlavizmus túlkapásai a legnagyobb forrongásban tartották a kedélyeket. Ismereteseek a 30-as évek végén részint nemzetiségi hiú aspirációkból, részint hatalmi pártfogás folytán élesztett szláv tendenciák. Északon panszlavizmus, délen az illyrizmus üté fel vakmerő döllyfel fejét. A szláv nyelv művelése csak köpeny, mely rosszul palástolja a politikai terjeszkedés jogtalan vágyát. Horvát e jogtalanság ellen intézte műveit, s velök kétségtelen szolgálatot tett a reformok ügyének.

Fellépése fontosságát azonban csak akkor érthetjük meg kellőképen, ha a szláv agitációt a maga igazi színében látjuk. Miként Horvát az 1843-iki diéta rendei részére irta *Über Croatien stb.* művét, úgy a magyarországi szlovákok is összegezték szerintök jogos panaszaikat, melyek magyar nyelven meg nem jelenthetvén, szintén németül kerültek napfényre. Az emlékirat: *Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die Gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren stb. Leipzig, 1843.* Majláth János gróf felszólítására készült, ki a szlávok előtt állítólagos elfogulatlansága miatt nagy tekintetben állott. A nemzeti nyelvek jogosultságának fontosságáról adott általános bevezetés után felhányja, hogy az erőszakos magyarosítás az egyéb nemzetiségek nyelvének kiirtására tör rohamos erővel. Csömöri Zay Károly gróf, az ev. községek és iskolák felügyelője, a magyarosítást minden magyar polgár legszentebb kötelességének hirdeti. A »Jelenkor«, »Hirnök« »Társalkodó« magyar lapok tele vannak szlávellenes közleményekkel. Még ellenségesebb a »Pesti Hirlap«. Gyalázatnak nevezi a magyarság terjesztését. Legyalázza Kossuthot, ki az evang. konventgyűlésen nem pártolta a sérelmek miatt

a Felséghez küldendő bizottság indítványát, s annak előadóit megbüntetendőknek állította. Kikel az istentiszteletben elkövetett visszaélések ellen. Számos helységet hoz fel, melyekben a szláv nyelv helyébe magyart állítottak templomban és iskolában. Mintha visszaélés volna a türt idegennel szemben érvényt szerezni a magyar állameszmének. Azt merik az őket tápláló magyar nemzet szemébe dobni, hogy nem kedvezést: jogot kívánnak a törvényhozástól. Kossuthot Széchenyivel hasonlítva össze, ezt amannak fölébe emeli független fellépése, erélyes működése, a nemzeti hibák ostorozása folytán. Kossuth nem tett volna egyebet, mint hogy a nemzet kedvencz eszméit felczifrázva hirdette. Csalfa szirén, s ebben áll népszerűsége.

Ugyanily, nemzetünket gyalázó hangon fordulnak a Felséghez is »*Recurs der Slaven in Ungarn an seine k. k. Apostolische Majestät Ferdinand V.*« című kérvényökben. Panaszaikat főkép az 1840. VI. tcz. 7—8. pontja ellen intézik, melyek a hatósági feliratokba, helytartósági levelezésekbe, az anyakönyvek vezetésébe latin helyére a magyar nyelvet rendelik. Megrójják újra a »Jelenkort«, »Pesti Hírlap«-ot, »Athenaeum«-ot, Zay Károlyt, az 1841. pesti konventgyűlés magyarosító végzését; nehézményeik, hogy az imakönyveket magyarul kell szerkeszteniök, hogy nincs szláv censor, sajtó útján nem terjeszthetik cizméiket, az egyetemen nincs a szláv nyelvnek tanára, hogy elégtétel helyett sérelmekkel fizetik őket stb.; kéri tehát, hogy a Felség vegye őket oltalmába; adjon szláv censort, nyelvök és irodalmok művelésének gátjait hárítsa el, a pesti egyetemen szláv tanszék állíttassék, a hivatalos iratokat latinul szerkeszthessék, mert a magyarokat mint érthetetleneket visszaküldik az ausztriai és külföldi hatóságok

s hogy szláv községekben az istentisztelet nyelve szláv legyen, mit az egész nép megérteni képes. Mindezt számos melléklettel iparkodtak támogatni. Sérelemként melléklík Szatócsnak a Társalkodó 1840. 92. számában megjelent cikkét, melyben méltán van megróva a lőcsei cseh-szláv társaságtól 1840-ben Hlawacek Mihály tanár pártfogása mellett megjelent »Gitrenka«. Hlawacek t. i. a szláv irodalom művelésének ürügye alatt pánszláv érdekeket szolgált. Hasonló célú Zay gróf körlevele, melyben mutatja, hogy a magyarosítást maga a protestantizmus ügye kívánja. Majd »*Ungarische Missstände*« cím alatt összefoglalást és czáfolatot iparkodnak adni, s végezve Majláth dicsőítésével aláírják magukat: P. Jozeffy, Joh. Seberinyi, Sam. Ferencsik, Joh. Chalupka, Mich. Modzsa ev. hivatalviselők, mintegy 200 elvtársuk nevében.

Horvát »Über Croatien« stb. műve elleníratot is vont maga után ily czímmel: *Das Verhältniss Croatiens zu Ungarn, Leipzig, 1846.* Célja: kimutatni, hogy Horvát műve pasquillnál nem egyéb, hogy Horvátország leigázására felhozott érvei merő tévedések, állításaiiban ép úgy túloz, mint az őseredet etymologikus magyarázataiban. A czáfolat különben finom gúnynyal s ügyes exegetikai fogásokkal van írva. Más körülmények közt alkalmas lehetne, hogy Horvát túlzásait nevetség tárgyává tegye. De alaposabban vizsgálva, kitünik, hogy főérve a tagadásban fekszik. Megigazítja ugyan némelyekben Horvátot, de általán keveset érnek bizonyítékai. Így pl. ha a források *subditusokról* szólnak, az alatt csak alattvalókat (Unterthanen) kell érteni; ha *subiugatiót* említenek, abból még nem következik, hogy a meghódított országot királyaink meg is tartották, vagy bekebelezték; *laboribus servituteque oppressit*, csak munkára kényszerítést jelent.

nem pedig elnyomást (unterdrückte), mint Horvát értelmezi. Szóval szómagyarázat, nem annyira az adatok czáfolása, mint inkább félre magyarázása. A pacta conventákat Kálmántól származtatja, mint egyezményeket, jóllehet csak kedvezmények voltak, mint a későbbkori privilegiumok. A magyar nyelv használatára nézve szintén oly sérelmes, mint az előbbi irat szerzői. Szerinte Verbőczy előtt az országgyűlésen kiki oly nyelven szólt, mint tudott és akart. Azért a rákosi gyülekezeten szlávul, németül és latinul is szóltak. Midőn Verbőczy a törvényeket latin nyelven szövegezte, ez lett a közélet nyelve s maradt mindaddig, míg II. József kormánya alatt a magyar nyelvvel együtt nemzetisége is veszélyeztetve volt. Ekkor támadt a magyarosítás mozgalma. Most midőn a szláv van hasonló veszélyben, a horvátok nem követik példánkat, csak jogaikhoz ragaszkodnak, midőn latin nyelven kívánnak szólni a magyar országgyűlésen, de ezenkívül országukban mindent saját nyelvökön kívánnak intézni.

Összevetve a horvát kérdést illető akkori mozgalmakat, tartózkodunk mélyebb elemzésbe bocsátkozni. Itt Horvát érdeme érdekel hennünket első sorban. Hogy ezt megítélhessük, egyebeken kívül utalunk két jeles könyvre: Récsi Emil »Magyarország közjogá«-ra és Pesty Frigyesnek Horvátországról írt száz levelére. Amaz nem egy helyt idézi írónk fentebb ismertetett művét, sőt lényegében egészen annak alapján áll, midőn kimutatja, hogy Horvátország Magyarországnak meghódított része. A jog forrása fegyveres hódításban keresendő, folytonossága pedig, bár idővel Horvátország számos kedvezésben részesült, egész 1848-ig fenn volt. Az 1867-iki kiegyezés visszaállította az előbbi helyzetet. De nem egész erélylyel

s határozottsággal. E kérdéssel foglalkozik Pesti munkája. Nem ok nélkül rosszalja Deák politikáját, melynek gyengesége évről-évre jobban szembetűnik; a számtalan kiváltságot, a báni hatáskör túlságos függetlenségét, melyek a horvát kóbor álmokat táplálják. Horvát István már akkor, mikor pedig sokkal nehezebb idők voltak, ugyanazon eszméért harczolt, melynek ma kellene érvényesülni, t. i. a dráván-túli részek teljes visszakapcsolásáért. Az 1873. és 1881-iki törvényczikkek, a körülményektől követelt változtatások mellett, inkább gyökeresítik az 1867-iki kiegyezés gyöngegségeit.

Horvát István bátor és hazafias föllépéseért elnézhető, ha itt-ott kevésbé korrekt adatot is fölvetett *Über Croatien* cz. munkájába. Ő azt akarta, mit Pesty sürget, hogy »valamint egy a magyar korona, — mely ellen most a horvátok föllázadnak, — úgy ezentúl csak egy legyen az alkotmány Dráván innen és Dráván túl, egy a közjog, egy a parlament és kormány, egy és ugyanaz a törvény«. ¹⁾ Mind ennek alapját Horvát a nemzet multjában s a magyar állameszme fogalmában találta. Azért harczolt érte oly lelkesen a legválságosabb időben. Igaza volt. Mutatja a mult és jelen. A kedvezmények, melyeket az 1867-iki kiegyezés biztosított, az 1873-, 1881-iki törvények kiszélesítettek, csak azt eredményezik, hogy a horvátok egyre merészebbek legyenek követeléseikben. Majd ha Horvát eszméi tetteleg is érvényesülnek, akkor áll helyre Magyarország közjoga Horvát-Slavonországra nézve.

Castelar Emil Byronról írt tanulmányában azt mondja, hogy a nagy britt költőnek sok hibáját meg lehet bocsátanunk, mert sokat szeretett. Horvát tévedései is

¹⁾ Pesty Frigyes: »Száz politikai és történeti levél Horvátországról«, Budapest, 1885. 28. l.

elenyésznek a hazaszeretet lángja mellett, mely máveiben, lelkében lobog és a jótékony hatásért, melyet korára s az utónemzedékre gyakorolt.

XXI.

Horvát élete végén mind jobban visszavonult a szerepléstől. Írói, könyvtári s tanári működésén kívül kevés részt vett a közügyekben. Sokszor túlzó támadások elkedvetleníték. Csak legmeghittebb barátaival folytatott eszmecsere, mint fentebb is említők. Előbb oly nagy kiterjedésű levelezése egyre gyérült az utolsó évtizedben. A váltott levelek közt is kevés az irodalmi érdekű. Nincs már egy Kazinczy, egy Szemere, kikkel füzetekre menő leveleket válthatna az ifjúkor s lelkesedés nemes hangján. Az utolsó levelek inkább anyagi ügyekre vonatkoznak. Szőlőt kínálnak megvételre Pátkán, mi meg is történik, házat Fejérvártrt. 1837-ben értesíti Seidel Pál, hogy prészháza és 4200 karója hamuvá égett Pátkán, s így építkezésre lesz szükség. 1845-ben Hanekker Ferencz Fejérvárról bizonyos Weiss-féle ház árveréséről értesíti, kérdezve, van-e még kedve a házvételre. E pár vonás arra mutat, hogy Horvát élte végén szülővárosa és megyéje körébe vonzódott ismét, amint hogy több ízben rándult pátkai szőlőjébe üdülésre. Saphir Zsigmond a Pester Tagblatthoz munkatársnak kéri fel őt, 1838-ban. Vass László külföldről közli utazása élményeit ugyanez időtájt. Cziráky János, hálás tanítványa, magasztalással emlékszik meg Bécsben 1841-ben Horvát tudományosságáról s azon benső viszonyról, melyben gyermekkorától Horvátal állt, barátságába ajánlja magát. Egy-egy rokona ismét segélyért kopogtat ajtaján. Balogh Pál Wakefield angol

tudóst, ki régóta Magyarország történetén dolgozik s Horváttal megismerkedni óhajt, vezetni be hozzá. Stockinger Pál, iszkaszentgyörgyi plébános kéri 1845-ben: legyen rajta, hogy a helytartóságnál első helyen kandidáltassék kanonokságra. Széchenyi Lajos köszöni, hogy a múzeum tudományos kincseit példás ügyességgel megmentette az 1838-iki vizár pusztításától. Schedel Ferencz 1845-ben felszólítja, hogy mivel nádori jóváhagyás a Marczibányi intézet működési körét az akadémiára ruházta, a nála lévő kéziratokat szolgáltatassa át az akadémiának.

Ezen ügyek-bajok, örömök és bánatok mellett buzgón járt az egyetemre, hogy nagy szellemét, hazafias hevét átültesse az ifjabb nemzedékbe. Ő tipikus alak volt; szelleme bizony őserőre utalt s nagyban volt az a képessége, hogy követőket, tisztelőket szerezzen magának. A közbecsülés, rajongás forrása, melylyel iránta időnként viseltettek, nagyrészt személyiségének kifolyása volt. Egyénisége, imponáló ereje leghivebben tanári működésén tükröződik vissza.

Horvát, mint tudjuk 1823-tól kezdve volt a diplomatika s rokon tudományok helyettes, 1830-tól a magyar nyelv és irodalom s stylus curialisnak szintén helyettes, ez utóbbiaknak 1837-től rendes tanára a kir. tudományos egyetemen. Tanári működéséről tanítványai vannak hivatta közvetlen értesítést adni. Nem is késtek ezek életében s holtá után egyhangulag kifejezni hálás elismeréseket s a ragaszkodást, melylyel Horváton, mint bálványképükön, csüngtek. Felemlítette Csengery Antal Szalayról írt essay-jében, mily hatással voltak Szalayra Horvát diplomatikai leckéi.¹⁾ Nem mulasztotta el megjegyezni

¹⁾ Csengery A. Összegyűjtött munkái, II. k. 296. l.

Eötvös József Szalay felett mondott emlékbeszédében ama hatást, melyet Horvát a fiatalságra gyakorolt.¹⁾ Pauer János, néhai székesfejérvári püspök melegen szólt a szerezetről, melyet tanítványai Horvát iránt éreztek, az értelmes, nyugodt, folyékony előadásról, mely ajkáról folyt.²⁾ Kerekgyártó Árpád magasztalással emlékezik tanítási módjáról, mely szerint Horvát igen lassan beszélt, úgy hogy magyarázatát le lehetett jegyezni. De kéziratot nem adott tanítványainak lemásolás végett. Bár az előadások nyelve az időben latin volt, ő a *stylus curialis hungaricus* magyarul, az irodalomtörténetet nagyobb részt magyarul, míg az oklevéltant latinul adta elő. Az oklevelek ismertetésénél bő felvilágosítást adott s a digressiókat precíz magyarsággal közölte. És maga Szalay László is ily szavakra fakad nagy művében: »Sok, igen sok részletre nézve véleményem eltér Horvát Istvánétól, de szemben a Schlözerekkel, et hoc genus omnevel mégis övé a magyar történetnyomozás pálmája.«³⁾ S ismét: Németek és németül író belföldiek Mátyást (Hunyadit) idegenséggel vádolták a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség iránt. Horvát István, áldassék a deréknek emléke, már negyven évvel ezelőtt visszautasította a vádat.⁴⁾ Majd a halálakor írt nekrológban: »Ő azon kevesek közé tartozott, kik hazánkban a tudományokat nem csak művelik, hanem tovább fejlesztik; az ő pályája egyike a legtanulságosabbaknak, s ő nagyszerű volt a köz- és magánélet minden viszonyaiban! Visszaemlékezem az 1828—31-iki évekre, midőn lábainál ültem, mint tanít-

¹⁾ Eötvös G. Ünnepi és emlékbeszédei. II. k. 222. l.

²⁾ Magánértesülés.

³⁾ Szalay L. Magyarország története. I. 1861. 95. l.

⁴⁾ U. o. III. k. 375. l.

ványa s lelkem elérzékenyült. Ach sie haben einen grossen Mann begraben, — und mir war er mehr! ő nekem nem csak tanítóm, ő első ifjúságomnak atyai barátja volt.«¹⁾ De legjellemzőbb s legszabatosabb, miként Eötvös József méltatja egykori tanára érdemeit a »Pesti Hirlap« 1846. június 21. 695-ik számában, Agricola név alatt egyebek közt így írván:

»A' czél melly után indult, elérhetetlen vala: megengedem, — hisz' ha egyesek nem lennének, kik magoknak látszólag elérhetetlen célokat tűztek ki, a' nemzetek nem haladnának még a középszerűségig sem, — de valaminth nemzetiségünknek a' bálványozásig vitt szeretete volt az, mi őt e czél' választására bírá, úgy egész élete egy hosszú apostolság vala, hogy ez érzeményt másokban terjessze, 's Horvát munkássága e' részben nem volt sikertelen. Néha vizsgálódásai között talán magyarokat talált olly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak: ez meglehet; de hogy még többször teremtett *magyar érzeményeket* olly tanítványai' keblében, hol azoknak előbb nyomai sem voltak, 's nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos. Ki őt egyszer hallá, ha tanítói székén férfias szavával, Árpád' s a hét vezér' dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyverei azoknak állítását, kik a' magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré, 's fajunkat az erényes scythá 's a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté, vagy tovább haladva philologiai vizsgálataiban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb 's messzebbre nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozónak, magyarok által

¹⁾ Pesti Hirlap 1846. jún. 16. sz.

elkövetettnek állíta, az kételkedhetett mestere' állításain, de azon óriási honszeretet hatalma, mely a' tudóst elragadta, elragadta tanítványait is, 's elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük, a haza Horvátnak érdemeit soha nem hálálhatja meg eléggé. Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a' hazát szeretni!»

Bővebben megvilágítja, kiegészíti e sorokat Horvát Árpád a »Századok« 1879. XIII. évfolyamában, hol egyebek közt Horvát tanítói tisztéről így nyilatkozik: »Működésének egyik fénypontját (miként Eötvös is kiemeli) tanári működése képezte. Ezt azonban csak azok érthetik kellőleg, a kik tudják, hogy milyenek voltak egyetemünkön a viszonyok csak negyven év előtt is. Az ifju nemzedék ez állapotokat ma már el sem képzelheti, csak mi korosabbak tudjuk (hogy kevés kivétellel) mily magyartalan tanárok működtek nálunk az egyetemen; közülök mily sokan nem bírták a magyar nyelvet; mennyire lenézték azt; mint vitatták, hogy a tudományok behatóbb tárgyalására teljesen alkalmatlan, stb. És mily gyújtó hatással voltak másrésről — a magyartalanság közepett — Horvát István egyetemi előadásai: megint azt csak egykori tanítványai tudhatják.«¹⁾

Érdekesek azon sorok is, melyekkel Mátray jellemzi Horvát és tanítványai viszonyát, kik nemcsak hogy mély tiszteletet és ragaszkodást éreztek mesterök iránt de érzelmeik világos jeleit is kívánták adni a kínálkozó alkalomkor. »Horvát István — így szól emlékbeszédében — tanítványai iránt nyájas, leereszkedő, tekintélyét azonban folytonosan fentartani tudó volt; mert ő nem

¹⁾ Századok, 1879. XIII. évf. 89. .l

csak az elméleti nevelést, de a gyakorlati tanítást is, a fiatalság természetét s ezzel czélszerű bánásmódot tudományosan, gyökeresen ismeré. Előadásait is tehát a legérdekesebb s az ifjak figyelmét folytonos feszültségben tartó adatokkal fűszerezé; kiemelé leczkéiben mindazt, mi a magyar nemzet története és nyelve hajdankori s mostani díszét, jelességeit illeté s nem szűnt meg tanítványait a hazaszeretet nemes erényére leghathatósabb szavakkal buzdítani. Innen történt, hogy Horvát István iránt tanítványai kitünő figyelem-, tisztelet-, sőt hálás kegyelettel viseltettek; előadásait lelkesedéssel hallgatták, s dékánsága alatt a szigorúbb fenyítésre okot neki nem adtak; sőt 1846-iki január 3-án, midőn szokott iskolai előadását tartandó vala, az első évi bölcselekedők két jeles ifju szónok által¹⁾ hálás érzellemmel tolmácsolatván iránta viselt mély tiszteletüket, aranytollal kedveskedtek neki.²⁾ A terem ez alkalommal tele volt vendégekkel, kik mint önkéntes hallgatók előadása végét megvárván, örömtelve egyesíték szerencsekívánatukat a derék tanítványok ünnepélyes ujévi üdvözlétükkel. Több ízben óhajták őt háladatos tanítványai fáklyászenével megtisztelni: de a bölcse nevelő és tanító e hiu és lármás, többnyire a fáklya füstjével rokonuló kitüntetésnek már csak azért sem lévén barátja, mert az ifjuságnak éji kalandozását a nevelés elveivel egyeztetethetőnek nem tartá, azt magától mindenkor elhárítá. — A gyászos ünnepély, melyet halandó részeinek a föld keblébe rejtése alkalmával kedves tanítványai rendeztek, a számtalan fáklyát lobogtató ifjuk bús serege, a kedves tanító életelen testének egészen a sirkertig tanítványai vállain

¹⁾ Az egyik: gróf Ráday Pál.

²⁾ E tollat a család 1848-ban hazánk védelmére ajándékozta.

vitetése, sirja fölött azoknak képviselőjük, a lángheví szónok Fejér Pál által, nem különben ugyanazoknak intézkedésükből mult évi¹⁾ június 28-án a m. k. tudományos egyetem nagy termében rendezett s eddig ilyenü szokatlan gyászünnepély alkalmával Békási János, Fejér Pál, Gajzágó Salamon, Gellért Ferencz, Király István, Lövészi György, Szombathi Ignác és Török Miklós részint bölcelet, részint jogtan hallgatók által tartott jeles beszédek és szavalatok mindannyi világos tanúi voltak azon élénk s tiszta szívből gerjedett vonzalom és szeretetnek, mely tanítványai keblükben iránta lángolt. « A vonzalom és tisztelet ily eklatans nyilvánulása mellett minden esetre romlott izlésre vall azok törekvése, kik nem csak hogy Horvát hibáit megrótták — hisz ez a kritika világos joga, — de gúnyiratok terjesztésével s alsóbb iskolák nyilvános vizsgálatain való kiosztásával a Horvát iránti tiszteletet s így a tanári tekintélyt is csökkenteni iparkodtak.

Az ünnepélyt Thallóczy Lajos is főlemlíti Vasvári Pálról írt tanulmányában. Ebben egyúttal bőven jellemzi Horvát tanári s tudományos működését, kimutatva a hatást, melyet korára, főleg az egyetemi ifjúságra gyakorolt. Ugyanitt olvassuk, hogy Horvát mintegy bűverővel kötö magához Fejér (Vasvári) Pált, a forradalmi napok későbbi hőjét. Fejér ereklje gyanánt hordta magával egész haláláig Horvát kezeírását, mi különben nem volt más, mint egy kis jegyzet, jelentéktelen kútfőidézet. Szintén Horvát lelkes előadásainak hatása alatt szándékozott a történetírás- s segédtudományaiba mélyedni, bizva Horvát tanácsadói készsége- s tudós tekintélyében. A sors azonban

¹⁾ 1846.

másként rendelte. Ő volt, ki 1847-ben az ifjakat Horvát sírkövének fölállítására buzdította. Nem csak ő, az egész ifjúság, mesterének vallotta Horvát Istvánt. »Csak igen kevés írónak, tudósnak — írja Thallóczy — adatott meg az a szerencsés tulajdonság, hogy iskolát alapítson. Ma is vannak jeleseink, kik a fiatalságnak pártját fogják, segítik és pedig hathatósan, hallgatnak véleményeikre. S mindamelllett nem találunk egy-két írót, tudóst, ki oly hatással lenne a nemzedékre, mint a milyennel volt az egyetlen Horvát, mondhatni három évtized ifjúságára.¹⁾

Ekkép látjuk, hogy Horvát kortársai s az utónemzedék, a régebbi és újabb történeti iskola hívei meg-egyeznek Horvát tanítói dicséretében. Kellett tehát benne lennie valami igaznak, valami egyetemesnek, maradandónak, mi emléket oly mélyen véste a szívekbe. Nemcsak ábrándokat tanított tehát ő, hanem való igazságokat is nyújtott s felrázta a lelkesedés szunnyadó tüzét oly korban, midőn arra a legnagyobb szükség volt: a szabadság, egyenlőségért folytatott küzdelem napjaiban.

Egyetemi tanári pályáján 1840. okt. 1-én még azon kitüntetés is érte, hogy a bölcséleti kar dékánjává nevezte-tett, mely tisztességet három évig vitte; 1844. aug. 27-én pedig ugyane kar alidősbjévé nevezte ki őt a Felsőg. Mint dékán az 1842—43-ki tanévet ékes latin beszéddel nyitotta meg. A beszéd czíme: *Prolusio academica, de celeberrimis alumniis Regiae scientiarum universitatis Hungaricae*, mely nyomtatásban is megjelent. Mint a czimből kitűnik, a pesti egyetem jelesebb növendékeiről emlékezik meg beszédében, kiket követendő példakul állít az ifjúság elé. Az alapító Pázmán érdemeit kiemelve

¹⁾ Thallóczy Lajos: Vasvári Pál és a pesti egyetemi ifjúság 1848—49. 1882. 32—33. l.

a kitünőségek közül felemlítvük: Kollonics Zsigmond, Rudnai Sándor, Barkóczy Ferencz, Széchény Pál, Patáchich Gábor, kit főleg azért magasztal, mert horvát eredete daczára, mintegy erőszakosan terjeszté a magyar nyelvet; Révai Miklós s számos főpap. Bizonyítja, hogy magyarok is voltak hittérítők. Eszterházy Pál, Pálffy Miklós s Erdődi Pálffy János nádorok is a pesti egyetemen nyerték kiképeztetésöket. Végül Ürményi és Cziráky Antal dicsérete után kitartó munkásságra buzdítja az ifjúságot, idézve Virágnak egy versszakát, melyben különben kevés poézis van.

Hogy teljes képet adjunk a fentebbieknek, felemlítjük még múzeumi munkakörének pár mozzanatát. Mint könyvtárőr a belső elfoglaltságon kívül egyéb megbízásokat is végzett. Így, mint láttuk, már Széchenyi Ferencz adományát is ő szállította Pestre. A múzeum többszöri vándorlásón ment keresztül. 1825-ben az 5000 v. forinton vett Kéler Gottfried-féle könyvtárt hozta meg Erdélyből. 1824-ben Vuchetich Mátyásét, 1832-ben Jankovich Miklós nagybecsű gyűjteményét vette át s rendezte mintegy tíz éven keresztül. 1835-ben Illésházy István könyvtárát szállította le Trencsén megyei Dubniczáról. 1841-ben pedig Weszerle József pénzgyűjteményének átvételével bízta őt meg a nádor. S mindezt 1821—1837-ig segédőr és írnok nélkül végezte. Ez évtől kezdve 1843-ig egyszersmind a múzeum helyettes igazgatója is volt, mely tisztséget hat éven át minden jutalom nélkül viselte.¹⁾

Horvát István, nem tekintve az időszakai gyöngélkedéseket, általán erőteljes férfiú volt s állandó egészségnek örvendett. Barátai szinte csodálták, hogy a túlfeszí-

¹⁾ L. Mátray emlékezésédét.

tett munka, ülés, éjjelezés szervezetét idejekorán meg nem rongálta. Szemei a nehezülő kor beálltával sem gyengültek meg. Az 1843-ki nyár folytán azonban ereje hanyatlani kezdett. Aggult, testes termete megfogyott, arcza halványabb lett. Súlyos betegség előpóztája volt ez, mely erejét naponkint emészté, míg végre egészen kimeríté. 1845. aug. 27-én Mátray Gábor múzeumi tisztviselő többek közt e sorokat intézi hozzá pátkai szövegében: »Az idő úgy látszik kedvező fordulatot vett s így reménylem, tettes ur azt használni fogja, míg csak lehet. Tessék megfontolni, mily nehéz volt Pestről kimozdulni; s így meddig csak lehetséges, maradjon Pátkán és használja a jó idővel az arany szabadságot. Mi hogy minél sikeresebb eredménynyel hasson becses egészségének helyreállítására, tiszta szívből mély tisztelettel kívánja« stb.¹⁾ Természetes, hogy nehéz volt kimozdulnia neki, kinek eleme a munka s ki hivatalainak igazi rabja volt. Az arany szabadság azonban már keveset használt a kórral küzködőnek. Horvát nem épült ki többé. A mellvízkór egyre nagyobb kínokkal gyötré őt, bár fájdalmairól nem panaszkodott, sőt titkolta azokat. Mátray saját szavaira hivatkozik, midőn állítja, hogy nyugalommal s vallásos megadással várta végét. Naponként elmélkedett lefekvése előtt Istenről, a halálról s jótevőiről. S így a halál, mely 1846. jún. 13-án kioltá nemes életét, neki csak átszenderülés volt egy jobb, boldogabb hazába, miután megérte, hogy anyagi viszonyait teljesen rendezte s utódául Árpád fiát az oklevél tanügyi tanszékére segítette. »Úr Isten el ne hagyj«, voltak végső szavai.

A gyász hír gyorsan járta be a fővárost. Temetése a részvét általános impozáns nyilatkozatai közt jún. 15-én

¹⁾ M. N. M. Com. ep. Mátray Gábor lev.

ment végbe. A magyarság színe-java, az összes ifjúság állta körül ravatalát, melyet a Horvát-család címere ékesített: kék mezőben ágaskodó arany oroszlán kardot villogtatva; mint sisakdísz egy vörös zubbonyos magyar vitéz szintén kivont karddal; a foszladék jobbról arany és kék, balról ezüst és vörös. A koporsót óriási tömeg kísérte a nyugvó helyre; az akadémia, melynek tagságát kétszer elhárítá magától, testületileg megjelent. Ekkor mondá valaki azon jellemző szavakat: most temetjük az utolsó ázsiai magyart. S igaza volt, mert Horvát tiszta magyar volt, a szittya vitézek maradéka. A temetőben Vörösmarty szózatát énekelték. Utána Fejér Pál tartott emlékbeszédet. Horvát nem halt meg, mert emléke élni fog, míg a magyar nemzeti eszme ki nem vész a honfiúi kebelből, — volt alapgondolata, melyet a közönség hangos zokogással hallgatott meg.

Miként nyilatkoztak nagyjaink a gyász hatása alatt s mint nyilvánult a kegyelet jelesünk iránt, már fentebb említettük. Még csak azt adjuk ezekhez, hogy a múzeum az időközben szintén elhunyt nádor rendeletére 1847. jún. 13-án, tehát halála évfordulóján, tartotta emlékünnepest örök érdemű tisztviselőjének. Mátray Gábor, hivatalának utóda, mondott ez alkalommal emelkedett hangú emlékbeszédet, melyre maga Horvát kérte fel őt életében. Szülővárosa pedig 1884. máj. 3-án, azaz Horvát születésének százados emlékére rendezett országos ünnepélyt nagy szülötte dicsőítésére, mely azonban a viszonyok következtében május 11-én tartatott meg. A város egyúttal ízléses emléktáblával jelölte meg szülőhelyét s egy utcáját Horvát István nevére el.¹⁾

¹⁾ Az ünnepély lefolyásának részleteit lásd a székesfehérvári kath. főgymnázium 1883/84-ki értesítőjében.

Wenzel Gusztáv 1859. jún. 27-én Kovacsics Márton György, Horvát István s Fejér György jellemzésével foglalta el akadémiái székét. A székfoglalóról következőket olvassuk a Budapesti Szemle ez évi folyamában. »Horvát Istvánról nagyobb lelkesedéssel szólt Wenzel úr. Érintette mindenekelőtt, hogy e férfiú történelmi tanulmányaira nagy befolyást gyakoroltak Virág Benedek, Trenka és Lendvay Márton, kit Kovacsicscsal viszonyban is megemlített. A mi Horvát tudományos érdemeit illeti: úgy hiszi Wenzel úr, hogy ezekről megjelent munkái után nem ítélhetünk. Megfeledkezvén a latin mondatról: »vita brevis, ars longa«, folytonos tanulás volt Horvát élete; s meghalt, mielőtt csak annyira vitte volna is munkáit, hogy mások megérthessék. Évről-évre biztatá magát, hogy véget ér a nagy munkában, melyet tervezett; de folyvást új meg új nehézségek megoldásával kellett küzdenie. E körülményt, ugymond értekező, ne tévesszük szem elől Horvát megítélésében. A nemzeti muzeumban levő kézirateit tanulva be kell látnunk, hogy oly nagyszerűen kezdte munkásságát, hogy soha befejezhető nem volt. Munkái csak töredékek, melyekből őt nem lehet megítélni. Sok nézetét, a melyért megróvják, maga megváltoztatta utóbb. Egyaránt tévednek ez okból föltétlen ócsárlói és azon tanítványai, kik mesterök minden állítására esküsznek. Horvát irataiból mind anyagi, mind alaki tekintetben tanulhatni. Eddig csak anyagi szempontból fogták föl; holott értekező szerint, inkább formászerű modorát kell vizsgálnunk, s abból itélnünk meg. Már első föllépése jeles kritikus főnek mutatta őt. Műveiben olvasottság párosul a legtisztább hazafisággal, s a magyar nyelv kezelésében, minden különbségei daczára, mesternek kell vallanunk. Egyéb nyelvekben csekély jár-

tassággal birt. Munkáiban kétségkívül sok van, a mi pusztá tapogatózás, merő hypothesis; egyes nézeteit mindazáltal őstörténeteinkről igazolják Rawlinson, Oppert és Bunsen. Jól ismeri értekező Horvát etymologiai vizsgálatainak gyöngességét: de ne feledjük az őstörténelmi tanulmányok bolygó fényeit, melyek oly könnyen félrevezetnek; ne feledjük a nyelvtudomány akkori állását. S aztán az Árpád utáni historiára nézve is vannak érdemei Horvátnak, annál becsesebbek, mivel önnálló felfogást tanusítanak.

Ha nem is ugyanezen szavakkal, de körülbelül ilyen ítéletet mondott Wenzel úr Horvát Istvánról. Méltányos és több tekintetben alapos ítélet. Ugy tetszik mindazáltal, mintha a derék értekezőt a kegyelet sokérdemű tanára iránt egyikét pontban messze elragadta volna. Nem szólnék, ha fontos irodalmi szempontok nem forognának fen. Senki sem tiszteli inkább, mint e sorok írója, Horvát István hazafiságát, nagy olvasottságát, stylusa erejét, mely minden művében mutatkozik; elismerem nemcsak önálló, de helyes felfogását is egyes műveiben az Árpád utáni korszakból. Másként áll a dolog őstörténeti munkáit illetőleg. Az irodalomtörténetíró kénytelen az író t csupán megjelent műveiből itélni meg, mindaddig, míg az érdekeltek az elhunyt írók hátrahagyott műveit is ki nem adják, főleg a midőn a tanítványok a mester hibás tanaira folyvást hivatkoznak. Különben örökké ki leszünk téve azon módszer veszélyének, mely értekező szerint is hiányos nyelvismereten, hibás etymológián s egy részt legalább tapogatózáson s hiu hypothesiseken alapult. Mi van Horvát István ki nem adott jegyzetei közt: részünkről, a kik hibásnak valljuk módszerét, nem törődünk vele. Mi nem hihetjük, hogy a hibás módszer

egészen helyes eredményekre vezethetne. A tanítványoknak volna kötelességük napfényre hozni a mester véka alá rejtett irataiból a rectificált nézeteket, melyeket Wenzel ur egész általánosságban említett. Miután többször változtatta nézeteit egyben és másban, a nélkül, hogy közrebocsátá vala, nem tudhatjuk még azt sem, vajjon e nézeteket is végső megállapodásaiul vehetni-e. Értkező maga mondá, hogy oly nagyszerűen kezdte munkásságát Horvát István, hogy befejezhető sem volt. Hol itt a megállapodás? S vajjon oly példa-e ez, melyet követésre mintául vehetünk és ajánlhatunk ifjainknak? Nem egyértelmű-e: merőben terv nélkül indulni meg a tudományos kutatások mezején, vagy elérhető határok kitzítése nélkül kalandozni? Kalandorság egyik és másik; mint egy jeles pétervári tudós atyai figyelmeztetésül írja egyik hazánkfiának, kinek kutatási vágya kezdetben szintén nem ismert határt. Végre azon állításban sem osztozhatom, hogy Rawlinson, Oppert és Bunsen újabb vizsgálatai igazolják Horvát István őstörténeti nézeteit. Horvát a *sémi* nevekben (Káin stb.), *sémi* népekben (filisztim) kereste a *magyart*. Rawlinson, Oppert és Bunsen a sémi népek addig nem ismert *háttérében* tüntetik föl — a *magyart*? nem, hanem csak a magyarral rokon *turáni* nyelvet és népeket.« Egész terjedelmében adjuk e közleményt, mert a benne nyilvánuló ellentétes vélemények egybevetéséből megközelítőleg megalkothatjuk magunknak Horvát igazi alakját.

Horvát nem hagyott maga után anyagi vagyont, gazdagságot, kincseket. Mégis oly gazdag örökség maradt fenn utána, milyennel kevés halandó örökösei dicsekedhetnek. Akkori időben szinte páratlanul becses könyvtárát értjük, melybe jövedelmei nagy részét Fek-

tette és irodalmi hagyatékát, mely szelleme nagy részét tartotta fenn az utókornak.¹⁾ Nem csoda, ha a nádor, ismerve mindkettőnek értékét, sietett a nemzetnek biztosítani. Mintegy 30,000 kötetre rúgó könyvtárát s kéziratait halála után nyomban a múzeum helyiségébe szállíttatta, 80,000 forintot ígérve a meghaldogult családjának, mely összeget azonban Geringer Károly későbbi csász. kir. biztos 60,000 p. forintra szállított le.

A könyvtár gazdagsága- s irányára következtethetünk azokból, miket tudományos működéséről fentebb elmondottunk. Főleg a magyar történetet, nyelvtudományt s irodalmat illető hazai és külföldi művek gyűjteménye ez.

A kéziratok 946 kötetre rúgnak. Negyedréte alakú, rövidebb-hosszabb sajátkezű jegyzéseket tartalmaznak e kötetek, melyek megtekintése is nem ok nélkül bámulatra ragadja a szemlélőt. Túlnyomólag magyar nyelvű jegyzések, de vannak köztük latinul s németül írottak is.

Tartalmukra nézve nyelvészetiiek, történeti- s irodalomtörténetiiek s bibliografiára vonatkozóak.

A nyelvészetiiek Révai rendszerén alapulnak, melynek Horvát nemcsak védelmezője, diadalra emelője, hanem fejlesztője is volt. Valamint egyéb írásai, úgy ezek sem képeznek rendszeres egészet, de a kérdések nagy változtatát mutatják. A sok hibás magyarázat mellett egyes fejtegetései ma is figyelemre méltók.

Történeti jegyzetei közt van a »Horvátországról, mint hódítás által szereztetett magyar tartományról« írt tanulmánya is, melyet Ney Ferencz német fordításában fentebb ismertettünk. Legnagyobb részt azonban hibás etymológiából indulnak ki e nemű írásai.

¹⁾ Mindkettőre nézve l. bővebben Nagy Sándor cikkét a Magyar könyvszemle 1883. VIII. évf. I—IV. füzetében.

Az irodalomtörténetiek közt legbecsesebb a »Lexicon Eruditorum Regni Hungariae« című műve két részben. Az első 21 kötetből áll s a legrégebb időktől a XVI. századig élt írók, irodalompártolók, tudósok életrajzi adatait, műveit öleli fel, nem zárva ki a hazai vonatkozású külföldi szerzőket sem. A második rész 113 kötetet foglal magában s hasonló tartalommal és szellemben adja a XVII. század elejétől 1840-ig terjedő időszakot. E mű, mióta a közhasználatnak átadott, az irodalomtörténetnek folyton kimeríthetetlen forrását képezi. Van ugyan benne elég túlhaladott állítás, mi egészen természetes, de még mindig marad elég, mi akár az értékesítést, akár az igazítást, bővítést vagy közfigyelmet egyáltalán megérdemli.

Bibliografiai jegyzetei hangyaszigoralomra s lankadatlan búvárkodási kedvre utalnak. Horvát a múzeum nagyérdemű alapítójának szándéka szerint iparkodott megjegyezni minden hazai vagy hazánkra vonatkozó művet, bárhol létezett is az. Ezért feldúlt a magán- s közkönyvtárak katalógusait, úgy hazánkban mint a külföldön s leleteit rendszeres jegyzékbe vette, melynek címe: »Codices manuscripti potissimum ad illustrandam Historiam Hungariae pertinentes.« A múzeum ma is készséggel ismeri el ez irányban szerzett érdemeit s engedi át neki a kezdemény dicsőségét.

Ezekhez járul még »Mindennapi«-ja, azaz ifjúkori naplója s nagy kiterjedésű levelezése.

A Mindennapi 1805—1809-ig terjed s kilencz többé-kevésbé teljes kötetből áll. E naplót Berkessy István ismertette a »Budapesti Szemle« 1886-ki 46-ik kötetének CXIV. számában. Méltó volna azonban, ha egész terjedelmében kinyomtatva állana a magyar olvasó

közönség használatára. Nemcsak az íróra tartalmaz ez számos jellemző adatot, a korra s a kortársakra is sokszor élénk világot vetnek feljegyzései. Mellette a benyomások frissesége, az érzelmek hullámozó árja, a styl őszintesége, gondossága és tiszta magyar íze élvezetes olvasmányyná teszik az egészet. Szinte érthető ebből, hogy a századunk kezdetével foglalkozó írónk szeretik felkeresni e kötetek nyílt lapjait.

Levelezése meglepő ép úgy az írók s levélváltók különfélesége, mint a tartalom változatossága által. Kár, hogy nagyobb számmal vannak a Horváthoz írt levelek, melyek gyakran közönyös érdekűek, mint az ő levelei, melyek mindig tartalmaznak valami tanulságot vagy jellemzőt, styljokkal s szellemökkel pedig élvezetet nyújtanak az olvasónak. Horvát levelei részint elkallódtak azoknál, kikhez intézte, részint még ismeretlen kezek közt vannak. A terjedelemből következtethetünk azon széles körre, melynek ő középpontja, azon hatásra, melynek kifejtője volt. Eszünkbe juttatja a szellemes francia mondását, melyet Deák Ferenczre idéz Csengery: az a nagy férfiú, ki felé mindekni törekszik, mint kora értelmisége központjához.

S most, midőn adataimat kimerítettem s azok alapján a történeti alakot megrajzolni, az embert, író, tudóst, tisztviselőt, hazafit való színében feltüntetni iparkodtam, megnyugvással teszem le a tollat azon hitben, hogy nem végeztem fölösleges munkát. Szándékom volt Horvátot korába helyezetten megítélni s hatását korunkra kimutatni. Szándékom volt függetleníteni magamat az elfogultság alól, mely írónk érdemeit részint túlbecsüli, részint csekélybe veszi. Iparkodtam kimutatni, hogy a rajongás, melylyel életének egyes szakaszaiban még hibáinak is hízelt

gói voltak, túlzó méltánylat, mely ép azért megfosztja őt igazi érdemeitől. Bajza rostája, még ha szigorúnak látszik is, jobban megmutatja a valót, mint Kazinczy bókös levelei. De az igazság érdekében igyekeztem ellensúlyozni újabb kritikusaink véleményét is, kik hajlandók psychiatriai alapon megítélni nagy férfiak tévedéseit, melyek pedig pszichológiai úton is kimagyarázhatók. Horvát ha ma élne, ma írná őstörténeti műveit, méltán megérdemelné Toldy vádját, hogy beteggé tette s visszavetette történettudományunkat. De akkor, midőn napvilágot láttak, a Sturm és Drang-féle korszak idején, épen szolgálatot tettek a fejlődés ügyének. Összes működése ma excentrikus jelleget nyomna Horvát alakjára, akkor az ősmagyar typuszává avatta. S ezt elismerni, méltányolni, korunknak feladata. Nem kívántam működésének eredményeit úgy feltüntetni, hogy azok ma is minden tekintetben követni valók, de életének tanulmányozása után meggyőződünk róla, hogy a közművelődés processusában összekötő kapcsul tűnnek fel s hazánk jobb létének fokozásában előkészítésül szolgáltak.

Tartózkodtam kategóriák felállításától oly egyén méltatásánál, kinek működésében nemcsak az irány szétágazásával, hanem extravaganciákkal is lépten-nyomon találkozunk. Ezért nem is tisztán főbb műveivel foglalkoztam, melyek gyakran értéktelenek. A jelentéktelenebbeket is sokszor megérintettem, mint melyekben igen gyakran jellemző és hasznos található fel. Megengedem, hogy iratainak szabadabb felhasználása egyenletesebbé teszi vala a stylust és szerkesztést is, mindazáltal czélzatosan idéztem sűrűen és hosszasan is saját szavait, mert Horvát eredetiségének színét nem akartam eltörölni, az ő egyéniségét óhajtottam lehetőleg feltüntetni,

nem az írói képességet kimutatni. E kettő azonban össze is köthető. Hol alkalmoszerűnek kínálkozott, tehetségemtől telhetőleg törekedtem is erre. A karképet háttérül rajzoltam, néha ismert adatokat nem azért használtam fel, hogy bővebben szóljak, hanem hogy világosabbá tegyem Horvát magatartását az idővel és helyzettel szemben. Ép ily elv szerint használtam a levelezést is. Mint művei olvasatlanok napjainkban, mert avultak és gyakran élvezhetetlenek, úgy levelezése is csak a múzeumi s egyébütt található kéziratokban áll közhasználatra, jóllehet igen sok adat van bennök az ő és korának jellemzésére. Szóval, mozaikszerű munkát kellett végeznem, hogy kijeleljem Horvát helyét századunk politikai, irodalmi, műveltségi történetében.

Hogyan sikerült mindannak megfelelnem, amire vállalkoztam, az idő fogja megmutatni. De még ha messze maradtam is a céltól, melyet magam elé tűztem, míg a magyar büszke lesz önnön nevére, nem fogja megtagadni, mit a költő oly szépen zengett Horvát ünnepére:

»Még álmai is oly dicsők valának :
Nagynak álmodja honát, nemzetét ;
Első helyet ad szeretett fájának,
Az összes népek közt tekintve szét !
Gyöngesége is nagy szeretetének
Fénnyel fölért tiszta árnya csak :
Mert még ott is, hol nagy elméje téved, —
Fájára áraszt minden sugarat !...«

Komócsy.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap.
Bevezetés	1—5
I.	
Horvát István születése. A Horvát-család nemzedékrendje. Horvát szülei. Nevének kiírása. Első benyomásai. Szülővárosának multja	1—17
II.	
Marczali Henrik nézete a XVIII. századról. Horvát tanuló évei. A székesfejérvári gymnasium. A tanítás szelleme. Horvát első írói kísérletei	17—23
III.	
Horvát bölcsészeti tanulmányai Pesten. Jurista évei. Családi bajok. Nevelősködése Ürményi József ország-bíró házában	23—33
IV.	
Horvát Válban. Horvát és Virág megjegyzései az oktatás szelleméről. A pesti főiskola. A tudósok, írók anyagi helyzete. Horvát »Hármas-társaság«-a. Olvasmányai	33—43
V.	
Irodalmi mozzanatok a XIX. század elején. Horvát írói összeköttetései. Költői kísérletei. <i>Néhány okok</i> cz. munkája. Nyelvtudományi mozgalmak: Verseghy, Révai; a debreczeni grammatika	43—52
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> VASS: HORVÁT I. ÉLETRAJZA. a </div>	

II

VI.

Lap.

Horvát viszonya Révaihoz. Adatok Révai jelleméhez : Révai indulatossága, anyagi helyzete, jótevői. Horvát ragaszkodása hozzá 52—63

VII.

A »tiszta magyarság« pöre. Verseggy fellépése. Révai és Verseggy eltérő elvei. Boldogréti Vig László (Horvát) Verseggy ellen. A polemia bírálata 63—72

VIII.

Horvát váli tartózkodása. Ürményi váli kúriája. A magyar nemesség és arisztokrácia helyzete I. Fereencz alatt. Ürményi országbíró jellemzése. Adat Martinovics elítéléséhez. Ürményi, Horvát és a magyar színészet. Horvát szabadságszeretete. Viszonya Ürményihez s családjá tagjaihoz. Horvát Kulcsár »Hazai és külföldi tudósítások«-járól. Ujabb olvasmányai. Potyondi Rafael, expaulinus. Ányos Pál. Az Ürményi-láz képző hatása Horvátra. Ferenczy Jánossal való barátsága. Ürményiné Komjáthy Anna iránti tisztelete 72—103

IX.

A magyar nyelv és tanításának ügye századunk elején. Kulcsár István, Czinke Ferencz jellemzése. Révai folyamodványa Horvát egyetemi tanársága érdekében. Küzdelem az egyetemi magyar tanítószék elnyeréseért. Horvát bukása. Az Ürményi-fiuk tanításának befejezése. Horvát az egyetem elnöki jegyzőjévé, az országbíró s egyetemi tanács titkárává lesz 103—133

X.

Révai és Kazinczy F. Horvát viszonya Kazinczyhoz. Kazinczy ítélete Horvát nyelvészeti túlzásairól. A »pesti triász« keletkezése, célja, akadályai, működése. Vitkovics M., Szemere Pál. A triász estélyei, gyűlései, ünnepei, hatása a többi írókra 133—163

XI.

Lap.

Horvát munkássága újabb hivatalában. Munkái: *A magyar Minerva IV. kötetének megítéltetése. Horányi Elek élete. A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és dicső tettei 1809-ben. Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevéről.* Horvát viszonya Virág Benedekhez. Ennek jelleme s hatása az írókra. Virág és Horvát veszteségei az 1810-ki tűzkár alkalmával. Horvát segíti Virágot. Összeköttetése Schlegel Frigyesssel. Horvát és Szemere nyelvészkedő levelei, kölcsönös hatásuk 163—188

XII.

Alkotmánysértések századunk elején. Az 1811—12. országgyűlés. Horvát apostolkodása a magyar nyelv érdekében ez országgyűlés alatt. A tanítás, törvénykezés hivatalos nyelvére, magyar üzenetekre s magyar színészetre vonatkozó viták. Horvát bécsi útja. Magyar írók Bécsben. Megismerkedése Sándor Istvánnal, Márton Józseffel, találkozása Schlegellel, Humboldttal. A bécsi színházakban vett benyomásai. *Magyar Dámák Kalendáriumja* 188—215

XIII.

Változások Horvát magánéletében. Első házassága. A bécsi kormány önkénye. Irodalmi állapotok századunk második tizedében. Társulási törekvések. A magyar nemzeti múzeum s Marczibányi-intézet keletkezése. Horvát a Széchenyi országos könyvtár őre lesz. *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetése a nemzeti nyelv ügyében.* Horváth Endre és Berzsenyi D. Horváthhoz 215—239

XIV.

Horvát magánéletének folyása. Második házassága Szepessy Karolinával. Birtok-perc. Adományai a magyar nemzeti múzeum részére. Horvát álláspontja a romantizmus-s nyelvújítással szemben. Horváth Endre a nyelv-

ujjításról. Horvát István megakadályozza, hogy H. Endre czisztercitává legyen. Árpád megéneklésére buzdítja őt. Horvát viszonya Fejér Györgyhöz. A Tudományos Gyűjtemény keletkezése. Horvát Vályi Nagy Ferenczet, Döbrenteit s Kis Jánost támogatja. Horvát és a székesfejérvári játékszín megalapítása ... 239—274

XV.

Horvát művei s értekezései: *Néhány magyar- és erdélyországi születésű könyvnyomtatókról a XV. században. A velenzei tó Székesfehérvármegyében. Néhány hibás vélemény felfedeztetése IV. Károly római császár 1356-iki Arany Bullájáról. Próbátétel a fehérvármegyei tudósokról. Magyarországi könyvtárak a XV-ik század végétől és a XVI-ik század kezdetéből. Kell-e már a Reformátusok felsőbb iskoláiban némely tudományokat anyai magyar nyelven tanítani? Mikor kezdették írásba foglalni a magyarok törvényeiket? Felelet Rumi Károly tévedéseire a régi Sirmium város igazi nevéről. Wallaszky Pál élete. A palócság eszméitése különbféle tekintetben cz. jutalomtétel. Köteles volt-e a magyar nemesség várait s az ezekben levő katonaságát az ország polgári alkotmányai szerint saját költségén tartani? Észrevételek a magyarországi vártartás törvényes kötelességét védő értekezésre. A magyarországi arany szabadság kezdetéről. Az eperjesi, abrúgybányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században. Strahlmann finn nyelvűtanát ismerteti. Verbóczy István emlékezete. Kún László magyar király öletéséről. Magyarország gyökere régi nemzetségeiről. Schwartner M. diplomatikai bevezetését ismerteti 274—324*

XVI.

Politikai viszonyok századunk második és harmadik tizedének érintkezőjén. A romantikai szellem feltűnése. Kriebel vállalatja. Horvát családi gondjai. Barátjai segítségére szorul. Vass László, Reseta János. Horvát és az Aurora-kör. Kisfaludy Károly, Toldy Ferencz. Gyulai P. Horvátrol. Horvát cikkei: *Az »év« ré kezdetéről.*

A hazai művészekről. Támogatja Vályi Nagy Ferencz özvegyét. *Veszprém vára nevééről.* Horvát a magyar papság érdemeiről. *Jutalom feleletek a magyar nyelvről a magyar nemzeti múzeum 1815., 1816., 1817. esztendői kérdéseire, I., II. k. Árpád Pannónia hegyén. Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.* A történetírás fejlődése ... 324—366

XVII.

Levélváltás Horvát és Kazinczy között a »Rajzolatok«-at illetőleg Horváth Endre, Csaplovics, Dessewffy József, Guzmics, Endlicher Horvát István történetírói munkásságáról. Fejérrel való baráti viszonya lazul. Magánügyei, anyagi helyzete. Értekezései: *Az »üdnep« szóról.* »Ungarus« és »Magyar« szó jelentése. Villax zirczi apátnak bizonyítja történeti ábrándjait. Kollár művét bírálja. *Egykét szó az elsőszülött magyar királyfi régi jussairól.* Czech és Karamsi műveit bírálja. A Hasznos Mulatságok. *Az »atya« és »anya« szavak más nyelvekben.* A »balta« magyar szó más nyelvekben. A scótiak magyarok. A »szakkál« magyar szó más nyelvekben. Britannusok: *Baranya vármegyében II. András magyar király uralkodása alatt.* A »rozs«, »kék«, »korbáts« magyar szavak más nyelvekben. *Jazygesek, azaz jászok Angolországban. A régi hunnuszok igazi néven kunok voltak. Henrik portugália grófjáról, mint magyar királyfiáról. A magyarokról, mint agarenuszokról. A »kaján« magyar szóról a teremtes könyvében. A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról.* — II. *Értekezés. A jászokról, mint toxotákról, jónokról stb.* 366—406

XVIII.

Egyesületi hajlamok. A magyar tud. akadémia megalakulása. Teleki L., Verseghy, Dessewffy József, Cziráky A., Döbrentei, Bajza, Vörösmarty, Pulszky F., Kisfaludy S. nézetei az akadémia felállításáról. Horvát az akadémiával ellentétben, megjegyzései. A magyar nyelv és irodalom s tollvezetés egyetemi tanára lesz. *A Deutschok Mózesről Tacitusig* ... 406—426

XIX.

Lap

Horvát átveszi a Tud. Gyűjtemény szerkesztését. Czikkei: *Flavius Vespasianus római császár diplomája. Az »év« szóról. I. Mátyás magyar király 1486-iki törvényének három régi nyomtatványairól. A »tekéletes« magyar szóról.* Vörösmarty Horvát ellen. Horvát Kisfaludy Sándor műveiről. *Az arany rózsáról.* Kresznerics magyar szótáráról. *Die Magyaren-Sprache etc. cz. mű ismertetése.* Horvát oklevél-másolatai. *A nádorispán és országbíró hitveseinek innepies foglalatosságai etc. A magyar nyelv régi maradványairól. Janus Pannoniusról.* Horvát polemiai. Az Aurora-per. Kölcsey a kritikáról. Szemere Bertalan Bajzáról. Bajza Horvát ellen 426—454

XX.

Horvát családi körülményei. Villax Ferdinánd, zirczi apáttal való barátsága. Visszavonultsága. Szabó István, Brassai Sámuel, Podhraczy, Fáy, Széchenyi I., Kölcsey, Kisfaludy S., Fejér összeköttetései Horváttal. Forgó György 5000 vfrtot hagy Horvátnak. Az 1836-iki országgyűlés 2000 frt. évi segélyt szavaz neki. Munkái: *A patzinákokról. Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil. A szlavinokról azaz kérkedőkről.* A panszlavizmus túlkapásai 454—496

XXI.

Horvát életének utolsó évei. Tanári működése. Eötvös J. Horvátról. Hallgatói aranytollal tüntetik ki. Dékáni beszéde. Horvát, mint múzeumi hivatalnok. Betegeskedése, halála, temetése; emlékünnepe halála első születése százados évfordulóján. A Budapesti Szemle Horvátról. Könyvtára s kézirat maradványai. Levelezése. Utóhang 496—514

ÉRTELEMZAVARÓ SAJTÓHIBÁK.

7. lap	6. sorában	alulról	<i>a törekvések</i>	helyett olvasd	<i>c törekvések.</i>
34. lap	9.	»	»	<i>főiskoláinkat</i>	» » <i>főiskolánkat.</i>
37. »	10.	»	felülről	<i>fölöttök</i>	» » <i>fölötte</i>
40. »	10.	»	»	<i>Tremka</i>	» » <i>Trenka.</i>
42. »	12.	»	alulról	<i>expectandum</i>	» » <i>expectandam.</i>
61. »	4.	»	»	<i>pedig</i>	» » <i>piheg.</i>
66. »	2.	»	felülről	<i>tudnak</i>	» » <i>tudunk.</i>
67. »	8.	»	»	<i>szem. n.</i>	» » <i>szem. r.</i>
69. »	11.	»	»	<i>állítás</i>	» » <i>állítása.</i>
72. »	10.	»	»	<i>három</i>	» » <i>házon.</i>
76. »	5.	»	alulról	<i>magyarul</i>	» » <i>a magyarul.</i>
78. »	6.	»	»	<i>e rút</i>	» » <i>a rút.</i>
87. »	1.	»	»	<i>Trinke</i>	» » <i>Tzinke.</i>
94. »	12.	»	»	<i>népeknek</i>	» » <i>szépeknek.</i>
106. »	1.	»	»	<i>(helyt)</i> kihagyandó.	
110. »	2.	»	»	<i>perrozáló</i> helyett olvasd	<i>peroráló.</i>
129. »	12.	»	felülről	<i>mulva után újra előállnának</i>	igtatandó.
163. »	1.	»	»	1813. helyett olvasd	1823.
165. »	9.	»	alulról	<i>a jó</i>	» » <i>jó.</i>
177. »	12.	»	»	<i>fia-fizetési</i>	» » <i>fix-fizetési.</i>
180. »	3.	»	»	<i>fordult</i>	» » <i>fordult el.</i>
209. »	7.	»	felülről	<i>videas</i>	» » <i>rideas.</i>
228. »	1.	»	»	<i>magának</i>	» » <i>magáénak.</i>
234. »	2.	»	»	<i>most</i>	» » <i>mert.</i>
241. »	7.	»	alulról	<i>Kali</i>	» » <i>Hali.</i>
260. »	11.	»	felülről	<i>szerkesztőinek</i>	» » <i>szerkesztői.</i>
269. »	8.	»	»	<i>felődoztam</i>	» » <i>feláldoztam.</i>

VIII

274.	lap	1. sorában	felülről	<i>referi</i>	helyett olvasd	<i>reperi.</i>
277.	»	9.	»	alulról <i>Cremondában</i>	»	» <i>Cremonában.</i>
278.	»	11.	»	felülről <i>legjobb</i>	»	» <i>legujabb.</i>
279.	»	12.	»	» <i>most</i>	»	» <i>mert.</i>
282.	»	2.	»	» <i>Ellenzi</i>	»	» <i>Elemzi</i>
283.	»	13.	»	alulról <i>vocabule és sic</i>	»	» <i>vocabula és sis.</i>
290.	»	16.	»	» <i>Schlosser</i>	»	» <i>Schlözer.</i>
290.	»	1.	»	» <i>senetione</i>	»	» <i>sanctione</i>
292.	»	5.	»	» <i>lectio.</i>	»	» <i>lectiúi.</i>
292.	»	15.	»	felülről <i>Schw.</i>	kihagyandó.	
295.	»	3.	»	alulról <i>29</i>	helyett olvasd	<i>29 9-bris.</i>
298.	»	13.	»	» <i>polgárai</i>	»	» <i>polgári.</i>
301.	»	16.	»	felülről <i>Fejtegetni</i>	»	» <i>Sértegetni.</i>
302.	»	13.	»	alulról <i>nyerés</i>	»	» <i>nyerék.</i>
322.	»	utolsó sorában		<i>Neuzel</i>	»	» <i>Wenzel.</i>
325.	»	5.	»	alulról <i>Wurun</i>	»	» <i>Wurum.</i>
327.	»	15.	»	felülről <i>nádor urhoz</i>	»	» <i>nádorhoz.</i>
334.	»	10.	»	alulról <i>Rezeta</i>	»	» <i>Reseta.</i>
336.	»	8.	»	felülről <i>Kranze</i>	»	» <i>Kreuze.</i>
336.	»	4.	»	alulról <i>ilyen</i>	»	» <i>igen.</i>
348.	»	9.	»	felülről <i>káros</i>	»	» <i>kóros.</i>
385.	»	12.	»	» <i>hibás</i>	»	» <i>hibák.</i>
394.	»	13.	»	» utolsó szó : <i>Camoens</i>	helyett olvasd	<i>Camens.</i>
422.	»	2.	»	» <i>buzdító</i>	helyett olvasd	<i>lustító.</i>
452.	»	9.	»	» <i>elmélkedjék</i>	»	» <i>elméskedjék.</i>
462.	»	2.	»	» <i>ajándék kat</i>	»	» <i>ajándékkodat.</i>

Székesfehérvár, Fehérmegye helyett, ha csak nem idézet, mindenütt *Székesfehérvár, Fejér megye* olvasandó. 48., 57., 125. l. utolsó s. s 209. 8 s. felül. a ? kihagyandó.

